

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (23)

BAKI-2014

BAŞ REDAKTOR:

İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNLƏRİ:

Bəhram ZAHİDOV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Roida RZAYEVA, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏSUL KATİBLƏR:

Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə doktoru*

Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*

Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ

Səlahəddin XƏLİLƏV,

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ,

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Adil ƏSƏDOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Əli ABASOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Lalə MÖVSÜMOVA, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Füzuli QURBANOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Arzu HACIYEVA, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ

Əbülhəsən ABBASOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Rəna MİRZƏZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Rəfiqə ƏZİMOVA, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Hüseyn QARAŞOV, *sosiologiya üzrə elmlər doktoru*

Rafael HƏSƏNOV, *sosiologiya üzrə elmlər doktoru*

SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ

Əlikram TAGIYEV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Həsən ƏLİBƏYLİ, *tarix üzrə elmlər doktoru*

Ramiz SEVDİMALIYEV, *siyasət üzrə elmlər doktoru*

Azər MUSTAFAYEV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ

Sakit HÜSEYNOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Aydın ƏLİZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Elsevər SƏMƏDOV, *fəlsəfə doktoru*

PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ

Bəxtiyar ƏLİYEV,

psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Kamilə ƏLİYEVƏ, *psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Svetlana MƏCİDOVA, *psixologiya üzrə elmlər doktoru*

HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ

İsaxan VƏLİYEV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Mirağa CƏFƏRQULİYEV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Habil QURBANOV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Əli RZAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Aqşin QULİYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Rauf QARAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ REDAKSIYA HEYƏTİ

Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Eduard QİRUSOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Oleq BAKSANSKİ (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Valentina FEDOTOVA (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Tom ROKMOR (ABŞ) Professor

Fuat KEYMAN (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Doğan ÖZLƏM (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Taxir MAHAMATOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Yuriy POPKOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Mahmud Erol KILIÇ (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Şaban Teoman DURALI (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Cafer Sadıq YARAN (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Ömer Mahir ALPER (Türkiyə),

professor, fəlsəfə doktoru

Paul BALLANFAT (Fransa)

fəlsəfə doktoru

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.

Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur. (24.11.2014, protokol № 14)

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06

Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə

elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 2 (23)

BAKU-2014

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Bahram ZAHIDOV, *doctor of juridical sciences, professor*

Roida RZAYEVA, *doctor of philosophy, assoc.prof.*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*

Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*

Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*

Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*

Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*

Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Rena MIRZAZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

Rafael HASANOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*

Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of political sciences*

Azer MUSTAFAYEV, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*

Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*

Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*

Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

ON JURIDICAL SCIENCES

Isahan VELIYEV, *doctor of juridical sciences, professor*

Miragha JAFARGULIYEV, *doctor of juridical sciences, professor*

Habil GURBANOV, *doctor of juridical sciences, professor*

Ali RZAYEV, *doctor of philosophy in law*

Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy in law*

Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy in law*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV

Doctor of philosophical sciences, professor

Eduard GIRUSOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Oleg BAKSANSKY (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Valentina FEDOTOVA (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Nizami MAMMADOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Tom ROCKMORE (USA) Professor

Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, Ph.D*

Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*

Takhir MAKHAMMATOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Juriy POPKOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Mahmud Erol KILICH (Turkey),

Professor, Ph.D

Shaban Teoman DURALY (Turkey),

Professor, Ph.D

Cafer Sadik YARAN (Turkey),

Professor, Ph.D

Omer Mahir ALPER (Turkey), *professor, Ph.D*

Paul BALLANFAT (France) *Ph.D*

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

Azerbaijani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IV floor.

Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy and Law of ANAS (24.11.2014, proceedings №14)

The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.

By the decision of SSC of the Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

Mündəricat.....	5
-----------------	---

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Роида РЗАЕВА Постмодернизм: некоторые критические подходы.....	13
Arzu HACIYEVA Şeyxilik və M.F.Axundzadə: fəlsəfi-tarixi oçerk.....	19
Əziz MƏMMƏDOV, Fazil RÜSTƏMOV Elmi idrakın rəsonal əməliyyatı: izahat və onun nəzəri modelləri.....	36
Əliyar ORUCOV XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanı ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafı haqqında	44
Söhrab MƏHƏRRƏMOV Teoloji təkəməül nədir?	52
Məhrux NƏCƏFLİ Qadın identikliyi: müasir yozumlar	64
Xəyalə MƏMMƏDOVA Azərbaycanda feminizm ideyaları və gender tədqiqatları	71
Эльчин САРДАРОВ Социально-философское осмысление роли социально-экологической журналистики в гуманизации экологической политики в Азербайджане	78
Əntiqə PAŞAYEVA Spinoza fəlsəfəsində cövhər məfhumu və onun tərifi.....	88

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQIQATLARI

Нелли МОТРОШИЛОВА Дополнение к исследованиям «Черных тетрадей» Мартина Хайдеггера: об университетской реформе	93
Мажид МАГДИЛОВ, Лариса МАГДИЛОВА Правовые аспекты развития элементов электронного государства в регионе (На примере Республики Дагестан)	106
Динара РАГИМХАНОВА, Муслимат АЛИВЕРДИЕВА К вопросу о конституционном праве граждан на доступ к информации и его защите ...	113

Олег ТАНИМОВ

О теории фикционализма Г.Файхингера..... 118

Наталья ФАДЕЕВА

Государственный учет нормативных правовых актов в научном центре
правовой информации..... 124

SOSIOLOGIYA BÖLMƏSİ

Hüseyn QARAŞOV

Həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının fəaliyyətində motivasiyanın mühüm elementləri..... 131

Рена МАМЕДОВА

Гендерные отношения в Азербайджане: история, тенденции и проблемы..... 140

PSIXOLOGIYA BÖLMƏSİ

Nailə MAMAYEVA

Özünüdərin şəxsiyyətin cəmiyyətdə özünüifadə üsulu kimi 147

Humay AXUNDZADƏ

Dəyişən cəmiyyət və ailədə nəsillərarası münasibətlər 153

Məryəm ƏMİNZADƏ TƏBRİZİ

Psixoloji antropologiya və mədəniyyətlə şəxsiyyətarası interaksiya..... 161

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Анар БАГИРОВ

К вопросу о консенсусе между этикой и политикой..... 166

Şahin BAĞIROV

Azərbaycanda siyasi elitanın formalaşmasının tarixi-ənənəvi xüsusiyyətləri..... 171

Etibar ƏSƏDOV

Müasir mərhələdə müharibə və silahlı münaqişələr problemi 181

Elnur HACALIYEV

Müasir demokratiya nəzəriyyələri 187

Xalid NİYAZOV

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında siyasi hakimiyyətin və informasiya
siyasətinin (KİV-lərin təmsalında) rolu..... 194

Ülkər ƏLİYEVA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Bakı nefti 206

Yaqub YAQUBOV

Erməni köçləri və ideologiyası arasında səbəb-nəticə əlaqəsi212

Лейла СУЛЕЙМАНОВА

О новых формах и методах геополитического соперничества на Большом Ближнем Востоке216

İLƏHİYYAT VƏ DİNŞÜNƏSLİQ BÖLMƏSİ

Samid QULIYEV

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbilinin “Əqaidul-İslam” əsərində Tövhid anlayışı222

Nuru İMANOV

İmam Qəzalinin nəsx probleminə yanaşma tərzü231

HÜQUQ BÖLMƏSİ

İsaxan VƏLİYEV

Vicdan azadlığının konstitusion hüquqi təminatı.....238

Али РЗАЕВ

Управление жизнедеятельностью общества, государства и человека: сущность и характерные черты246

İlham ABBASOV

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin təşkili və fəaliyyəti256

Nəzim ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası CM-də həyat və sağlamlıq əleyhinə olan bəzi cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların təkmilləşdirilməsi məsələləri.....263

Bəxtiyar ƏLİYEV

Terrorçuluğa qarşı mübarizənin kriminalistik təminatının bəzi məsələləri.....271

Турал ГАДЖИЕВ

Институт помилования как инструмент дифференциации уголовной ответственности (На примере Азербайджанской Республики)277

Aydın ƏLİYEV

Müdafiəçinin prosesual statusu281

Nərmən BAXŞIYEVA

İnzibati ədliyyənin anqlosakson modeli ABŞ təcrübəsində287

Vüqar RƏHİMƏZADƏ

Söz və fikir azadlığı fundamental insan hüquqlarının vacib amili kimi294

Yaşar MƏMMƏDOV

Terrorçuluq barədə bilə-bilə yalan məlumat vermə cinayətlərinə qarşı mübarizənin kriminalistik aspektləri302

Elbrus MƏMMƏDOV

Terrorçuluğa qarşı mübarizədə kriminoloji tədqiqatların əhəmiyyəti 308

Elmi həyat313

Yeni nəşrlər328

CONTENTS

Contents	5
----------------	---

PHILOSOPHY SECTION

Roida RZAYEVA Postmodernism: some critical approaches.....	13
Arzu HAJIYEVA Shaykhism and M.F.Akhundzadeh: historical and philosophical essay.....	19
Aziz MAMMADOV, Fazil RUSTAMOV Rational process of scientific knowledge: explanation and its theoretical models.....	36
Aliyar ORUJOV About the development of the public-philosophical thought in Azerbaijan in the 20-30-es of the XX century.....	44
Sohrab MAHARRAMOV What is the evolution of theology?	52
Mahrukh NAJEFLY Female identity: contemporary interpretations	64
Khayala MAMMADOVA Feminist ideas and gender studies in Azerbaijan	71
Elchin SARDAROV Social and philosophical comprehension of the role of socio-ecological journalism in humanization of ecological politics in Azerbaijan	78
Antiga PASHAYEVA The concept of substance and its definition in the philosophy of Spinoza	88

FROM FOREIGN RESEARCHES

Nelli MOTROSHILOVA Supplement to the study of Martin Heidegger's «Black Notes»: on the reform of university....	93
Mazhid MAGDILOV, Larisa MAGDILOVA Legal aspects of development of the elements of an electronic state in the region (on the example of the Republic of Dagestan)	106
Dinara RAGIMKHANOVA, Muslimat ALIVERDIYEVA To the question of the constitutional law of citizens on access to information and its protection	113

Oleg TANIMOV On H. Vaihinger's theory of fictionalism	118
---	-----

Natalya FADEYEVA The state register of the normative acts in the Scientific Center for legal information.....	124
---	-----

SOCIOLOGY SECTION

Hussein QARASHOV The important elements of motivation in the activities of trade-union organizations	131
--	-----

Rena MAMMADOVA Gender relations in Azerbaijan: history, trends and problems	140
---	-----

PSYCHOLOGY SECTION

Nailya MAMAYEVA Self-determination of individual as a way to manifest himself in the modern society.....	147
--	-----

Humay AKHUNDZADE Changable society and interrelation of generations in a family	153
---	-----

Maryam AMINZADEH TABRIZI Psychological anthropology and interaction between culture and personality	161
---	-----

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Anar BAGHIROV On the issue of consensus between ethics and politics.....	166
--	-----

Shahin BAGIROV The historico-traditional features of the formation of the political elite in Azerbaijan	171
---	-----

Etibar ASADOV Problem of war and armed conflicts at the present stage	181
---	-----

Elnur HAJALIYEV Modern theories of democracy.....	187
---	-----

Khalid NIYAZOV The role of information policy and political power in the formation of civil society (on the case of MM)	194
---	-----

Ulker ALIYEVA Azerbaijan People's Republic and Baku oil	206
---	-----

Yagub YAGUBOV

The causal-investigatory relationship between migration of the Armenians and their ideology212

Leyla SULEYMANOVA

About the new forms and methods of geopolitical rivalries in the Greater Near East216

THEOLOGY AND RELIGIOUS STUDIES SECTION

Samid GULIYEV

The conception of “Tawhid” in the work “Aqaidul-Islam” by Ahmad bin Mohammad Ardabili222

Nuru IMANOV

The approach of Al-Ghazali to the question of Naskh231

LAW SECTION

Isakhan VELIYEV

Constitutional and legal guarantee of freedom of consciousness238

Ali RZAYEV

Governing a vital activity, state and man: the main point and characteristic features246

Ilham Abbasov

Organization and activity of the parliament of the Azerbaijan People's Republic256

Nazim ALIYEV

The issues of improving the norms regarding some crimes against human life and health in the Criminal Code of the Azerbaijan Republic263

Bakhtiyar ALIYEV

Some issues of criminalist guarantee in fight against terrorism271

Tural HAJIYEV

The institute of clemency as an instrument of criminal responsibility differentiation277

Aydin ALIYEV

Legal status of a counsel.....281

Narmin BAKHSHIYEVA

Anglo-Saxon model of administrative justice in practice of the USA287

Vugar RAHIMZADE

Freedom of speech and thought as a vital factor of fundamental human rights294

Yashar MAMMADOV

Criminalist aspects of the fight against crimes of intentionally false information about terrorism.....302

Elbrus MAMMADOV

The importance of criminological investigations in prevention of terrorism..... 308

Scientific life..... 313

New editions..... 328

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

УДК 1(092)

Роида РЗАЕВА

*д.ф. по философии, доцент
заместитель директора
ИФП НАНА*

ПОСТМОДЕРНИЗМ: НЕКОТОРЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ*

Современный мир переживает ряд кризисов, одним из которых является кризис ментальности. В качестве основных катализаторов, наряду с другими аргументами, выдвигаются характерные черты постмодерна, к которым можно отнести деконструкцию, радикальную плюральность, релятивизм, эклектизм, фрагментарность, замену реальности симулякром, бесструктурность, бессистемность и др. В целом, постмодернити характеризуют и как переход от категоричности позитивной науки в модернити к обобщенной неопределенности (неизвестности).

На фоне указанных явлений вырисовываются различные подходы в критике постмодернизма среди которых можно выделить следующие: критика постмодернизма как критики модернизма, критика постмодернизма через противопоставление постмодернизма модернизму и отождествление постмодернизма с модернизмом.

Критика постмодернизма как критики модернизма

Отправной точкой критики постмодернизма стала его критика модернизма. Именно критика модернизма расценивалась как слабая или негативная сторона постмодернизма. В этом ключе разрушаются постмодернистские аргументации.

Общим моментом постмодернистского подхода является критика касательно несостоятельности капитализма и модернизма. Основная же причина краха усматривается в науке, другими словами, в позитивизме. Наука была средством легитимации капитализма и усилила господство объекта над субъектом. Основные принципы либеральной демократии - понятия «индивид» и «свобода», в Бодрийярском определении, «взорвались внутрь» (имплозия – Р.Р.). Однако Фуко в более оптимистичном представлении повествует о власти субъекта, который стал постоянно производить власть. Отправная точка – использование личностью своей власти, что происходит благодаря разуму. Следовательно, вновь возникает потребность в разуме, и он снова имеет мифическую особенность. Отмечается, что в этом значении всегда будет ощущаться потребность в понятии разума эпохи Просвещения, что обуславливает появление возможности критики постмодернизма в этом направлении (1, с.128-129).

Турецкий исследователь Кадир Джангызбай также критикует постмодернистское понимание науки, выражающее освобождение науки от разума (3, с. 105).

Наряду с этим, разум, являющийся конечным источником легитимности, не освобожден от критики. Бог и разум не поменялись местами, люди остались совершенно без Бога. Отмечается, что постмодернисты поздно осознали, что это, по крайней мере, «возвращение к Просвещению». Поэтому то, что называется постмодернизмом - не период

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

после модерна, а радикализация модернити, и это должно называться «радикальной модернити» (14, с.35-37).

В этом ключе необходимо отметить, что ряд мыслителей (Ю.Хабермас, Э.Гидденс, А.Турен) не соглашается с утверждением, что наступил конец модернизма как конец одного периода, отмечая невозможность и неприменимость такой периодизации. Вместе с тем, эти мыслители принимают многие явления и новые состояния, выдвигаемые постмодернистами, однако эти новые реальности оцениваются ими как явления внутри модернизма. С этой точки зрения модерн расценивается как «незавершённый проект» - (Хабермас) или новое состояние, называемое «постмодернизмом» считается «радикализацией модерна» (Гидденс).

По Гидденсу, мы живём не в период постмодерна, когда последствия модерна, радикализируясь, универсализируются. Поэтому основные параметры модерна – капитализм, индустриализм и нация-государство всё ещё сохраняют своё определяющее значение (2; 9, с. 88).

Хабермас не принимает постмодернити (16). Он отмечает, что постмодернизм, отвергая Просвещение, находится в родстве с фашизмом. В смысле процесса культурной дифференциации он выступает за эстетическую модернити и автономную рациональность, критерии универсальности социальной модернизации и всякую критику относительно модернити обвиняет в консерватизме (8, с. 252-253). Он подчеркивает, что молодые консерваторы отстаивают антимодернизм, пожилые – премодернизм, новые – постмодернизм (5, с.42).

Как и Хабермас Гидденс считает модерн «незавершённым проектом, однако в отличие от Хабермаса, Гидденс утверждает, что завершенность будет достигнута эквивалентом постмодерна «высшим модерном» (12, с.14). Эта точка зрения переключается с интерпретацией Андреаса Хюссена, согласно которому постмодернизм на самом глубоком уровне не представляет другого кризиса, кроме кризиса внутри цикла постоянного подъёма и упадка, ослабления и обновления, характеризующего цикл модернистской культуры. Скорее, он выражает кризис нового типа модернистской культуры. Постмодернизм не стремится объявить модернизм «вышедшим из моды». Наоборот, он проливает свет на модернизм и присваивает многие эстетические стратегии и тактики, включая их в новые соединения и обеспечивая им функциональность (17, с.126).

Такие апологеты модерна, как Геллнер, Гидденс, Турен, Хабермас, отмечают, что предотвращение модерна означает воспрепятствование не только ценностям, но и фундаменту, на котором последний зиждется (6, с.101-102).

В контексте определения Джангызбая, что постмодернити есть покаяние и прошение прощения западного модернити, в частности, у незападных обществ, отмечается, что при этом игнорируется и преимущество рационального перед иррациональным, мысли перед верованием, философии перед догмой, критики перед убеждением, труда перед эксплуатированием. Утверждается, что цену своего этноцентризма Запад заставляет платить Просвещению. Идея универсального развития, получаемая в результате создания истории (кавычки мои. – *P.P.*), таким образом, будет отвергнута. Это отрицание истории, а также индивидуального и общественного освобождения (4, с.124-126).

Противопоставление постмодернизма модернизму

В основном, постмодернизм критикуется модернизм, в сравнении с последним и посредством его языка и концептов.

Первые критики постмодернити умозрительные. Отмечается, что образ мышления, критикующий характеристики модернити, однако как ни парадоксально его не

отвергающий, следовало бы назвать «неомодернизмом» вместо «постмодернизма». Но если даже модернисти полностью отвергаются, то это должно называться не постмодернизмом, а «нигилизмом». Постмодернизм может только проливать новый свет на модернизм (11, с. 108-109). Однако, по Турену, без рационализации не может быть современности, но её не может быть без субъекта с чувством ответственности к себе и к обществу. Аналогично Турен отстаивает модернизм, выражающий единство разума и субъекта, неомодернизм, вместо постмодернизма (15, с. 227-228, 245).

Есть такая точка зрения, что модерн погрешен в том, что предлагает форму существования, сфокусированную на светском, следовательно, непредвиденном физической реальности; а постмодерн развит, чтобы устранить эту погрешность (7, с. 164-165).

Модерн – попытка забыть. Забыть Бога, вселенную, душу и совесть; постмодерн же состояние забывания забывания. Модерн – отвержение памяти; постмодерн же состояние потери этой памяти. Больше нет ничего, что необходимо и стоило бы сохранить: единственная истина – относительная истина, резюмированная, выражающаяся в мотто «все подходит» и неизбежно доходящая до нигилизма (7, с. 165).

Отождествление постмодернизма с модернизмом

В ряде подходов, отождествляющих постмодернизм с модернизмом, делается акцентуруется на его западном происхождении и службе интересам Запада, в особенности как аргумент его распространения на незападные общества. Этот подход лежит в основе в большей степени западной критики постмодернизма.

В частности, утверждается, что если смотреть под углом зрения западных культур, то между модернизмом и постмодернизмом почти нет разницы, и что оба служат интересам Запада. Критика постмодернизмом Запада противопоставляется нацеленности постмодернизма на поиск решений опять же на Западе, а не в западных культурах (18, с. 111).

В качестве контраргумента выдвигается также гипотетичность утверждения в постмодернистских работах и дискуссиях, что поток идей в западном и западном обществах происходит в равной степени, обуславливая обогащение культур как негативное следствие, а синтез культур и традиций как позитивное следствие этого процесса. Отмечается односторонняя направленность потока культурных идей и продукции – из Запада в западные страны. В качестве примера приводится мировой театр как выражение мощи (силы), престижа и контроля Запада. Появление же изредка на сцене «западных» представителей объясняется их экзотичностью или перениманием ими западных идей и принципов, служением интересам Запада. Акцентуруется восприятие западных произведений культуры как пустых символов или этнической моды (13, с. 38-39).

Как могут быть «захвачены» все реалии западных культур постмодернизмом? Согласно Сердару, постмодернизм «как средоточие истины присваивает идентичности и историю западных культур, эксплуатирует их будущее и завладевает их существованием» (13, с. 27).

В целом можно отметить, что вышеотмеченные позиции представляют собой пример западной критики постмодернизма.

Отождествление модернизма с постмодернизмом проецируется и на его критику, где он критикуется аналогично модернизму, параллельно ему.

В частности, отмечается, что если под термином «постмодернизм» подразумевается только одна из многих, следующих за «модернизмом» философий, то здесь должно быть

определено, в первую очередь, философское значение термина «модернизм», что обусловит другое обобщение, так как в философии делать обобщение под названием «модернизм» невозможно. Зачастую невозможно обобщать философию XVIII века или XVIII и XIX веков под названием «модернизм». Пока не будет определено, что такое «модернизм» как философское течение и что изменилось вместе с тем, что называется «постмодернизм», последний как термин, характеризующий философское течение не будет иметь какого-либо значения. В философии пытаться понять предшествующие столетия с помощью таких понятий, как «модернизм» и «постмодернизм» не даст ничего, кроме понятийного хаоса (10, с. 133).

Невозможность характеристики посмодернизма как совершенно «нового» утверждается через необоснованность определения модернизма как полного разрыва с прошлым и совершенно нового этапа.

Отмечается, что, к примеру, почти все философские вопросы и проблемы, выдвинутые в средневековье, Новое время, эпоху модерна, были разработаны в античности. В области искусства, науки и политики после античности возникали серьёзные надломы и радикальные изменения, чего нельзя сказать о философии, так как в философии античность итак включала крайнее разнообразие. «Преодоление» впоследствии философии античности было больше в форме детализации и обогащения проблем, выдвинутых ранее, нежели определения новых вопросов и проблем, что невозможно назвать «преодолением» в полном смысле этого слова (10, с. 133).

Этот подход применяется и в отношении постмодернизма. В частности утверждается, что если под термином «постмодернизм» подразумевается не философия определённой эпохи, а конкретное философское течение независимо от эпохи, и отмечается, что это течение антиреалистичная, антиэссенциалистская, субъективистская, релятивистская, перспективистская философия, то для такого рода философий необходимо обращаться не только к Ницше, жившему в XIX столетии, но и к Античности. В этом случае невозможно утверждать, что то, что называется «постмодернизмом» – нечто новое. Если «постмодернизм» представляет собой всего лишь примечание к скептицизму и перспективизму «Античности», то использование термина «постмодернизм» не более чем эксцентричность, излишество. Поэтому было бы продуктивнее сравнить тезисы таких философов, как Лиотар, Фуко, Деррида, Делёз с другими философами в истории философии, чем обобщать их под общим названием «постмодернизм» (10, с. 135).

Заклучение

Исходя из вышеизложенного, наряду с западной, вырисовывается и незападная критика постмодернизма, вызванная специфическим восприятием постмодернизма в незападной проекции.

Анализ формулировок, умозаключений, установок, аргументов и подходов относительно критики постмодернизма, претерпевающая определённую модификацию, в целом, свидетельствует о том, что авторы, не принимающие постмодернизм, в основном новое, вырисовывающееся как постмодернити состояние, расценивают как особый этап или период внутри модернити. Критика постмодернизма обусловлена его выходом за рамки, отформатированные модерном, и проводится, апеллируя к модерну через призму его категориального аппарата.

Ключевые слова: философия, постмодернизм, модернити, подход, западный и незападный подход, критика, модернистская культура.

Список использованной литературы

1. Baran A.G. Postmodernizmin Özne ve Akıl Kavramlarına Yönettiği Eleştirilere Eleştirel bir Bakış // Düşünen Siyaset, Düşünce Dergisi, sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s.113-130.
2. Giddens A. Modernliğin Sonuçları, çev. E.Kuşdil, İstanbul, 1994.
3. Demirci F. Modernite Sorunsalında Postmodernite //Düşünen Siyaset Birikimler I, Düşünce Dergisi, Sayı 15, Aralık 2000, Ankara: Lotus Yayınları, s. 83-108.
4. Cangızbay K. Sosyolojiler değil Sosyoloji. 1. Baskı. Ankara: Öteki Yayınları, 1996.
5. Zeka N. Postmodernizm – Jameson Lyotard Habermas, 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yay., 1994.
6. Yılmaz A. Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
7. Kaplan Y. Antikite'den Postmodernite'ye: Tanrısız Araziden İnsansız Arazi'ye Paganizmin Serüvenleri // Düşünen Siyaset, Düşünen Siyaset, Sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s. 139-169.
8. Kellner D. Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar //Modernite Versus Postmodernite, der. Mehmet Küçük Ankara: Vadi Yay., 1994.
9. Kızılcılık S. Postmodernizm: 'Modernlik Projesine' Bir Başkaldırı //Türkiye Günlüğü, Sayı: 30, 1994.
10. Öymen Ö.K. Felsefede “Post-Modernizm” Kavramının Anlamsızlığına Dair Bir Manifesto //Düşünen Siyaset, Düşünen Siyaset, Sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s. 131-135.
11. Sarıbay A.Y. Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
12. Sarıbay A.Y. Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam. genişletilmiş 3. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
13. Serdar Z. Postmodernizm ve Öteki Batı Kültürünün Yeni Emperyalizmi, çev. Gökçe Kaçmaz, İstanbul: Söylem Yayınları, 2001.
14. Tezcan B. Postmodernliğin Dayanılmaz Hafifliği //Birikim, 63, Temmuz, 1994.
15. Touraine A. Modernliğin Eleştirisi, Çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995.
16. Хабермас Ю. Модерн – незавершённый проект //Постмодернизм и культура /Библиотека Гумер. Философия. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Articles/Hab_Modern.php
17. Huyssen A. Postmodernin Haritasını Yapmak //Modernite versus Postmodernite, M.Küçük (Derl.), Ankara, 1993.
18. Erdem T. Postmodernizmin “Öteki”si Hangi “Öteki”? //Düşünen Siyaset, Düşünce Dergisi, Sayı 21, Aralık 2005, Ankara: Lotus Yayınları, s. 101-112.

Roida RZAYEVA

POSTMODERNİZM: BƏZİ TƏNQİDİ YANAŞMALAR

Xülasə

Müasir dünyada bir sıra böhran baş verir, onlardan biri də mentallığın böhranıdır. Digər arqumentlərlə yanaşı böhranın əsas katalizatorları sırasına postmodernə xas olan cəhətlərdən dekonstruksiya, radikal plüralizm, relyativizm, eklektizm, reallığın simulyarla əvəz olunması, struktursuzluq və s. də daxil edilir.

Ümumiyyətlə, postmoderniti pozitiv elm kateqoriyalılığından ümumiləşmiş qeyri-müəyyənliyə keçid kimi xarakterizə edilir. Göstərilənlərin fonunda postmodernizmin tənqidinə müxtəlif yanaşmalar təsvir olunur. Postmodernizmin qeyri-Qərb prayeksiyasında qavranılmasından irəli gələn Qərb və qeyri-Qərb tənqidi meydana çıxır.

Postmodernizmin tənqidi onun modernin kateqorial aparatından keçməklə, modern tərəfindən formalaşdırılmış çərçivədən kənara çıxması ilə şərtlənir.

Açar sözlər: fəlsəfə, postmodernizm, moderniti, yanaşma, Qərb-qeyri-Qərb yanaşmaları, tənqid, modernist mədəniyyət.

Roida RZAYEVA

POSTMODERNISM: SOME CRITICAL APPROACHES

Summary

The modern world endures a number of the crises, one of which is mentality crisis. As the basic catalysts along with other arguments, characteristic features of postmodern to which it is possible to refer a deconstruction, radical plurality, relativity, eclecticism, fragmentariness, the replacement of reality by simulacra, structurelessness unsystematic character, etc. are put forward.

As a whole, postmodernity is characterized also as transition from categoricity of positive science in modernity to a generalized uncertainty. Various approaches in the critic of postmodernism *stand out against* the mentioned phenomena. There appears along with the Western criticism the non-Western criticism of postmodernism, caused by specific perception of postmodernism in the non-Western projection. As a whole, the analysis of formulations, conclusions, orientations, arguments and approaches concerning criticism of postmodernism, undergoing certain modification, testifies to that the authors who are not accepting postmodernism, generally, a new condition appearing as postmodernity, regard as a special stage or the period within modernity. A criticism of postmodernism is caused by going of the latter beyond the scopes formatted by modern, and is carried out appealing to modern, through a prism of its categorical apparatus.

Keywords: philosophy, postmodernism, modernity, approach, Western and non-Western approaches, criticism, modernist culture.

Arzu HACIYEVA

*fəlsəfə ü.e.d., şöbə müdiri,
AMEA FHI*

ŞEYXİLİK VƏ M.F.AXUNDZADƏ: FƏLSƏFİ-TARİXİ OÇERK*

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadə rus naşiri İsakova məktubunda «Kəmalüddövlə məktubları»nın müəllifi olduğunu gizlədib, özünü əlyazmanın tərcüməçisi kimi təqdim edərək yazırdı: «...elə bir böyük siyasi və ya dini məsələ yoxdur ki, Kəmalüddövlə öz əsərində ona toxunmamış olsun» (1, s.310-311). Demək lazımdır ki, Mirzə Fətəli Kəmalüddövlənin cildində dövrünün Şərqi, o cümlədən Azərbaycan zəkalarını düşündürən, həyəcanlandıran, lakin açıq dilə gətirə bilmədikləri bütün əsas problemləri nəinki əhatə etmiş, eyni zamanda, onları ilk dəfə olaraq fəlsəfi refleksiya obyektinə çevirmişdir. Bu sırada islam dini zəminində yaranıb məzhəblər və təriqətlər şəklində zühur edən ideoloji hərəkatlara münasibət xüsusi yer tutur. Tarixin marksist və kvazi-marksist anlayışından çıxış edən sovet elmi ədəbiyyatında çox vaxt orta əsrlərdə və sonralar meydana gələn bidətlər, onların başçılığı altında genişlənən xalq hərəkatları cəmiyyətin amansız qaydalarına reaksiya, zülmə, istibdada qarşı etiraz formaları kimi, daha dəqiq desək, sinfi mübarizənin spesifik formaları kimi nəzərdən keçirilmişdir. Vaxtilə Amerika tarixçisi professor Günter Levi «Din və inqilab» əsərində (1974) «sinfi konfliktə hələ dərk etməmiş cəmiyyətlərdə daima sinfi mübarizə fenomeni» axtaran bu cür mövqeyi dar və məhdud adlandıraraq, orta əsr bidətlərini özlərinin bütün çoxcəhətliliyində «əsl dini fikirözlüyü», bir növ din zəminində azad fikirlilik kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir (2), başqa sözlərlə, xalq üsyanlarında, inqilablarda dinin həm də müstəqil, intellektual fenomen kimi rolunu təsdiq edirdi. Mirzə Fətəlinin yanaşması hər iki nöqtəyi-nəzərdən fərqlidir. Halbuki o da, əvvəla, tarixdə xalq azadlıq hərəkatlarının müxtəlif məzhəblərin dini libasına büründüyünü və yaxud Piter Bergerin təbirincə desək, «Din bayraqları altında üzən azadlıq ləhzələrini» (3), əlbəttə ki, görürdü, digər tərəfdən, dinin muxtar qurum kimi həyatın bütün sahələrinə güclü təsir qüvvəsinə qətiyyənlə şübhə etməzdi. Bununla belə, hər iki halı müstəsna olaraq neqativ planda dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, müsəlman Şərqi, xüsusilə İranda sosial etirazı dini rəngə boyayan yeni-yeni məzhəblərin yaranmasına, əhalinin «ağıl və hikmət əsasında qurulmayan» həmin dini əqidələrə etiqad bəsləməsinə səbəb hər şeydən əvvəl cəmiyyətin geriliyi, kütləvi savadsızlıq, elm və mədəniyyətin inkişafdan qalmasıdır, təriqətlərin fəaliyyəti isə öz növbəsində tərəqqinin qarşısını alan amillərdəndir.

Mütəfəkkirin öz traktatında təməli Şeyx Əhməd Bəhreyni tərəfindən qoyulmuş şeyxilik (*ərəbcə* şeyxiyyə) dini-siyasi cərəyanına xüsusi diqqət ayırması, onun dini-metafizik təliminin müfəssəl və orijinal tənqidi təfsirini verməsi, əslində təsadüfi deyildi. XIX əsrin birinci yarısında yaranmış və əsas mərkəzlərindən birinin Cənubi Azərbaycan (4) olduğu şeyxiliyin müsəlman Şərqi, xüsusilə Şərqi ideologiyasının sonrakı inkişafına güclü ideoloji təsirini göstərmək üçün «kərimxaniyə» və yaxud «rükni-rəbe» məzhəbinin, xüsusilə islam köklərindən çox uzaqlaşmış babilik, bəhailik kimi dini-siyasi və fəlsəfi cərəyanların məhz onun bətnindən çıxmasını xatırlamaq kifayətdir. Şeyxilərin Nəsirəddin şahın hakimiyyəti dövründə və sonralar da uzun müddət təqiblərə məruz qalmalarına baxmayaraq, indinin özündə də İran, İraq, Küveyt, Suriya, Pakistan və başqa ölkələrdə bir mərkəzdən idarə olunan icmaları mövcuddur. Hazırda İran şübhələrinin 3 faizi şeyxi məzhəbinə mənsubdurlar (5).

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, islam tarixində mühüm rol oynamasına rəğmən şeyxilik təlimi XX əsrdə, keçmiş sovet və postsovet məkanında elmi araşdırma obyektinə kimi, demək olar ki, tamamilə diqqətdən kənar qalmışdı. İslam mövzusunda dərc olunan tədqiqat əsərlərində (6), o cümlədən rus dilində nəşr olunan (onlardan bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir) ensiklopedik lüğətlərdə, soruq kitablarında bu barədə kiçik məlumatla belə rast gəlmirik (7). Görünür, bu səbəbdən 2012-ci ildə şeyxiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Kazım Rəştinin Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqi Əlyazmaları İnstitutunda (SPb) saxlanılan əlyazmasının orijinalı əsasında hazırlanıb işıq üzünə çıxarılan «İmanın əsas əhkamları» adlı əsərinin şərhilə rus dilinə tərcüməsi Rusiyada şeyxiliyə aid ilk kitab hesab edilib, «müasir dinşünaslıqda prioritet rus tədqiqatı» kimi səciyyələndirilmişdir (8).

Şeyxiliyin tarixən yayıldığı Azərbaycana gəldikdə, bu sahədə boşluq daha nəzərəçarpandır, onu, təbiidir ki, bizə məlum olan, ASE-dəki «Şeyxilik» və Ziya Bünyadovun iki dəfə nəşr olunmuş «Dinlər, təriqətlər, məzhəblər» kitabındakı «Şeyxilər» adlanan iki məqaləyə (9) (sonuncu isə İstanbulda dərc olunan «İslam ensiklopediyası»ndakı «Şeyxilər. Şeyxi» məqaləsinin sadəcə azərbaycanca variantını təmsil edir) (10) tədqiqatçı alim Leyla Məlikovanın bəhailik haqqında əsərlərində bəhailiyyətin ideya sələfi kimi şeyxilikdən bəhs etməsini (11), hətta bunlara N.Smirnovun kitabında Naxçıvan vilayətində şeyxiliyin geniş yayılması haqqında verilən maraqlı tarixi məlumatları (bax:12) əlavə etsək belə, doldurmur. M.F.Axundzadə irsinə dair tədqiqatlarda da mütəfəkkirin şeyxiliyə münasibətinin ciddi araşdırılmasına rast gəlmirik, bəzən həmin məsələyə ümumiyyətlə toxunulmur, bəzənsə adı çəkilərək bir-iki qeydlə üstündən keçilir.

Şeyxilik və onun tarixi, banisi, nümayəndələri, metafizik konsepsiyaları, mistisizmi, kosmologiyası məsələləri Qərb ədəbiyyatında nisbətən geniş işıqlandırılmışdır. Mövzunu A.L.M.Nikolas, Henri Korben, Manqol Bayat tədqiq etmiş (13), ABŞ-da bir neçə namizədlilik, müasir dillə desək, fəlsəfi doktorluğu dissertasiyaları müdafiə edilmişdir (14). İngilis iransünası Denis Martin MakEoin (1949) şeyxiliyə və onun babilik, bəhailiklə əlaqələrinə xeyli əsər həsr etmiş (15), şiəlik, o cümlədən şeyxilik və onun banisi haqqında ensiklopediyalar və soruq kitablarında məqalələr dərc etdirmişdir (16). Əsərləri arasında 1979-cu ildə Kembriq universitetində müdafiə etdiyi «Şeyxilikdən babiliyə: şiə islamının xarizmatik yeniləşməsi üzrə tədqiqat» adlı namizədlilik (PhD) dissertasiyası (2) daha məşhurdur. Alimin düşüncəsinə görə, o vaxtdan bəri şiəliyə marağın xeyli artmasına, onun konfranslar mövzusunda çevrilməsinə baxmayaraq babilər haqqında az da olsa, – elə özü də daxil olmaqla, – yazılıbsa, şeyxilik haqqında tədqiqatlar «bir düym də irəli getməmişdir». Görünür, elə buna görə otuz ildən sonra aktuallığını itirməyən namizədlilik (PhD) dissertasiyasını yüngül redaktə ilə təkrar nəşr etdirmişdi. Zənnimizcə, MakEoinlə yanaşı Amerika alimi, Miçiqan universitetinin tarix üzrə professoru, Cənubi Asiya tədqiqatları Mərkəzinin direktoru Con (Xuan) Ricard İ. Koulun (1952) şeyxilik, xüsusilə onun banisi haqqında tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır (17). Yeri gəlmişkən, bu alim Şeyx Əhməd Əhsaini öz rolu və əhəmiyyəti baxımından müasir İrənin ən böyük dini və mistik mütəfəkkirlərindən sayır, spekulativ əsərlərinə görə onu XIX əsrdə müasir Avropa fikrinin təsirinə qədərki dövrdə müsəlman teosofiyasının möhtəşəm yüksəlişinin son təmsilçilərindən biri kimi yüksək qiymətləndirirdi.

Əslində Avropa ölkələrində və ABŞ-da islam dinini, ondakı cərəyanları və islam bölgəsi ölkələrini, onların tarixini, mədəniyyətini öyrənən mərkəzlərin fəaliyyət göstərməsi, bu işə qrantlar ayrılaraq dünyanın müxtəlif yerlərindən alimlərin cəlb edilməsi Şərqi və Qərbi, müsəlman və xristian qarşıdurması, «Ərəb baharı» adlanan spesifik hadisələr kontekstində sırf elmi maraqlardan əlavə, siyasi məqsədlərdən də xəbər verir. Bununla belə, Qərb tədqiqatçılarının əsərlərinin elmi əhəmiyyətini, islam tarixinin və fəlsəfəsinin, – buraya şeyxilik də daxildir, – obyektiv tədqiqatçı cəhdlərini, keçmişin müasirlikdə bu və ya digər şəkildə iştirakını dərinlən anlamalarını, əlbəttə, danmaq doğru olmaz. Sadəcə olaraq biz bütün bunları nəzərə almalı, Azərbaycanın da

tarixən daxil olduğu islam bölgəsi fəlsəfəsinin, xüsusilə onun az öyrənilən cərəyanlarını, məktəblərini, o cümlədən şeyxiliyi bir problem kimi araşdırmalı (18) və bunlardan elmi-fəlsəfi, siyasi, mənəvi-əxlaqi nəticələr çıxarmağı bacarmalıyıq. Mirzə Fətəli öz dövrü üçün məhz bu işi görmüşdü.

* * *

Mütəfəkkirin problemə yanaşmada fikir intensiyasını anlamaq üçün şeyxilik təlimi ilə bağlı bəzi özünəməxsus məqamlar üzərində dayanmaq istərdim.

Təriqətin əsasını, artıq qeyd edildiyi kimi, milli mənsubiyyətinə görə ərəb olan Şeyx Əhməd Əhsai (1753-1826) (19) qoymuşdur. O, Şərqi Ərəbistanda Bəhreyn ərəzəsində yerləşən əl-Əhsədə anadan olmuş (buna görə, Şeyx Əhməd Əhsai və ya Bəhreyni kimi tanınır), burada, daha sonra İraqda Nəcəf və Kərbəla kimi dini mərkəzlərdə təhsil almış, həyatının son on beş ilini, bəzi mənbələrə görə, iyirmi ilini İranda, əsasən Yəzd və Kirmanşahda yaşamışdır; şiəliyi dövlət dini kimi bərpa etmək, möhkəmləndirmək istəyən Qacar sülaləsinin şah və şahzadələri ona himayədarlıq etmişdilər. Bir çoxları Şeyx Əhmədin yeni dini məktəb yaratmaq iddiası olmadığını düşünürlər. Belə ki, o, daim Əli ibn Əbu Talibin nəslindən olan on iki imama etiqad edən imamilərə və ya isnaəşəriyyə (tərcümədə: düjüncülər və ya onikilər) sədaqətini nümayiş etdirib, özünü başqa şiələrdən ayırmır, sadəcə olaraq, şiə ideologiyasına yeni ruh gətirmək, köhnə məzhəb və əqidələri aradan qaldıraraq onu dövrün intellektual ab-havasına uyğunlaşdırmaq məqsədi güddüyünü söyləyirdi. Lakin tədricən bu təlimin şiəlik üçün təhlükəsini anladılar. Fətəli şah dövründə Qəzvinə məşhur müctəhidlərdən biri onun təlimini küfr elan etdi. Özünü bəraətə bir risalə həsr etsə də, Şeyx Əhmədin şiə ənənəsinə və metafizikasına gətirdiyi yeniliklər həqiqətən o qədər çox və fərqli idi ki, ölümündən sonra onun şagird və tərəfdarlarına şeyxilər adı verildi və şeyxilik islam, daha dəqiq desək, şiəlik daxilində təriqət statusu qazandı.

Tərəfdarları da az deyildi. Deyilənə görə, Şeyxin ömrünün sonuna doğru İran şiələrinin dördüdə biri onun ardınca gedirdi. Mirzə Fətəli öz traktatında bu məqamı nəzərə çarpdırmağı unutmamışdır: Kəmalüddövləni İranın dini-mənəvi mühiti ilə tanış edən dostlarından birinin «ruhu ləzzət aparsın» deyərək onu şeyxi Molla Rəhimin moizəsini dinləməyə dəvət etməsi və bu zaman söylədiyi «Təbrizin yarısı indi şeyxi məzhəbdir, külli-əhli-kamal, külli-sahibi-fətanət (*fətanət* zəhin, dərrakə, idrak deməkdir – A.H.) tamam şeyxi məzhəbdirlər; ancaq baqqal-çaqqal üsuli məzhəbində baqi qalıbdır» sözləri şeyxiliyin vaxtilə, bir tərəfdən, mükəmməl intellektual təlim hesab edildiyinə, digər tərəfdən, geniş yayıldığına dəlalət edir. Həqiqətən, şeyxiyyə görüşləri bir çox alimlərin nəzərində şiəliyin mütərəqqi tərəfini təmsil edirdi. «Şiəliyin batini sirlərini öyrənmək üçün Şeyx Əhsainin əsərlərini oxumaq gərəkir» (20) deyən Anri Korben haqlı olaraq onun təliminin özündə, sözün mütərəqqi qərb mənasında olmasa da, metafizik reformasiyanı ehtiva etdiyini vurğulayırdı (21).

Bəs şeyxilərin «metafizik reformasiyası» nədə özünü göstərirdi? Şiəliyə gətirilən yeniliklər hansılardı? Onlar necə əsaslandırılırdı? Hər şeydən əvvəl, yeni fikirlər ənənəyə, yəni şiə rəvayətlərinə, hədislərinə yanaşmada dəyişikliklərdə özünü göstərirdi. Artıq XVII əsrdə şiə fəqihləri üsulilər və əxbarilər adlanan iki cəbhəyə bölünmüşdülər. Üsulilərə görə, şiə rəvayətlərinin zahiri səhihliyini əsas tutub, onların hamısına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Əxbarilər isə əksinə, hədislərin bütün külliyyatının saxlanılmasına tərəfdar olub, onlara münasibətdə nə müctəhidlərin, nə də rəvayətdə isnad verilən şəxslərin nüfuzunu qəbul etmir, hədislərin sırf məzmunundan çıxış edərək, həmin məzmunun hermenevtik üsul və vasitələrin tətbiqi ilə bir çox hallarda fəlsəfi dərinliyə enməyə imkan verən sərbəst təfsirinə rəvac verirdilər. Məhz bu cəhətə görə üsulilərlə əxbarilər arasında orta mövqe tutan şeyxilər hər halda əxbarilərə daha yaxın və meyilli idilər, özləri də ayrı-ayrı müddəalarını əsaslandırarkən Quran ayələrini, hədisləri təfsir edir, onlara yeni mənalar verirdilər. Lakin, digər tərəfdən, onlar sayının çoxluğuna görə həddi-hüdudu görünməyən hədislərə tənqidi yanaşılmasını da tələb edirdilər.

Şeyx Əhsainin islahatçı dünyagörüşünə təsir edən amillərdən biri onun qədim yunan fəlsəfəsinə bələdliyi idi. Bunda, bəzi mənbələrə görə, Bəhreynə islam filosoflarından biri – İbn Abi-Cumhur-Ehsanın kitabxanasının onun əlinə keçməsinin də rolu olmuşdur. Əhsaidə fəlsəfi doktrinaları islam dininə, şiəliyə calamaq meyli güclüdür. Bu meyil ondan digər sufi mü-təfəkkirlərinə də keçmişdi. O, Şərq peripatetiklərinin fəlsəfəsi və məntiqini, sufilik, işraqilik mistik-fəlsəfi təlimlərinin bir çox müddəalarını dərinlən mənimsəyib şiəliyə tətbiq etmişdi. Müctəhidlər zümrəsinin olmasına lüzum görməyən Şeyx, bir tərəfdən, şəkk gətirməyi mümkün sayır və bütün şübhələri həqiqətin məntiqi yolla (*rahe-kəşf*) açılması vasitəsilə həll etməyin vacibliyini əsaslandırırdsə, digər tərəfdən, ezoterizm və mistisizm onun doktrinasının atributiv xüsusiyyətlərindəndi. O, peyğəmbər və imamlarla mistik rəbitəsindən, məsələn, «Şərhi-ziyarə» kitabında altıncı imam Sadiq və digər imamlarla görüşlərindən, onlardan eşitdiklərindən bəhs edir (12).

Şeyx Əhməd Əhsai İbn Sina, İbn Rüşd, Qütbəddin Şirazi, Səfəvi dövrü İsfahan məktəbinin Molla Sədra Şirazi, Mir Daməd və Molla Mühsin Feyz Kaşani kimi Şərq mü-təfəkkirlərinin əsas fəlsəfi traktatlarına yazdığı şərhlər vasitəsilə sanki onlarla dialoqa girir, bu zaman həm onların təlimlərini bir daha yada salaraq dirçəltməyə kömək edirdi, həm də özü də həmin irsdən bəhrələnir, fəlsəfi tərifi, anlayış, istilahlara yiyələnərək, onlardan geniş istifadə edirdi. Maraqlıdır ki, bəzən metafizik məsələlərdən danışarkən, o, işraqilərin mövqeyini imamların (*əhl əs-ismət*) mövqeyinə şiələrinkindən daha yaxın hesab edir, əsərlərini diqqətlə mütaliə etdiyi İbn Ərəbinin «Füsus əl-hikəm»indəki metafizik şərhələrindən çıxış edir, bu fikirlərə yalnız cüzi təshihlər verməklə kifayətlənirdi. Doğrudur, filosofların üzərinə hücumu keçib tənqid etdiyi, öz müstəqil fikrini, mövqeyini ortaya qoyduğu məqamlar da az olmurdu. Bununla o, Koulun fikrincə, Şərq peripatetizminə və işraqilərə «borcunu» maskalamağa, ört-basdır etməyə çalışırdı. Hər halda aydındır ki, Şeyx və ardıcılıarı məhz klassik Şərq fəlsəfəsinin şiə baxışları ilə sintezi vasitəsilə Allah, peyğəmbər, cənnət, cəhənnəm, ruh, cisim, qiyamət, yaranış, yox olma, əzəlilik, əbədililik, bilik, cövhər, aksidensiya və s. kimi anlayışları imamət təlimindən tamamilə fərqli və yeni bir şəkildə şərh edən özünəməxsus ontoloji və qnoseoloji sistem yarada bilmişdilər.

Şeyxi təliminin təməlinə duran əsas ideya budur: bütün mövcudatın xilqətinin zəruri səbəbi və son məqsədi on iki imamdır, başqa sözlə, onlar olmasaydılar, Allah heç bir şey yaratmayacaqdı. İmamlar bütün məxluqatın başında durur, hamıdan əvvəl gəlirlər. Allahın təzahürləri ilahi iradənin zühur etdiyi yer olan imamların vasitəçiliyi ilə hasil olur. Şeyx Əhməd bu prinsipi sadə bir misalla əyani şəkildə təsvir edərək yazırdı: turalım ki, sizin iki pay torpaq sahəniz var. Birinci torpaq sahəsi özünün su mənbəyinə malikdir, ikinci sahə suyu qonşuluğunda yerləşən həmin sahədən alır. Birinci tarlanı suvarmaq üçün ikincini suvarmağa ehtiyac yoxdur, onu dəmyəyə qoymaq olar. Yox, əgər ikinci tarlanı suvarmaq istəyirsinizsə, onda istər-istəməz birincini də suvarmalısınız. Bu misaldakı rəmzləri belə açmaq olar: Allah bəşəriyyətlə öz arasında vasitəçi seçdiyi üçün müsəlmanlara «suyu» onlar bunu xahiş etməzdən əvvəl vermişdir. O, öz sözünü (= suyu) əməllərindən razı qaldığı, məmnun olduğu insanlara Peyğəmbər və imamların (= birinci torpaq sahəsi) vasitəçiliyi ilə çatdırır... (22).

Buna görə şeyxilər şiə teoloqları tərəfindən təfvizdə – «Allahın qüdrətlərinin həvalə»sində (*təfviz* ərəbcədən tərcümədə ötürmək və yaxud həvalə etmək, vəkil deməkdir) günahlandırılırdılar. Təfvizin mənası bir hədisdə belə izah edilir: «İmam Sadiqə (ə) «Əbdüllah ibn Səbanın övladlarından biri təfvizə inanır» - deyər ərz etdim. İmam (ə) «Təfviz nədir?» soruşdu. Ərz etdim: «Allah-təala Məhəmməd və Əlini yaratdı, sonra qulların işlərini onlara təfviz etdi (öhdəsinə buraxdı). Onlar da yaratdılar, rizq verdilər, dirildilər və öldürdülər». İmam (ə) bu sözü eşitcək, belə buyurdu: «Allahın düşməni yalan söyləmişdir; gedib, «Rəd» surəsindəki bu ayəni (16-cı ayə – A.H.) ona oxu:

«Yoxsa Allaha bir sıra şəriklər qoşdular ki, Onun (Allahın) yaratdığı kimi [guya onlar da] yaratdılar və sonra da [bu iki] yaranmışlar [qarışıb] bir-birinə oxşadılar. De: «Hər şeyin yaradanı yalnız Allahdır və O, təkdir, hər şeyə qadirdir» (23, s.76). Bu iqtibasdan göründüyü kimi, təfviz şirk kimi səciyyələndirilirdi.

Şeyxilərin nəzərində imamlar bir növ qədim yunan kahinləri kimi allahlardan xəbər gətirən, onlarla insanlar arasında vasitəçilik edən mediumlara bənzəyirlər. Onların təsəvvürüncə, dərkedilməz və yaradılmış olan heç bir varlığın düşüncəsinə sığmayan Allahı yalnız və yalnız imamların vasitəçiliyi ilə anlamaq olar, çünki onlar bu dünyada Allahın arzusunun təfsirçiləri, biliyə açılan qapılardır (bab'). Məhz buna görə imamlara qarşı günah işləmək Allaha qarşı günah işləməyə bərabər tutulur. Bu baxımdan Şeyx Əhsai böyük rəğbət bəslədiyi ibn Ərəbinin sufi rəhbərlərini – mənəvi qütbləri (*əqtab*, *Qütb*) bu dünyada Allah nemətinin daşıyıcıları kimi nəzərdən keçirməsini lənətləyiq küfr adlandırır, çünki bu mahiyyət, onun fikrincə, yalnız və yalnız imamlara məxsusdur (24).

Şeyxilər peyğəmbərin möcüzələrini (merac, şəqqi-i qəmər – ayı parçalamaq) real maddi gerçəklikdə baş verən hadisə hesab etməyib, onların məcazi və rəşadət təfsirini verirdilər. Onların insanın ölümdən sonra həm cismani, həm də ruhani qayıdışı (bərpaolma) – *məad* haqqında təlimi də ənənəvi şiə baxışlarına zidd idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təlimdə mətləb o qədər qəliz, dolaşq formada verilmişdir ki, hətta ərəb və farsca orijinaları oxuyan tədqiqatçılar da onu dürüst anlamaqda çətinlik çəkdiqlərini gizlətmir, Şeyx Əhmədin mülahizələrini dərk etmək üçün onun təlimini inkişaf etdirən ardıcılarının əsərlərini öyrənməyi vacib sayırlar. Bu, Əhsainin imam hədislərinin təfsiri vasitəsilə iki cür bədənin və ya vücudun: ikiqat cismani bədənin (cəsəd) və ikiqat narın bədənin (cisim) mövcud olması haqqında konsepsiyasına da aiddir. Təfsilatla varmadan ən sadə şəkildə bunu belə təsvir etmək olar: Birinci bədəndəki ilk cəsəd dörd ünsürdən əmələ gələn, fanidir, dünyada görünən və məhvə məruz qalan, məzarda çürüyüb ünsürlərə qayıdan da odur, o, axirətə keçmir, birincinin daxilində yerləşən ikinci ruhani cəsədsə əbədi qalan, ölməz varlıqdır və axirətdə yenidən zühur edir. İlk cismə gəldikdə o, astral bədəndir, yəni ruhun ölüm anından surun çalınmasına qədər bərzəxdə və ya ərafda geydiyi qəlibdir, ikinci cisim mahiyyətə aid olan arxetip bədəndir (*qəlibi-misali*), o, əbədi qalır. Bədənin dirilməsi ikinci cəsədə qayıdan ruhun ikinci cismə daxil olub birləşməsi kimi təsvir edilir. Korbenin «Dirilən bədən əlkimyası» adlandırdığı analoji dirilmə əməliyyatı modellərinə qəribə ezoterik təlimlərində də rast gəlmək olar (21).

İki bədən haqqında nəzəriyyələrini şeyxilər müəyyən dərəcədə imamlara da aid edirdilər, yəni onların maddi cisimləri də məzarda çürüyür. Təkcə fərq ondadır ki, cəsədlərinin narınlığı sayəsində imamlar yenidən dörd ünsürdən yaradılan insan şəklində peyda ola bilər, insanlara faydalı olmadıqlarını bilən kimi öz insani cisimlərini götürdükləri yerə atırlar və onların hər bir zərrəsi öz əslinə qayıdır. Şeyx Əhmədin nəzəriyyəsinin məntiqindən çıxış edərək, ardıcılıqları onu üç cəsəd və üç cisim haqqında təlimə çevirdilər: 1) bu dünyanın cəsəd və cismi; 2) dünyadakından daha narın və zərif olan bərzəxdəki (iki dünya arasındakı aləmi-misal, yaxud nümunələr aləmində) cəsəd və cisim; 3) o biri dünyanın cəsəd və cismidir ki, bunlar əbədi qalır (25).

Bu mülahizələr isə imami şiələrin baxışlarına uyğun gəlmir, çünki bədən, cisim və ruhun qayıdışı haqqında şiələrdə təfsilatda bir-birindən fərqlənən on dörd baxış olsa da (25), onların çox hissəsi həm cismani, həm də ruhani qayıdışa – bərpaya (*məad*), yəni insanın ruhu ilə bərabər bədəninin də o biri dünyaya yollandığına, xüsusilə də imamların cisimlərinin zamanın korlanmasına qətiyyənlə məruz qalmadığına inanırlar. Demək lazımdır ki, ölümlərin öz bədənlərində dirilib dirilməyəcəkləri barədə bu nəzəri məsələ onlarla şeyxilər arasında vaxtında əsl qarşıdurmaya, düşmənçiliyə səbəb olmuşdu.

Mirzə Fətəli Axunzadə «Kəmalüddövlə məktubları»nda hər iki baxışı, həm imamların «zərfsiz və qəlibsiz» yaşayan ruhları haqqındakı şiə təsəvvür və əqidələrini, həm də bədəndən

ayrılan ruhlar üçün xəyali və incə qəliblər düşünən şeyxilərin təbii dəlili olmayan iddialarını «əsassız və mənasız» adlandıraraq tənqid edir; cisim və ruhun bir-birindən ayrılmaz olduğunu, cismin, yəni onu təşkil edən maddələrin dağılması, məhvi ilə ruhun da məhvinin labüdlüyünü bildirir və bu barədə fikirlərini, maraqlıdır ki, «teleqraf qüvvəsi və ya teleqraf ruhu» adlandırdığı elektrik hadisəsi timsalında izah edərək, elmi cəhətdən əsaslandırır...

Mənbələrə görə Şeyx Əhməd Əhsai 132-dən artıq əsərin müəllifi idi, onlardan bəzilərinə bir neçə risalə daxil edildiyi nəzərə alınsa, onların sayı, yəqin ki, daha çox olar. Ümumilikdə şeyxi yaradıcılığını təmsil edən əsərlərin miqdarının mini keçdiyini söyləyirlər. Təbiidir ki, bu əsərlərdə ideyaca eyni təmələ və prinsiplərə söykənən ontoloji, qnoseoloji, əxlaqi konsepsiyalar müxtəlif misallarla, təfərrüatlara varmaqla əsaslandırılır. Şeyxilərin Kainatın başlanğıcı və varlığı haqqında təlimi şərqşünasları, tədqiqatçı alimləri daha çox cəlb etmiş və onlardan hər biri bu böyük mənəvi irsdən qəlbinə, dünyagörüşünə yaxın olan, onun üçün cəzbedici görünən materialdan çıxış etməklə problemi öz fərqli yanaşmasında şərh etmişdir. Məsələn, Korben özünün «İslam fəlsəfəsi tarixi»nin şeyxilərə həsr etdiyi hissəsində şeyxi kosmoqoniyasını «transsendent adamologiya» kimi təfsir edir. Burada Əzəli İradənin aktı ilə («Kun», yəni «Ol» kəlməsi ilə) varlığın yaranması yoxluqdan, nəhəng uçurumdan buraxılaraq (bir növ xilas edilərək) ona (varlığa) azadlıq bəxş edilməsi kimi təsvir edilir, bu uçurum və yaxud dərinlik Birinci Adəmdir («Adəm əl-əkbər»), «bizim atamız» olan Adəmdir, ondan da yer üzü tarixinin nadiri (26) – üçüncü Adəm zühur edir, onların arasında isə ikinci Adəm var ki, O, 14 işıq mahiyyətində (imam Əli, həzrət Fatimə və onların övladlarının işığı nəzərdə tutulur) təzahür etmiş Məhəmməd Loqosu və ya Məhəmməd İşığıdır.

Xuan R.İ.Koul məqalələrindən birində («Dünya mətn kimi: Şeyx Əhməd Əhsainin kosmologiyası») (22) XX əsrin sonlarından başlayaraq dünyanı mətn kimi qavramağa meyilli postmodernizm fəlsəfəsinin Qərb ölkələrində təsirinin getdikcə güclənməsi fonunda qnostiklərin, şiə müsəlmanlarının və kabbalistlərin hərfilərin mistikası barədə qaldırdıqları metafizik məsələlərin olduqca müasir səsləndiyini bildirir və Şeyx Əhməd Əhsainin metafizik kosmologiya təlimini orta əsrlərin və çağdaş dövrün Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin analoji nəzəriyyələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edir. Professor tədqiqatında bilavasitə Şeyxin yaradıcılığına, xüsusilə kosmoloji ideyalarını rəmzlər örtüyünə bürüdüüyü kiçik bir risaləsinə istinad edir (27). Risalə Mirzə Məhəmməd Əli Müdərris Yəzdin (öl. 1825) peyğəmbərə aid edilən bir hədisi şərh etməsi xahişinə Şeyx Əhməd Əhsainin cavabından ibarətdir. Həmin hədisdə deyilirdi ki, «Allah Kitabı kainatı yaratmasından iki min il əvvəl yetişdirdiyi mərsinin (*ağ çiçəkləri olan həmişəyaşıl kol bitkisi* – A.H.) yarpaqlarında yazıb taxta qoyur və deyir: «Ey Məhəmməd ümməti, Allahdan ona və onun evinə həmd olsun, Mənim mərhəmətim qəzəbimdən üstündür... Mən sizə hətta siz xahiş etməmişdən əvvəl verdim, mən sizi əfv edilməyinizi xahiş etməzdən əvvəl əfv etdim. Məndən başqa Allah yoxdur və Məhəmməd Mənim qulum və rəsulum olmasına şəhadət gətirəni Mən Öz mərhəmətimə görə cənnətə daxil edəcəyəm». Şeyx Əhməd Peyğəmbərin bu sözlərindən çıxış edərək öz metafizikasını yaradıcı təxəyyülü ilə öncədən mövcud olan mətn, yarpaq və taxt rəmzləri üzərində qurur, göstərir ki, ilkin ilahi Mətnə əvvəlcədən insanların taleyi, bu həyatdakı ruzisi, varlığı, başlarına gələcəklər və hərəkətlərinə qoyulacaq məhdudiyyətlər barədə yazılmışdı. Onun «yaradılış layihəsi» (*əl-həndəsə əl-icadiyyət*) adlandırdığı bütün bu «olacaqlar»ın yazıldığı mətn sətir, söz, hərf, nöqtə və saitlərdən ibarət yarpaq şəklini almışdır. Şeyx Əhmədin təsəvvürünə görə, kainat yarpaq forması üzərində yazı dilindən ibarət genetik kodun əvvəlcədən mövcud olan növüdür və onun (yəni yarpağın) köməyi ilə Allah dünyanın gələcək inkişafını formalaşdırmışdır. Burada, əslində, iki kosmoloji simvol: dünyanı ağac və yazı kimi təsvir edən rəmzlər omonim vasitəsilə birləşdirilir, belə ki, ərəb dilində də yarpağı ifadə edən söz ingilis dilində (rus və bir çox başqa dillərdə də) olduğu kimi həm kitabın vərəqinə, səhifəsinə, həm də ağacın yarpağına (ərəb. *vərəq* və ing. *leaf*, rus. *list*) deyilir. Şeyx yeniplatonçuların və İbn Sinanın

istilahlardan istifadə edərək öz emanasiya təlimini (Universal Əql, Universal Ruh, Universal Nəfs, Universal təbiət və Universal materiaya) hərfərin mistikası vasitəsilə həmin rəmzlərlə açır. İbn Ərəbi kimi o da 28 hərfin kosmosda bütün mövcudatı formalaşdırdığını, dünyanın yarandığı hər bir əzəli hərfə Allahın adı və həm də Onun reallıqdakı təzahürünün uyğun gəldiyini iddia edir. Lakin burada ziddiyyət yaranır – necə ola bilər ki, yazıda cəmi 28 hərf olduğu halda dünyada mövcud olan hər bir şey Allahın adı və yazı ilə idarə oluna bilsin. Bu sualın cavabında o, əzəli hərfərin fərdi konkret şey və hadisələrə yox, yalnız universalilərə aid olduğunu deyərək vəziyyətdən çıxır... Koulun bu şərhində artıq Şeyx Əhsainin vəhdəti-vücut təliminin konturları aydın sezilir. Halbuki alim özü bu nəticəni çıxarmır, dünyagörüşünə görə Şeyxin baxışlarının rəğbət bəslədiyi işraqi, sufi mütəfəkkirlərininkinə yaxınlığından danışsa da, onların panteizmini qəbul etmədiyini xüsusi vurğulayır. Həqiqətən də, Şeyx vəhdəti-vücut təliminə mənfi münasibətini hər fürsət düşəndə nümayişkarənə surətdə bildirirdi: Molla Sədranın «Bəsit əl-həqiqət» («Həqiqətin bəsitliyi») ideyasında «panteizm iyini duyub» onu kəskin tənqid edir, güclü təsiri altında olduğu İbn Ərəbini elə bu səbəbdən «iman qatili» adlandırır. Koul Şeyxin hansı məqamlarda sufilərə qarşı müxalif durduğunu göstərərək yazır: «O, öz mürsidlərini şiələrin yalnız İmamda bərqərar etdikləri mövqeyə qaldırmağa can atan sufilərin yolunu qəbul edə bilmir və plüralist metafizik kimi ekzistensial monizmi və panteizmə bənzəyən hər bir şeyi təkzib edir» (22).

Onun ardıcılıarı şeyxilər də sufiləri Allahın zatını çoxcəhətli şeyin mahiyyəti hesab etməkdə günahlandıraraq, onların vəhdəti-vücut təliminə qarşı çıxırdılar. Bu baxımdan M.F.Axundzadənin Şeyx Əhməd Bəhreynin (o, Əhsai təxəllüsünü işlətmir) əsasını qoyduğu şeyxilər məzhəbini «əliallahı məzhəbinə qərib və şirkə şəbih bir məzhəb» (yəni «əliallahı məzhəbinə yaxın və Allaha şərik tutmaq məzhəbinə bənzər məzhəb») (28, 80) kimi səciyyələndirərək, onun materialist mövqedən rəşadət məntiqi tənqidini verib mahiyyətcə məhz vəhdəti-vücut – panteizm kimi təfsir etməsi maraqlıdır. «Kəmalüddövlə məktubları»nda Şeyx Əhmədin metafizik konsepsiyasının mahiyyəti barədə dürüst təsvir yaratması mütəfəkkirin mövzunu ciddi araşdırdığını, müasirləri olan Şeyxin və ardıcılılarının traktatları ilə yaxından tanış olduğunu göstərir. Onun istifadə etdiyi mənbələrdən biri, heç şübhəsiz, Rzaqulu xan Hidayətin «Rövzətüs-səfayi-Nasiri» əsəri idi (29). O, dostları ilə məktublaşmaları vasitəsilə İran cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi prosesləri daim izlədiyindən şeyxilərlə əlaqədar hadisələrdən, Təbrizdə baş verən çaxnaşmalardan xəbərdar idi... (30).

Mirzə Fətəli əsərində Şeyxin və onun ardıcılılarının görüşlərini Kəmalüddövlənin Təbrizin cümə məscidində dinlədiyi şeyxi məzhəb axund Molla Rəhimin moizəsinin məzmununu və Kəmalüddövlənin onu şərh-təfsiri vasitəsilə açır. Bu moizə «Mən cinləri və insanları yalnız Mənə ibadət etmək üçün yaratdım» Quran ayəsinin [surə 51, ayə 56] (31) şeyxi şərhilə başlayır: Molla Rəhim əvvəlcə «mərifətsiz ibadət ola bilməz» deyərək həmin ayədəki «məənə ibadət etmək üçün» sözlərini «məni tanımaq üçün» mənasında anlamağı təklif edir, çünki insan o şeyə ibadət edə bilər ki, onu tanıyır və ya bilər; bu mərifəti (bilgiyi) isə köhnə məzhəb və əqidələrlə əldə etmək olmaz, yalnız mərhum şeyxin mətləblərini və pak imamların mərtəbələrini anlamaqla mərifətə çatmaq, cəhalətdən qurtulmaq olar. Daha sonra Molla Rəhim bilavasitə moizəsinə keçərək, «Allah-təala bütün kainatı hər bir vücudun qabiliyyətinin tələb etdiyi kimi yaratmışdır» sözləri ilə Şeyxi məzhəbinin dünyanın başlanğıcı haqqında ontoloji təlimini izah etməyə başlayır: Allah bütün mövcudatı bu aləmdən yetmiş min dəfə geniş olan aləmi-zərrədə (yəni zərrələr, atomlar aləmində) tam şüurlü və ixtiyar sahibi kimi yaratdıqdan sonra onlara «Mən sizin Allahınız deyiləm, Məhəmməd – peyğəmbəriniz, Əli – vəliniz və imamınız və nəslindən olanlar ağa və imamlarınız deyilmi?» deyərək təklif etdi. Camaat arasında fikir ayrılığı əmələ gəldi. Bəziləri iman, ixlas, mərifət və gözüaçıqlığına görə iman gətirib, deyilənləri təsdiq etdilər. Bəziləri isə mərifətsizlik və korluq üzündən təklifə etiraz edib inkar etdilər. Məxluqatın bir qismi – «sağda

duranlar» «sabiqun» adlanan əvvəlkilərə tabe olub, iman gətirdilər. Digər qisim – «solda duranlar» inkarçı ikincilərə tabe oldular. Bundan sonra, Allah əvvəlkilərin zatını (burada maya, əsil, zat və ya təbiət, xasiyyət mənalərini verən *tinət* sözündən istifadə edilir – A.H.) cənnətin ən yaxşı torpağından, onlara tabe olanların zatını isə birincidən aşağı olsa da yenə xüsusi saxlanmış əziz torpaqdan yaratdı. Tabe olanlar əvvəlkilərin şişləridir və cənnətə daxil olacaqlar. Tabe olmayan inkarçıları isə cəhənnəmin dibindəki qumlardan xəlp etdi, deməli, onları zülmət, cəhalət, axmaqlıq, səfehlikdən, hər cür yaramazlıqlardan yaratdı. Cahillərin isə əmri gecikmiş, dünyaya gələndə küfr və ya iman haqqında hökm qəbul edib-etməmələri haqqında heç bir göstəriş verilməmişdir, əgər bu dünyada da cahil qalsalar, onlara qiyamətdə təklif olunacaqdır, qaldı o biri insanlar, onlara şahadət dünyası olan bu dünyada həmin təklifi yenidən etdilər. Hər iki tərəf öz əvvəlki ibtidai fikrində qaldı. Ona görə indi də möminlər və kafirlər mövcuddurlar...

Mirzə Fətəli Cəlalüddövləyə müraciətlə Kəmalüddövlənin ara-sıra söylədiyi replikalar vasitəsilə moizənin bu hissəsinin məntiqsiz görünən məqamlarına diqqəti cəlb edir:

Əvvəla, Şeyx Əhməd Bəhreynin təlimindəki Allahın bütün kainatı hər bir vücudun qabiliyyətinə görə yaratması müddəasının doğru olmadığını bildirir, çünki belə olduqda, yaradılanların qabiliyyəti onların vücuduna nisbətən zaman etibarilə irəli düşür. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu ziddiyyəti islam kəlamçıları da görürdülər. Elə yuxarıda adını çəkdiyimiz Mirzə Məhəmməd Əli Müdərris Şeyx Əhməddən yaradılışdan iki min il qabaq mətnin (kitabın) mövcud olması məsələsinə aydınlıq gətirməsini xahiş edəndə verdiyi suallar arasında «Allah hələ yaradılmayan insanlara necə müraciət edə bilirdi, onların hələ xahiş edə bilməyəcəklərini onlara necə bəxş edə bilirdi?» sualı da vardı. Qaldı, sualın cavabında Şeyxin «yaradılış layihəsi» (*əl-həndəsə əl-icadiyyə*) barədə yürütdüyü mülahizələrinin məntiqinə, onların Mirzə Fətəlini qane etməyəcəyi tamamilə aydındır.

İkincisi, Allahın təklifindəki sadalanan şəxslərin (yəni Məhəmməd, Əli və onun nəslinin nümayəndələrinin) hamı ilə birlikdə yenidən yaradıldıqları halda başqalarından üstün tutulmalarının səbəbi müəmmalı qalır.

Üçüncüsü, məntiq axund Molla Rəhimin vəz etdiklərinin öz istəyinin əksini sübut etdiyini göstərir. Belə ki, burada təklifi qəbul edib əvvəlkilərə tabe olanların öz qərarlarını «dərrakə ilə deyil, bəlkə cəhalət ilə», yəni kimin haqq, kimin haqsız olduğunu düşünmədən, kor-koranə surətdə verdikləri üçün işin mahiyyətini anlamadıqları görünür, əksinə, inadkar, tərs ikincilərə tabe olanların bunu «fəhm və bəsirət üzündən» etdikləri məlum olur.

Digər tərəfdən, Kəmalüddövlənin bu «ikincilər»in yalnız Allahın təklifində göstərilənləri deyil, digər peyğəmbər və imamları da inkar etsəydilər, hamısının yolu birdəfəlik bağlanardı, deyə təəssüflə onları dünyada çoxlu peyğəmbər və müqəddəslərin yaranmasının bəisi kimi təqdim etməsində (28, s.112) Mirzə Fətəli kinayəsi aydın sezilir.

Molla Rəhimin moizəsinin ikinci hissəsində yuxarıda göstərilən şeyxi görüşlərinin şərhini dini tənqidə səviyyəsindən fəlsəfi-metafiziki səviyyəyə keçir və bu dəfə «mən gizli xəzinə idim, tanınmaq istədim, məxluqatı yaratdım» məşhur qüdsi-hədisinin, həm də çıraqlı obrazı təmsalında özünəməxsus mücərrəd təfsiri vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Əslində kitab, yazı, ağac, yarpaq kimi çıraqlı, od, şölə də şeyxilərin çoxsaylı əsərlərində tez-tez müraciət etdikləri rəmzlərdəndir. Lakin onları mətnə anlamaq o qədər də asan olmur. Tarix elmləri doktoru O.P.Şeqlova Seyid Kazım Rəştinin «İmanın əsasları» əsərinin rus dilinə tərcüməsindəki anlaşılmaz yerlərə görə tərcüməçiyə bir növ bəraət qazandıraraq, bunları şeyxilik fəlsəfəsinin ümumiyyətlə qəlizliyinə Seyid Kazım Rəştinin öz dilinin və üslubunun çətinliyinin də əlavə olunması ilə, yəni onun həddən artıq təfsilata varması, müqayisələr aparıb, onları xırdalaması, təkrarlara yol verməsi və i.a. ilə əlaqələndirir; məsələn, «od və alov (şölə)», «çıraqlı və şüaları» anlayışlarına tez-tez müraciət onları nəinki anlaşıqlı etmir, əksinə, gətirilən yeni izahlar bəzən əvvəlki deyilənlərin mənasına da kölgə salır (32). Tədqiqatçı A.A.Xismatulin isə tərcüməçinin orijinal şeyxi istilahlı aparatını

Avropa fəlsəfəsində işlədilən istilahlarla əvəz etmək cəhdini mətləbi anlamaqda dolaşlıqlıq yaratması ilə bərabər, mətni mədəni özünəməxsusluqdan məhrum etdiyinə görə tənqid edir (33). Halbuki bir çox alimlər hesab edirlər ki, Şeyx Əhmədinin dini-mistik dünyagörüşünü yaxşı dərk etmək üçün onun Seyid Kazım Rəşti kimi davamçılarının irsini öyrənmək vacibdir. Bunları deməkdə məqsədimiz müsəlman Şərfinin mədəni mühitində yetişən, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Mirzə Fətəlinin şeyxilərin qəliz, çox vaxt qarışıq şəkildə ifadə etdikləri əsas ideyalarının, dini-mistik fəlsəfəsinin özünəməxsusluğunun elə onların öz terminologiyaları vasitəsilə şərhinə xas olan sadəliyi, aydınlığı, dürüstlüyü, eyni zamanda kreativliyi, innovativliyi daha qabarıq göstərməkdir.

Bu xüsusiyyət onun Molla Rəhiminin vəzi ilə şeyxiliyin fəlsəfi mahiyyətinə nəzər saldığı hissəyə də aiddir. Həmin hissənin qısa məzmunu belədir: Şeyx Əhməd Bəhreynin fikrincə, hər bir şey qəbul edən və qəbul edilən (Mirzə Fətəli şeyxilərin işlətdikləri, qabil və məqbul (34) istilahlarını işlədir. – A.H.) olmaqla iki şeydən ibarət olur. Qəbul edən dedikdə heyət (burada şəkil, görünüş, ya forma mənasında – A.H.) və surət, qəbul edilən dedikdə isə formanın maddəsi nəzərdə tutulur. Çıraqla od onun maddəsi, şölə formasıdır. Çırağın məhsulu isə işıq və qaranlıqdır, yəni şüalardır. Şölə odun işidir, od şölə vasitəsilə işıq və qaranlıq, yəni şüanı əmələ gətirir. Şölə odun siması və qapısı kimi başa düşülür. Şüalar oddan köməyi yalnız şölə vasitəsilə ala bilirlər. Şölə olmasaydı, şüalardan heç biri mövcud olmazdı.

Deməli, od gizli bir xəzinə idi. O, tanınmaq istədi, öz işini yağın qabiliyyətində zahir etdi. Beləliklə, parlaq işıqlı çıraqla yarandı. Sonra ona (şöləyə) əmr etdi ki, şüalara tərəf meyil edib, onları əmələ gətirsin. Bu əmri icra ediləndən sonra od bu dəfə şöləyə şüalardan üz döndərərək özünə tərəf qayıtmasını və şüalara isə öz tövhidinə (təkliyinə), şölənin peyğəmbərliyinə inanmağı əmr etdi və şüalara buyurdu ki, ona heç zaman yetişə bilməyəcəklər, ona çatmağın yeganə yolu bu qapıdadır, yəni şöləyədir. Beləliklə, bütün şüalar odun adlarıdır və onun ən uca adı isə şölədir. Şüalar odu feyz qapısı olan şölə vasitəsilə çağırır və onların çağırışı qəbul olunur. Şölə özü də müstəqil deyil, odun bəndəsidir... Daha sonra Molla Rəhim rəmzləri açıq və göstərir ki, çıraqdakı od Allahın diləyini, çıraqla olan yağ isə peyğəmbər səlavatullahın qabiliyyətini təcəssüm edir. Məhəmməd səlavatullahın ağı və onun övladı olan on dörd məsumun ağı hər birinə növbə ilə keçən vahid bir ağı təmsil edir, varlıq dairəsinə addımını basan ilk şey Məhəmməd əleyhissəlam nuru və onun pak övladının nurudur. Bunu peyğəmbərin «Allahın ən əvvəl xəlq etdiyi şey mənim nurumdur, Allahın ən əvvəl xəlq etdiyi şey mənim əqlimdir, Allahın ən əvvəl xəlq etdiyi şey mənim ruhumdur» sözləri təsdiq edir. Məsum imam övladından ibarət çıraqla olmasa, nə şüalar, nə də kölgələr mövcud ola bilər. Çıraqla yardım alan şüalar, zərərlər ələmində öz xahişləri ilə iman gətirən insanlar, kölgələr isə öz ixtiyarları ilə küfrü qəbul edənlərdir. Beləliklə, bütün kainat şüalardan və kölgələrdən ibarətdir və onlar çıraqla vasitəsilə yaranmış və yaşayırlar. Çıraqla isə Allahın diləyindən ibarət olan oddan təsir alır. Lakin imam övladları öz varlıqlarında özləri də əsla müstəqil deyillər, möhtacdırlar, Allah-təalanın qulları, bəndələridirlər...

Mirzə Fətəli Axundzadə Molla Rəhimin «istilahi-qərib»lə (yəni qəribə istilahlarla, terminlərlə) vəz etdiyi çıxışı vasitəsilə Şeyx Əhməd Bəhreynin təlimindəki ikinci dərəcəli fikir-müləhizələri, dini təfərrüat və xırdalıkları kənara ataraq onun əsas məğzini təqdim edir. Və bu məzmununda biz müsəlman Şərfinin qeyri-ortodoksal dini-mistik və fəlsəfi təlimlərinə, o cümlədən ismaililik, sufiliyə xas olan emanasiya nəzəriyyəsinin təsirlərini və panteistik səciyyəni aşkar görürük. Mütəfəkkir də məhz elə həmin nəticəni çıxarır: Şeyx Əhməd Bəhreynin əqidələrinin orijinal olmadığını, ismaili məzhəbindən olan Ələvilərin əqidəsinə yaxınlığını, onların Misirdə xəlifəliyi dövründə yazılmış kitablarda rast gəldiyini söyləyir. Digər tərəfdən, xristianlıq, onun üçüncü qrupu ilə bənzəyiş tapır. Necə ki, xristianlar ata, oğul və müqəddəs ruhun birləşməsinə vəhdəti-vücut hesab edirlər, Şeyx Əhməd də Allah-təala ilə imam övladının vəhdətinə inanır. O

göstərir ki, Şeyx şirk (Allaha şərik qoşmaq) ittihamından qorxaraq əqidələrini nə qədər pərdəli şəkildə, örtükdə təbliğ etsə də, vəhdəti-vücuda tərəfdar olduğu tamamilə aydın görünür. Çünki özü də etiraf edir ki, kainatı təşkil edən bütün şüalar və kölgələr çıraqla birlikdə varlıq aləminə gəlib yaradılmışdır; yəni onlar çıraq vasitəsilə zahir olmuşlar, Allahın diləyindən ibarət çıraqın mənbəyi isə oddur. Belə çıxır ki, şüalardan və ya kölgələrdən ibarət olan biz, yəni insanlar və şölə sayılan imam övladı odun zatının (yəni substansiyasının, mahiyyətinin) tələbatından başqa bir şeydən meydana gəlməmişik, yəni: «Pəs külli-kainat vücudi-nardən (odun vücudundan) ki, ürəfanın (ariflərin, filosofların) istilahnca vücudi-külldür naşi olubdur (nəş'ət edib) və zühur tapıbdır kəsərəti-latühsadə (saysız-hesabsız çoxluqda) və əşkar və ənvai-müxtəlifədə (müxtəlif şəkillərdə və növlərdə) bilaixtiyar» (28, 116). Mirzə Fətəli Şeyx Əhsainin ontoloji təliminin vəhdəti-vücuda haqqında bu əsas tezisə uyğun gəldiyini bildirir. Belə ki, onun nəzəriyyəsinə görə, insanlar oddan ibarət olan bir kamil və qadir qüvvədən əmələ gəlmişlər. Əgər həmin o qüvvə olmasaydı, insanlar olmazdı və əgər insanlar olmasaydı, o qüvvə də olmazdı. Çünki əgər şölə, şüa və kölgə yoxdursa, odun həqiqəti, yəni əsl mövcudluğu da yoxdur. Nə o qüvvənin insanlara təsir etmək ixtiyarı vardır, nə də insanların ona təsir etmək ixtiyarı var. «Bu vəhdəti-vücuddur» deyər Mirzə Fətəli konseptini tamamlayır.

Elə buradaca mütəfəkkir şeyxi oponentlərinin odun Allahın diləyi, yəni Allah-təalanın vücudundan başqa bir şey olması barədə edə biləcəkləri etiraza cavab verir, göstərir ki, dilək və ya istək iradə mənasını verən mənəvi bir anlayışdır, mənəvinin, fikrin isə şölə, şüalar və kölgələr üçün maddə ola bilməsi ağılsızdır, çünki yoxluqdan varlığın – maddənin yaranması əsla mümkün deyil (28, 116,118).

Beləliklə, Mirzə Fətəlinin təfsirində şeyxilər dini-fəlsəfi mövqelərinə görə sırf vəhdəti-vücuda tərəfdarlarıdır.

Demək lazımdır ki, Mirzə Fətəli Axundzadə şeyxilik təliminin idraki-əxlaqi və iradə azadlığına münasibət baxımından da tənqidini verir. Onun kəsərli sağlam məntiqi əslində şeyxin ziddiyyətli mülahizələrini puç edir, xüsusilə o, şeyxi din alimlərinin guya dünya xəlv edilməmişdən qabaq zərrələr aləmində baş verən birinci yaradılışda insanın qabiliyyətinin və ya təbiətinin öz son aqibətini, yəni cənnətə yoxsa cəhənnəmə düşməyi barədə əvvəlcədən seçimi barədə «mənasız» sözlərini ifşa edir. Kəmalüddövlə dostunun onun şeyxilərin bu cür aydın mətləblərini anlamadığına təəccüblənəndə kinayə ilə deyir: «Təqsir özümdədir. Niyə mən aləmi-zərrədə öz istəyimlə inad edib kölgələr cümləsinə daxil oldum kim, indi bu mətləbləri anlamaqda (fəhm etməkdə) və onlardan ləzzət almaqdan məhrum qaldım». Onun fikrincə, şeyxilik təlimində Allah ədalətli görünür. Əvvəla, ona görə ki, əgər birinci yaradılışda behiştə və cəhənnəmi qarşıya qoyub təklif edilmişdisə, onu yalnız divanə rədd edə bilərdi, dəliyə cəza verməksə, aqilə yaraşmaz. İkincisi, əgər cənnət və cəhənnəmi göstərmədən təklif edilibmişə və onu rədd edənlər də, qəbul edənlər də əvvəlcədən axirətə qədər dəyişməyin mümkün olmayacağı öz seçimlərini artıq etmişlərsə (yəni bədbəxtliyi ya xoşbəxtliyi seçmişlərsə), bundan sonra bir də insanlara: nə birincilərə, nə də ikincilərə – «müjdəçi, təşviqatçı, yol göstərən», yəni peyğəmbərlər, imamlar göndərilməsinə ehtiyac qalmır, bu, sadəcə olaraq mənasızdır.

Mirzə Fətəli Seyid Rəştinin ölümündən sonra Kirmanda özünü onun varisi elan etmiş (35) və «İrşadül-əvam» kitabında şeyxiliyə xeyli yeniliklər gətirmiş Hacı Kərim xan Qacarın təlimini də rəsonal-məntiqi cəhətdən dəyərləndirir, fikirlərini yenə yüngül ironiya haləsinə bürüyür. Doğrudur, burada onun Kərim xanın təriqəti görüşlərini şeyxiliklə əlaqələndirməsinə rast gəlmirik, lakin filosofun təsvirində bu təlimə xas «vəhdəti-vücuda» bu dəfə göz önünə kvadrat formasında gələn əlamətləri ilə canlanır. Belə ki, Kərim xanın əqidələrinə görə, dünya dörd rüknün (36) üstündə dayanır. Birinci rükn Allah-təala, ikinci rükn peyğəmbər, üçüncü imamlar, dördüncü isə imamların canişini və ya naibidir. «Rükni-rabə'», yəni dördüncü rükn Kərim xanın özüdür. Və guya bütün kainatın vücudu «rükni-rabə'» sayəsində mövcuddur, yaşayır, onsuz

dünya məhv olardı, bu səbəbdən hamı ona itaət etməli və Kərim xandan sonra dünya məhv olub gedənəcən başqa bir şəxs dördüncü rükn olmalıdır. Axundzadə mütərcimin adından verdiyi qeydində Kərim xanın özü haqqında məlumat verir, xüsusilə onun Kərbəla ziyarətinə gedərkən Kirmanşahda mədə xəstəliyindən öldüyünü xatırlayaraq, bu adamın etiqadınca dünyanın yaşamasına səbəb olduğu halda öz həyatını davam etdirib bilmədiyinə sanki təəccübünü gizlətmir, «O, öldükdən sonra dördüncü rükn ləqəbinin kimə verildiyi hələ məlum deyildir. Bəlkə bu günə qədər dördüncü rükn mənəbi boşdur və dünya da hələ üç qıçı üzərində titrəyir...» (37) deyərək qəribə əqidəyə gülür.

* * *

Əgər Qərb alimləri, şərqşünasları üçün islam zəminində yaranan məzhəblər, təriqət ədəbiyyatı, təlimləri, görüşləri hər zaman sırf elmi, fəlsəfi və yaxud siyasi maraq obyektləri, hətta bir növ mədəni ekzotika idisə, bunlar İran və Azərbaycanın dini-fəlsəfi fikrini təmsil etməklə yanaşı həm də obyektivləşərək müsəlman əhalisinin XVIII əsrin sonları və XIX əsrdə iman və dini mərasimlər şəklində gündəlik həyatına, məişətinə daxil olmuş, merkantil mənafe güdən mollaların təriqətlərdəki ehkam və ayin təfərrüatları, xırdalıqlarındakı fərqlər üstündə səmərəsiz mübahisələrə cəlb edərək xalqı parçalaması, əslində eyni dindən, eyni soydan olan insanlar arasında ədavət yaratması, onları bədbəxtliyə, geriliyə sürükləməsi səbəblərindən biri idi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda – Təbrizdə, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Şirvanda müxtəlif təriqətlər fəaliyyət göstərirdi (38), onların tərəfdarları özlərinə məxsus ayrı-ayrı məscidlərdə ibadət edir, biri-birilərinin küfrünə hökm verirdilər. Onlardan daha çox məşhur və daha çox ardıcılı olan şeyxilərlə üsulilər arasında dini-ideoloji müharibənin gərginləşməsi bəzən tərəfdarları arasında əlbəyaxa küçə savaqlarına gətirib çıxarırdı. Yusif Vəzir Cəmənəmli «Cənnət qəbz» hekayəsində bu qaranlıq mühitin canlı mənzərəsini yaradır.

Ümumiyyətlə, dinin, təriqətlərin millətin başına gətirdiyi bəlalar bir sıra mütəfəkkir şair, yazıçılarımızın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qasım bəy Zakir (1784-1857) üsuli və şeyxi təriqət mollalarını həcv edərək, onları Quran, şəriətin göstərişləri – həqiqi islam nöqtəyindən ifşa edirdi. Əslində M.F.Axundzadə də şeyxilərin öz «çox cəncəlli» əqidələrini şəriət əqidələrinə uyğunlaşdırma cəhdlərinin qəribəliyini xüsusi qeyd etmişdi.

Qasım bəy Zakir həmin şeyirində savadsız, öz mənfəətlərini güdən şeyx və üsuli mollalarını məmləkətə qovğa salan müftəxor adlandırır, onların zülmündən – şiəliyə təfriqə salıb, isnaəşəri məzhəbini hərc-mərc, «bargəhi-iymanı», yəni iman binasını alt-üst etmələrindən dad ağlayır, hətta oğrunun günahını bu üzdənirəq mollaların səmərəsiz itaətlərindən, ibadətlərindən daha yaxşı sayır. Zakirə görə, şeyxi də, üsuli də kələkbazdır, onların heç birində tük qədər də mərifət yoxdur, onların hamısı dinsizdir, yaramaz işlərlə, ara vurmaqla məşğul olur, hamısı əllərində təsbeh, dillərində yalan hiyləgər və riyakar insanlardır. Bununla belə şairin «Yenə filcümlə üsul ilə üsuli danışır, O ki, Şeyxi saf elə dibdən urar baltanı» sözlərindən məlum olur ki, hər halda şeyxilər imana üsulilərdən daha böyük zərbə vururlar. Və onların hansı dini-nəzəri məsələlərdə dinə balta çaldıqlarını sadalayır.

Əvvəla, şair şeyxiləri islamda ən böyük günah sayılan şirkdə, Haqqa şərik çıxarmaqda günahlandırır, göstərir ki, onlar utanmadan Allah quluna (Əbdüllah) ilahi sifətlər verib onu mədh edirlər, diqqət edilsə, xaliq ilə məxluq arasında heç təfavüt görmürlər:

Bişü kəm xaliqü məxluqdə bir fərq gərək,
Eləsən nik nəzər - bunda təfavüt hani?
Bir quru ismdən özgə dəxi həqqə nə qalır,
Lənət olsun sana, ey münkiri-həqq ruhani (39, 386).

O, şeyxilərin imamların ali məqamı barədə təsəvvürlərini: qiyamət gününün vasitəsi olmalarını, Behişt qapısının açılmasına səbəb, bütün vücudun yaranmasına vasitə, Allaha aid lütfkarlıq feyzinin məzhəri olmalarını sadalayır və bunlar bəs deyilmiş kimi, onları ilahiləşdirərək Haqqa şəriki də çıxardıqlarından hiddətlənir:

Nə rəvadır ki, dəxi bir də edək həqqə şəriki
Biz imamı, necə kim, ermənilər İsanı.
İki tanrı yenə mümkündü süluk eyləyələr,
Gərək on dörd yerə bunlar bölələr dünyanı (39, 386).

Göründüyü kimi, Zakirin təsvirində şeyxilik büt-pərəstliyə bənzəyir.

İkincisi, şeyxilərə görə Quranın müəllifi Məhəmməd peyğəmbərdir, Cəbrayıl onu peyğəmbərin batinindən zahirə çıxarır. Zakirin arqumenti belədir: əgər şeyxilər deyən doğrudursa, bu məntiqlə hərəsi bir-iki cild əsər yazan bütün şairləri peyğəmbər hesab etmək olar.

Həm dəxi bir də deyirlər ki, Rəsulun Cibril,
Batinindən gətirir zahirinə Quranı.
Belə gər olsa, cəmi-şüəra mürsəldir
Ki, yazıb hər biri bir cild, iki cild inşanı.
Onların da yenə vardır neçə ülül-əzəmi –
Ənvəri, Sədivü Cami, dəxi həm Xaqanı (39, 387).

Üçüncü mühüm məsələyə gəldikdə, bu, şeyxilərin heyvanları və cansız cisimləri də Allah qarşısında mükəlləf, yəni məsul, borclu, şahid ola bilmələridir. Qasım bəy Zakir bunu mənasız uydurma sayır, deyir ki, yaxşını pisdən, haqqı batildən seçmək yalnız ağıl sayəsində mümkündür. Əgər buna görə həddi-bülüğa çatmamış uşağa belə təklif olunmayıbsa, heyvanı necə Allah qarşısında mükəlləf bilmək olar. Belə ki, sürüdən rəbbinin kim olduğunu soruşmaq mümkün olsaydı, çox güman ki, çobanı göstərərdi. Şairin fikrincə, xalqın artığını yeyən sağsağanı, qarğanı duaya qabil bilmək küfrdürsə, bitki və cisimlərin ilahi mərifət tapması tamamilə ağlasığmazdır.

Zihəyata, turalım, cəhl ilə isbat etdin,
Var onların da dedin hissü şüürü canı.
Elə insaf, nəbatat, cəmadat, gözüm,
Kim inanır ki, tapa mərifət-yəzdani?
Cümləsin bari-xuda növi-bəşərdən ötrü
Xəlv edib, hər biri bir dərdin ola dərmani.

Şair yekun nəticəyə gəlir ki, şeyləri Allah-təala insanlar üçün, onların dərdinə dərman olmaq üçün xəlv etmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) şeyxilərin bu görüşlərinin absurdluğunu «Xortdanın cəhənnəm məktubları»nda satirik qələmi ilə ifşa edir. O, əsərin bir yerində yazır ki, qiyamətdə «Müctəhidi-ə'ləm cənab şeyx Əhməd Bəhreyinin rəyinə görə, o şahidlərin içərisində heyvanat və cəmadat da olacaq. Məsələn, bir nəfər bir düşməni tüfəng və ya xəncərlə vurub öldürüb. Qiyamətdə haman tüfəng və xəncər gəlib şəhadət edəcəkdir. Və yenə haman büzürgvarın (yəni yüksək mənəbli insanın – A.H.) xəbərinə görə, heyvanat həmçinin şəhadətə cəlb olunacaqdır. Məsələn, tutaq ki, bir bulaq kənarında neçə nəfər yoldaş bir quzu kəsb istirahətlə kəbab yeyib, şərab içən vaxt aralarında bir qiylü-qal düşür. Yoldaşlardan birisi vurub o birisini öldürür. Qiyamət məhkəməsinə haman əti yeyilən quzu gəlib deyəcəkdir: – Bəli, mənim ətim yeyilən vaxt filankəs vurub filankəsi öldürdü» (40, s.71). Əsərdə həmçinin ümumiyyətlə şeyxilərin əqidəsi, onların Əli ilə Allah arasında fərq görməmələri və i.a. barədə fikirləri, bütün bu məsələlərin şeyxi və üsuli mollaları arasında böyük mübahisələr doğurması öz satirik bədii təcəssümünü tapmışdır (40, s. 97-98).

* * *

Beləliklə, göründüyü kimi, XIX əsrin birinci yarısında Qasım bəy Zakir şeyxiliyin din, xüsusilə şiəlik baxımından ciddi və qəzəbli tənqidini verir, XX əsrin əvvəlində Haqverdiyev şeyxiliyin mənasız hökmlərini satira atəşinə tuturdusa, Mirzə Fətəlinin problemə elmi yanaşması çoxaspektliliyi ilə seçilir.

M.F.Axundzadənin şeyxiliyin və digər dini təriqətlərin əqidələrinin həm sosial, həm əxlaqi, həm də metafizik qatlarını təhlil-təfsirinə, ehkamlarının əsassızlığını sübut edən kəskin tənqidinə Azərbaycan ədiblərinin əsərlərində olduğu kimi, bu təriqətlərin dəyişik libaslarda yayılan ideyalarının məntiqsizliyini, zərərini xalqa anlatmaq, onu mövhumatdan, cəhalətdən, fitnə-fəsad və hərc-mərclikdən qurtarmaq məqamı xasdırsa, digər tərəfdən, burada müsəlmanları despotun zülmündən azad etmək, ölkəni «qəsbkarların, daxili və xarici düşmənlərin şəridən» qorumaq kimi böyük məna və məqsəd də açıq ifadə edilmişdir.

Mütəfəkkir «Kəmalüddövlə məktubları»nda fəlsəfinin təməlinə varlığın vəhdəti ideyası durduğu barədə əqidəsini şeyxilər təliminin tənqidi təfsiri vasitəsilə sübuta yetirir, dünyanın yaradılışının hətta din, məzhəb və təriqət çərçivəsində belə istənilən fəlsəfi əsaslandırma cəhdinin sonucda vəhdəti-vücuda gətirib çıxarması fikrini bir daha təsdiq edir.

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, Şeyx Əhməd Əhsai, şeyxilik, şiəlik, dini təriqətlər, tarix, fəlsəfə, metafizika, vəhdəti-vücut.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. C.2. Bakı: Elm, 1988, s.310-311.
2. MacEoin Denis Martin. From Shaykhism to Babism: A Study in Charismatic Renewal in Shi'i Islam." Ph.D. dissertaion, University of Cambridge, 1979.
<http://www.reformbahai.org/images/MacEoin,%20From%20Shaykhism%20to%20Babism%201979.pdf>
3. Purple Patch: Religion and Revolution.– Guenter Lewy. The extract is from his book Religion and Revolution. http://www.dailytimes.com.pk/default.asp?page=story_22-8-2004_pg3_8
4. Bu təlimin Cənubi Azərbaycandan, xüsusilə Təbrizdən Şimali Azərbaycan ərazisinə keçməsinə, Naxçıvan, Ordubad və Qarabağda geniş yayılmasında tacirlərin rolu böyük olmuşdur. //К.Н.Смирнов. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999.
5. Müasir dövrdə şeyxilərin mərkəzi İraqdır və ona Əli əl-Musəvi başçılıq edir. Əvvəllər ənənəvi olaraq siyəsətdən kənar duran şeyxilər 2006-cı ildən başlayaraq ölkənin siyasi həyatında iştirak etməyə başlamışlar, şeyxi siyasi partiyası 2009-cu ildə Bəsrədə keçirilən seçkilərdə səsərin 5 faizini (35 yerdən ikisini) qazanmışdı.
6. Məsələn, Belyayev Y.A. İslam daxilində mövcud təriqətlərdən danışarkən babilər, bəhailər haqqında məlumat versə də, onların əsas ideya sələfi kimi şeyxiliyin adını belə çəkməmişdir. //Бах: Belyayev Y.A. Мүсәлман тәриқәтләрі (тарихи оҹеркләр). Бақı, 1958; А.Массенін мәшһур «İslam» әсәриндә (Массә А. Очерк истории. Перев. с франц. М.: Восточная литература, 1961) дә şeyхилік һаққında информасија ала билмирик; S.M. Prozorovun ümumi redaksiyası altında ҹıxan «İslam» kitabında isә islam сәрәянları мүstәсна оларақ суфизмин тимсалında тәқдим edilmişdir. (Ислам. Историографические очерки. М.: «Наука», Гл. ред. восточной литературы, 1991).
7. Ислам. Краткий справочник. М.: «Наука», Главная редакция восточной

литературы, 1983; İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1985; Ислам. Энциклопедический словарь. М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991.

8. Сайид Казим Рашти. Основополагающие догматы веры. (Пер. с перс. вступ. статья и комментарии Ю.А.Иоанессяна). СПб., 2012, 368 с.

9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987; Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Azərbaycan nəşr., 1997, təkrar nəşri: Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.

10. İslam ansiklopedisi. İslam aleml: tarix, coğrafiya, etnoqrafiya ve biyoqrafiya luğati. İstanbul, Milli eğitim basımevi, 1979, cilt 11, s. 479-481.

11. Məsələn: Маликова Л. К вопросу о генетической связи бахаизма и шиизма. // <http://islamiyyatdotorg.wordpress.com/2011/11/21/>.

12. Смирнов К. Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Тифлис 1934 г. Баку: Озан, 1999. // <http://nakhchivan.preslib.az/ebooks/45.pdf>

13. Nicolas A.L.M. Essai sur le cheikhisme, vol. 1 (Paris: Paul Geuthner, 1910); Corbin Henry. "L'École Shaykhie en Théologie Shî'ite". Annuaire—École Pratique des Hautes Études, Section—Sciences Religieuses (Paris) (1960-1), pp. 1-59; Corbin Henri, Histoire de la philosophie Islamique. Gallimard, 1964, III, 13 (Re-issued by Kegan Paul in 1993 as History of Islamic Philosophy ISBN 0-7103-0416-1.); rus dilində nəşri: Корбэн Анри. История исламской философии. М.: Прогресс-Традиция, 2010, III, 13); yenə onun: Maktab-i Shaykhi az hikmat-i ilāhī Shī'aī. Translated by Farīdūn Bahmanyār. Tehran: Dānishgāh-i Taḥqīqāt-i 'Āliyya (Surbun), 1346 [1967]; yenə onun: En Islam Iranien, 4 vols. (Paris: Gallimard, 1971-72), vol. 4; Mangol Bayat. Mysticism and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran. Syracuse: Syracuse University Press, 1982, pp. 1-58.

14. Rafati Vahid. The Development of Shaykhi Thought in Shi'i Islam. Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles, 1979; Samawi Hamid Idris. The Metaphysics and Cosmology of Process According to Shaykh Ahmad al-Ahsa'i. Ph.D. dissertation, State University of New York at Buffalo, 1998.

15. MacEoin Denis M. Early Shaykhi Reactions to the Bab and his Claims. In M. Momen (ed.), Studies in Babi and Baha'i History. Los Angeles: Kalimat Press, 1983, pp.1-47; yenə onun: From Shaykhism to Babism: A Study in Charismatic Renewal in Shi'i Islam. Ph.D. dissertaion, University of Cambridge, 1979; yenə onun: Shi'ism: The Cases of Shaykhism and Babism. // Journal of the American Oriental Society 110.2, 1990.

16. MacEoin, Denis M. Shaykhism, in L.P. Elwell-Sutton (ed.). // Bibliographical Guide to Iran, Brighton and Totowa: Harvester Press, 1983; yenə onun: Shaikh Aḥmad ibn Zayn al-Din Aḥsā'ī. // Encyclopaedia Iranica 1:7 (1984), pp.674-79; yenə onun: Shaykhism, in L.P. Elwell-Sutton (ed.) // Bibliographical Guide to Iran, Brighton and Totowa: Harvester Press, 1983; yenə onun: S.V. Ahsa'i, Shaikh Ahmad b. Zayn al-Din. // Encyclopaedia Iranica, 3 vols. (London: Routledge and Kegan Paul, 1983); yenə onun: Shaikh Aḥmad ibn Zayn al-Din Aḥsā'ī. // Encyclopaedia Iranica 1:7 (1984), pp.674-79; yenə onun: Shaykhī Cosmology. // Encyclopaedia Iranica, 6:3 (1993), pp. 326-328; yenə onun: Shaykhism. // Encyclopaedia of Islam, 1996, Leiden, Brill, pp. 403-5; yenə onun: Shaykh Aḥmad al-Aḥsā'ī, in J.R. Hinnells (ed.) // Who's Who of Religions, MacMillan, London, 1991.

17. Cole Juan R. I. Shaykh Ahmad al-Ahsa'i on the Sources of Religious Authority. Paper delivered at the Center for Iranian Studies, Columbia University, in October, 1993; yenə onun: The World as Text: Cosmologies of Shaykh Ahmad al-Ahsa'i. Studia Islamica 80, 1994, 1-23; yenə onun: Individualism and the Spiritual Path in Shaykh Ahmad al-Ahsa'i. Occasional Papers in Shaykhi, Babi and Baha'i Studies, vol. 1, no. 4, September, 1997; yenə onun: Casting Away the Self. The Mysticism of Shaykh Ahmad al-Ahsa'i, in Rainer Brunner and Werner Ende, eds., The Twelver

Shia in Modern Times, Leiden: E. J. Brill, 2001; yenə onun: Shaykh Aḥmad al-Aḥsā'ī Collected Works: al-A'mal al-Kamilah. At: www.h-net.org/~bahai/areprint/ahsai/ahsai.htm.

18. Şübḥə etmirik ki, Füzuli adına Əl-də şeyxiliyi əks etdirən fars dilində əlyazmalar mövcuddur və onları aşkar edib, tərcümə etmək və elmi şərhələrlə nəşrini hazırlamaq bu dini-mistik cərəyanın tədqiqi sahəsində bizdə ilk addım ola bilər.

19. ASE-də Şeyx Əhməd Əhsainin doğum və ölüm tarixi nədənsə 1744-1827-ci illər kimi göstərilmişdir. // ASE, X cild. Bakı, 1987, s.490.

20. Guntay Gəncalp. Babilik və Tahirə Qurrətuleyn. // www.baybak.com/.../GuntayGencalpBabilikKitabi201306BakiAZR.pdf

21. Корбэн Анри. История исламской философии. Пер. с франц. и прим. А. Кузнецова. // <http://religa.narod.ru/biblio/korben11.htm>.

22. Bax: Cole Juan R.I. The World as Text: Cosmologies of Shaykh Ahmad al-Ahsa'i. Studia Islamica 80 (1994):1-23 // <http://www-personal.umich.edu/~jrcole/ahsai2.htm> <http://www-personal.umich.edu/~jrcole/ahsai2.htm>

23. Seyid Məhəmməd Musəvi Şirazi. Pişavər gecələri. Tərcümə edən: Beytul-Hikmət TM, 2006, s.76.

24. Bax: Juan R. I. Cole. "Shaykh Ahmad al-Ahsa'i on the Sources of Religious Authority". Paper delivered at the Center for Iranian Studies, Columbia University, in October, 1993 // <http://www-personal.umich.edu/~jrcole/ahsai1.htm>

25. Bax: Зейн ал-'Абидин Ибрахими. (Кирман, Иран). Учение шейхитов о теле, плоти и духе и их пребывании после смерти. Пер. с перс. Яниса Эшотса. // iph.ras.ru/uplfile/smironov/ishraq/1/z_ibrah.pdf

26. Nadir – (ərəbcə) astroloji mənada şaquli xəttin üfûq altında göy sferası ilə kəşişdiyi aşığı nöqtəsi.

27. Shaykh Ahmad al-Ahsa'i/Sayyid Mirza Muhammad `Ali Mudarris in Shaykh Ahmad al-Ahsa'i, Jawami` al-kalim, 2 vols. (Tabriz: Muhammad Taqi Nakhjavani, 1273-1276), I, i, 8:135-37.

28. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. C.2. Bakı, 1961, s.80.

29. XIX əsrdə İrənin məşhur alimi, tarixçisi və pedaqoqu Rzaquluxan Hidayət bu əsəri Xondəmirin məşhur «Rövzətüs-səfa»sının təkmilləşdirilmiş variantı olub, ona yazılan mülhəqat idi. Mirzə Fətəli h.t. ilə 1274-cü ildə Tehrandə çıxan bu əsəri artıq 1279-cu ildə (1862) ciddi mütalə etmiş, bu mütalənin nəticəsində ərsəyə gələn məşhur «Tənqid risaləsi»ndə Hidayətin tarixi əsər yazmaq üslubunu lağa qoymuşdu. Bu barədə o, sonralar İrənin vəzifəli şəxslərindən birinə məktubunda yazırdı: «Bir də ki, mən öz böyük atam Lələbaşını (Lələbaşı Hidayətin ləqəbidir) özümdən incik salmışam. Özüm də günahımı etiraf edirəm. Özümü valideynimi incitmiş övlad hesab edirəm. Nə edim ki, ox kamandan çıxmışdır. İndi isə, barışıb üzr istəmək üçün fikir-xəyalımı bir vasitə axtarmaq yolunda işə salıram. Ancaq belə bir vasitə tapa bilmirəm və aciz qalmışam. Sizin incəliyi sezən fikriniz və həssas zəhniniz bu xüsusda bir əlac taparsa, yaxşı olar» (M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə. C.3. Bakı: Elm, 1988, s. 100-101.) sözləri buna işarədir.

30. Məsələn, Nəsirəddin şah dövründə h.t. 1266 və ya 1850-ci ildə Təbrizdə vəziyyət kəskinləşmiş, müctəhidlərdən biri şeyxiləri natəmiz elan edib, onlarla nikahı qadağan etmiş və onlara ümumi hamama getməyi qadağan etmişdi. Şəhər bir-biri ilə düşmənçilik edən iki cəbhəyə ayrılmışdı, tez-tez qətlər baş verirdi. Məsələ bir təhər vali tərəfindən nizama salınmış, sakitliyə, barışığa nail olunmuşdu.

31. Mütəfəkkirin «Əsərləri»nin, demək olar ki, bütün nəşrlərində «Kəmalüddövlə məktubları»nın mətnində ərəbcə verilən Quranın bu ayəsindəki «cinləri və insanları...» sözlərinin yeri tərtibçilər tərəfindən tərcümə edilərkən səhv salınmış və «insanları və cinləri...» kimi

verilmişdir.

32. Вах: Отзыв О.П.Щегловой на работу Ю.А.Иоаннесяна - ИВР РАН отзыв О.П.Щегловой на работу: «Основополагающие догматы веры» Сайида Казима Рашти / Пер. с перс. // www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com...task...

33. Вах: Отзыв А.А.Хисматулина на работу Ю.А.Иоаннесяна - ИВР РАН отзыв А.А.Хисматулина на работу: «Основополагающие догматы веры» Сайида Казима Рашти / Пер. с перс. www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com...task..

34. Yenə təəssüflə bildirməliyik ki, M.F.Axundzadənin «Əsərləri»nin nəşrlərindən birində yol verilmiş xəta mexaniki olaraq o birilərə də köçmüş, nəticədə «Kəmalüddövlə məktubları»nın mətnində «məqbul» (yəni «qəbul edilən») sözü buradakı b və l hərflərinin yeri dəyişik düşdüyündən səhvən «məqlub» («məğlub edilmiş, basılmış») kimi verilmiş, məna büsbütün təhrif edilmişdir. Yeri gəlmişkən, yuxarıda adı çəkilən A.Xisमतulin şeyxilərin qəbil-məqbul cütlüyünü Seyid Kazım Rəştinin tərcüməçisi Y.A.İoannesyanın etdiyi kimi «tutum, həcm» (емкость) və «tərkib/ içindəki» (содержание/содержимое) kimi yox, ərəb mənşəli sözlərdəki obrazlar canlansın deyə qəbul edən (принимающее) və qəbul edilən (принимаемое) kimi və yaxud kökün mənasına uyğun başqa cütlüklə tərcümə etməyi məsləhət bilir (бах: Отзыв А.А.Хисматулина на работу: «Основополагающие догматы веры» Сайида Казима Рашти / Пер. с перс. // www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com...task.) Həqiqətən onu qarşılayan-qarşılanan, alan-alınan, mümkün ola bilən-vacib olan və i.a. cüt anlayışlarla da ifadə etmək mümkündür, lakin hər halda, fikrimizcə, burada «qəbul edən» və «qəbul edilən» daha uyğun və ya daha məqbul (bu dəfə sözün dilimizdə daha çox işlətdiyimiz «hamı tərəfindən bəyənilən», «doğru», «xoşagələn» mənasında) variantdır.

35. Qeyd edək ki, Seyid Rəştinin Mirzə Şəfi Təbrizi adlı bir başqa tələbəsi də varislik iddiasında olub, Kərim xanla ixtilafa başlamışdı. Beləliklə, şeyxilər iki qrupa ayrılmış, birinci qrup «kərimxaniyə» kimi məşhur olmuş, Mirzə Şəfi Təbrizinin rəhbərlik etdiyi ikinci qrupa daxil olanlar isə əvvəlki kimi «şeyxi» titulu saxlamışdılar.

36. Ərəb mənşəli rükn sözü dirək, söykənəcək, sütun, istinadgah, yəni dayaq mənalərini verir.

37. Mənbələrə görə, Kərim xanın ölümündən sonra onun oğlu Məhəmmədxan atasının varisi, yəni rükni-rəbe' olmuşdu.

38. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində təkcə Şuşada bir-birilə rəqabət aparan 12-yə qədər (şeyxi, üsuli, mütəşər, kərimxani və s.) təriqət və ya əqidə mövcud idi. // Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: «Şərq-Qərb», 2006, s. 117-118.

39. Qasım bəy Zakir. Üsuli və şeyxi təriqət mollaların həcvi. // Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı, 1964, s.386.

40. Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1957, s. 71.

Арзу ГАДЖИЕВА

**ШЕЙХИЗМ И М.Ф. АХУНДЗАДЕ:
ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ ОЧЕРК**

Резюме

В статье говорится о характерных особенностях научного подхода Мирзы Фатали Ахундзаде к шейхизму в контексте историко-философского исследования этого религиозно-политического, мистико-философского течения, созданного в первой половине XIX в. В компаративистском ключе автор анализирует вопрос исследованности этой проблемы в мировой и азербайджанской научной литературе. Далее обращаясь к философскому трактату «Кемал-уд-Довле» философа-материалиста М.Ф.Ахундзаде, автор утверждает, что критически рассматривая онтологические и гносеологические конструкции, выстроенные основоположником шейхизма Шейхом Ахмедом Ахсаи, он выявляет сущность этого учения и интерпретирует ее как вахдат ал-вуджуд, тем самым доказывая свою глубокую убежденность в том, что любые стремления философского обоснования создания мироздания так или иначе приводят к вахдат ал-вуджуд, то есть пантеизму.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундзаде, Шейх Ахмед Ахсаи, шейхизм, шиизм, религиозные секты, история, философия, метафизика, вахдат ал-вуджуд.

Arzu HAJIYEVA

**SHAYKHISM AND M.F.AKHUNDZADEH:
HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ESSAY**

Summary

In the article it is stated about the characteristic features of the scientific approach of Mirza Fatali Axundzadeh to Shaykhism in the context of historical and philosophical study of the religious and political, mystical and philosophical trend established in the first half of the 19-th century. The question is raised about the study of the problem in the world, as well in the Azerbaijani literature, proper analysis is conducted in the comparative key. The author shows that the materialist philosopher M.F.Akhundzadeh in his philosophical treatise "Letters of Kemal-ud-Dovla" critically examining the ontological and epistemological constructions built by founder of Shaykhism Shaikh Aḥmad Aḥsā'ī, reveals the essence of this teaching, interpreting it as Wahdat al-wujud. So Azerbaijani thinker proves once again his deep belief in that any aspirations for the philosophical substantiation of creation of the universe one way or another lead to Wahdat al-wujud, i.e. pantheism.

Keywords: M.F.Akhundzadeh, Shaikh Aḥmad Aḥsā'ī, shaykhism, shi'ism, religious sects, history, philosophy, metaphysics, Wahdat al-wujud.

UOT 101.1:316

Əziz MƏMMƏDOV
fəlsəfə ü.e.d., professor, BDU

Fazil RÜSTƏMOV
fəlsəfə ü.f.d., ADNA

ELMİ İDRAKIN RASİONAL ƏMƏLİYYATI: İZAHAT VƏ ONUN NƏZƏRİ MODELƏRİ*

Müasir elmi-fəlsəfi ədəbiyyatlarda belə bir baxış özünə möhkəm yer almışdır ki, elmi idrakın inkişafı bir qayda olaraq təsvirdən izahata, izahatdan da anlamaya doğru istiqamətlənir (1, s. 11). Fikrimizcə, bu qanunauyğunluq elmi idrakın çıxış prinsiplərindən biri olub, insanın mənəvi dünyasının sistemli öyrənilməsində pozitiv üsul və rasiional əməliyyat kimi çıxış edən izahatın təbiətinin müvəffəqiyyətli tədqiqi üçün əlverişli imkanlar yaradır.

İzahat elmi nəzəriyyənin və bütövlükdə elmin mühüm funksiyalarından biri olub yalnız elmi idrakda deyil, gündəlik danışq dilimizdə də geniş istifadə olunur: hər hansı bir hadisəni izah etmək onu özümüz üçün aydın və anlaşqılı şəkə salmaq deməkdir.

Hələ tarixin dərinliklərində ətraf aləmi dərk etməyə çalışan insanlar öz idraki cəhdlərində gündəlik həyat və təbiət hadisələrini müxtəlif formalarda izah edən dini, mifoloji, naturfəlsəfi sistemlər işləyib hazırlamışlar. Lakin sonuncu yüzilliklərdə ətraf aləmin izah edilməsi funksiyası tədricən elmin səlahiyyət funksiyasına daxil edildiyindən və hazırda rastlaşdığımız müxtəlif hadisələrin izahı yalnız elm tərəfindən verildiyindən elmi izahat insan fəaliyyətinin izahata ehtiyac duyulan bütün sferaları üçün nümunəyə çevrilmişdir.

İzahat problemi ilə bağı müxtəlif məsələlərin təhlilini verən elmi idrakın metodologiyası yaxın keçmiş qədər yalnız təbiətşünaslığa və ilk növbədə fizika-riyaziyyat elmlərinə söykənirdi. Bu kontekstdə iyirminci yüzillikdə qazandığı yüksək nailiyyətlərə baxmayaraq hətta biologiya kimi fundamental bir elmin də zəmanəmizin metodoloji şüuruna təsiri zəif olmuşdur. Sosial elmlərə - tarix, sosiologiya, psixologiya və s. gəldikdə isə onların elmi idrakın ümumi nəzəriyyəsinə verdiyi töhfələr o qədər də diqqətçəkən olmamışdır. Elmin metodoloji sferasında mövcud olmuş bu vəziyyətin səbəbi belə bir amildə axtarılmalıdır ki, bu dövrdə mövcud olmuş təsəvvürlərə görə üstünlük fizika və riyaziyyat elmlərinə verilmiş, ictimai elmlər isə öz inkişafında guya onlardan xeyli geridə qaldığı və onların mexanika, termodinamika, optika, elektrodinamika və s. elmlərin səviyyəsinə çatması və onların keçdikləri yolu keçməsi üçün hələ uzun müddət vaxt tələb olunduğu iddia edilmişdir. Buna görə də elmi idrakın strukturu, elmi nəzəriyyələrin növləri, onların quruluşu və funksiyaları haqqında müasir metodoloji təsəvvürlər mahiyyət etibarilə elmin yalnız məhdud, kiçik bir sahəsini əks etdirir. Lakin XX əsrin birinci yarısında prioritetlik qazanmış elmiyin idealları və normaları son 20-30 ildə sürətlə eroziyaya uğramaqdadır. Getdikcə daha çox aydın olur ki, təbiət elmləri ilə müqayisədə ictimai elmlər bir sıra spesifik, aradan qaldırılması mümkün olmayan cəhətlərə malikdir. Xüsusi halda bu cəhətlər onların öyrəndikləri materialların spesifikası ilə bağıdır: ictimai elmlərin tədqiqat predmetini bəşər mədəniyyətinin insan fəaliyyəti ilə bağı olan bu və ya digər bir tərəfi təşkil edir, tədqiqat materiallarının fərqi isə, bir qayda olaraq, tədqiqat metodlarının və onların əsasında qazanılan biliklərin fərqi şərtləndirir. Buna görə də, ictimai elmlərin metodologiyası təbiətşünaslıq sahəsindən götürülmüş metodoloji sxemlərin sadəcə mədəniyyət haqqında elmlər sahəsinə

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Vahid Kərimov tərəfindən çapa məsləhət görüleb.

köçürülməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Bu metodologiya sosial idrakın metodoloji xüsusiyyətlərini təsvir etməlidir. Söylədiyimiz bu ümumi mülahizələr aşağıda mahiyyətini, növlərini, qarşılıqlı münasibətlərini təhlil edəcəyimiz elmi izahat prinsipi üçün də doğrudur.

İzahat və anlamaya adətən üst-üstə düşən və yaxud kəsişən problemlər kimi baxırlar (15, s.8-10). Halbuki XX əsrdə insan idrakının sistemli və intensiv təhlili bu proseslərin ciddi keyfiyyət fərqlərini aşkara çıxararaq onların elmi idrakda müxtəlif qnoseoloji funksiyaları yerinə yetirdiklərini sübut edir (10;11;15;16). Neokantçılardan V.Vindelband, Q.Rikkertin və b. fikrincə, təbiətin idrakı cəmiyyətin və insanın dərkindən köklü surətdə fərqlənir. Onlar təsdiq edirlər ki, obyektiv qanunlara tabe olan təbiət hadisələrindən fərqli olaraq sosial həyat və mədəniyyət insanların və təkrarsız tarixi situasiyaların fərdi, spesifik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Buna görə də təbii-elmi idrak guya ancaq ümumiləşdirici, sosial idrak isə fərdiləşdirici səciyyə daşıyır. Buna uyğun olaraq onlar təbiətşünaslığın əsas məsələsini ayrı-ayrı faktların ümumi qanunlara daxil edilməsi kimi, sosial idrakın isə əsas məsələsini insanların hərəkət və davranışlarını tənzimləyən fəaliyyət motivlərinin və gizli fikirlərin daxili istiqamətinin dərk edilməsi kimi müəyyənləşdirmişlər. Bu fikrə əsaslanaraq V.Diltey təsdiq edirdi ki, təbiət elmlərinin əsas idrak metodu izahat, sosial elmlərin isə əsas tədqiqat metodu anlama qəbul edilməlidir. Qeyd edək ki, izahat və anlamamanın nisbətində belə yanaşma üsulunun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır (12; 13; 14). Fikrimizcə, bu yanaşmada doğru olan odur ki, müasir təbiətşünaslıq həqiqətən hadisələri idarə edən qanunları kəşf etməyə və ayrı-ayrı empirik faktları ona daxil etməyə çalışır. Səhv olan isə budur ki, guya cəmiyyət elmləri obyektiv qanunları əks etdirmir, onlardan sosial, tarixi hadisələri və fərdlərin fəaliyyətini izah etmək üçün istifadə etmir. Dilteyin səhvi həm də bundadır ki, o, anlama üsulunu təbiət hadisələrinin öyrənilməsinə tətbiq etməyin əleyhinədir. Halbuki təbiət və texniki elmlərin nümayəndələri yaxşı bilirlər ki, bu və ya digər hadisənin, qanun və eksperimentin nəticəsini başa düşüb anlamaq nə dərəcədə çətin və vacib məsələdir. Buna görə də belə bir fikir doğru sayılmalıdır ki, izahat və anlama təbii-elmi, sosial və texniki idrakda eyni dərəcədə istifadə olunan və bir-birini tamamlayan iki spesifik idrak əməliyyatıdır (16).

Elmi tədqiqatların tarixən qədim və geniş yayılmış forması olmasına baxmayaraq elmi izahatın qnoseoloji təbiəti, metodoloji funksiyaları hələ də yetərincə aydınlaşdırılmamış və buna görə də mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır (2, s. 197-198). Mövcud fəlsəfi ədəbiyyatda izahatın tədqiqat obyektinin mahiyyətinə münqar edilməsini təbliğ edən xüsusi bir baxış geniş yayılmışdır. Bu yanaşmanın səhihliyini yoxlamaq məqsədilə elmi izahatın formal-məntiqi strukturuna, tiplərinə və alternativ modellərinə nəzər salmaq vacibdir.

İrəlincədən qeyd edək ki, sillogizm izahatın standart forması kimi çıxış edir. Buna görə də hər bir izahatın strukturu iki komponentdən – eksplanansdan və eksplanandumdan təşkil olunur. Eksplanans sillogizmin böyük və kiçik müqəddəmlərinin məcmusunu, eksplanandum isə onun nəticəsini, yəni izah edilən obyektə təcəssüm etdirir. Bu məsələ barəsində sonradan daha ətraflı danışacağımızı nəzərə alıb, izahatın tipləri və metodları məsələsinə qatılmağı məqsəduyğun sayırıq.

Elmi mənbələrdə izahatın iki tipi – tarixi və məntiqi formaları fərqləndirilir (2, s. 134-142). İzahatın bu tipləri adi və elmi idrakın başlanğıcı və mühüm funksiyaları sayılır. Biz əvvəllər məlum olmayan və bizim üçün gözlənilməz olan hər hansı bir hadisəni öyrənməyə başladıda qarşılaşdığımız ilk sual belə səslənir: bu hadisə necə və hansı səbəbdən baş vermişdir? Təbiətin qorxunc hadisələri ilə qarşılaşan və onların baş vermə səbəblərini anlamayan qədim insanlar təbiət hadisələrini canlandırmağa, onları özlərinin hərəkət və davranışlarına uyğun tərzdə izah etməyə çalışırdılar. Qədim insanların inancına görə əgər dəniz dalğalıdırsa, deməli, dəniz allahı Neptun qəzəblənmişdir. Hadisələrin belə animistcəsinə izahı həqiqətdə naməlum hadisələrin insanlara məlum hadisələr vasitəsilə izahından başqa bir şey deyildi. İzahatı naməlum olanı məlum olan kimi başa düşən müasir baxışlar da, çox ehtimal ki, artıq vaxtı ötmüş belə

təsəvvürlərin qalıqlarına söykənir. Adətən belə hallarda heç bir əsaslandırma, hətta inandırıcı misallar da göstərilmir. Halbuki izahatın tarixi praktikasısı istər adi, istərsə də elmi şüurda özünə yer alan belə fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir. Elmdə izahat dedikdə ümumi qanunlar və elmin “sərhəd şərtləri” adlanan müqəddəm şərtləri daxilində baxılan faktın xarakteristikasına aid irəli sürülən deduktiv əqli nəticə və ya sillogizm başa düşülür. Elmi izahatın tipləri və modelləri məsələsində nümayiş etdirdikləri fərqli mövqelərə baxmayaraq elmi izahata belə yanaşma rəşional düşüncə tərzinə malik bütün filosoflar tərəfindən dəstəklənir.

İzahatın kauzallıq – səbəbiyyət modeli. Bu model izahatın mühüm tiplərindən birini təşkil edir. O, izahatın ən sadə tipi olmaqla gündəlik təfəkkürdə geniş istifadə olunur (8, s. 254-256). Məlumdur ki, verilmiş hadisəni izah etmək üçün, bir qayda olaraq, ondan əvvəl baş verməklə onu törədən hadisəyə isnad edilir. Bu halda əvvəlcə gələn hadisə səbəb, onun törətdiyi hadisə isə nəticə adlanır. Lakin səbəbiyyət izahını yalnız əvvəl və sonra baş verən hadisələrin müəyyənləşdirilməsinə münəcər etmək olmaz. Məsələn, gündüz gecədən sonra gəlsə də, heç kəs gecəni gündüzün səbəbi saymır. Bu hadisələrin vahid bir səbəbi var: Yer in öz oxu ətrafında gündəlik fırlanması. Səbəbiyyət əlaqəsi üçün belə bir ümumi səbəbiyyət qanunu tapılmalıdır ki, o səbəb və nəticənin müntəzəm, zəruri əlaqəsini müəyyən edə bilsin.

Klassik elmin qərarlaşdığı və təbiətşünaslıqda mexaniki determinizmin prioritetlik qazandığı dövrdə yalnız mexaniki hərəkəti və prosesləri deyil, həmçinin digər xassəli hadisələri də kauzallıq və ya səbəbiyyət qanunları ilə izah etməyə cəhd göstərilmişdir. Hələ vaxtilə Qaliley təbiət hadisələrinin izahı üçün gizli qüvvələrdən istifadə etməyə çalışan köhnə naturfəlsəfi müddəalara qarşı kəskin çıxışlar edərək hərəkəti, o cümlədən cisimlərin sərbəstdüşmə hərəkətini izah etmək üçün real xarici amildən – cazibə qüvvəsindən istifadə edirdi. Təbiətin izahına Qalileycəsinə yanaşılması özünün sonrakı davamını və inkişafını Nyutonun və onun ardıcılarının elmi axtarışlarında tapdı. Elm tarixində təbiətə Qalileycəsinə yanaşmanı, adətən, izahatın Qaliley ənənəsi adlandırırlar.

XIX əsrin ortalarında D.Mill səbəbiyyət izahını tədqiqatın induktiv metodu ilə əlaqələndirməyə çalışdı. Bu məqsədlə o, F.Bekonun hələ XVII əsrdə irəli sürdüyü induktiv metodu yenidən işləmək əsasında daha da dəqiqləşdirib sistemləşdirdi. Amma tezliklə məlum oldu ki, “Bekon-Mill” induktiv metodu yalnız empirik yolla müşahidə olunan hadisələri və onların mühüm əlaqələrini ifadə edən sadə səbəbiyyət qanunlarını müəyyən etmək üçün yararlı ola bilər. Bütün bu hallarda izahat empirik səbəbiyyət qanunlarına aid faktların təsvirini verən müləhizələrin deduksiyasına münəcər edilirdi. D.Mill “Məntiq sistemi” adlı kitabında bunu etiraf edərək yazırdı: “Ayrı-ayrı faktların izahı onların səbəbiyyət əlaqəsinin elə bir qanunudur ki, bu faktın özü onun xüsusi halıdır”.

Səbəbiyyət əlaqələri idrakın induktiv metodları əsasında müəyyən olunduğundan onların izahedicilik qüvvəsi o qədər də yüksək olmur. Buna görə də belə izahatlardan tədqiqatın yalnız başlanğıc mərhələsində istifadə etmək əlverişli olur. Halbuki idrakın ümumilik dərəcəsi və dərinlik səviyyəsi müxtəlif olan nəzəri qanunlarının meydana çıxdığı sahələrdə izahatın səbəbiyyət modelinin genişləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi tələb kimi qarşıya qoyulurdu.

İzahatın deduktiv-nomoloji modeli. İzahatın bu üsulunun məntiqi strukturu bir çox alimlər tərəfindən araşdırılsa da onun işlənməsinə və təbliğatına gətirilən ən böyük töhfə iyirminci yüzilliyin görkəmli filosofları K.Popper və K.Hempelin adı ilə bağlıdır (3;4;9). Deduktiv-nomoloji modeldə mühakimələrdən çıxarılan nəticə deduktiv xarakterli olduğundan bu model də eynilə izahatın səbəbiyyət modeli kimi deduktiv səciyyə daşıyır. Fərq yalnız ondadır ki, deduktiv-nomoloji izahatda izahedici müqəddəmələr tək səbəbiyyət qanunları formasında deyil, həm də ixtiyari qanunlar, o cümlədən funksional, struktur, kəmiyyət, keyfiyyət, empirik, nəzəri, xüsusi, ümumi və s. qanunlar şəklində ifadə oluna bilər. Sözügedən modelin bu özəlliyini

nəzərə alıb onu sadəcə deduktiv model deyil, deduktiv-nomoloji (“nomos” yunan sözü olub qanun mənası verir) model adlandırırlar.

İzahatın modelləri yalnız determinist qanunlara deyil, stoxastik, yəni ehtimali-statistik qanunlara da əsaslanı bilər. Lakin belə hallarda qanunlardan çıxarılan nəticələr ehtimali xarakter daşdığından onların izahedicilik qüvvəsi universal qanunlara nisbətən daha zəif olur.

Deduktiv-nomoloji izahatın illüstrasiyası naminə bir misala müraciət edək. Tutaq ki, belə bir hadisəni müşahidə etmişik: aşağı ucundan 2 kq-lıq yük asılmış ip qırılmışdır. Soruşula bilər: ip nə üçün qırılmışdır? Bu suala cavabı aşağıdakı izahat verəcəkdir: bizə qanun hesab edilə biləcək belə bir ümumi müddəə məlumdur: “Hər hansı ipdən onun dözə biləcəyi möhkəmlikdən daha çox yük asdıqda o hökmən qırılmalıdır”. Bu ümumi müddəə simvolik olaraq belə göstərilə bilər: $Vx (Px \rightarrow Qx)$. Gətirdiyimiz misaldan bizə həmçinin belə bir fakt da məlumdur ki, haqqında söhbət gedən “ip onun dözə biləcəyi möhkəmliyin limit qiymətindən çox yüklənmişdir”. Sonuncu mühakiməni simvolik olaraq “Pa” şəklində göstərə bilərik. Bütün iplərə aid edilə bilən ümumi müddəədən və baxdığımız mövcud situasiyanı təsvir edən xüsusi mühakimədən çıxış edərək aşağıdakı imperativ nəticəni çıxara bilərik: “baxılan ip qırılmalıdır”. Bu müddəəni isə simvolik olaraq “Qa” şəklində göstərə bilərik. Beləliklə, biz mülahizəmizi simvolik olaraq belə ifadə edə bilərik: $Vx (Px \rightarrow Qx)$. Px/Qx – bu ifadə elmi izahatın “deduktiv-nomoloji sxeminin variantlarından biri olacaqdır (7, s. 181-182). Beləliklə, biz görürük ki, deduktiv-nomoloji izahat deduktiv məntiqi nəticədən başqa bir şey deyil. Bu nəticənin müqəddəmləri (böyük və kiçik müqəddəmə) eksplanans (latın sözü olub, izahedici deməkdir), ondan çıxarılan yekun nəticə isə eksplanandum (latın sözü olub, izaholunan deməkdir) adlanır. Eksplanansın komponentlərindən biri ümumi müddəə, digəri xüsusi müddəə, eksplanandumun özü isə eksplanansın məntiqi yekunu olmalıdır.

Beləliklə, fikrimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, izahatın deduktiv-nomoloji modelinin eksplanansının böyük müqəddəməsi universal və ya ümumi qanunlardan ($L1, L2, L3, L4, \dots, Lk$) və həmçinin xüsusi xarakterli stoxastik qanunlardan, kiçik müqəddəməsi isə başlanğıc şərtlərdən ($C1, C2, C3, \dots, Ck$) təşkil olunur (7, s.182).

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, deduktiv-nomoloji izahatı aşağıdakı sxem üzrə təqdim edə bilərik (7, s. 194).

Eksplanans: Böyük müqəddəmə: ümumi qanunlar ($L1, L2, L3, \dots, Lk$)

Kiçik müqəddəmə: başlanğıc şərtlər ($C1, C2, C3, \dots, Ck$)

Eksplanandum (nəticə): Hadisə, təzahür-fakt.

Elmi izahatın yuxarıdan sadalanan formal-məntiqi xassələri göstərir ki, onun fərdi forması eksplanandum, eksplanans və onların konkret birləşməsi üsulu ilə müəyyən olunur. Məsələn, əgər izahata eksplanandum tərəfdən yanaşılsa, məlum olar ki, o ya faktı, ya qanunu, ya da nəzəriyyəni təmsil edir. E.P.Nikitin bu münasibətlə yazır: “Eksplanandumun xarakterinə görə izahatı üç növə ayırmaq olar: 1) faktoloji izahat (belə izahatın eksplanandumu faktlardan təşkil olunur); 2) potoloji izahat (onların eksplanandumu elmi qanunlardır); 3) nəzəri izahat (bu halda eksplanandum nəzəriyyədir)” (6, s.92-96).

Eksplanansa görə izahatlar genetik və struktur izahatlara bölünür. Məntiqi tədqiqat üsullarına görə izahatlar induktiv və deduktiv, qnoseoloji baxımdan isə struktur, funksional və səbəbiyyət izahatlarına bölünürlər. Struktur izahatı “obyekt necə qurulmuşdur”, funksional izahat “obyekt necə təsir göstərir və necə inkişaf edir”, səbəbiyyət izahatı isə “hadisə necə baş vermişdir” suallarını aydınlaşdırır.

Ehtiva etdiyi informasiyanın xarakter və məzmunundan asılı olaraq izahatın daha üç növünü fərqləndirmək olar: 1) faktların empirikcəsinə ümumiləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən izahat. Bu, izahatın ən sadə növü olub, gündəlik həyat praktikasında rastlaşdığımız çoxsaylı və təkrarlanan faktların müşahidəsinə əsaslanır; 2) hipotezlərin köməyi ilə həyata

keçirilən izahat; 3) qanunlar vasitəsilə həyata keçirilən izahat (10, s.93-94; 8). Bu izahat ümumiyyətlə izahatın ən yüksək növü olub, nomoloji izahat adlanır. Qeyd edək ki, qanunlar vasitəsilə yalnız ayrı-ayrı faktları deyil, eyni zamanda onların ümumiləşdirilməsindən alınan bilikləri də izah etmək mümkün olur.

İzahatın strukturu və formal-məntiqi xarakteristikası ilə tanışlıq göstərir ki, onun gedişində elmi qanunlardan istifadə edilməsi izahatın bilavasitə mahiyyət ilə bağlılığını ifadə edir. Lakin izahatın formal-məntiqi xarakteristikasından belə nəticə çıxarmaq düzgün olmaz ki, izahat guya yalnız mahiyyətin dərkilə bağlıdır. Belə ki, izahatın gedişində yalnız qanunlara deyil, həm də gerçəkliyin təsadüfi, keçici, təkcə tərəflərinə və qanunların fəaliyyət göstərdiyi konkret, spesifik şəraitə isnad edilir. Elmi izahatın təbiətinin qnoseoloji təhlili də bu fikri təsdiqləyir. Doğrudan da izahatın qnoseoloji təbiətinin və metodoloji funksiyalarının təhlili göstərir ki, bu sonuncular yalnız obyektin mahiyyətinin açıqlanması ilə deyil, həm də obyektin digər obyektlərlə qarşılıqlı təsirinə və şərtlənməsinin müəyyənəşdirilməsindən asılıdır. Buna görə də izahatın tədqiqat obyektinə adekvatlığı məsələsi epistemologiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada belə bir məqam nəzərə alınmalıdır ki, izahat gerçəkliyə adekvat olduğu kimi, ona adekvat olmaya da bilər. Gerçəkliyə adekvat olması üçün izahat bir sıra məntiqi və empirik tələblərə cavab verməlidir. İzahatın adekvatlığını təmin edən məntiqi şərtlər aşağıdakılar ola bilər: a) hər bir izahatda eksplanandum eksplanansın məntiqi nəticəsi olmalıdır; b) eksplanansdan eksplanandumun çıxarıla bilməsi üçün o, zəruri olan ümumi qanunları ehtiva etməlidir; v) eksplanansdan empirik məzmunlu eksplanandumun çıxarıla bilməsi üçün eksplanans empirik informasiyaları ehtiva etməlidir.

İzahatın adekvatlığı qarşısına qoyulan empirik tələb isə bundan ibarətdir ki, eksplanansın istər böyük, istərsə də kiçik müqəddəməsi hökmən həqiqət olmalıdır (3, s.92-94). Qeyd edək ki, izahatın adekvatlığına inanmaq üçün bu şərtlər bir-birindən asılı olmadan yoxlanılmalıdır. Bir sıra hallarda izahat məqsədilə ümumi qanunlar və ya hipotezlər əvəzinə metaforlardan və digər obrazlı ifadələrdən də istifadə oluna bilər. Məsələn, tarixi şəxsiyyətin ictimai proseslərin gedişindəki təsirinə çox vaxt onun şəxsi taleyi ilə, millətin nəzərə çarpan uğurlarını isə onun tarixi missiyası ilə izah etməyə çalışırlar.

Yuxarıda qeyd etdik ki, təbiətin izahı üçün “rasional” metod olaraq əsasən deduktiv-nomoloji modeldən istifadə olunur. Məlumdur ki, K.Hempel izahat probleminə həsr etdiyi ilk məqalələrində deduktiv-nomoloji sxemi yalnız təbiətə deyil, eyni zamanda tarix sahəsinə də tətbiq etməyə cəhd göstərmişdir. Halbuki ictimai və humanitar elm nümayəndələri, xüsusilə tarixçilər və sosioloqlar izahatın deduktiv-nomoloji modelinin universallığına, onun özlərinin elm sahələrinə tətbiq edilə bilməsi imkanlarına həmişə tənqidi yanaşmışlar. Onların əksəriyyəti belə bir fikrə tərəfdar olmuşlar ki, tarixin unikal hadisələrini, təkrarsız sosial prosesləri, insanların konkret fəaliyyətini hər cürə konkretlikdən, fərdilikdən, təkcəlikdən abstraksiya edilmiş ümumi qanunlara tabe etmək mümkünsüzdür. Deduktiv-nomoloji izahatın universallığına qarşı çıxan Kanada filosofu U.Drey göstərməyə çalışırdı ki, tarix sahəsində tamamilə yeni tipli izahatdan – onun “rasional” adlandırdığı izahat modelindən istifadə olunmalıdır. O, “Tarixdə qanunlar və izahat” adlı əsərində yazırdı ki, rasional tarixi izahatın məqsədi, bir tərəfdən insanların inam və motivləri arasındakı, digər tərəfdən onların davranış və hərəkətləri arasındakı əlaqəni müəyyənəşdirməkdən ibarətdir. Dreyin fikrincə, bu əlaqə rasional görünsə də, həqiqətdə ümumi qanunlara söykənmək nəinki lüzumsuzdur, həm də müəyyən mənada insanların iradə azadlığını məhdudlaşdırdığı üçün ziyanlıdır (5, s.112-116). Drey belə güman edirdi ki, qanunların və deduktiv-nomoloji modellərin insanların davranış və fəaliyyətinin izahına tətbiqi tarixi prosesə lüzumsuz determinizm ünsürləri daxil etməklə determinizm prinsiplərini cəmiyyətə zorla qəbul etdirir. Onun təbirincə, tarixçilər heç zaman qanun kateqoriyasına müraciət etmir və ümumiyyətlə, onlar qanunun nə olduğunu heç anlamırlar. Bəzi alimlər belə qanunların yalnız ayrı-ayrı fərdlər və sosial psixologiya üçün yarandığını və bütün insanlar üçün aydın bir şey

olduğunu düşünürlər. K.Popper bu münasibətlə yazır: “ Tarixdə isbatsız qəbul etdiyimiz bir çox bayağı universal qanunlar var. Həqiqətdə onlar praktiki baxımdan heç bir maraq kəsb etmir və tədqiqat predmetinə xüsusi bir qayda gətirmirlər” (9, s.305). Şübhəsiz, Popperin fikrinin belə bir məqamına şübhə etmək olmaz ki, fərdin hər cür davranışını qanuna tabe etmək mümkün deyil, belə ki, qanunlar hadisələr arasında hər cür əlaqələri deyil, yalnız obyektiv, ümumi, mühüm, zəruri, nisbi sabit və təkrarlanan əlaqələri ehtiva edirlər. Bununla belə, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya və digər ictimai elmlərdə qanunlardan istifadə etmədən keçinmək də mümkün deyil. Lakin sosial qanunlar təbiət qanunlarından bununla fərqlənir ki, onlar insan fəaliyyətinin mənafehlərdə, maraqlarda, iradələrdə təcəssüm tapan nəticələrini ifadə etdiklərindən bu subyektiv məqamlar humanitar tədqiqatçılar tərəfindən hökmən nəzərə alınmalıdır.

İzahatın intensional modeli. İntensional (intentione) latın sözü olub cəhd, təşəbbüs deməkdir. İzahatın intensional tipindən adətən humanitar və sosial elmlərdə, o cümlədən psixologiyada, sosiologiyada, pedaqogikada, hüquqşünaslıqda istifadə olunur. İntensional izahatda subyektin dəlilləri, təşəbbüsləri, məqsədləri önəmli olduğundan ön plana çəkilir. Buna görə də, izahatın bu tipi insanların intensiyalarının, yəni təşəbbüs və cəhdlərinin açıqlanmasına doğru istiqamətlənir. İzahatın intensional modelindən yalnız tarixi şəxsiyyətlərin hərəkət və davranışlarının izahı üçün deyil, həm də adi insanların hərəkət və davranışlarının izahı üçün də istifadə olunur.

İntensional izahatın məntiqi forması “praktiki sillogizm” adlanır. Q.Fon Vraqt ictimai elmlərin metodologiyası üçün mülahizənin bu formasının əhəmiyyətini aşağıdakı sözlərlə dəyərləndirir: «Fəaliyyətin izahı və başa düşülməsi üçün praktiki mülahizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu sahədə mövcud olan əsas tezislərdən biri bundan ibarətdir ki, praktiki sillogizm insan haqqında elmlərə onların metodologiyasında uzun müddət mövcud olmamış bir şeyi – izahatın qanuna tam həqiqi alternativ olan yararlı bir modelini vermişdir» (7, s. 191).

Funksional izahat. İzahatın bu modelindən həmişə və hər yerdə deyil, sistemlərdə elementlərin və altsistemlərin rolunu və funksiyasını aydınlaşdırmaq zəruri olduğu hallarda istifadə olunur. Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi meydana gəldikdən sonra biologiyada funksional izahat özünə geniş yer almışdı. Təkamül nəzəriyyəsi sübut edirdi ki, canlı orqanizmlərin struktur və funksiyalarındakı məqsədəuyğun dəyişiklikləri orqanizmin xarici mühitə adaptasiyası ilə izah edilməlidir. Ümumi sistem nəzəriyyəsinin və xüsusilə, sinergetikanın yaranması özünütəşkildən mürəkkəb sistemlərin funksional izahında məqsəd, funksiya, məqsədəuyğun inkişaf və s. anlayışlardan istifadə etməyə imkan verib. Sosiologiya və iqtisadiyyatda funksional izahatdan cəmiyyətin inkişafında müxtəlif institutların rolunu və funksiyasını aydınlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur.

Normativ izahat. İzahatın bu növü insanların cəmiyyətdəki davranışları üçün qəbul edilmiş normaların əhəmiyyətini və rolunu aydınlaşdırır. İnsan yalnız rasionel fəaliyyət göstərən şüurlu varlıq olaraq qalmır, o həm də mənəviyyət sahibi olduğundan onun cəmiyyətdəki davranış normalarının və fəaliyyət qaydalarının normativ modellər vasitəsilə izah edilməsinə ehtiyac yaranır. Normativ izahat da bu ehtiyacdən irəli gəlir. İzahatın normativ modeli elmin metodologiyasında üstün mövqeyə malik deduktiv-nomoloji modelə alternativ model sayılır. Buna səbəb normativ izahatın cəmiyyətin müntəzəm və dayanıqlı səciyyə daşıyan qanunlarından prinsipce fərqli qayda və normalara söykənməsidir.

Beləliklə, biz elmin mühüm ideallarından biri olan izahatın müxtəlif modellərini açıqlamağa çalışdıq. Elmi izahatın əsas qanunauyğunluqlarının sistemli təhlili bizə onun metodoloji funksiyaları haqqında aşağıdakı nəticələri çıxarmağa əsas verir: izahatın əsas metodoloji funksiyası idrak obyektinin mühüm əlamətlərinin seçilib götürülməsindən, əvvəllər təsnif edilmiş obyektlərin təsnif edilməsindən və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: elmi idrak, elmi nəzəriyyə, izahat, anlama.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Берков В.Ф. Философия и методология науки. М.: Новое знание, 2004, 336 с.
2. Бирюков Б.В., Новоселов М.М. Свойство объяснения и порядок в системе знаний. Единство научного знания. М.: Наука, 1988, 324 с.
3. Гемпель К.Г. Логика объяснения. М.: 1998, 356 с.
4. Hempel C.G. The Function of General Laws in History // The Journal of Philosophy, 1942, vol. 59.
5. Drey W. Laws and Explanation in History. L., 1957.
6. Никитин Е.П. Объяснение – функции науки. М.: Мысль, 1970, 296 с.
7. Никифоров А. Л., Тарасуна Е.И. Виды научного объяснения. Логика научного познания. М.: Наука, 1987, 431 с.
8. Мəmmədov Ə.В. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı: Azər nəşr, 1994, 288 с.
9. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.2. М.: Наука, 1992, 596 с.
10. Рузавин Г.И. Методология научного исследования. М.: ЮНИТИ, 1999, 318 с.
11. Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. М.: Политиздат, 1985.
12. Философия и методология науки (под ред. В.И. Купцова). М.: Аспект Пресс, 1996, 551 с.
13. Штофф В.А. Введение в методологию научного познания. ЛГУ, 1972, 346 с.
14. Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. М.: Мысль, 1978, 365 с.
15. Штофф В.А., Шилков Ю.М. О соотношении объяснения и понимания в методологии общественных наук //Философские науки, 1984, № 2.
16. Юдин Е.Г. Объяснение и понимание в научном познании //Вопросы философии, 1980, № 9.

Азиз МАМЕДОВ, Фазиль РУСТАМОВ

РАЦИОНАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ: ОБЪЯСНЕНИЕ И ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ

Резюме

Статья посвящена логико-гносеологическому анализу научного познания - одной из рациональных проблем. Несмотря на то, что научное познание - является древней и развитой формой научного объяснения, его гносеологическая природа, методологические функции не изучены основательно. Одной из самых главных проблем, связанных с феноменом научного объяснения и образующей пустоту в научной литературе, являются теоретические модели объяснения. Затрагивая эту проблему, авторы статьи дают ясную характеристику каузально - причинно, дедуктивно – номологического, интенсивно – функционального и нормативных моделей научного объяснения.

Ключевые слова: научные познания, научная теория, объяснение, понимание.

**RATIONAL PROCESS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE:
EXPLANATION AND ITS THEORETICAL MODELS**

Summary

The article makes the logico-gnoseological analysis of scientific cognition – one of the rational problems. Though it is an ancient and developed form of scientific explanation, its gnoseological nature, methodological function have not been studied thoroughly. One of the main problems connected with the phenomenon of scientific explanation creating emptiness in the scientific literature is the theoretical model of explanation. In the article the authors touching upon the problem gave the clear characteristic of causal-reason, deductive-nomological, intensive-functional and normative models of the scientific explanation.

Keywords: scientific cognition, scientific theory, explanation, understanding.

Əliyar ORUCOV
fəlsəfə ü.f.d., FHN-nin
Akademiyasının əməkdaşı

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİN İNKİŞAFI HAQQINDA*

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna sovet Rusiyası tərəfindən son qoyuldu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XX əsrin əvvəllərində xalqın özünüdərək ideyalarının inkişafının məntiqi nəticəsi idi. İşğaldan sonrakı dövrdə marksist-leninçi ideologiyanın hökm sürdüyü sovet dövlətində yaşayan digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqının da milli hissləri tapdanmış və özünüdərək ideyalarına biganə münasibət bəslənmişdir. Düzdür, milli mədəniyyətlər sovet dövlətində inkişaf etdirilib. Lakin bu inkişaf vahid marksist-leninçi ideologiyaya və vahid sovet dövləti maraqlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə olmuşdur. Bunun əvəzinə sovet milləti ideyası irəli sürülmüşdür. Bu dövrdə milli respublikaların xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı öz tarixinin mühüm tərkib hissəsi olan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin obyektiv şərhindən məhrum edilmişdi. Bütün bu laqeyd münasibətlərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq sovet dönəmində də xalqda yaşayan özünüdərək ideyaları ölməmiş və əksinə inkişaf etmişdir. Bu özünü XX əsrin 80-ci illərində Sovet Azərbaycanında özünüdərək prosesində başlayan milli-azadlıq hərəkatında göstərmişdi.

XX əsrin 20-ci illərində keçmiş sovet imperiyasının tərkib hissəsi olan Sovet Azərbaycanında dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir çox görkəmli ziyalılarımız kommunist rejiminin diqtəsi altında marksist-leninçi fəlsəfinin təhlili və təbliği ilə məşğul olmuşlar.

1923-cü ildə “Materialistlər klubu” yaranır. Bu klub, adından göründüyü kimi, ancaq dialektik materializmin təbliği ilə məşğul olmuşdur. Klubun ilk üzvlərinin – N.Nərimanovun, S.M.Əfəndiyevin, S.Ağamalıoğlunun, Ə.Qarayevin, Q.Musabəyovun, R.Axundovun təşəbbüsü ilə M.F.Axundovun “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəmalüddövləyə üç məktubu və Cəmalüddövlənin ona cavabı” adlı əsəri ilk dəfə 1924-cü ildə Azərbaycan dilində çapdan çıxmışdır.

N.Nərimanov özünün “Elmi kommunizmin dərk olunma yolları” adlı əlyazması şəklində qalan populyar formalı əsərində nəinki elmi kommunizmin əsaslarını, tarixi materializmin də məsələlərini ifadə edir, həmçinin dialektik materializmdə inkişafın iki konsepsiyasına (təfəkkürün dialektik və metafizik metodları), materialist fəlsəfəsi, formal məntiqə də böyük diqqət yetirir. “Dialektika elminin metodları”, “Formal məntiq elmi”, “Fəlsəfə”, “Tarixi inkişafa iki baxış”, “Tarixə materialist və idealist baxış” və s. bu kimi əsərlərinin əlyazmasının bölmələrində N.Nərimanov marksist dialektikanın fəlsəfi materialist mahiyyətini asan şəkildə şərh edir. Bundan məqsəd görünür onun marksist-leninçi fəlsəfinin əsaslarının öyrənilməsi üçün vəsait hazırlamaq istəyi idi. Onun müəmmalı ölümü bu fəlsəfi vəsaitin hazırlanmasını yarımçıq qoymuşdu. Eyni zamanda onun ictimai-fəlsəfi mahiyyətli dünyagörüşündə xalqın milli mənlilik şüuru və milli özünüdərək məsələsi mühüm yer tuturdu.

N.Nərimanov eyni zamanda milli özünüdərək prosesində xalqın, ölkənin tərəqqisini, dinin, dilin və mədəniyyətin inkişafını millətin hüriyyətilə bağlayırdı. N.Nərimanova görə millətin özünüdərək etməsi və özünüatanması onun birliyinin və təşəkkülünün vacib şərtidir. Onun fikrincə,

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

özünüdərk ideyaları millətə inkişaf və tərəqqi yolunu göstərir. Ona görə də bu ideyalar müxtəlif cəmiyyətlər vasitəsilə yayılıb reallaşa bilər. Mütəfəkkirin milli özünüdərk ideyalarından qaynaqlanan dil haqqında fikirləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. N.Nərimanova görə, ana dili millətin əsas atributudur, onsuz millətin nə xüsusi məsləki, nə də pak milli hissiyyəti ola bilər. Odur ki, daim onun inkişafının qayğısına qalır, onu qoruyur, başqalarından da bunu tələb edirdi. “1922-ci ildə N.Nərimanovun mətbuatda türk dilinin məhdudlaşdırılması və türk dili dərslərinin azaldılması haqqında fitnəkar məqalələrə “Bakinski raboçi” qəzetində cavab verərək, türk dilinin Azərbaycanda dövlət dili elan edildiyini və Azərbaycanda heç kimin və heç bir şəraitdə onu ləğv etməyə və ya əhəmiyyətini azaltmağa ixtiyarı çatmadığını sərt bir şəkildə bəyan etməsi buna bariz nümunədir” (1, s.26-27).

Bu dövrdə N.Nərimanov kimi görkəmli ictimai-siyasi xadim Səmədağa Ağamalıoğlu da dialektikanın məsələlərinə az diqqət yetirməmişdir. O, fəlsəfi məsələlər ilə bilavasitə məşğul olmamış və fəlsəfəyə dair xüsusi əsər yazmamışdır. Lakin özünün bir çox əsər və məqalələrində fəlsəfi fikirlərə geniş yer ayırmış, marksist-leninçi fəlsəfənin bir sıra məsələlərinin şərhini vermişdir. Onun fikrincə, fəlsəfənin əsas məsələsi olan təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsində materiya birinci, şüur isə ikincidir. Yəni bir sözlə, şüur materiyanın məhsuludur. Ona görə bizim bütün fikirlərimiz, ideya, təsəvvürlərimiz, hissələrimiz insan və materiyaadan kənarında mövcud olan İlahi bir qüvvədən asılı deyil, onlar ətraf mühitin bizə olan təsirindən asılıdır. S.Ağamalıoğlu aqnostiklərə əks çıxaraq dünyanın dərk edilməsi və onun qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin marksist-leninçi nəzəriyyəsinə müdafiə edir və təbliğ edirdi. Onun ictimai-fəlsəfi dünyagörüşünə görə “dünyanın dərk edilməsi və onun dəyişilməsinin zəruriliyi elə əsl marksist inqilabçının ruhudur” (2, s.74-75). Onun fikrincə, kim aləmin, gerçəkliyin dərk edilməsi və onun qanunauyğunluqlarını inkar edərsə, o, insanların şüurunu kütləşdirir, öz güclərinə inamını qırır.

S.Ağamalıoğlu fikrincə, dialektik materializmin əhəmiyyətinin əsas mahiyyəti ondadır ki, təbiətdə və cəmiyyətdə bütün yeniliklər köhnələrlə barışmaz mübarizə ilə inkişaf edir.

Ağamalıoğlu dialektikanın əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa əsaslanaraq yeninin əmələ gəlməsinin, irəliləyişin, inkişafın qarşısızılmaz olduğunu göstərirdi. Dialektikanın bu obyektiv qanunu təbiətdə, cəmiyyətdə, insan təfəkküründə təzahür edir. Dialektikanın əsas qanunu - kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanunundan danışarkən Ağamalıoğlu xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, təbiətdə və cəmiyyətdə inkişaf kəmiyyət dəyişiklikləri olmadan baş vermir. Bu səbəbdən də o, “kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi”, “sıçrayışlı” və “sıçrayış xarakterli”, “tədrisilikdə fasilələr”, “vasitəsizlik və vasitəlilik”, “inqilab və təkamül” və s. kimi dialektik anlayışların mənasını açmağa çalışırdı. Eyni zamanda S.Ağamalıoğlu əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununu, kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanununu və dialektik materializmin digər qanunlarını tədqiq və təhlil etmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərindəki mürəkkəb tarixi şəraitdə Ağamalıoğlu dövlət işləri ilə yanaşı, Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrini özündə əks etdirən, ictimaiyyəti düşündürən bir çox aktual məsələlərə həsr olunmuş məqalə, kitab və kitabçalarla çıxış etmişdi. O, əsasən yeni əlifba, maarif, din, mədəniyyət, qadın azadlığı və digər məsələlərə aid əsərlər yazmışdır. Bunların sırasında “Bizim yolumuz hayandır?” (1924), “Türk aləmində mədəni məsələlər” (1924), “Türk-tatar xalqlarının təxirəsalınmaz mədəni ehtiyacları” (1925), “Elmdən və tarixdən” (1927), “Yeni türk əlifbasının müdafiəsində” (1927), “İki mədəniyyət” (1928), “Şuraların işi” (1928), “Namus” (1929) və başqa əsərlərini göstərmək olar. S.Ağamalıoğluya görə, ədəbiyyat xalqın milli-mənəvi zənginliyidir, tarixi inkişaf yolunu işıqlandıran bir mənbədir. Onun fikrincə, xalqın milli özünüdərkində mühüm rol oynayan ədəbiyyatda onun tarixi, həyatı, kədəri, sevinci, göz yaşları və mahnıları öz əksini tapmalıdır. Eyni zamanda teatrı həqiqət aynası adlandıran Ağamalıoğlu Azərbaycan qadınlarının səhnəyə çıxarılması işinə də böyük diqqət yetirmiş, qadın

rollarının kişilərin ifa etməsini teatrın inkişafına mane olan əsas amillərdən biri hesab etmişdi. Qadınların keçmişdəki hüquqsuz vəziyyətindən bəhs edən S.Ağamalıoğlu sovet hakimiyyəti sayəsində onların hüquq bərabərsizliyinin aradan qaldırıldığından, əsl azadlığa və səadətə qovuşduqlarından, respublikanın siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak etdiklərindən iftixar hissi ilə danışır. O, bu münasibətlə yazırdı: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra türk (Azərbaycan qadını- Ə.O.) qadınları azadlıq əldə etdilər, qaranlıqdan günəşli işığa çıxdılar. Sovetləşmə həqiqətən geri qalmış Azərbaycana inqilabi ideya səpdi, yəni qadınlar istehsalata cəlb olundular, onlar öz xoşbəxtlik və səadətləri üçün təhsilə can atdılar. Bu isə çox böyük oyanma idi” (3, s.42).

Ağamalıoğlu Şərqi ölkələrində azad fikirliliyə, elm və mədəniyyətə düşmən kəsilmiş müsəlman şəriətçilərinin məşhur alim və filosoflara amansız divan tutduqlarından bəhs edərək yazırdı: “Görkəmli özbək astronomu və riyaziyyatçısı Uluq bəy ulduzları tədqiq etmək üçün bir rəsədxana yaratmışdı. Uluq bəyin tərtib etdiyi “elmi-heyət cədvəli və ulduzlar kataloqu” astronomiya elminin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Uluq bəy islam tarixində yeganə bir addım atmışdı. “Gurxanın cədvəli” adlı əsəri onu nəinki Şərqi alimləri, hətta Qərbi alimləri arasında da məşhur etdi. Uluq bəyin əsas məfkurəsi din və milliyət fərqi nəzərə alınmadan ümumbəşəriyyətin tərəqqisi yolunda çalışmaq idi. O, 1449-cu ildə müsəlman ruhanilərinin əlilə xaincəsinə öldürülmüşdür” (3, s.54).

Onun ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşündə xalqın milli özünüdərkini və özünüdərkini əsas amillərindən olan dil haqqında fikirləri də xüsusi maraq doğurur. Qeyd olunduğu kimi, o, milli özünüdərkini əsas amillərindən olan dilə üstünlük vermiş və onu ictimai bir hadisə adlandırmışdı. Bu barədə o yazırdı: “Dili, həyatı düşüncəni bir-birindən ayırmaq olmaz... Varlıq düşüncəni təyin edir... Dil də gerçəkli düşüncədir. Həyat düşüncəni böyüdür, düşüncə də dili. Daha doğrusu, bunlar bir yerdə dialektik bir surətdə böyüyür” (4).

Bu dövrdə dialektik materializm ilə məşğul olan digər ictimai-siyasi xadim və filosof Ruhulla Axundovdur. O, Azərbaycanda marksist ideologiyanın təbliği və təşviqi sahəsində mühüm işlər görmüş və bu ideologiyanın daşıyıcısı olan V.İ.Leninin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində fəallıq göstərmişdir.

R.Axundov 1929-cu ilin noyabr ayında «Fəlsəfə sahəsində qarşıya çıxan müxtəlifliklər və marksist metodologiyasının məsələləri» başlığı altında yazmış olduğu işini dialektik materializm məsələlərinə həsr etmişdi. R.Axundovun fikrincə, fəlsəfə cəbhəsində mübarizənin ana xəttini idealizmlə materializmin mübarizəsi tutur. Siyasi mübarizədə olduğu kimi, fəlsəfi cəbhədə də hər cür bütün aralıq fraksiyalar – dualizm, plüralizm, kortəbii və rüsvayçı materializm, maxizm, təftişçiliyin bütün müxtəlifliyi, nəticədə, şüurlu və şüursuz, lakin labüddən cəmiyyətdə öz yerini təyin edərək ya idealizm, ya da materializm birləşir.

R.Axundov marksist-leninçi nöqtəyi-nəzərindən çıxış edərək göstərirdi ki, “fəlsəfə - dünyagörüşdür... yəni təbiət və insan cəmiyyəti nöqtəyi-nəzərindən hər yerdə və hər zaman (sınıflı cəmiyyətdə) özlüyündə sinfi əsaslara malikdir. Onun fikrincə, fəlsəfə siyasətin nəzəri əsasıdır. Bu baxımdan biz fəlsəfəni “nəzəri siyasət”, siyasəti isə öz növbəsində “təcrübi fəlsəfə” adlandıra bilərik. R.Axundov bu ideyaları böyük səylə müdafiə edirdi. O, müstəqilliyin, azadlığın və istiqlalın xalqın həyatında mühüm rol oynadığını xüsusi vurğulayaraq bütün xalqları bu amal uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Xalqın milli azadlığını və istiqlalını açıqlamağa çalışan R.Axundov bu barədə yazırdı: “Hər kəs istədiyi kimi yaşasın, yaşasın da başqalarına əziyyət verməsin, hüququnu tapdalamasın, halbuki istiqlaliyyəti elan olunmuş Azərbaycanımıza baxarsaq hər bir qədəmdə təcavüz, məzalim, xəyanət, səfalət görəcəyik. İnsanlara insanlıq, çalışqanlara yaşamaq imkanı vermək məqsədi elan olunan istiqlalımızdan bu gün işçilərimiz və füqəramız istifadə edirmi? Xayır! Xayır!

Rusiya inqilab kəbirində olduğu kimi, Azərbaycanın istiqlalında da xalqın millət ilə, inqilab ilə heç bir əlaqəsi olmayan ünsürlər iş başına keçib zəhmətkeşlərimizi boş istiqlal sözü ilə ovunduraraq özlərinə ağalılıq, hakimlik imkanı tapmışlardır” (5, s.23).

R.Axundov görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını diqqətlə izləyir və onun xalq qarşısındakı xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Sabir Qafqaz şairləri arasında ən müqtədir və xalq fikirli bir şair ədd edilsin gərək. Qafqaz xalqlarının 15-20 il bundan qabaqki halı ilə indiki halını müqayisə edərsək, bu az müddətdə bir qədər tərəqqi etdiyini görürük.

Sabir yaşadığı zamanda müsəlman aləmi qaranlıq idi. Bir tərəfdən məktəbsizlik, digər tərəfdən mollaların camaatı aldadıb növbənöv xurafat ilə uğraşdırmaqları müsəlmanların cəhalət-də baqi qalmasına səbəb olurdu.

Əlbəttə, əhalini doğru yola dəvət üçün, qeyri-millətlər kimi, bizim əhali arasında da həcv yazıb, camaatın səhvlərini özünə göstərmək və teatrlar göstərib bunların eyblərini gözləri qabağına gətirmək lazım idi.

Sabir mənsub olduğu Azərbaycan xalqının qarşısında nə qədər borclu olduğunu layiqli düşünüb həcv yazmaq ilə acı həqiqəti camaata anlatmağa başladı. Belə vəzifəni ifa etmək, xüsusən müsəlmanlar arasında, asan iş deyildi. Bu qədər qaranlıq mühitdə bir açıq – fikirli ziyalı şəxs tapılıb da, camaatın səhvlərini göstərər və yeni həyata təşviq edərdisə, o saat mollanümlər tərəfindən təklif edilib “babi” ləqəbi qazanacaqdı. Sabirin də həyatı bütünlükdə bu kimi təkfir, lənət və bir çox özgə müsibətlər içində keçmişdir. Lakin Sabir ölənə kimi öz xalqına doğru qaldı və milləti qarşısında lazımı vəzifəsini icrayə çalışdı” (5, s.17-18).

R.Axundovun fikrincə, Sabir özünə olmazın zülmələri, təklifləri, lənətləri qəbul edib heç olmazsa məzhəkə məcmuələrində həcv yazmaqla öz xalqının dərdlərinə çarə tapmaq istədi. Ona görə Sabir yazdığı həcvlərin nəticəsi olaraq Zaqafqaz müsəlmanları arasında elmə həvəs başlanıb cocuqlarımızın üzünə məktəblər açılmışdır. Bu böyük dahinin bərəkətindən, demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tam bir əsr irəliyə addımlamışdır (6).

Beləliklə də, Sabir yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən R.Axundov mərhum Sabirə Azərbaycan şairləri sırasından birinci xalq şairi adını verərsək günah etməmiş oluruq qənaətində idi. Mədəni-maarif məsələlərinə xüsusi önəm verən R.Axundov savadsızlığın ləğv edilməsinə var gücü ilə çalışırdı. O, bu münasibətdə yazırdı: “Kənd mədəniyyətini yüksəltmək işi ləng gedir. Bayaq dedim ki, kənd təsərrüfatı Nuh əyyamında qalma üsul ilə keçir. Bununla, kənd təsərrüfatını mədəniləşdirmək olmaz. Biz indi mədəni üsulla keçməliyik. Sapandan, xışdan keçib ziraət maşınlarına sahib olmalıyıq. Bu xüsusda kömək, ən canlı qüvvə bizim cavanlarımızdır. Qocalara yeni həyatı, yeni üsulları öyrədincəyə qədər vaxt keçəcək, bunun üçün də gənclərə və pionerlərə qüvvə vermək daha artıq lazımdır. Onları uşaqlıqdan bu üsulla və bu yeniliyə hazırlamalıyıq. Könüllü təşkilat məsələsinə gəldikdə hazırda bir çox təşkilatımız və bunların şöbələri vardır. “Könüllü kimya cəmiyyəti”, “Cindən əlini çək” təşkilatı və daha sairələri düzəlməkdədir. Təşkilatımız arasında bəzən birlik olmur. Bunların ən əvvəl fəaliyyətini bir-birinə uydurmaq lazımdır. Bunun üçün kəndlərdə qiraətxana komaları, bizim təşkilat və təbliğat işlərində qərargah yerini tutmalıdır. Siyasi-mədəni qüvvələr kəndlərdə bu komalarda birləşməlidirlər” (5, s.114).

Qadın azadlığı məsələsini daim diqqətdə saxlayan R.Axundov qadınlara kişilərlə bərabər ümumi halda hüquq və azadlıq verilməsini lazım bilirdi. Eyni zamanda o, qadınların savadlanmasının tərəfdarı idi. Onun fikrincə, qadınlar nə qədər savadsız qalarsa, o qədər də onlara zülm edərlər və aldadarlar. R.Axundov qadınları öz aralarında savadsızlığı büsbütün ləğv etməyə çağırırdı. O, bu münasibətlə yazırdı: “Şəhərdə qadınlar arasında bilikli, savadlı tapılırsa, kəndlərdə bu kimi qadınlara çox gec-gec təsadüf olunur. Kəndlərdə qadınlar arasında iş görməyə

gəldikdə ən əvvəl qarşımıza savad məsələsi çıxır. Bizim qarşımızda duran ən ümdə məsələlərdən biri də budur” (5, s.130).

“Şərq qadını” jurnalının əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən R.Axundov onun nəinki Azərbaycanda, eləcə də bir çox qonşu ölkələrdə tanınmasını da müsbət hadisə hesab edirdi. O, qadınların mətbuata cəlb edilməsindən bəhs edərək qadın müxbirlərinin sayının artırılmasını tövsiyə edirdi. Yazıçılarımızın mətbuatın dili məsələsində hər zaman kütləni nəzərə almalarını vacib sayırdı. Yazılar el dilinə yaxınlaşmalı və jurnal maraqlı olmaqdan ötrü onda həyat və məişət məsələləri mütəmadi olaraq müzakirə edilməlidir. Onun fikrincə, bəzi yazıçıların, xüsusən şairlərin qadın haqqında hərəmxana üsulu ilə yazdıqları yazıları və şeirləri mətbuat özünə yaxın buraxmamalıdır. O, bu barədə yazır: “Biz, qadına zövq və həvəs aləti deyil, ona bir insan, bir əməkçi nəzərilə baxırıq. Biz mətbuatımızda qadınların azad olması, iqtisadi və məişəti haqqındakı yazılara artıq fikir verməliyik” (5, s.132).

O, ali məktəblərdə kafedraların, laboratoriyaların yeni müasir avadanlıqla təchiz edilməsinə, professorların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına təkcə əmək haqqı mənasında deyil, həm də onlara başqa respublikalarda olan, bizdə isə olmayan güzəştlər verilməsinə diqqət və qayğının artırılmasını lazım bilirdi.

Onun dil məsələsi barəsində, vahid Azərbaycan dili haqqında fikirləri də aktualıq nöqtəyindən nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O, bu barədə yazırdı: “Azərbaycanda sosializm qurduğumuz bir vaxtda ola bilməz ki, azərbaycanlılar Gəncədə bir ləhcədə, Gürcüstanda başqa ləhcədə danışsınlar və hətta Buzovna və başqaları kimi ayrı-ayrı kəndlər öz ləhcələrində danışsınlar. Vahid dil yaratmaq lazımdır” (5, s.156).

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin inkişafında fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı ilə mühüm rol oynayan böyük dramaturq Mirzə Fətəli Axundovun xatirəsinin əbədiləşdirilməsində R.Axundovun da az xidməti olmamışdır. 1928-ci ilin martında o, böyük mütəfəkkirin Bakıda heykəlinin ucaldılmasında, M.F.Axundovun vəfatının 50 illiyinə həsr olunmuş yubiley iclasının keçirilməsində yaxından iştirak etmişdi. Yubileydəki nitqində o, M.F.Axundovun yaradıcılığına, onun böyük ictimai fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək göstərirdi ki, indiyə qədər M.F.Axundovu layiqincə tanımaq və öyrənmək bizə mümkün olmamışdırsa da, bundan sonra Mirzə Fətəlinin kim və nə olduğunu axtarıb onu daha yaxından öyrənməliyik. ...Mirzə Fətəli bizə qarşı olan vəzifəsini yerinə yetirmiş, biz də onun xatirini əziz tutub vəzifəmizi yerinə yetirməliyik (7).

İdeoloji işimizə bilavasitə aid olan fəlsəfənin, xüsusi ilə Şərq fəlsəfəsinin öyrənilməsi sahəsində öhdəmizə nəinki Azərbaycan, eləcə də dünya miqyasında əhəmiyyəti olan bir vəzifənin düşdüyünü bildirən R.Axundov fəlsəfə sahəsində iş bizə nə üçün lazımdır sualına cavab verərək yazırdı: “Zənnimcə, bu iş təkcə ona görə lazım deyil ki, bütün başqa millətlər kimi bizim də fəlsəfi əsərlərimiz olmalıdır, həm də ona görə lazımdır ki, fəlsəfəyə dair əsərlər ümumi vəzifəyə xidmət etməlidir” (5, s.180).

R.Axundov savadlanmağı, elmə və təhsilə yiyələnməyi azərbaycanlıların qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edirdi. O, respublikanın şəhər və kəndlərində yeni məktəblərin açılmasına, yeni dərslər vəsaitlərinin nəşri işinə, respublikada ali və orta pedaqoji təhsilin təşkilinə, müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə böyük qayğı və diqqət göstərirdi. Onun fikrincə, savadsızlığa qarşı mübarizədə ən böyük maneələrdən biri köhnə əlifba idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda genişlənən kütləvi hərəkat, bu işdə əldə edilən təcrübə arəb əlifbasından istifadə edən başqa respublikalarda da geniş yayılmağa başladı. 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın yeni əlifbanın qəbul edilməsi işində böyük əhəmiyyəti oldu. Bu qurultayın çağırılmasında və onun işində Sovet Azərbaycanının görkəmli partiya və dövlət xadimlərindən S.Ağamalıoğlu, H.Cəbiyev və başqaları ilə birlikdə R.Axundov da yaxından iştirak etdi. Qurultayda keçmiş SSRİ-də yaşayan

türkdilli xalqların 131 nümayəndəsi iştirak etmişdi. Eyni zamanda qurultayda Almaniyadan, Macarıstandan, Fransadan, Türkiyədən və başqa ölkələrdən gələn nümayəndələr də iştirak etmişdilər. Qurultayın ən mühüm tədbiri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qəbul etdiyi qərar oldu.

R.Axundov 1934-36-cı illərdə keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan bölməsi və SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı kimi mühüm bir elmi müəssisəyə rəhbərlik etmişdir. Bu müddətdə o, respublikada dil, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, etnoqrafiya, arxeologiya və s. elmlərin inkişafı, eləcə də terminoloji məsələlərin araşdırılması və öyrənilməsi ilə bağlı bir çox mühüm tədbirlərin təşəbbüsçüsü olmuşdur. Gənc milli kadrların yetişdirilməsinə xüsusi qayğı göstərən R.Axundov Azərbaycanın yazıçılarına, şairlərinə, elm və mədəniyyət işçilərinə də biganə qalmırdı. Bu haqda görkəmli ədibimiz A.Şaiq öz xatirələrində xüsusi olaraq məlumat vermişdir. Beləliklə, demək lazımdır ki, ictimai-siyasi xadim R.Axundov Azərbaycan xalqının məzmunca sosialist, formaca milli mədəniyyətinin inkişafına böyük qüvvə sərf etmişdir.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, S.M.Əfəndiyev və başqalarının elmi-fəlsəfi əsərlərində əks olunurdusa, 30-cu illərdə isə C.Nağıyev, M.Hüseynov, M.Quliyev, H.Hüseynov və digərlərinin elmi-fəlsəfi yaradıcılığında özünü göstərirdi. Eyni zamanda bu dövrdə fəlsəfənin tədqiqi və təbliği ilə A.Y.Seyidov, Ə.Y.Əfəndiyev, B.Həsənbəyov və digər Azərbaycan ziyalıları da məşğul olurdular. Qeyd edək ki, bu dövrdə fəlsəfənin tədqiqi işində həmçinin 1929-cu ildə təşkil olunmuş Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu da (ADETİ) yaxından iştirak edirdi. ADETİ-də fəlsəfə üzrə kadr və aspirantlar hazırlanmaqla bərabər elmi tədqiqat işləri də aparılırdı. Bu institutun nəzdində ilk dəfə olaraq nəzəri fəlsəfə, fəlsəfə tarixi, ictimai elmlərin və pedaqogikanın metodologiyası kimi bölmələri olan fəlsəfə şöbəsi yaradıldı.

Kapitalizmdən sosializmə keçid dövründə Sovet Azərbaycanında materializmin tarixi və dialektik materializm məsələsinin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan şəxslərdən biri Cahangir Nağıyev olmuşdur. O, Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun fəlsəfə şöbəsinin, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti) fəlsəfə kafedrasının, “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalının fəlsəfə şöbələrinin yaradıcılarından biri olmuşdur. C.Nağıyev 1903-cü ilin 31 mart tarixində Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. O, hələ tələbə ikən onun “Karl Marksın dəyər nəzəriyyəsində dialektika”, “Hegelin sosial fəlsəfəsinin problemləri” haqqında məruzələri yüksək qiymətləndirilirdi. Onun Spinoza haqqında kiçik məqaləsi, eləcə də Molye və Deşana aid əsərləri çap olunmuşdur (8). C.Nağıyev öz qısa ömrü müddətində (1903-1929) Azərbaycan tarixinə zəngin fəlsəfi irs qoyub getmişdir. Lakin onun elmi-fəlsəfi irsi indiyə qədər lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Onun “Marksın materializmi” monoqrafiyasının əlyazması göstərir ki, o, marksizm fəlsəfəsinin tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Monoqrafiyanın “Materiyanın öyrənilməsi”, “Materiyanın qavranılması”, “Materiya və şüur”, “Təcrübənin problemləri”, “Materialist metodun mahiyyəti” başlıqları altındakı hissələrində C.Nağıyev materialist fəlsəfəni geniş işıqlandırmış, materiyanın marksist təlimini təbliğ etmişdir. Bu baxımdan o, öz elmi fəlsəfi yaradıcılığında Holbaxın, Feyerbaxın, Kantın, Hegelin və başqalarının materiya və onun dərk olunması haqqında fəlsəfi görüşlərini təhlil etmişdi. Onun fikrincə, Marksın, Engelsin materialistik metodu məntiqi və tarixi baxımdan elmi kommunizmə gətirib çıxaracaqdı. C.Nağıyev tədqiqat fəaliyyəti ilə bərabər pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, Azərbaycan Dövlət Universitetində müəlimlik etmişdir.

Bu dövrdə fəlsəfənin öyrənilməsində və təhlilində “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı xüsusi rol oynayırdı. 1928-ci ildə bu jurnalın nəzdində xüsusi bir fəlsəfə şöbəsi yaranır. C.Nağıyevdən sonra jurnalın fəlsəfə şöbəsinin işində M.Hüseynov, M.Quliyev, C.Rəhimov, Ə.Kazimov və başqaları fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə marksist-leninçi fəlsəfənin təbliğatçılarından biri də

Mikayıl Hüseynov idi. O, 1930-1931-ci illərdə Moskvada Stalin adına İnstitutda dialektik materializm kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1932-ci ildə M.Hüseynov Azərbaycana qayıtdıqdan sonra müxtəlif rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. M.Hüseynovun dialektik materializmə dair bir çox məqalələri “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının səhifələrində çap olunub. Onun fikrincə, Marksın dialektikası Hegelin dialektikasının əksidir. O yazır: “Hegeldə təbiət müstəqil mövcud deyil, Marksa görə isə təbiət sonsuz mövcud və inkişaf edən maddi varlığın məhsuludur” (9).

Eyni zamanda o, “Dialektikanın bir elm kimi ümumi xarakteristikası” adlı məqaləsində formal məntiqin və dialektik məntiqin qarşılıqlı münasibətini təhlil etmişdi.

Bu dövrdə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının fəlsəfə bölməsində öz fəallığı ilə seçilən, marksist-leninçi fəlsəfənin təbliğatçılarından biri də Mustafa Quliyevdir. O, təbiətin inkişafında mexaniki, idealist və aqnostik baxışları tənqid edirdi. Onun fikrincə, hərəkət materiyanın mövcudluğunun vacib atributudur. Hərəkət materiyyada mütləqdir, sükunət hərəkətin bir məqamıdır. M.Quliyev məkan və zamana materiyanın ayrılmaz bir hissəsi kimi baxırdı.

M.Quliyevin məqalələrinin bir çoxu təbiət elmlərinin nailiyyətlərinə həsr olunmuşdur. O, təbiətşünaslığın əsas qanunlarını fəlsəfi baxımdan təhlil etmiş, materiyanın saxlanması qanununun mənasını açıqlamışdır. Onun “Təbiətin dialektikası və materiyanın problemləri” adlı məqalələr silsiləsi də çapdan çıxmışdır. Bu silsilə məqalələrində o, F.Engelsin “Təbiətin dialektikası” əsərini təhlil etmişdir. Bu dövrdə C.Nağıyev, M.Hüseynov və M.Quliyev kimi C.Rəhimov və Ə.Kazımov da marksist-leninçi fəlsəfənin əsas təbliğatçılarından idi. Öz həmkarları kimi, Ə.Kazımov da materialist filosofların elmi fəlsəfi yaradıcılıqlarını tədqiq etmişdir. Onun əsərlərində bütün fransız materialistlərinin fəlsəfi irsinin təhlilinə geniş yer ayrılmışdır. Onun fikrincə, XVIII əsr fransız materializmi materializmin inkişafında yeni bir pillə idi. İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan filosoflarının “Kommunist”, “Azərbaycan gəncləri” kimi qəzetlərdə, “Vətən uğrunda” və s. kimi jurnallarda vətənpərvərlik və digər mövzularda yazmış olduqları məqalələri çap olunurdu.

Azərbaycanda fəlsəfi fikrin inkişafında 1944-cü ildə keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında fəlsəfə bölməsinin yaradılması və 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Fəlsəfə İnstitutunun açılması mühüm rol oynamışdı. Ancaq 1950-ci ildə bu İnstitut Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun bir bölməsinə çevrildi. 1945-ci ildə ADU-nun tarix fakültəsinin nəzdində fəlsəfə bölməsinin açılması respublikada fəlsəfə işinin inkişafında mühüm rol oynadı. Həmin ilin yanvarında Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfə kafedrası, 1947-ci ildə məntiq və psixologiya, 1961-ci ildə etika və estetika, 1968-ci ildə elmi kommunizm və elmi ateizm kafedraları təşkil olunur. Daha sonra respublikanın digər ali məktəblərində, məsələn, Pedaqoji İnstitutda, Neft və Kimya İnstitutunda, Politexnik İnstitutunda, Tibb İnstitutunda, Pedaqoji Dillər İnstitutunda, Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda və s. institutlarda mövcud kafedralar bazasında fəlsəfə kafedraları yarandı (10, s.55). Bütün bu nailiyyətlər Sovet Azərbaycanında fəlsəfə elminin və fəlsəfi fikrin inkişafına təkan verən amillər idi.

Açar sözlər: dialektika, azad fikir, milli özünüdərk, mədəni-maarif, qadın azadlığı, fəlsəfi fikir, fəlsəfi dünyagörüş.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyeva A. Milli ideya millətin mənəvi varlığının substansiyası kimi: Nəriman Nərimanovun əsərləri üzərində düşüncələr. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, “Elmi əsərlər” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №2 (15), Bakı, 2010.

2. Агамалыоглы С. В защиту нового тюркского алфавита. Баку, 1927.

3. Nəcəfov X. Səmədəğa Ağamalıoğlu, Bakı: Azərnəşr, 1966, 54 s.
4. «Yeni yol» qəzeti, 16 noyabr 1924-cü il.
5. Axundov R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1977, 205 s.
6. «Fəhlə və mədəniyyət» qəzeti, 27 aprel 1919-cu il.
7. «Kommunist» qəzeti, № 61, 14 mart 1928-ci il.
8. Nağıyev C. Spinoza haqqında – “İnqilab və mədəniyyət”, №1, 1928-ci il.
9. «Бакинский рабочий», 14 марта 1933 г.
10. Геюшев З. Философская мысль в Советском Азербайджане. Баку: Элм, 1979, 210

с.

Алияр ОРУДЖЕВ

О РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Резюме

В статье говорится о развитии философской мысли в Азербайджане в 20-30-х годах XX века. Здесь, в основном, анализируется и исследуется научно-философское наследие Н.Нариманова, С.Агамалы оглы, Р.Ахундова, Д.Нагиева, М.Гусейнова, М.Гулиева, А.Кязимова, Д.Рагимова и др. Необходимо отметить, что перечисленные видные представители в соответствии с требованиями того времени, под диктовку коммунистического режима, занимались анализом и пропагандой марксистско-ленинской философии. В то же время, в статье последовательно изучается история развития философской мысли в Азербайджане.

Ключевые слова: диалектика, свободная мысль, национальное самопознание, культурное просвещение, свобода женщин, философская мысль, философское мировоззрение.

Aliyar ORUJOV

ABOUT THE DEVELOPMENT OF THE PUBLIC-PHILOSOPHICAL THOUGHT IN AZERBAIJAN IN THE 20-30 ES OF THE XX CENTURY

Summary

The article deals with the development of the history of the philosophic thinking. There N.Narimanov's, S.Agamalioglu's, R.Akhundov's, C.Nagiyev's, M.Huseynov's, M.Quliyev's, E.Kazimov's, C.Rehimov's scientific philosophy legacy was mainly investigated and analysed. It is necessary to note that the outstanding scientists mentioned above were engaged in the analysis and propaganda of Marxist-Leninist philosophy under the force of the communist regime. At the same time the history of the development of the philosophic thinking and this age were studied consecutively in the article.

Keywords: dialectics, free thought, national self-cognition, cultural education, woman's freedom, philosophical thought, philosophical outlook.

Söhrab MƏHƏRRƏMOV
fəlsəfə ü.f.d., b.e.i., AMEA FHI

TEOLOJİ TƏKAMÜL NƏDİR?*

Teoloji təkamül və təkamülçü kreasionizm – Tanrı haqqında klassik dini təlimlərin bioloji təkamül haqqında müasir elmi biliklərlə bir yerdə olmasının mümkünlüyünü iddia edən analogi konsepsiyalardır. Qısa desək, teist təkamülçülər Tanrının mövcudluğuna, Tanrının maddi Kainatın və onun daxilində həyatın hər cür növlərinin yaradıcısı olduğuna və bioloji təkamülün yaradılmanın təbii prosesi olduğuna inanırlar. Bu mövqeyə görə təkamül insan həyatını inkişaf etdirmək üçün Tanrının aləti rolunu oynayır.

Beləliklə, teist təkamül elmi mənada nəzəriyyə deyil, təkamülçü elmin dini etiqadla və dini şərhə necə əlaqədə ola bilməsini göstərən fərqli rəydir. Teist təkamülçülər elm ilə din arasında konflikt olmasını qəbul etmək istəməyənlərdir, onlar hesab edirlər ki, yaradılma haqda dini təlim və təkamül yolu ilə inkişaf haqda elmi nəzəriyyələr bir-birini inkar etmir.

“Teist təkamül” anlayışını ilk dəfə ABŞ-da elmi təhlilin Milli mərkəzinin icraçı direktoru Yudjeni Skott Tanrının dünyanı təkamül vasitəsilə yaratdığı haqda teoloji rəylərin, mövqələrin çeşidliliyini təsvir edərkən işlətməmişdir. (Eugenie Scott, The Creation / Evolution Continuum //NCSE, 7 dekabr 2000).

Təkamül nəzəriyyəsinin dini müdafiəçilərinin ilk yazılarında bəzən belə baxışlar xristian darvinizmi kimi xarakterizə olunurdu. İndi isə təkamül tərəfdarları müxtəlif dinlərdə özlərini göstərirlər. Qeyd etmək vacibdir ki, təkamül nəzəriyyəsi konsepsiyası təkcə darvinizmlə məhdudlaşmır.

2004-cü ildə elm ilə din arasında harmoniyanı müdafiə edən minlərlə xristian ilahiyyatçısı təkamül nəzəriyyəsinin müdafiəsinə qalxmış və “Müqəddəslik Müraciətinin proyektı” hərəkatını yaratmışlar. Hərəkatın qəbul etdiyi Bəyannamədə deyilir: “Biz, aşağıda imza edənlər, fərqli, çox müxtəlif xristian ilahiyyatçıların nüməyəndələri inanırıq ki, Bibliyanın əbədi həqiqətləri və müasir elmin kəşfləri dinc mövcud ola bilər. Biz inanırıq ki, təkamül nəzəriyyəsi ciddi tədqiqat-lara dayanan, əsas olan elmi həqiqətdir, onun təsdiqi bir çox insanın təfəkkürünə və uğurlarına əsaslanır. Bu həqiqəti rədd etmək və ya onu digərləri arasında “yeganə əsas olmayan” kimi şərh etmək – elmi nadanlıq bilərəkdən qəbul etmək və belə nadanlıq öz övladlarımıza ötürməkdir. Biz inanırıq ki, tənqidi fikirləşməyə qadir olan insan ağıl ilahi töhfə sırasındadır və bu töhfənin istifadəsindən tam imtina edilməsi bizim Yaradanın iradəsindən yayınmağımız olardı”. 2010-cu ilin məlumatına görə “Müqəddəslik Müraciətinin proyektı” sənədini 13 000-dən çox ilahiyyatçı imzalayıb.

Keçmişin və indinin təkamülçü bioloqlarının bir hissəsi öz əqidələrinə görə aqnostikdir (ən məşhurları Tomas Heksli və Çarlz Darvin) və ya ateistdir (ən tanınmışı Riçard Dokinz), eyni zamanda digərləri teizmin müxtəlif formalarına aiddirlər. Ç.Darvinlə birlikdə 1858-ci ildə təbii seçməni təkamülün səbəbi hesab edən Uelles Alfred Rassel (1823-1913) ömrünün son illərində deist olmuşdu.

Ç.Darvin əqidəli presviterian olmaqla yanaşı təkamül nəzəriyyəsinin aparıcı müdafiəçilərindən olan Eys Qrey ilə uzun müddət yazışmışdı. E.Qrey təbii seçmə ilə dini təlimlər və teologiyanın qarşılıqlı münasibətlərinə həsr edilmiş çoxlu esse yazmışdı. Ç.Darvin E.Qreyi və Çarlz

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Kinqslini nəzərdə tutarkən demişdi ki, “mənə elə gəlir ki, insanın çılğın teist və təkamülçü olmasına şübhə etmək absurddur”.

Təkamül nəzəriyyəsi ilə başa düşülmüş xristian təliminin bir yerdə ola bilməsinin mümkünlüyü haqda öz dövrünün tanınmış geoloqu və paleontoloqu, eyni vaxtda ilahiyyatçı – iyezuit olan Pyer Teyyar de Şarden (1881-1955) bu mövzuda bir sıra məqalələr yazmışdı.

Hal-hazırda təkamül tərəfdarları bütün əsas dinlərdə vardır. Teist təkamülçülük xristianlığın bir çox konfessiyalarında - katolisizmdə, pravoslaviyada, anqlikançılıqda və protestantizmin fərqli istiqamətlərində yayılmışdır.

Xristian dininə etiqad edən teist təkamülçülər Bibliyanın Varlıq kitabının və digər qədim mətnlərin elm kimi işlədilməsini düzgün hesab etmirlər, çünki, onlara görə həmin mətnlər elmə qədərki dövrdə, dini didaktik məqsədlə yazılmışdır. Varlıq kitabının birinci fəslində (1, s.1-31) dünyanın yaranmasının tarixi haqqında yazılanları, onlara görə yaradılma bir həftə deyil, epoxal dövrlər ərzində davam etmiş və indi də davam edən uzun prosesdir.

Yaradılmanın altı günə baş verməsini hərfi mənada başa düşməyin mümkünlüyünü qəbul edən teist təkamülçülər, qeyd edirlər ki, Varlıq kitabının ilk fəsillərinin hərfi qəbul edilməsinə tənqidi yanaşma müasir hadisə deyil, belə yanaşma bir çox qədim müəlliflərin yazılarında da olmuşdur. Məsələn, Origeni və ya Avqustini göstərmək olar.

Hazırda teist təkamülün qəbul edilməsi Katolik kilsəsində yaradılma və təkamül haqda əsas ilahiyyatçı mövqedir. Katolik alimlərə təkamül haqda tədqiqatlarla məşğul olmağa rəsmi icazə 1950-ci ildə Papa XII Piy tərəfindən verilmiş Humani Generis katolik ensiklikli ilə verilmişdir. XII Piyin ensiklikli Humani Generis katoliklərə təkamülçü tədqiqatlarla məşğul olmağa icazə versə də, təkamül nəzəriyyəsini hipoteza adlandırır. 1996-cı ildə pontifik II İohan Pavel elan etdi ki, təkamül nəzəriyyəsi “hipotezadan artıq bir şeydir”. 22 oktyabr 1996-cı ildə II İohan Pavel Papa Elmlər Akademiyasına nitqlə müraciət etmişdir. II İohan Pavel bu müraciətində Bibliya mətnlərinin yeni şərhlərinin zəruri olduğunu bildirmiş, Bibliya mətnlərinin hərfən qəbul edilməsinin elmi kəşflərlə ziddiyyətə girdiyini göstərmişdi. Bu zaman o, Qalileylə bağlı məhkəmə hadisəsini misal gətirir.

Katolik kilsəsi Yerini tarixi, faydalı qazıntıların mənbəyi kimi məsələləri alimlərin öhdəsinə buraxdı. Papanın rəsmi bəyanatları, kardinalların şərhləri alimlərin həyatın tədricən inkişafı barədəki fikirlərini qəbul edir. Papa XVI Benedikt özünü teist təkamülçülüynün tərəfdarı sayırdı. O, bu barədə 2007-ci ildə Almaniyada nəşr edilmiş “Yaradılma və təkamül” adlı məcmuədə çap olunun məqaləsində xəbər verir.

Ç. Darvinin anadan olmasının 200 illiyi ərəfəsində kilsənin rəsmi nümayəndələri təsdiq etdilər ki, təkamül nəzəriyyəsi xristian təliminə zidd deyil. 2009-cu ilin mart ayında Müqəddəs taxtın himayəsi altında Ç. Darvinin “Növlərin mənşəyi” əsərinin çap olunmasının 150 illiyinə həsr olunmuş konfrans keçirilmişdi. Həmin konfransda da təsdiq edildi ki, təkamül nəzəriyyəsi ilə katolik ilahiyyatçılığı arasında konflikt yoxdur.

Xristianlığın digər böyük qolu olan pravoslaviyada təkamül nəzəriyyəsinə münasibətdə hər hansı kilsə müraciəti yoxdur, amma təkamül nəzəriyyəsinin ilahiyyatçıların və sınavi dindarların bir hissəsi tərəfindən müdafiə edilməsi danılmaz faktdır. Rusiyada teist təkamülün tərəfdarlarından biri, bioloq təhsili olan ilahiyyatçı Aleksandr Mendir. A.Men özünün altı cildlik “Dinin tarixi” adlı əsərində dünyanın altı gündə yaradılması məsələsini təkamülçü elmlərin faktları əsasında şərh edir. Yaradılma prosesini A.Men üç qlobal yaradıcı akta bölür: 1) böyük partlayış nəticəsində (kosmosun sonrakı inkişafı ilə birlikdə - qalaktikalar və planetlər) materiyanın yaranması, 2) Yerdə həyatın yaranması (əvvəlcə suda, sonra quruya keçid), 3) insanın təzahürü. A.Men sonuncu akt barədə yazır: “Üçüncü yaradıcı akt dünyanı o vaxt silkələdi ki, yüksək təşəkküllü canlı mənəvi şəxsiyyətin daşıyıcısı oldu və bunun nəticəsində heyvan olmaqdan xilas oldu. Vəhşi insanabənzər canlılar arasında – Homo Sapiyens – Ağıllı adam göründü. Darvindən

və Uollesdən xeyli əvvəl xristian fikrində Bibliya əfsanələrinin bu cür anlaşılması faktları var idi. 1816-cı ildə mitropolit Filaret qeyd edirdi ki, Varlıq Kitabında göstərilir ki, insan “bir dəfəlik hərəkətlə deyil, tədrici yolla yaradılıb”. Müqəddəs Serafim Sarovskiy Bibliya mətnlərini izah edərkən deyirdi: “Tanrı Adəmə ruhu üfürənə qədər, o, canlıya (heyvana) bənzər idi”. Feofan bu haqda yazırdı: “İnsan obrazında canlı ruhu olan canlı var idi. Sonra Tanrı ona öz ruhunu üfördü – canlıdan insan yarandı”.

Anqlıkan Birliyində xristian təlimi ilə təkamül nəzəriyyəsinin bir yerdə ola bilməsi prinsipial olaraq qəbul edilir, müdafiə edilir. Anqlıkan Birliyinin başçısı Arxiyepiskop Kenterberyskiy Rouen Uilyams təkamülü rədd edən kreasionizm haqda yazır: “kreasionizm müəyyən mənada səhvdir, kateqorial yanılmalardan biridir, əgər Bibliya digər nəzəriyyələrə (elmi) bənzəyən doktrina olsaydı... Mən ona görə narahatam ki, kreasionizm öz fəaliyyəti ilə nəticədə yaradılma nəzəriyyəsinə yüksəltmək əvəzinə, onu zəiflədə bilər”. Rouen Uilyams kreasionizmin məktəblərdə tədrisinin əleyhinə çıxmışdı.

Ç. Darvinin anadan olmasının 200, onun əsas əsəri olan “Növlərin mənşəyi” əsərinin çapdan çıxmasının 150 illiyinin qeyd edilməsi ərəfəsində Anqlıkan yepiskop kilsəsinin ictimaiyyətlə əlaqə şöbəsinin başçısı Malkolm Braun belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, kilsə alimdən üzr istəməlidir. O yazırdı: “Çarlz Darvin, sənin anadan olmağının 200 illiyi (1809) şərəfinə, Anqlıkan kilsəsi sənə nəzəriyyəni başa düşmədiyi və qəbul etmədiyi səbəbindən onun bütün dini aləmdə qəbul edilməsinə mane olduğu üçün sənə öz üzrxahlığını bildirir”. M. Braun daha sonra yazır: “Hazırda həqiqətən Darvinin nəzəriyyəsinin dini təlimə, o vaxt və indi təsirinə yenidən baxmaq lazımdır. Darvinin ideyalarında xristian kilsəsinin təliminə zidd heç nə yoxdur”. Kilsə rəhbərliyi bildirirdi ki, M. Braunun mövqeyi onların mövqeyini əks etdirir.

Protestantların fundamental hissəsinin Bibliyanın hərfən qəbul edilməsinin tərəfdarı olmasına və təkamül nəzəriyyəsinə qəti olaraq rədd etməsinə rəğmən, onların digər hissəsi uzunmüddətli təkamül inkişafının qəbul edilməsinə etiraz etmirlər. Birincilərdən fərqli olaraq sonuncular hesab edirlər ki, din elmin sahəsinə müdaxilə etməməlidir (eyni ilə elm də dinin sahəsinə müdaxilə etməməlidir), və elm ilə dinin dinc yanaşı yaşamasını və təkamülün din tərəfindən qəbul edilməsinə mümkün sayırlar.

Hazırda teist təkamülçülük müxtəlif konfessiyaların protestant kilsələrində müdafiə edilir. Buna misal olaraq ABŞ-da 2006-cı ildən başlayaraq Ç. Darvinin ad gününə yaxın (12 fevral) bazar günləri təkamül nəzəriyyəsinə həsr edilmiş xüsusi kilsə tədbirləri keçirilməsi gələni yaranmışdır. 2006-cı ildə bu tədbirlərdə fərqli protestant konfessiyalarının: lüterançılıq, presviteriançılıq, metodizm, bapizm və digərlərindən 467 konqreqasiya iştirak etmişdir. 2007-ci ildə burada 618 konqreqasiya, həm də ABŞ-dan əlavə daha 5 ölkə, 2008-ci ildə 814 konqreqasiya, ABŞ və 9 digər ölkə. 2009-cu ildə 1049 konqreqasiya, ABŞ və 15 digər ölkə.

İudaizmdə teist təkamülçülük əsasən mühafizəkar və islahatçı istiqamətlərdə yayılıb, həmçinin ortodoksal yəhudilərin bir hissəsi onu müdafiə edir. İudaizmin müasir ortodoksal cərəyanının tərəfdarları – dini modernistlər və dini sionistlər Toranın bəzi hissələrini alleqorik dildə şərh etməyə meyillidirlər və təkamül nəzəriyyəsinə bu və ya digər şəkildə hissə-hissə qəbul etməyə hazırdırlar. Mühafizəkar və islahatçı iudaizmin nümayəndələri isə təkamül nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını tam qəbul edirlər.

Ortodoksal yəhudilər arasında təkamülçülüğü müdafiə edənlərdən Amerika Ravvinlər Şurasının üzvü Şolom Mordexay Şvodronu (1835-1911), Tsivi Xirş Çargjesi (1805- 1855) və Avraam İtsxak Kuku (1865- 1939) göstərmək olar.

Ortodoksal yəhudilər arasında təkamülçülüğün qəbul edilməsində tanınmış fizik və publisist, Massaçusets Texnoloji İnstitutunun fizika kafedrasında təhsil alan Cerald Lourens Şreder böyük işlər görmüşdür.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, İslamın müqəddəs kitabı olan Quran təkamülçülüyn qəbul edilməsini mümkün sayır. (“The Origin of Life: An Islamic perspective”. Islam for Today. Retrieved 2007-03-14). Bibliyanın Varlıq Kitabından fərqli olaraq, Quranda dünyanın yaradılmasının ətraflı təsviri yoxdur, ona görə də hərfi kreasionizm xristianlığa nisbətən müsəlmançılıqda əhəmiyyətli dərəcədə az yayılmışdır. Bir çox sünnünün təkamül nəzəriyyəsinə müasir baxışları teist təkamülçülüyə yaxındır.

Quranın mətnində xüsusi qeyd edilir ki, insanlar və cinlər Allah tərəfindən yaradılmışdır. Ona görə də müsəlmanların bir hissəsi təbii seçmə yolu ilə ümumi əcdaddan təkamül yolu ilə yaranma nəzəriyyəsinə Qurana uyğun olmadığı üçün qəbul etmirlər, müsəlmanlar arasında təkamül təlimini qəbul edənlər inanırlar ki, bəşəriyyət Tanrının xüsusi töhfəsidir.

Müasir astrofizik nəzəriyyələrə görə 15 milyard il əvvəl baş vermiş “Böyük partlayış”-a ilahiyyatçıların yanaşması əvvəllər mövcud olan yanaşmadan fərqlənir. XIX əsrdə Darvin təsadüfi dəyişilmələrin və təbii seçmə prosesində növlərin, həmçinin insanın uzun müddətli, tədrici inkişafının mənzərəsini vermişdi. Sonralar mikrobioloqlar canlıların təkamülündə, inkişafında və fəaliyyətində DNK-nın rolu haqda kəşflər etdilər. Sonrakı hissədə biz bu kəşflərin nəticəsində ilahiyyatçılar arasında teist və ya teleoloji təkamülçülərin yaranmasından ətraflı bəhs edəcəyik.

Çarlz Darvinin (1809-1882) biologiyada tutduğu yer fizikada Nyutonun tutduğu yərə bərabərdir. Onların hər ikisinin tədqiqatları – Nyutonun təbiətə mexanizm kimi baxması, Darvinin isə təbiəti dinamik prosesə bənzətməsi – dünyaya yeni baxışın işlənilib hazırlanmasına səbəb oldu.

Təkamül nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı hissələri Darvinin 1859-cu ildə nəşr edilmiş “Növlərin mənşəyi” əsərindən xeyli əvvəl yaranmışdı. Ancaq Darvinin dühası və yorulmazlığı lazım idi ki, bu ideyaları vahid bir nəzəriyyədə birləşdirsin və onun təsdiqi üçün mümkün olan sübutları toplusun. “Növlərin mənşəyi” əsərində Darvin bəşəriyyətin, insanlığın tarixinə toxunmur. Darvin 1871-ci ildə nəşr etdirdiyi “İnsanın mənşəyi” əsərində bu mövzunu ətraflı tədqiq edərək, insanın bütün fərqləndirici əlamətlərini andronoidin əcdadlarının təbii seçmə prosesində tədricən dəyişməsinə izah etməyə çalışmışdır. Darvin insanın düz yeriməsinin və beyninin həcmnin böyüməsini, həmçinin digər xarakterik əlamətlərinin baş verməsini göstərir. O, iddia edirdi ki, əxlaq və insanın əqli qabiliyyəti keyfiyyət baxımından deyil, kəmiyyət baxımından digər canlıların uyğun qabiliyyətlərindən fərqlənir. İnsanın mövcudluğu əvvəllər hesab edildiyi müqəddəslikdən çıxaraq təbiət qanunları sahəsinə aid edildi və həyatın digər formalarının təhlil edildiyi kateqoriyalarla təhlil edilməli oldu.

Hələ Darvindən xeyli əvvəl Kopernikin astronomiyasından tutmuş yeni geologiyaya qədər olan elmi nəzəriyyələr Bibliyanın hərfi qəbul edilməsini şübhə altına almışdı. Bibliya mətnlərinin elmi təhlili – tarixi və ədəbi tədqiqatlar – Müqəddəs yazının səhsiz olmasına şübhə ilə yanaşırdı.

Dünya səviyyəsində bəzi aparıcı alimlərin təkamül nəzəriyyəsinə qəbul etmələri onların ateist dünyagörüşləri ilə bağlı idi. Mühafizəkar ilahiyyatçılar fərq qoymadan bunlara qarşı çıxırdılar. Elmi nəzəriyyələrlə bağlı dinə olan kəskin hücumlar ilk növbədə fransız skeptiklərdə müşahidə edilirdi. İngiltərə və Amerikada belə hücumlar daha zəif idi. Darvin özü dini tənqid edərkən ehtiyatla hərəkət edirdi.

Bibliyanın hərfən şərh edilməsi tərəfdarları ilə təkamül nəzəriyyəsinə qəbul edənlər arasında kompromis mümkün deyildi. Varlıq kitabında deyilir ki, bütün canlılar indiki formalarında və eyni vaxtda yaradılmışdır. Arxiyepiskop Uşer Adəmin nəslindən olanların yaşlarını hesablayaraq belə nəticəyə gəlmişdi ki, yaradılma b.e.ə. 4004-cü ilə təsadüf edir. Bəzi insanların Bibliyaya olan münasibətləri onların təkamül nəzəriyyəsinə qəbul etmələrinə mane olmurdu. Protestant müəlliflərin əksəriyyəti Varlıq kitabının dini ideyaları ilə qədim kosmologiya arasında fərq

qoyurdular. Onlar dünyanın Tanrıdan asılı olması haqqdakı Bibliya rəvayətlərini simvolik və poetik şərh hesab edirdilər.

Məlum olduğu kimi təkamül nəzəriyyəsi Bibliyanın nüfuzuna, insanın statusu məsələsinə və etikanın əsaslarına toxunurdu. Təkamül nəzəriyyəsinə fərqli dini qrupların reaksiyası içərisində bu nəzəriyyənin qəti rədd edilməsindən tutmuş həvəslə qəbul edilməsinədək olan mövqelər olmuşdur. Katolisizmin və protestantlığın mühafizəkar dairələrində ənənəvi şərhlər geniş yayılmışdı. Onlardan fərqli olaraq modernist hərəkatı ənənəvi doktrinaları təkmilləşdirməklə onları təkamül nəzəriyyəsinə uyğunlaşdırmaq istəyirdilər. Ənənəvilik tərəfdarları ilə modernizm tərəfdarları arasında orta mövqedə olan liberal ilahiyyatçılar Bibliya mətnlərini tarixi tədqiq edərkən dini və əxlaqi təcrübəyə əsaslanaraq öz ideyalarını əsaslandırmağa çalışırlar.

Mühafizəkar protestantlar içərisində həm təkamül nəzəriyyəsinin qəbul edilməsinə, həm də Bibliyanın tarixi tədqiqinə qarşı çıxanlar olsa da, bəziləri bu münasibətləri korrektə etməyə üstünlük verirdilər. Digər protestantlar hesab edirdilər ki, ortodoksal ilahiyyatçılıq təkamül nəzəriyyəsinin qəbul edilməsidir. Princeton universitetinin prezidenti, nüfuzlu presviterian ilahiyyatçı Ceyms Mak-Koş hesab edirdi ki, Tanrı təkamül prosesini ilkin niyyət olaraq yaratmaqla qalmır, bizə “öz-özünə” hərəkat kimi görünən fasilələrlə dünyaya nəzarət etməkdə davam edir.

Katoliklər içərisində təkamül nəzəriyyəsi prinsipə protestant mühafizəkarlar arasındakı narahatçılığa səbəb olmadı. Katolisizmdə vəhyin həqiqiliyi təkə Bibliya ilə deyil, canlı kilsə fəaliyyəti ilə təsdiq edilirdi. Bundan başqa Bibliyanın ilahi mənşəli olması haqda təlim Bibliyanın çeşidli şərhlərinin olmasını və məlum çevikliyi istisna etmir. Fərqli ədəbi janrlar konsepsiyası və hətta Qaliley üzərində məhkəmədən sonra belə “həqiqət səviyyələri” problemlə hissələrin alleqorik şərhinə imkan verirdi. Bunlara rəğmən Roma papalığının ilk reaksiyası təkamül nəzəriyyəsinin qəti rədd edilməsi oldu və bir sıra müəlliflərin kitabları (Eduard Lerai, Con Zan və s.) istifadədən yığışdırıldı. 1870-ci ildə Vatikanın yığıncağı və sonra verilən Ensiklik Bibliyanın tədqiqatlarının yeni istiqamətlərini tənqid etdi, katolik – intellektuallar arasında modernist hərəkatı 1907-ci ildə xüsusi qərarla pisləndi.

Ancaq sonralar tədrisən XIII Levin (1878-1903) və XII Piyin (1939-1958) dövründə Roma papalığı Bibliyanın tədqiq edilməsinə dözümlü yanaşmağa başladı. Belə ki, Bibliya komissiyası 1902-ci ildə təlimat verərək Bibliyanın ilk beş kitabını ciddi mötəbər mənbə kimi tədris etməyi məsləhət görür, 1948-ci ildə isə komissiya Bibliyanın yeni tədqiqini bəyənməklə qalmayaraq, hesab etdi ki, bu kitablarda olan qanunlar dəyişən şəraitlərdə baş verən uzun inkişafın nəticəsidir. 1943-cü ildə verilən Ensiklikdə deyilir ki, Bibliyada “qədim xalqlara xas olan ifadə üsullarından” istifadə olunur və müasir tərcüməçilər “həmin uzaq yüzilliklərin ruhuna nüfuz etməli və tarix, arxeologiya, etnologiya və digər elmlərin köməyi ilə diqqətlə ...həmin müəlliflərin həqiqətən necə yazdıqlarını müəyyən etməlidir”.

Belə liberal siyasət nəticəsində katolik alimlər Bibliya tədqiqatlarına ciddi xidmət etdilər. Tədrisən olsa da, düzgün olaraq katoliklər tərəfindən təkamül nəzəriyyəsinin qəbul edilməsi baş verirdi. Hələ Darvinə qədər bəzi şərhçilər yaradılmanın altı gününü metafora hesab edir və həmin günləri geoloji dövrlər kimi qəbul edirdilər. Digərləri hesab edirdilər ki, ilahiyyatçıların Varlıq kitabının rəsmi təlimi sayılan ideyalarını “təsadüfi”, “rəsmi olmayan” və onların müəlliflərinin yanlış elmi təsəvvürlərini səhv olanlardan fərqləndirmək lazımdır.

Katolik mütəfəkkirlər iddia edirdilər ki, Adəmin ruhunun xüsusi yaradılması real tarixi fakt, hadisə olmuşdur. Rəsmi mövqe ondan ibarətdir ki, insan bədəni canlıların ilk formalarından üzvi təkamül yolu keçmişdir, ancaq zamanın bir anında Tanrı insana ruh verdi. Hər halda bəzi müasir katolik müəllifləri bu nəzəriyyənin doğruluğunu şübhə altına alırlar. 1996-cı ildə papa II İohan Pavel bəyan etmişdi ki, təkamül “hipotezadan artıq bir şeydir”, ona görə ki, o, bir çox müstəqil tədqiqatlarla sübut edilmişdir. Papa bir daha təsdiq etdi ki, hər bir insan ruhu “bilavasitə Tanrı tərəfindən yaradılmışdır”. Qeyd etmək lazımdır ki, istər ənənəvi, istər modernist, istərsə də

liberal cərəyanlar teizmin fərqli formaları idi. Bunların hər üçü təkamül ideyalarından aqnos-tisizmi, ateizmi və materializmi əsaslandırmaq üçün istifadə edirdilər.

XIX əsrin sonunda praktiki olaraq bütün alimlər və əksər ilahiyyatçılar bioloji inkişafın həyatın sadə formalarından başlayan uzun tarixinin olması barədəki fikirlərlə razılaşıbmışdılar.

Ancaq belə tarixi dəyişilmələrin səbəbi müzakirə mövzusu olaraq qalırdı və təkamül nəzəriyyəsinin ən fərqli şərtləri daha geniş formada mövcud idi. İlahiyyatçıların təsəvvürlərinin spektri özündə Bibliyanın hərfən şərh edilməsi tərəfdarlarını, ənənəvilik tərəfdarlarını, liberalları, modernistləri və naturalistləri özündə cəmləyirdi. İlahiyyatçıların əksəriyyəti ənənəvi və liberal baxışları müdafiə edirdilər.

Bəzi ilahiyyatçılar Böyük partlayış kosmologiyasını bəyənmişdilər. İlahiyyatçılarla as-tronomlar arasında əvvəlki yüzilliklərdə olan konfliktlərdən sonra bəzi ilahiyyatçılar belə bir ümumi mövqe ilə razılaşıdılar ki, Kainatın başlanğıcı haqda olan nəzəriyyəni Böyük partlayış haqda olan nəzəriyyə izah edə bilmir. Onlar sonsuz sıxlıqlı şüalanma nöqtəsini Varlıq Kitabında olan “ışığı olsun” sözü ilə eyniləşdirirlər, belə ki, işıq özü şüalanmadır. Papa XII Piy deyirdi ki, Böyük partlayış nəzəriyyəsi yaranma haqqında Bibliyanın ideyasını təsdiq edir.

Bibliya hesab edir ki, insan nəslə təbiətdə kök salmış və varlığın məhdudluğu, yaramazlığı və ölümlü olması daxil bütün canlılara xas olan keyfiyyətlərə malikdir. Adəm və Həvva haqdakı rəvayətə görə cənnət bağında insanlar əzab və ölümün nə olduğunu bilmirdilər, ölüm və əzab insanlara günahlarına görə verilmiş cəzadır. Məlumdur ki, əzab və ölüm təkamül edən dünyada həyatın zəruri şərtidir. Yeni həyat ancaq köhnənin ölümündən sonra mümkün ola bilər. Ağrı böyük hissiyyatın qiymətidir, əvəzidir və çox vaxt ağrı təhlükədən xəbər verir.

Bibliya gələnlərinə görə insan ictimai varlıqdır. Kişi və qadın bir-biri üçün yaradılmışdır. Amma Həvvanın Adəmin qabırğasından yaradılması və onun Adəmi yoldan çıxarması haqdakı rəvayətlər patriarxal cəmiyyətin normalarını əks etdirirdi. Bibliya insanları yetkin şəxsiyyət hesab etmir. Biz – uşaq, kişi, qadın, valideyn, vətəndaş, Öhd bağlanmış xalqın nümayəndələri rolunun icraçılarıyıq. “Mən”-in sosial təbiəti haqda belə təsəvvürlər elmin faktlarına uyğun gəlir. Belə ki, həm genetik, həm də mədəni təkamül qruplarda baş verir. İnsan ictimai varlıq olaraq təkamül etmişdir, dil və simvolik təfəkkür solumdan kənar mümkün ola bilməzdi. Məlum olmuşdur ki, insan cəmiyyətindən təcrid olunmuş halda yaşayan uşaqlar sonralar çətinliklə danışıq və normal insana xas olan bir çox keyfiyyətlərdən məhrum olurlar.

Varlıq Kitabına görə insan “Tanrı obrazında” yaradılıb. Tədqiqatçılar və ilahiyyatçılar “obraz” sözünü ağıllıq, mənəvi təbiət, mənəviyyət və ya şəxsi mövcudluq kimi fərqli izah edirlər. İnsanın günah etdikdən sonra Tanrıya xas olan hansı keyfiyyətlərdən məhrum olması mövzusu uzun mübahisələrə səbəb olmuşdu.

Müasir ilahiyyatçılar Bibliya rəvayətlərini müasir anlayışlarla ifadə etməyə cəhd edirlər. Bəziləri bəşər övladının Adəmdən ilk günahı miras olaraq qəbul etməsini rədd edirlər. Tədqiqatçı Paul Tillix ilk günahı özgüləşmənin üç aspekti ilə eyniləşdirir. Günah – eqosentrizm və sevginin olmaması nəticəsində digər insanlardan özgüləşmədir. İkincisi, bu bizim əsl mahiyyətimizdən həqiqi olmayan və kiçik məqsədlərə can atmaqla özgüləşmədir. Üçüncüsü, - bizim mövcudluğumuzun əsasında – özündən razı olmaq cəhdi ilə Tanrıdan özgüləşmədir. Tillixə görə özgüləşmə, dağılıqlıq və bölünmədir, yalnız barış, sağalma və bütövlüklə aradan qaldırılıla bilər.

Bibliya bədəni, ağılı və ruhu şəxsin bütövlüyünün aspektləri hesab edir. Şəxsiyyət özündə təfəkkürün, hisslərin, iradənin və hərəkətin fəaliyyətini birləşdirir.

Kosmologiya ilə məşğul olan tədqiqatçıların hipotezalarına görə Yer kürəsində bioloji təkamül hələ uzun müddət davam edəcək. İnsanın geni həyatın başlanğıcından başlayan canlılar ilə ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinin uzun tarixinin birləşdirici irsini təmsil edir. Keçmiş bu günlə birləşib və gələcəyin cizgilərini göstərir. İnsan təbiəti hərəkətsiz deyil, başa çatmayıb və bizim bu sırada sonuncu olmağımızı demək üçün heç bir əsas yoxdur.

Bəşəriyyətin müasir böhranında əsas rolu texnologiya oynayır. Məlumdur ki, texnologiya ilk alətlərin istifadə edilməsi ilə, metaldan istifadə və orta əsrlərdə suyun və küləyin enerjisindən istifadə edilməsi ilə başlayır. Ancaq texnologiyanın inkişafı sənaye inqilabı dövründə buxar maşınlarının kəşf edilməsi ilə əhəmiyyətli şəkildə sürətləndi. XX əsrin texnologiyası iki yeni xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Onlar elmin uğurlarına əsaslanır, təbiət və insan üzərində sərhədsiz, görünməyən hakimiyyətə malikdir. Misal olaraq ətraf mühitin sürətlə dağıdılmasını göstərə bilirik. Təbiətdə təkamül tarixinin bütün dövrlərində əvvəllər də tək-tək növlərin məhv olması baş vermişdir. Ancaq indi bəzi məlumatlara görə hər il təxminən on min növ məhv olur, bunun nəticəsində milyon illər ərzində yaradılmış genofond həmişəlik itirilir.

Nüvə texnologiyası bəşəriyyətin yeni gücünün ən dramatik nümunəsidir. Hazırda bəşəriyyət nəhəng atom arsenalını o ümidlə artırır ki, belə silahın olması onun tətbiq edilməsinin qarşısını alsın. Bu işə əksinə, nüvə silahının getdikcə daha çox ölkədə yayılması təhlükəsini daha da artırır. Bizim günlərdə bütün dünya İranda atom silahı əldə etmək sahəsində baş verən hadisələri həyəcanla izləməkdədir.

Gen mühəndisliyi canlıların və hətta insanların genetik strukturunda düşünülmüş dəyişilmələr perspektivi yaradır. Burada biz yenə də bəşəriyyətin gələcəyi üzərində sonsuz hakimiyyət görürük. Bəşəriyyət qarşısında kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq və ərzaq qıtlığının qarşısını almaq və genetik xəstəliklərin yaratdığı əziyyətlərdən xilas olmaq kimi cəlbədicə imkanlar açılır. Bu vaxt biz insan geninin dəyişdirilməsinin xəstəliklərə qarşı mübarizəyə deyil, insanların keyfiyyətlərinin gücləndirilməsinə yönəldilə biləcəyi kimi risk qarşısında qalırıq. İnformasiya texnologiyası, rabitə, kompyuterlər cəmiyyətə və bizim özümüzü dərk etməyimizə böyük təsir edir. Bu gün biz qlobal qarşılıqlı asılılığın və qlobal dünyagörüşünün zəruriliyinin yeni sübutlarını görürük. Təbii ehtiyatlardan istifadə, beynəlxalq ticarət, rabitə sistemləri və iqtisadi siyasət bütün dünyanı birləşdirir.

Biz artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, üzərində işlədiyimiz mövzuya aid rus dilində olan ədəbiyyatdan istifadə etmişik. Ona görə də müasir ilahiyatçıların dünya haqqındakı yanaşmalarına münasibət bildirərkən əsasən Rus pravoslav ilahiyatçılarının fikirlərinə müraciət etmişik. Əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi elm və texnikanın müasir kəşfləri ilahiyatçılar qarşısında bir sıra problemlər qoymuşdur. Müasir biologiyanın uğurları yaradılma və xilas olma haqqındakı ehkamlara olan inamı, hətta ilahiyatçılar arasında belə xeyli zəiflətməmişdir. Darvinin təkamül nəzəriyyəsi bu gün fəaliyyət göstərən ilahiyatçılar içərisində fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Məsələ o qədər böyümüşdür ki, son illərdə Rus pravoslav kilsəsi “Dünyanın yaradılmasının pravoslav anlamı” mövzusunda həsr edilmiş bir neçə tədbir keçirməyə məcbur olmuşdur. Belə tədbirlərdən birincisi 2005-ci ildə Moskvada keçirilmişdi. Sonrakı illərdə belə tədbirlərin keçirilməsi davam etməkdədir.

Konfransın təşkilatçılarının verdiyi məlumata görə ilk dəfə Moskvada Milad bayramı günlərində “Dünyanın yaradılmasının pravoslav anlamı” adlı müstəqil seksiya fəaliyyət göstərmişdi. Bu seksiyanın keçirilməsində məqsəd dünyanın Tanrı tərəfindən yaradılması haqda Müqəddəs ataların təhrif edilməmiş təlimini təqdim etmək idi. Qeyd etməliyik ki, konfransın mövzusu elmin və ilahiyatın qovuşmasında yer tutur. Konfransı təşkil edənlərin fikrincə həm elmdə, həm də ilahiyatda mübahisələr mövcuddur. Elm cəbhəsində bu mübahisə təkamül nəzəriyyəsi tərəfdarları ilə kreasionistlər arasında gedir. Birincilər Kainatın inkişafını “Böyük partlayışdan” sonra cansız materiyadan, həyatın yaranmasını insanın təzahür etməsini sadə növlərdən başladığını qəbul edirlər. İkincilər Varlıq Kitabında peyğəmbər Moisey tərəfindən təsvir edilən yaradılmaya inanırlar.

İlahiyatçılıqda mübahisə yaradılmanı Müqəddəs kitablarda “necə yazılıbsa” o cür qəbul edənlərlə, Bibliyada dünyanın və insanın yaradılması haqqında yazılanları yalnız alleqoriya və simvol olaraq qəbul edənlər arasında gedir. Dünyanın və insanın yaradılması mövzusu olduqca

kəskin və ağırlı bir mövzudur, çünki, Rusiyada açıq şəkildə antipravoslav ruhda həll edilir. Hazırda Rusiyada məktəblərdə biologiyaya aid imtahan biletləri bütün şagirdləri təkamül nəzəriyyəsini müdafiə etməyə məcbur edir. Belə vəziyyət hətta pravoslav gimnaziyalarda da müşahidə edilir. Bu cür ətalətli hal biologiya və geologiya ixtisaslı ali məktəblərdə də mövcuddur.

Pravoslav ilahiyyatçıların fikrincə, Qərbdə də təhsildə vəziyyətin heç də ürək açan olmadığı bu günlərdə Serbiyanın keçmiş təhsil naziri Lilyana Çoliçin məruzəsindən açıq görünür. 2004-cü ildə Serbiyanın təhsil naziri olmuş Lilyana Çoliç məktəblərdə tədris edilən darvinizmi qadağan etdirmiş, əvəzində elmi kreasionizm fənnini tədris etmək barədə sərəncam vermişdi. Serbiyanın liberal-demokratlarının təzyiqi altında Lilyana Çoliç istefa verməyə məcbur edildi, Serbiyada pravoslav təhsilini ömrü bir aydan da az oldu.

Hazırda ilahiyyatçılar kilsə və elmi ictimaiyyətin diqqətini belə bir hala yönəltmək istəyir ki, çox tez-tez özlərini pravoslav xristian adlandıran insanlar çox asanlıqla və nəzərə çarpmadan müasiri olduğumuz əsrin ab-havasına uyaraq apostol etiqadından imtina edərək antixristian təlimin tərəfdarlarına çevrilirlər.

Belə hal ilahiyyatçı institutların, seminariyaların və Akademiyaların ruhanilərinin nümayəndələrinin də daxil olduğu o, ilahiyyatçılara da aiddir ki, onlar təkamül nəzəriyyəsini Əhdi-ətiq haqda danışanda, Əsas İlahiyyat tədris kurslarında və hətta Katexizisdə müdafiə edirlər.

Bu həm də Müqəddəs Yazılara və ehkamçı pravoslav təliminə daban-dabana zidd olan Darvinist təlimdən imtina etməyə hazır olmadan Kilsəyə müraciət edən tələbədən tutmuş akademikə qədər bütün ilahiyyatçı alimlərə də aiddir.

Bu həm də, Darvinizm nəzəriyyəsi ilə xristianlığı barışdırmaq istəyənlərə də aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu son vaxtlar gözlənilmədən məşhurlaşdı: bir çoxları Darvinin “müdrük dini insan”, “seminarist”, “kilsə rəhbəri” olmasını tez-tez təkrarlayırlar. Bu zaman həmin insanlar unudurlar ki, Darvinin nəzəriyyəsi tamamilə dinsizdir, Kilsənin bütün ehkamlarını rədd edir.

İlahiyyatçılar arasında fikir ayrılığı kilsə atalarını belə bir bəyanat verməyə məcbur etmişdir ki, müasir dövrdə Kilsə üçün Darvinin təkamül nəzəriyyəsi o dərəcədə təhlükəli deyil, nəinki “ilahi” və ya “teleoloji təkamül” nəzəriyyəsi kimi bidətçi təlim. Bu bidətçi təlimin əsas təmsilçisi fransız tədqiqatçısı Teyyar de Şarden hesab edilir.

Nə qədər qərribə görünsə də, bizim günlərdə də din yaradılma və xilas olma haqqında min illər bundan əvvəl deyilən müddəaları olduğu kimi qəbul etməkdə israrlıdırlar. Dinin rəsmi dairələrində sözsüz qəbul edilən ehkamlardan nümunə kimi Pravoslav Katexizisindən bir parçaya nəzər salaq. Pravoslav Katexizisdə yazılır: “Başlanğıcda Tanrı heç nədən göyü və yeri yaratdı: birinci gün dünyanı və işığı. İkinci gün torpağı və görünən səmanı. Üçüncü gün Yerdə suyu, qurunu və bitkiləri. Dördüncü gün Günəşi, Ayı və ulduzları. Beşinci gün balıqları və quşları. Altıncı gün quruda yaşayan dörd ayaqlı canlıları və sonda insanı. İnsanla Yaradılma qurtardı və yeddinci gün Tanrı bütün işlərini qurtardı. Ona görə də yeddinci gün yəhudi dilində sükut demək olan subbota adlanır”.

Rus Pravoslav kilsəsinin ”Dünyanın yaradılmasının Pravoslav anlamı” mövzusunda keçirilən konfransda səsləndirilən aşağıdakı fikirlər ilahiyyatçılar arasındakı narahatçılığın nə qədər ciddi olduğunu əyani sübut edir. Konfrans materiallarında deyilir: “Dünyanın yaranması və təbiəti haqqında dini təlim Kilsədən kənar tədqiqatçılar, həm də teist təkamül nəzəriyyəsi tərəfdarları tərəfindən qəbul edilmir. Onlar neçənci dəfədir ki, Kilsəyə xristian insan fəlsəfəsi öyrətməyə cəhd edirlər.

Teist təkamül təlimi XIX-XX əsrlərdə yaranmışdı, məqsədi də xristianlığın ehkamlarını “müasir elmin faktlarına, yəni təkamül nəzəriyyəsinə” uyğunlaşdırmaq idi. Bu təlimə görə

təkamül öz-özünə baş verməmişdir, kritik anlarda və vəziyyətlərdə müdaxilə edən Tanrı tərəfindən idarə edilmişdir”.

Araşdırdığımız mövzu ilə tam səsleşdiyi üçün «Pravoslav Qardaşlığı İttifaqı»nın 29 may 2000-ci ildə qəbul etdiyi müraciətin bəzi hissələrinə nəzər salaq. Müraciətdə deyilir:

“Son vaxtlar Kilsədə bəzi insanların əvvəllər olmayan fəallığı dini dairələrdə narahatlıq doğurur. Onlar Kilsə atalarının demədiyi, öyrətmədiyi şeylər tədris edirlər. Özünü teist və ya teleoloji təkamülçülər adlandıranlar, özlərini pravoslav sayanlar iddia edirlər ki, Tanrı dünyanı yaradarkən XIX əsrdə azad fikirlilər tərəfindən yaradılan təkamül nəzəriyyəsi istifadə etmişdir. Onlar bu qəribə təlimi xristian təlimi adlandırarkən nə Müqəddəs Yazılardan, nə də Xristian atalarından bir dənə də olsun sitat gətirə bilmirlər. Əvəzində fəxrlə qeyd edirlər ki, teist təkamül qədim Ellin əfsanəsi ilə qırılmaz bağlıdır. Əgər biz teist təkamülçülərin dedikləri ilə razılaşsaq, dünyanın yaradılması, həyat və insan haqda Kilsənin Müqəddəs atalarının və liturgik irsin həqiqətən möcüzəli xəzinəsinin mənasız olduğunu bildirməliyik. İnsan bədəninin təkamülü fikrini qəbul etsək, onda biz insanın Müqəddəs Yazılarda deyilən Tanrı obrazında olmasını rədd etməliyik. Əgər biz canlı aləmin çox milyonluq təkamülü ideyasını qəbul etsək, onda biz ölümün insanın günahından asılı olmayaraq yarandığını, həm də dünyanın yaradılmasında iştirak etdiyini qəbul etməyə məcbur olarıq. Bununla da Müqəddəs yazılarla açıq ziddiyyətə girmiş olarıq. Nəhayət, insanın bədəninin ruhdan əvvəl yaradıldığını təsdiq etsək, biz Kilsənin öyrətdiyi və V Ümumdünya Kilsə Məclisinin təsdiq etdiyi belə bir fikrə əks olarıq ki, “ruh bədənə birlikdə yaradılıb, əvvəlcə biri, sonra isə digəri yaradılmayıb.... Tanrı eyni vaxtda həm bədəni, həm də ruhu yaradıb”.

Sözsüz, biz hesab edirik ki, alim Tanrının icazəsi və qorxusu altında, Tanrının xeyir duası ilə olan bir işlə məşğul olur, insanın imkanı çərçivəsində Yaradanın möcüzəli şəkildə bizə bəxş etdiyi dünyada gizlədilmiş yeni hikmətlərinin təzahürlərini açıb göstərir” (4).

«Pravoslav Qardaşlığı İttifaqı»nın müraciətində deyilir: “Ancaq alim elmi buraxıb, Kilsəyə Müqəddəs Yazını necə başa düşməyi, hansı hissəni qəbul etməyi, hansı hissəni isə “elmi olmadığı üçün” rədd etməyi bildirirsə, onda biz yada salmağa məcburuq ki, “elmdən Tanrı haqda səhiv heç nə öyrənmək olmaz”... (22, s.21) və əgər elm Bibliyaya zidd gəlsə, bu Bibliya üçün deyil, elmin özü üçün pisdir.

Təəssüflə qəbul etməliyik ki, bir çox Rusiya alimləri məhz bu yolla gedirlər. Hər halda elm heç nəyi nə sübut etmək, nə də rədd etmək gücündə deyil, çünki, həm İlahinin mahiyyəti, həm də onun möcüzəsinin yaranma obrazı, rəzil insanın aqlının hüdudlarından kənara çıxır.

Təklif edilən təkamülçü yanaşma prinsipcə çox qüsurludur. Kilsəyə görə dünyanın yaranması – fəvqəltəbii hadisədir, möcüzədir. Müasir sekulyar elm isə öz qarşısına dünyanın yaranmasının təbii mənzərəsini yaratmağı qoymuşdur. Bu həlli olmayan bir ziddiyyətdir. Təkamül nəzəriyyəsi elmi dairələrdə o dünyanın yaranması haqda fəvqəltəbii mənzərəyə alternativ olduğu üçün yaranmış və belə bir geniş və fəal müdafiə olunmuşdu. Ona görə də təkamül nəzəriyyəsinə süni şəkildə fəvqəltəbii şəkllə salmaqla ”din ilə elmi barışdırmaq” məqsədi ilə atılmış hər bir cəhd əvvəlcədən həm elmi, həm də dini zəmində uğursuzluğa düşər idi. Həm də, müasir elm dünyanın yaranmasının hər hansı həqiqi fəvqəltəbii mənzərəsini özünün ateist baxışlarına görə qəbul edə bilmir. Belə olan vəziyyətdə onların bir yolu qalır ki, o da, xristian – Bibliya kosmoqoniyasını “mifsizləşdirmək”, dünyanın möcüzəli yaradılmasını başqa cür, özləri istədikləri kimi şərh etmək.

Pravoslav ilahiyyətçiliyinə görə dünyanın yaradılmasının elmi dərk edilməsinin üsulu özü şübhəlidir – əgər biz dünyanın yaradılmasından danışırıqsa, onda insan prinsipcə dünyanın varlıq halına gəlməsi üsulunun müəyyən edilməsində acizdir. Bu elmi tədqiqatların obyektinə ola bilməz, çünki, insanın rəsonal qabiliyyətindən yüksəkdir. İnsan yaradılan reallığın bir hissəsi olduğu üçün, onun özünün yaradıldığı fəaliyyətin “müşahidəçisi” ola bilməz.

Teist təkamülçülər onların fikirlərini qəbul etməyənlərə qarşı son dərəcə aqressiv və dözülməz olmaları ilə seçilir. Onlar pravoslav məktəblərində kreativ mövqenin tədris edilməsini, təkamül nəzəriyyəsinin tənqidinə aid pravoslav ədəbiyyatın qadağan edilməsini tələb edirlər. Buna rəğmən pravoslav kreasionistlərdən heç kim bu cür kəskin fikir söyləməmişdir.... Heç kim hesab etmir ki, bizim pravoslav uşaqlara pravoslav məktəblərində və gimnaziyalarda təkamül nəzəriyyəsi barədə məlumat vermək lazım deyil. Heç kim təkamül nəzəriyyəsi tərəfdarlarının kitablarının nəşr edilməsinin inzibati qaydada qadağan edilməsi tələbini irəli sürmür. Biz təkamül nəzəriyyəsi ilə və onun müdafiəçilərindən qorxmuruq, çünki, bilirik ki, həqiqət onların deyil, bizim tərəfimizdədir. Biz dialoqa açıq və Apostolun dediyi kimi bizim təvəkkül haqda hesabat istəyənlərə mülayimcəsinə və ehtiramla cavab verməyə hazırıq.

Biz böyük hüznə qeyd edirik ki, bəzi pravoslav dindarlarda belə bir qəribə ideya yaranmışdır ki, guya “pravoslav şüuruna eyni dərəcədə həm dünyanın yaranması haqda təkamülçü, həm də kreativ model məqbuldur”. Pravoslav gələnciyə yaranma məsələsində belə indifferəntlik tanımır. Xristianlıq tarixdə Tanrının vəhyini öyrədir” (22).

Müraciətdə daha sonra deyilir: ”Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək biz Sizi, bizim pravoslav qardaşlarımızı ehtiyatlı olmağa, və etiqaqın saf olmasına nəzarət etməyə çağırırıq. Belələrdən özünüzü qoruyun və onların fəaliyyət göstərdikləri mümkün olan hər yerdə - məktəbdə, mətbuatda Xristosun Yevangeliyasını olduğu kimi saxlayın.

Biz xüsusilə bizim Tanrısevər və mərhəmətli arxipastırlara xüsusi xahişlə müraciət edirik. Yaranmaqda olan bidətçiliyi - Vətənimizə yaxınlaşan okkultizm və modernizmlə sıx əlaqədə olan, təkamülçülük mifi ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan təhlükəni Apostollar kimi məhv edin.

Tanrı tərəfindən Sizə ərməğan edilmiş dini gələnciyə yaşadıkları əsrin xeyrinə təhrif edənlərdən qoruyun. Bizə öz dualarınızla kömək edin ki, biz müasir dövrdə də Xeruvim nəğməsini oxuya bilək: “Tanrımız, Siz şərəf və sevgi və güc qəbul etməyə layiqsiniz: çünki, Siz hər şeyi yaratmışınız, və hər şey Sizin iradəinizlə mövcuddur və yaradılıb” (22).

İstər konfrans materiallarından gətirdiyimiz parçadan, istərsə də Müraciətdən verdiyimiz hissədən açıq görünür ki, Rus pravoslav kilsəsi müasir elmin və texnikanın son nəticələri qarşısında belə öz əhkamlarından geri çəkilmək fikrində deyil. Yuxarıda dediyimiz bir fikri bir daha təkrar etməyi vacib bilirik ki, elm ilə din arasında olan münasibətdə dinin qarşılaşdığı problemlər təkcə bir xristianlığın sərhədləri ilə məhdudlaşmır, bu və ya digər dərəcədə bütün dinləri əhatə edir.

Müasiri olduğumuz günlərdə kosmik cisimləri araşdırən tədqiqatçılar böyük bir uğura imza atmışlar. 1969-cu ildə ukraynalı alim Klim Çuryumov və qazaxıstanlı tədqiqatçı Svetlana Gerasimenko yeni bir kometa kəşf etmişdilər. Kometa onu kəşf edənlərin şərəfinə 67R Çuryumov – Gerasimenko adlandırılmışdır. Avropa kosmik agentliyi 02 mart 2004-cü ildə bu kometanı tədqiq etmək məqsədilə ora “Rozetta” adlı peyk göndərmişdi. Həmin peyk 10 il ərzində 6,5 milyard kilometr məsafə qət etdikdən sonra 2014-cü ilin noyabr ayında kometaya yaxınlaşmışdı. 12 noyabr 2014-cü il tarixində peykdən ayrılan “File” adlı zond kometanın səthinə enmiş və bu barədə Yerə məlumat vermişdir. Gələcəkdə zondun verəcəyi məlumatlar və görüntülər Günəş sistemində təkamül prosesinin və Yer kürəsində suyun necə yaranması haqda suallara daha dolğun cavab verməyə imkan verəcək.

Açar sözlər: din, teologiya, teleologiya, təkamül, Darvin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Архимандрит Амвросий (Юрасов). О вере и спасении. СПб., 2002. 320 с.
2. Аванесов С.С. Религиозный образ науки (классическая наука в свете религии). Методология науки: Сб. участников всероссийского семинара. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1997, вып.2. Нетрадиционная методология, с.3-6.
3. Барбур И. Религия и наука: история и современность. М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2001, 430 с.
4. Божественное откровение и современная наука. Альманах. М.: Паломник, 2001. вып.1, 265 с.
5. Божественное откровение и современная наука. Альманах, вып.4. М., Судогда, 2012.
6. Православное осмысление творения мира. М., 2005.
7. Православное осмысление творения мира. Вып. 2, М., 2006.
8. Православное осмысление творения мира. Вып. 3, М., 2007.
9. Православное осмысление творения мира. Вып. 4, М., 2008.
10. Бояринцев В.Н. Наука и религия: два способа познания мира. См.: сайт в интернете: www.iai.donetsk.ua.
11. Вайнгартнер П. Сходство и различие между научной и религиозной верой //Вопросы философии, № 5, 1996, с. 90-108. 47.
12. Девятова С.В. Влияние науки на религиозное восприятие мира //Философия и методология науки. М.: Аспект Пресс, 1996, с. 78-102.
13. Кураев А. Конфликт или союз случаен в отношениях веры и науки? // Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Наука и религия. Дух, душа и тело. Ростов на Дону: Троицкое слово, 2001, с.292-316.
14. Литтл Б.Л. Наука, христианство и истина. См.: сайт в интернете: www.xlib.narod.ru.
15. Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов //Вопросы философии, № 4, 2001, с. 70-83.
16. Полкинхорн Дж. Вера глазами физика: богословские заметки мыслителя «снизу-вверх». М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2000, 228 с.
17. Положенкова Е.Ю., Евланникова И.В. Антропологические концепции XX века и богословие //Сервис plus. Периодич. научно-популярный журнал Моск. гос. ун-та сервиса, № 2, М., июнь 2003.
18. Положенкова Е.Ю. Единство философии и религии //Изв. вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. Приложение. №10: Ростов н/Д, 2003.
19. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Наука и религия. Дух, душа и тело. Ростов на Дону: Троицкое слово, 2001, 292 с.
20. Тиллих П. Систематическая теология. Т.1, II. М., СПб.: Университетская книга, 2000, 463 с.
21. Юламанова Г.М. Истинность научного и ненаучного познания. Уфа, 2001, 18 с.
22. Святитель Григорий Палама. Триады в защиту священнобезмолствующих. М., 1995, с.21.

Сохраб МАГЕРРАМОВ

ЧТО ТАКОЕ ТЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ?

Резюме

В статье вкратце рассматривается история взаимоотношений религии и науки, исследуется процесс формирования, эволюции и распространения теологии. Анализируются положения относительно распространения идеи эволюции между сторонниками основных религий.

Отмечается, что в последние годы вопросы взаимоотношений между религией и наукой оказались в центре внимания теологов. Успехи в области науки за последние сто лет, научные изобретения как в микро и как в макромире поставили в сложное положение теологов.

Автор отмечает, что религиозные деятели наконец пришли к признанию биологической эволюции.

Ключевые слова: религия, теология, телеология, эволюция, Дарвин.

Sohrab MAHARRAMOV

WHAT IS THE EVOLUTION OF THEOLOGY?

Summary

In the article the author considers briefly history of the interrelations of religion and science, explores the process of the formation of the evolution and spreading theology. He analyzes the situation of expansion of the idea on evolution among the supporters of the major religions.

It is noted that in recent years the issues of interrelations of religion and science have become in the focus of attention. Especially the achievements of science, reached within last hundred years, the scientific inventions in the micro and macrocosm put theologians in a difficult position.

The author notes that religious leaders have already arrived at recognition of biological evolution.

Keywords: religion, theology, teleology, evolution, Darwin.

Mahrux NƏCƏFLİ
fəlsəfə ü.f.d., e.i., AMEA FHI

QADIN İDENTİKLİYİ: MÜASİR YOZUMLAR*

İdentiklik mövzusu XX əsrin ortalarından başlayaraq ictimai şüur və humanitar elmlərdə meydana çıxır. Sosial-siyasi dəyişmələr dövründə öz tamlığını saxlamaq, eyni zamanda individuallıq əldə etmək, ictimai və xüsusi, rəsmi və gündəlik, kütləvi və intim olanın nisbətinin şərh etmək, müəyyən təcrübə və informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində meydana çıxan biliklər identiklik arayışını son dərəcə aktuallaşdırır. İdentiklik məsələsinin araşdırılması, öz növbəsində, ictimai və şəxsi, bioloji və sosial, standart və qeyri-standard, fərqlilik və bircinslik, qlobal və lokal olanın nisbətində baş verən dəyişmələri anlamağa yardımçı olur.

Qadın identikliyi məsələsinin müasir yozumları feminist nəzəri intenziya çərçivəsində meydana çıxır.

Bütün feminist nəzəriyyələrin əsas məsələsi qadın subyektivliyi (female subjectivity) məsələsidir. Bu terminin məzmunu qadının öz rolunu dünyada özünün görməsi, bu rolun onun özidentifikasiyasına təsiri və ümumiyyətlə, qadın düşüncəsinə təsiri ilə əlaqəlidir. Bu, tarixi onu yaşayan ayrıca fərdlər (bu yerdə qadın) prizmasından görmək cəhdidir. Bu məsələnin interpretasiyasına 2 müxtəlif metodoloji yanaşma var: esensialist və anti-esensialist. Esensialist (bu söz essence- mahiyyət, dar mənada mövcudat - sözündən götürülüb) yanaşma qadın təcrübəsi və qadın subyektivliyini eyni sayır, onları vahid diskurs və vahid analitik üsulların köməyi ilə şərh etməyə çalışır. Anti-esensialist yanaşma isə klassik feminizmdən fərqli olaraq identikliyi plüral, təcrübəni isə ziddiyyətli və mərkəzləşməmiş hesab edir. Qadın subyektivliyini şərhə bu ümumi metodoloji ayrılma müxtəlif formalarda təqdim oluna bilər. Klassik ingilis-amerikan feminizmi dəqiq qeydə alınan identiklik formasından danışır, fransız feminist məktəbi isə qadın identikliyinə stabil xüsusiyyətlərinin olmadığını söyləyir. Hazırda bu fərqlər daha çox feminist mərkəzləşmiş və postfeminist mərkəzləşməmiş subyektivlik yozumları formasında meydana çıxır. İkinci yanaşmanın nümayəndələri öz mövqelərini ötən əsrin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəlində feminist nəzəriyyədə meydana çıxan ziddiyyətlərə cavab olaraq “fərqlər siyasəti” ilə əlaqələndirirlər. Bu iki yanaşma arasında fərqlər kriteriyası konvensional olaraq razılaşıdırılmasa da, birinci yanaşmaya nümunə olaraq Simona de Bovuarın ekzistensialist fəlsəfi metodologiyası göstərilir. Bu yanaşma qadın subyektivliyini mahiyyət xarakterli, kişininkindən köklü şəkildə fərqli sayaraq qadın subyektivliyini unikal qadın “ikinci cinsi”nə çevirir. Qadın subyektivliyinə ikinci yanaşma həm feminist diskurs içində, həm də ondan kənar baş verən tənqidlərlə əlaqəlidir. Feminist diskurs, eləcə də müasirliyin postmodernizm və postkolonializm kimi tənqidi diskurslarının inkişafı ilə meydana çıxan yeni durum feminist nəzəriyyənin konseptual və nəzəri bazasını dəyişdi. Feminist nəzəriyyədə bu yeni durum “postfeminizm” termini ilə qeydə alınır. Postfeminist subyektivlik konsepsiyasının əvvəlki feminist konsepsiyalardan əsas fərqi onun postmodernist “subyektin ölümü” konsepsiyasına əsaslanmasıdır. Yəni, müasir bilikdə subyektin epistemoloji statusu ən müxtəlif çeşidli fərqlərin differensiasiyası yolu ilə təyin olunur. Bu səbəbdən klassik feminist modelin əksinə postfeminist diskursda subyekt mərkəzləşməmiş, fragmentar və ziddiyyətlidir. Subyektivliyin ziddiyyətli təbiətini qəbul etmək onun üçün eyni vaxtda müxtəlif situasiya və diskurslar arasında fərqli representasiya imkanlarını tanımaq deməkdir. Başqa sözlə, identiklik strukturunun çeviklik və hərəkətliliyinin artması eyni zamanda

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əli Abasov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

onun representasiya siyasətinin səviyyə və formalarına da təsir edir. Nəticədə, müasir mədəni siyasətlərdə subyektiv representasiyanın böyük sürətlə genişlənməsi baş verir. Artıq identifikasiya formaları vahid mədəni əhəmiyyət prizmasından nəzərdən keçirilə bilməz və onlar müxtəlif, ənənəvi mədəniyyət üçün marjinal mədəni və submədəni qrupların representasiyası yolu ilə aşkar edilməlidir. Feminist diskursda qadınlar arasında irqi, sinfi, milli fərqlərin qəbul edilməsi qadınların həyat tərzini və keyfiyyətində, sosial statuslarında fərqlərin mövcudluğunu qəbul etmək deməkdir. Bu gün konkret qadının həyatında bu fərqlər ikinci dalğa feminist nəzəriyyələrin haqqında söz açdığı qadın mövcudluğunun abstrakt şərtləri ilə müqayisədə daha önəmli rol oynayır. Uyğun olaraq müasir gender diskursunda plüral identiklik daha çevik və fraqmentar olmaqla qadın və kişi identiklikləri, gey – lesbey, ağ – qara, rəngli və Şərqi Avropa kimi kontras təşkil edən identiklik formaları prizmasından təyin olunur. Qadın subyektivliyini şərhədə ikinci - postfeminist yanaşmanın əsas fərqi qadın təbiətini esensial və vahid qəbul etməkdən imtina və bunun əvəzinə müxtəlif affirmativ (təsdiqləyici) və fərqli performativ gender təcrübəsinin kontekstuallaşmasını təklif etməsidir.

Qadın subyektivliyinin yeni anlamını verən konsepsiyalardan biri Donna Xerueyin kiborq-identiklik konsepsiyasıdır. Xeruey *Kiborqlar üçün manifest* (1985) əsərində kiborq-subyektivliyin parametrlərini (müasir hibrid “biz”) situasion gen texnologiyaları terminlərində müəyyənləşdirir: burda bioloji və maşın, üzvi və maşın, tekstual və mifik, iqtisadi və siyasi bir-birinə qarışır. Bu halda subyekt “maddi-semiotik aktyor” kimi anlaşılır. Müəllif daha sonra 1991-ci ildə çapdan çıxmış *Primatlar, kiborqlar və qadınlar: təbiətin yenidən kəşfi* kitabında identikliyin yeni təyini “immun sisteminin diskursu” kimi verir. Xerueyə görə, “müasir subyektivlik bioloji bədən baxımından immun sistemidir” (1, s. 72). Xeruey bu konstruksiyada subyektivliyin heterogen strukturunu klassik identiklik diskursunda qəbul olunmuş ənənəvi tam/hissə modelindən fərqli qurur. İmmun sistemi subyektivliyin biosiyasi xəritəsi kimi müasir dünyada müxtəlifliklər sisteminin başlıca representasiyasıdır. Subyektivlik strukturunda fərqlər mikrofərqlər kimi representasiya olunur: gen səviyyəsində fərqlər sosial və ya psixoloji olaraq deyil, bioloji-situasion olaraq qərarlaşır. Ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından Donna Xerueyin fəlsəfi proyektini qadın identikliyinə dekonstruksiyasını representasiya etməklə, bütövlükdə müasir feminist nəzəriyyənin inkişafının paradigmatik şərtlərini işləyib hazırlamış oldu.

Qadın subyektivliyinin anti-esensialit yozumlarına ilk nümunələrdən biri də Lüsü İriqarenin konsepsiyasıdır.

Lüsü İriqareyə (Luce İrigaray) görə, modernist hüquq bərabərliyi tələbi ümumi cinsi biganəliyə gətirir və cinsi “öldürür”. Bu səbəbdən qadın subyektivliyi və onun əsasında duran cismanilik (qadın bədənini ilə şərtlənmə) önəmli mədəniyyət transformasiyası və ictimai yeniləşmə gərəkdir. Bu ideya bütövlükdə cəmiyyət nəzəriyyəsinə toxunan akademik diskussiyaların əsas mövzularından birinə çevrilir.

İriqareyə görə, insan nəslinin bioloji növ olaraq öz yaşamını davam etdirməsi üçün qadın cinsinin varlığı konstitutiv qəbul edilməlidir. Zira müasir mədəniyyət nəslini davam etdirmək qabiliyyətini uşaq doğurmaq səviyyəsinə endirməklə qadını mədəniyyətin simvol göstəricilərini təkrar istehsaldan təcrid edir. Ənənəvi mədəniyyət/təbiət dixotomiyası əql, ruh, tanrı kultları ilə qovuşub. Təbiət və onunla assosiasiyalaşdırılan qadın isə simvolik olan, mədəniyyət və sosial sahədə ilk növbədə doğuş xüsusiyyəti ilə bağlı, Freydin göstərdiyi kimi, məhz insanAllahın doğuluşu ilə əlaqədə özünə yer tapır. Qadın Yerlə, ilk elementlərlə (4, bəzən 5 element – hava, su, od, torpaq və metal) əlaqələndirilən sirlə güc sahibi, dəyişməz və passivdir. Burada insanın təbiət üzərində qələbə triumfu ideyası, məhz maarifçilik proyektini öz əksini tapır. Marksizm və kapitalist yığıcılığının tənqidi analoji “həyata qarşı kapitalist istehsalı” dixotomiyasını doğurdu ki, bu ideya ən ardıcıl şəkildə Frankfurt Məktəbi simasında öz inkişafını tapdı. Demonlaşdırılmış texnologiya romantik çalarlarla süslənmiş “bakirə” təbiətə və o cümlədən, insan təbiətinə qarşı

qoyuldu. Demonlaşdırılmış texnologiya və kapitalist yığıcılığı sonuncuları məhvə sürükləyir. Məhz burada feminist nəzəriyyənin bədən və cismanilik probleminin tarixi-epistemoloji kökləri görünür. Cinsi fərq intellekti sırf kişi keyfiyyəti kimi təyinət kriteriyasıdır. Bir zamanlar feminizm bu fərqlərin əhəmiyyətsiz olduğunu sübuta çalışırdı, çünki qadın və kişilərin bərabər hüquqa malik olmaması məhz bu arqumentlə əsaslandırılırdı. Gəl gör ki, feminist nəzəriyyə bugünkü inkişaf səviyyəsində cinsi fərqləri öz nəzəri axtarışlarının mərkəzinə qoymuş vəziyyətdədir.

İriqarenin fəlsəfi-etik konsepsiyası Haydegger və Levinas ideyaları ilə sıx bağlıdır. Derri-da və İriqare Qərb metafizikasını Haydegger tənqidi əsasında Qərbi-Avropa rasionallığını və ona əsaslanan sosial qaydaları dekonstruksiya proqramını son dərəcə radikallaşdırırlar. İriqare 1982-ci ildə Rotterdamlı Erazm Universitetində öz mühazirəsini bu sözlərlə başlamışdı: “Bizim dövrün ən vacib məsələsi cinsi fərqlər məsələsidir... Haydeggerə görə hər bir dövr ancaq və ancaq bir şeydə “ilişib qalmışdır”. Cinsi fərqlər bizim dövrün, hər şeydən əvvəl, belə bir məsələsidir, həlli bizlər üçün intellektual qurtuluş ola bilər” (2, s. 165). Cinsi fərqlər məsələsinin Qərb fəlsəfəsində yoxluğu təsadüfən yaddan çıxmış bir məsələ deyil. Cinsi fərqlərin dilə gətirilməməsi, filosofların öz cinslərini universallaşdırması və qadını fəlsəfi diskursdan çıxarmaları prinsip məsələsidir. Bu səbəbdən filosofların cinsi cinsi biganəlik səbəbindən fəlsəfədən kənarlaşdırılmışdır. Filosoflar isə iddia edir ki, bu məsələ sırf qadın məsələsidir, fəlsəfə kişicinsli filosoflarla o dərəcədə identifikasiya edilərək, o, görünürdə universal, ümuminsani olub. İriqareyə görə, bu kimi mülahizələr məsuliyyətdən qaçma cəhdi və qadın cinsi qarşısında öz borcunu etiraf etməmə və fəlsəfi diskursun universal və tərəfsiz olmadığına sübutdur. İriqarenin həyata keçirməyə çalışdığı dekonstruksiya “varlıq dünyada” Haydegger anlayışına əsaslanır. Dekart üçün mövcudluq şərti bilikdirsə (düşünürəm, deməli, mövcudam), Haydeggerə görə, bilik “Dasein”-in formalarından biridir və “varlıq dünyada”ya əsaslanır. İriqare bu yanaşmanı tam qəbul edir və daha da uzağa gedir: varlıq öncə məkan xarakterlidir. Amma o, Aristotelin məkan-yer anlayışını elə rekonstruksiya edir ki, qadının cismən varlığı “başqaları üçün yer” olmaqdan çıxır və “varlıq özündə”yə çevrilir. Qadın örtük və “başqaları üçün yer” olmaqda davam etdikcə, qadın elə bir tülle örtülmüş olacaq ki, bu tül ona dünyada tam iştiraka imkan verməyəcək. *Fridrix Nitsşenin dənizli sevgilisi* əsərinin ikinci hissəsində İriqare yenidən örtü, pərdə, gizlilik məsələsinə qayıdır. Qadın olmaq pərdələnmək, rola girmək, ikili olmaq deməkdir. “Axır ki, qoy qadınlar bütün qadın tarixini yenidən nəzərdən keçirsinlər. Onlar hər şeydən öncə və hər şeydən üstə aktrisa olmalı deyillərmi? Qoy axır ki onları sevsinlər. Onların hipnozuna düşsünlər. “Qadın hətta özünü təslim edərkən belə, ona biçilmiş rol oynayır”(3, s.562). Nitsşenin bu fikri İriqaredə ekzistensial əsasa qovuşur. Əgər qadının şəxsi keyfiyyətləri yoxdursa, onun dəyəri güman ediləndir, başqasına aiddirsə, özidentifikasiya imkanı yoxdursa, bu ona görə baş vermir ki, qadının autentik keyfiyyətləri, dəyəri, öz yeri yoxdur, bu o səbəbdən baş verir ki, sosial reprezentasiyaların heç biri ona - qadına aid deyil. Başqasının səsiylə danışmağa məcbur qadın başqası da ola bilmir. İriqarenin fikrincə, qadın patriarxal quruluşun ayrılmaz hissəsidir, qadın öz atasının qafasında gizlədilib. Qadın haqda danışmaq onu təhrif etmək, başqasının nöqtəyi-nəzərindən qadın haqda danışmaq deməkdir.

Başqa bir tanınmış avropalı feminist-nəzəriyyəçi-filosof Rozi Braydottinin qadın subyektivliyi nəzəriyyəsi *Dissonans modelləri. Qadın müasir fəlsəfədə* (1991) (11), *Nomadik subyektlər: müasir feminist nəzəriyyələrdə bədən və seksual fərqlər* (12) kitablarında öz əksini tapır. Braydotti öz subyektivlik nəzəriyyəsini məntiqi əsaslandırmaq üçün Jan Delezin “nomadik subyektivlik” anlayışından istifadə edir. Postmodernist yanaşmadan fərqli olaraq Braydottinin yozumunda “Mən subyektivlik” abstrakt-məntiqi “Mən” və hətta qeyri-klassik “Mən”dən (bu “Mən”in strukturuna “O”, “qeyri-mən” və “üst-mən” də daxildir) fərqli olaraq, “O-mən” strukturuna işarədir. Bu konstruksiyada güman edilən vahid “Mən” anlayışı əvəzinə güman

edilən qeyri-vahid “O”dan istifadə olunur. Bəs bu metodoloji dəyişmə nəyə işarədir? Braydottida “O”nun strukturu bədən strukturudur. Yəni Delez anlamında arzu və seksualıq konstruksiyasıdır. Bu həm də onun ifadəsidir ki, qadın subyektivliyi vahid subyekt və yə vahid mahiyyət deyil, rəngarəng, kompleks, potensial ziddiyyətli, dəyişkən təcrübələrin kəsişmə yeridir. Bura irq, sinif, milliyyət kimi parametrlər də daxildir. Digər tərəfdən, “O” ənənəvi patriarxal təfəkkürdə köklü qadın malik olmama və qeyri-prezentativlik situasiyasına işarədir. Braydottinin subyektivliyin məntiqi strukturunda ənənəvi mən/başqası fəlsəfi qarşıqoyması da modifikasiyaya uğrayır. Başqası – “O-başqası”dır, qadın subyektivliyinin feminist məsələsi isə “o-mən”dən “O-başqası”na keçməkdir. Braydotti öz məntiqini amerikan feminist psixoanalitik Cesika Benjaminin “mən” və “başqası” arasında xüsusi “tranzisional məkan” (transitional – ingiliscədən tərcümədə keçid deməkdir) münasibətləri haqda etik tezislərinə əsaslanır. Amma Braydotti üçün bu məntiqi strukturda əsas etik yox, məntiqi arqumentasiyadır. Qadın subyektivliyi strukturunda “O” ilkin olaraq ona işarədir ki, subyektiv konstruksiya əvvəldən tək deyil, kollektiv və qarşılıqlı əlaqələdir. Braydotti kollektivliyi məntiqi konstrukt olaraq ənənəvi “Mən” strukturunun yenidən təyin olunması yolunda həlledici sayır və “O-başqası” konstruksiyasını təklif etməklə, ənənəvi qul-ağa dialektikası yerinə, “başqası” mövqeyini tanıyır. “O-Mən”dən “O-başqası”na özündən-keçidlə keçmək, Delez tezislərindən fərqli olaraq “qadına çevrilmə” prosesində olmaq deməkdir. Rozi Braydottinin feminist qadın subyektivliyi konsepsiyasının önəmi onun postmodernist metodologiya əsasında işlənmiş antiesensialist, nomadik qadın subyektivliyi ideyasındadır. O, dekonstruksiya prosedürü əvəzinə qurma – yaranma prosesini təklif edir ki, bu da mədəniyyətdə qadın geneologiyasını legitimləşdirməyə imkan verir.

Qadın subyektivliyi ideyasının fərqli bir fəlsəfi şərhə də amerikan feminist filosof Cudit Batlerin performativ gender subyektivliyi konsepsiyasında öz əksini tapır. **Gender həyəcanı: Feminizm və individuallıq partlayışı** (1990), **Bədən “cins” anlayışının diskursiv sərhədləri deməkdir** (1993), **Ekspressiv nitq: performativ siyasət** (1997), **Hakimiyyətin psixi həyatı: tabelik nəzəriyyələri** (1997) kitablarında feminizmdən postfeminizmə keçid daha aydın duyulur. Batlərdə subyektivlik probleminin fəlsəfi şərhə binar qadın – kişi qarşıqoymasından imtina və “qadın identikliyi” anlayışından imtinadır. O, ənənəvi feminist identiklik, arzu və seksualıq anlayışlarını dekonstruksiya mövqeyində durur. Cins performativ təsisatdır, performativ hərəkətin effektidir. Onlardan kənarında cinsin heç bir ontoloji statusu yoxdur. Batler bu şəkildə bir tərəfdən, liberal feminizmin gender simmetriyası və qadın subyektin kişi subyektlə gender bərabərliyi haqda tələblərinə, digər tərəfdən, radikal feminizmin kişi identikliyindən kəskin fərqlənən qadın identikliyi iddiasına qarşı çıxır. Batlerin **Gender həyəcanı: Feminizm və individuallıq partlayışı** (1990) əsəri klassik gender identikliyi ideyasına qarşı ən radikal çağırış olmaqla, genderi performans kimi təqdim edən bir əsərdir. Batlerin fikrincə, gender differensiasiyaları təkrarlanan və mədəniyyətin sanksiyalaşdırdığı performansların vurğulanmasıdır. Batlerin işlədiyi əsas metodoloji sxemlər cins/gender, homoseksual/heteroseksual anlayışlarının məntiqi və nəzəri fərqləndirilməsidir. Batlerin nəzəri aparatı və təsvir dili – performativlik, performativ subyektivlik, sitat subyektivliyi, kvir-identiklik kimi anlayışları məhz bu əsasda formalaşmışdır. O, identiklik strukturunda siqnifikasiya (dəqiq məzmun müəyyənləşməsi) aktını qabaqlayan “diskursivliyəqədərki Mən”in mövcudluğunu inkar edir. Batlerin fikrincə, bu müddəa 70-80-ci illər qadın subyektivliyi konsepsiyalarının məhək daşlarından biridir. Performativ nəzəriyyə subyektivlik strukturuna münasibətdə hərəkətin öncəliyi müddəasından çıxış edir və onun “Mən”lə hər hansı korrelyasiya olmadan da gerçəkləşə biləcəyini gümanlaşdırır. Məsələn, şüursuz hərəkət misalında subyektivliyin şüursuz strukturu heç bir şərt daxilində şüurlu “Mən”də qeydə alınmır. Batlərə görə, genderi sosial konstrukt olaraq qəbul etmək, onun bu konstrukt qabaqlayan və ya ondan törəyən hansısa “Mən” və “Bizlər”dən təşkil olunduğunu iddia etmək deməkdir. Əksinə, “Mən” gender münasibətləri matrisası hərəkətləri və genderləşmə prosesləri daxilində baş tutan

effektdir. Batlerin fikrincə, “dil mənim özümü boşaltdığım xarici vasitə və ya alət deyil ki, buradan özümün əksimi toparlaya bilim” (6, s.7). Batler subyektivlik anlayışının fəlsəfi analizində belə bir müddəa irəli sürür ki, dil subyektivliyi formalaşdırır, subyektivlik dili deyil. Batler həm də subyektivlik strukturunda arzusun ənənəvi mexanizmlərini tənqid və dekonstruksiya edir. O, “arzusun ilkin heteroseksuallığını” binarizm sayaraq, onun dəfətmə və iyerarxiya strategiyası kimi qurulmasına diqqət çəkir. Bu konstruksiyadan bütün başqa, mövcud mədəniyyət və hakimliyin tanıdığı arzulara münasibətdə marjinal görünən bütün arzular, o cümlədən, homoseksual (gey və lesbey), perversiv (təhrif olunmuş) arzular istisna olunur. Arzusun plüral və rəngarəng konstruksiyasına işarə edən istənilən güman ənənəvi subyektivlik strukturunu sual altına alır və dekonstruksiya uğradır. Klassik feminist distinksiyada (fərqləndirmədə) gender sosial konstrukt, cins diskursivəqədərki (nitqlə ifadə olunanadək) kimi şərh olununca, cins və gender arasında da binarizm, istisna və iyerarxiya yaranmış olur. Batler iddia edir ki, bu cür diskursiv və diskursivəqədərkiyə epistemoloji ayırım doğru deyil, çünki bu, təfəkkürün iyerarxizasiya prosesinin demonstrasiyası olardı, ki, bud a feminist nəzəriyyə üçün yolverilməzdir.

Beləliklə, müasir dünyada qadının rolunun yenidən nəzərdən keçirilməsi cəmiyyət və mədəniyyətdə cinsi assimetriya və iyerarxiyanın mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir. XX əsrin ikinci yarısından bugünədək feminist fikir qadının mədəniyyət və cəmiyyətdə rolunu təkrar araşdıraraq onun “zəif cins”dən “əks cins”ə çevrilməsini nümayiş etdirir. XX əsrin sonlarından feminist diskursun əsas məsələləri klassik feminizmin qadın subyektivliyi strukturu ilə bağlı təsəvvürlərinin tənqidi ilə əlaqəlidir. Feminist nəzəriyyələrdə “qadın”ın vurğulanması tədqiqatçılara subyektivliyin yeni fəlsəfi konstruksiyasını - mövcud “cinsiz” klassik modeldən fərqlənən gender-pərdəli konstruksiyayı ayırd etməyə imkan verib. Subyektivliyin maskulin növünə münasibətdə “başqası” kimi təyin olunan bu növ xüsusi və rəngarəng qadın təcrübəsi konsepsiyalarına əsaslanır və humanitar biliyin, demək olar ki, bütün sahələri - fəlsəfə, kulturologiya, tarix, psixologiya, sosiologiya və başqa sahələrin nəzəri polemikasında üzə çıxır. Tədqiqatçıların çoxu seksuallığı mədəniyyətdə qadın subyektivliyinin ilkin parametri olaraq qəbul etməklə, onun patriarxal mədəniyyət normalarına sığmadığını, ondan böyük olduğunu və dünyanı intuitiv-şüursuz qadın dərkətmə üsuluna əsaslandığını iddia edirlər. Müasir feminizm qarşısında duran məsələlərin spesifikliyi patriarxatın tənqidi və esensialist yönümlü qadın təcrübəsini öyrənməkdən sosial struktur və şəxslərə münasibətlər səviyyəsində gender simvollarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi nöqtəyi-nəzərindən dünyanın ənənəvi mənzərəsini dəyişən gender yanaşmaya yönəlməklə bağlıdır.

XX əsrin 80-ci illərindən qadın subyektivliyi və qadın seksuallığının psixoanaliz terminlərində şərhindən qadın subyektivliyinin mədəniyyətdə representasiya imkanı və üsullarının arayışına doğru yönəlmə baş verdi. Diskursun, məktub və tekstin qadın növlərinin meydana çıxması (qadın dili, qadın məktubu, feminist tekst) humanitar bilik sahəsinə postmodernist baxışların nüfuzu ilə əlaqəlidir. Bu dövrdən etibarən feminizmin əsas məsələsi qadın representasiyasıdır (özünürepresentasiya) və o, qadın subyektivliyi fəlsəfi konsepsiyasına əsaslanır.

Açar sözlər: müasir feminist nəzəriyyə, qadın subyektivliyi, qadın identikliyi, postfeminizm, *başqası* diskursiv kateqoriya kimi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Donna J. Haraway. *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge, 1991.
2. Irigaray, Luce. *The Forgetting of Air in Martin Heidegger*. Trans. Mary Bath Mader. Austin: University of Texas Press, 1999.
3. Irigaray, Luce. *Marine Lover of Friedrich Nietzsche*. Trans. Gillian C. Gill, New York: Columbia University Press, 1991.
4. Rosi Braidotti. *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy*. New York: Routledge, 1991.
5. Rosi Braidotti. *Nomadic subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press, 1994.
6. Judith Butler. *Bodies that matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York and London: Routledge, 1993.

Махрух НАДЖЕФЛИ

ЖЕНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Резюме

В статье отмечается, что основные вопросы феминистского дискурса конца XX в. были связаны с критикой представлений классического феминизма относительно структуры женской субъективности. Артикуляция «женского» в феминистской теории позволила исследователям выделить новую философскую конструкцию субъективности – гендерно-маркированную, отличающуюся от существующей «бесполой» классической. Данный тип субъективности, определяемый как «другой» по отношению к маскулинному типу, базируется на концепциях специфического и множественного женского опыта и представлен в теоретической полемике почти всех направлений гуманитарного знания философии, культурологии, истории, психологии, социологии и т.д. Выделяя сексуальность в качестве ключевого параметра женской субъективности в культуре, большинство исследователей утверждает, что она не укладывается в стандарты патриархатных культурных норм, превосходя их в своей избыточности, основанной на особой интуитивно-бессознательной природе женского способа осмысления мира. Специфика задач, стоящих перед современным феминизмом, смещается с критики патриархата и изучения эссенциалистически ориентированного женского опыта в сторону гендерного подхода, изменяющего традиционную картину мира с точки зрения формирования и функционирования гендерных символов на уровне социальных структур и в межличностных отношениях.

Ключевые слова: современная феминистская теория, женская субъективность, женская идентичность, постфеминизм, «иное» как дискурсивная категория.

FEMALE IDENTITY: CONTEMPORARY INTERPRETATIONS

Summary

In the article it is noted that the main issues of feminist discourse at the end of XX century were associated with the classic feminist critique of ideas about the structure of female subjectivity. Articulation “female” in feminist theory has allowed researchers to identify a new philosophical design of subjectivity – a gender-marked, in contrast to the existing “sexless” classic. This type of subjectivity, defined as “the other” in relation to the masculine type, based on the concepts of specific and multiple women’s experience and presented in the theoretical debates of almost all areas of human knowledge, such as philosophy, cultural studies, history, psychology, sociology, etc. Singling out a sexuality as a key parameter of female subjectivity in culture, most scholars claim that it does not fit the standards of patriarchal cultural norms, surpassing them in its redundancy, based on the special intuitively unconscious nature of women's comprehension of the world. Specificity of the challenges facing modern feminism, shifts from criticism of the patriarchy and the study of essentialistically oriented women experience towards gender approach, changing the traditional view of the world from the point of view of the formation and operation of the gender symbols on the level of social structures and interpersonal relationships.

Keywords: contemporary feminist theory, female subjectivity, female identity, postfeminism, the “other” as discursive category.

Xəyalə MƏMMƏDOVA
doktorant, AMEA FHI

AZƏRBAYCANDA FEMİNİZM İDEYALARI VƏ GENDER TƏDQİQATLARI*

Qərbi feminizmi XVIII əsrdən başlayaraq qadınların təhsil, seçki, işləmək və digər siyasi-vətəndaş hüquqları ilə bağlı siyasi-ideoloji mübarizə yolu keçmiş və monarxiya sistemlərinin çökməsi, milli azadlıq hərəkatlarının yaradılması sahəsində böyük tarixi təcrübələr əldə etmişdir. Onların bu sahədə əldə etdikləri bilik və təcrübələrdən sonralar bir çox Şərqi ölkələrinin qadınları istifadə etmişlər. Bu isə, Şərqi milli azadlıq mübarizələrinin əsas tərkib hissəsi olan “qadın azadlığı” məsələsinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində də feminizm ideyaları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən “qadın azadlığı” adı altında geniş yayıldı. Bakı nefti bu dövrdə kapitalizmin Cənubi Qafqaza ayaq açmasına və eyni zamanda milli azadlıq şüarlarında səsələnən feminizm ideyalarının geniş şəkildə yayılmasına şərait yaratdı. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq 1918-ci ildə qurulan AXC-də qadınlara azad seçki hüququ verildi.

I və II Dünya müharibələrində qadınların kütləvi şəkildə, əsasən, arxa cəbhədə kişiləri əvəz etmələri, müharibədə həlak olan kişilərin gender rollarını öz üzərlərinə götürmələri, həmçinin fiziki əməyin intellektual əməklə əvəz edilməsinə şərait yaradan industrial və postindustrial cəmiyyətin formalaşması dünyada, eləcə də Azərbaycanda, texniki biliklərə yiyələnməyə, savadlanmağa, kütləvi şəkildə sosiallaşmaya və müharibədən əziyyət çəkən cəmiyyətlərin feminləşməsinə şərait yaratdı. Müharibələrin və mürtəcə ideologiyaların gətirdiyi fəlakətlərə etiraz olaraq 1915-ci ildə Haaqada “Beynəlxalq Pasifist Qadın Təşkilatı”nı (1919-cu ildə “Qadınların Beynəlxalq Sülh və Azadlıq Liqası” adlandı) və 1945-ci ildə “Beynəlxalq Demokratik Qadın Federasiyası”nı yaradan qadın hərəkatları, əsasən, keçən əsrin 50-ci illərindən sonra beynəlxalq səviyyədə öz hüquqlarını müdafiə edərək, bir çox beynəlxalq qurumların yaranmasına və sənədlərin meydana çıxmasına müvəffəq oldular (1).

Dünyanın ideoloji sosializm və kapitalizm qütblərinə bölünməsi, şəhərləşmə, sosial-iqtisadi inteqrasiya proseslərinin artması əsasən şəhər qadınlarının milli, irqi, dini və etnik kimliklərdən tədricən uzaqlaşaraq kosmopolit və siyasi-ideoloji kimliklərdə təmsil olunmasına (sovet qadını) və qadın hərəkatlarının beynəlmiləl xarakter almasına təkan verdi. Bu cür beynəlmiləçilik tendensiyaları keçən əsrin 50-60-cı illərindən sonra Bakı şəhərində də açıq şəkildə müşahidə olunurdu. Bu isə bəzi ənənəvi gender stereotiplərinin zəifləməsinə gətirib çıxardı. Lakin sovet rəhbərliyi dövlət idarəetmə sistemini ənənəvi patriarxal dəyərlər üzərində formalaşdırdığı üçün, cəmiyyətdə gender asimetriyasının aradan qaldırılmasının tərəfdarı olmamış və bu sahədə məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirmişdir. Buna görə də, digər sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da müəyyən gender problemləri öz həllini tapmamışdır.

XX əsrdə baş verən mürəkkəb sosial-tarixi proseslərin mənfi tərəfləri ilə yanaşı, müsbət tərəfləri də olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu barədə demişdir: “XX əsr Azərbaycan qadınlarının da həyatında çox əlamətdar olmuşdur. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi proseslər, neft sənayesinin intensiv inkişafı qadınların maariflənməsində və ictimai həyatda iştirakına güclü impuls vermişdir. XX əsrin əvvəllərində görülmüş tədbirlər nəticəsində qadınların hərtərəfli inkişafı üçün geniş üfüqlər açılmışdır. Qısa müddət ərzində qadınlar arasında savadsızlıq aradan qaldırılmış, onların təhsil səviyyəsi sürətlə yüksəlmişdir. Qadınlar pedaqoq,

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Afaq Rüstəmovanın tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

həkim, mühəndis və digər peşələrə sahib olmuş, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində kişilərlə yanaşı ləyaqətlə təmsil olunmuşlar” (2).

Sovet İttifaqının süqutu ilə sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi sahələrdə böhranla üzləşən postsovet cəmiyyətləri yerli, ənənəvi sosial-mədəni institutların və Qərb ölkələrindən gələn qeyri-ənənəvi liberal düşüncələrin münaqişə meydanına çevrildilər. Bu cür düşüncə istiqamətlərindən biri də sosial elmlər üçün yeni olan gender sahəsi idi.

Postsovet cəmiyyətlərinin üzləşdiyi problemlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər olduğu kimi, yaranan gender probleminə də bu xüsusiyyət özünü göstərdi. Bu problemlərin aradan qaldırılması sahəsində görülən nəzəri-praktiki işlər, postsovet məkanında vətəndaş cəmiyyətini təmsil edən qeyri-dövlət sektorlarının meydana çıxmasına və eyni zamanda liberal gender təsəvvürlərinin genişlənməsinə şərait yaratdı.

1995-ci ildə Pekində keçirilən BMT-nin qadınların vəziyyəti haqqında V Ümumdünya konfransı yeni qlobal dünya nizamının təməl prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Yeni qlobal dünyanın prinsiplərinə görə cinsi mənsubiyyətinə nəzərən ayrışdırılıya məruz qalan cəmiyyətlərdə nəinki insan hüquqları, demokratiya və davamlı inkişaf, hətta qlobal xarakter alan bir çox ekoloji problemlərin həlli belə mümkün deyildir. Çünki dünyada ekoloji (ekofeminizm nəzəriyyəsi), hüquqi və siyasi məsələlərin həlli qadın məsələsinin həllindən və gender maarifçiliyindən keçir. Bu beynəlxalq tədbirlərin nəticələrinə görə dünya dövlətləri insan hüquqlarına hörmət edərək öz xarici və daxili siyasətlərinə gender meyarından yanaşmalı və onun əsas prinsiplərini yerinə yetirməlidirlər. Pekin forumunda 25 nəfər hökumət və 70 nəfər QHT nümayəndələri ilə təmsil olunan Azərbaycan həmin ildə “Qadınlara münasibətdə bütün ayrışdırılıq formalarının ləğvi haqqında” (CEDAW) BMT Konvensiyasını təsdiq etdi. Beləliklə, Azərbaycanda gender siyasətinin dövlət və QHT səviyyəsində genişlənməsi üçün hüquqi baza yarandı.

Azərbaycan Sovet İttifaqı və ondan əvvəlki ADR dövründə də öz tarixi-mədəni ənənələrinə sadıq qalaraq qadın hüquqlarının təmin olunması sahəsində bir çox uğurlar əldə etmişdir. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və neft strategiyası da onun dünya birliyinə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Buna görə də, Azərbaycanda gender siyasətinin həyata keçirilməsi prosesi böyük maneələrlə üzləşmədi. 1995-ci ildə qəbul olunmuş ilk dövlət konstitusiyası da bu siyasətin gerçəkləşməsinə şərait yaratdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu barədə demişdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş ilk konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər hüquqlarını daha da möhkəmlətməyə və demokratik dövlət quruculuğunda fəal iştirakı üçün hüquqi baza yaratmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu gün ölkəmizin qarşısında dayanan problemlərin həllində birbaşa iştirak edən Azərbaycan qadını demokratik cəmiyyətin bərabərhüquqlu, fəal üzvü kimi çıxış edir” (2).

Sovet İttifaqının süqutundan sonra ortaya çıxan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş minlərlə insanın ağır həyat şəraiti və keçid dövrünün sosial-iqtisadi böhranı ilə əlaqədar olaraq ölkənin minlərlə əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin iş dalınca qonşu ölkələrə əmək miqrasiyası etməyə məcbur qalması cəmiyyətdə gender demografiyasının pozulmasına, tədricən ənənəvi gender rollarının dəyişməsinə və ailə institutunun zəifləməsinə şərait yaratdı. Mövcud tarixi keçid vəziyyətində yaranan patriarxal hakimiyyət boşluğu feminizm ideyalarını aktualaşdırdı və gender disbalansının təməlini qoydu. Bu, 1990-1997-ci illərdə dövlət iqtisadiyyatında kişilərin payının 5,1% azalması müqabilində qadınların payının iqtisadiyyat və digər sahələrdə artmasında (səhiyyədə 70%, təhsildə 68%, jurnalistikada 40% və s.), ictimai birlik və siyasi partiyalarda formalaşan qadın komitələrində, 40-dan çox qeydiyyatdan keçmiş qadın QHT-nin yaranmasında özünü biruzə verdi (6, s.44).

Mövcud şərait Azərbaycanda gender tədqiqatlarına maraq oyatdı. Feminizm ideyalarının yayılması həm də postsovet məkanında liberalizm ideyalarının genişləndirilməsində maraqlı olan beynəlxalq donor təşkilatlarının maddi və mənəvi mənafeyinə də uyğun gəlirdi. Buna görə də,

əsasən, 1997-1998-ci illərdən başlayaraq xarici fondların yardımı ilə Azərbaycanda 68 QHT genderlə bağlı 262 layihə həyata keçirdi (3). 1998-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə QHT-nın fəaliyyətini rəsmiləşdirən “Qrantlar haqqında” qanunun qəbul edilməsi də bu işlərin geniş vüsət almasına şərait yaratdı. Azərbaycanda gender maarifçiliyi, xüsusilə, “Açıq Cəmiyyət” İnstitutunun (Soros Fondu), həmçinin BMT-nin İnkişaf Proqramının (UNDP), Uşaq Fondunun (UNICEF), Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun (UNIFEM), ISAR, «Avroasiya» kimi beynəlxalq fondların maliyyə yardımı ilə inkişaf etdirilməyə başladı. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, artıq sonrakı illərdə (2007-2008) Azərbaycanda QHT-lərə dövlət dəstəyi genişləndirildi.

Artıq XX əsrin sonunda dünyada gender məsələləri ilə məşğul olan ciddi tədqiqat mərkəzləri formalaşmışdı (4). Azərbaycanda da 1998-ci ildən sonra beynəlxalq və yerli layihələrin gerçəkləşməsi praktikası əsasında belə nəzəri-praktiki tədqiqat mərkəzləri tədricən formalaşdı. Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun (UNIFEM) Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsində 2001-2006 illərdə “Qadınlar Cənubi Qafqazda münaqişələrin qarşısının alınması və sülh yaradılması uğrunda” (Gülşən Paşayevanın rəhbərliyi ilə) adlı regional layihəsi yekunlaşmış, 1997-ci ildən Azərbaycanda BMT-nin “Gender inkişafda” proqramı çərçivəsində bir çox gender layihələri həyata keçirilmişdir (koordinatör R.İbrahimbəyova). Həmçinin bu və ya digər proqramlar çərçivəsində 40-dan çox QHT və mərkəzlər, partiyalar yanında qadın problemləri üzrə yaradılan komissiyalar müxtəlif layihələrin gerçəkləşməsi sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. Bunlardan bəzilərini qeyd edək: “AREAT” - müasir sosial proseslərin tədqiqat mərkəzi (Ə.Abasov, E.Qasımova); “Gender və insan hüququ” Araşdırmalar Birliyi (R.Mirzəzadə); “Qadın və inkişaf” QHT-si (E.Suleymanova); “Gender problemlərinin informasiya resursları” mərkəzi; “Azərbaycan Gender İnformasiya Mərkəzi” (E.Qasımova); “Simmetriya” QHT-si (K.Dadaşova); “Qərb Universiteti nəzdində Gender Tədqiqatları Mərkəzi” (L.Rəsulova); “D.Əliyeva adına qadın hüquqlarının müdafiə cəmiyyəti” (N.Cəfərova); “Neftçi – qadınlar Cəmiyyəti” (S.Hacıyeva) və s. (5, s.12-13).

Azərbaycan daima dövlət səviyyəsində qadın məsələsi və gender siyasəti sahəsində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə maraq göstərmiş və bu sahədə müəyyən işlər görmüşdür:

- 1994-cü ildə Azərbaycan prezidentinin qərarı ilə dövlətin yüksək vəzifələrində fəaliyyət göstərən qadınlardan və qadın QHT-dən ibarət Milli Hazırlıq Komitəsi yaradıldı.

- 1995-ci ildə Azərbaycan “Qadınlara münasibətdə bütün ayrıseçkilik formalarının ləğvi haqqında” (CEDAW) BMT Konvensiyasını təsdiq etdi.

- 1998-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi” yaradıldı və prezidentin “Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində qadınların rollarının gücləndirilməsi haqqında” fərmanı imzalandı.

- 1997-2000-ci illərdə prezidentin 6 mart 2000-ci il “Dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamına əsasən hökumət və “Gender inkişafı” üzrə BMT-nin İnkişaf Proqramının Birgə Fəaliyyəti həyata keçirildi. Nəticədə, respublikanın bütün İcra Hakimiyyətləri yanında gender və qadın problemləri üzrə şöbələr yaradıldı, İH-nin sosial və humanitar məsələlər üzrə müavini isə, bir qayda olaraq, qadın təyin edildi.

- 2000-ci ildə Pekin Fəaliyyət Platformasının strategiyası əsasında Nazirlər Kabineti 2000-2005-ci illər üçün qadın problemləri üzrə Milli Fəaliyyət Planını (MFP) təsdiqlədi.

- 2002-ci il 6 sentyabrda dövlət orqanları, QHT, partiya və KİV təmsilçilərindən ibarət BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1325 №-li qətnaməsini dəstəkləyən və ölkədə qadınların bütün təşkilatlarda 30-35% kvotanın tətbiqinə lobbçilik edən “1325 №-li Qadın Koalisiyası” qurumu yaradıldı.

- 2003-cü ildə Dövlət Statistika Komitəsi ilk dəfə ölkənin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə gender statistikasını həyata keçirdi.

- 2004-2005-ci illərdə Azərbaycan dövlət büdcəsinin, qadınların ev təsərrüfatı və ailə büdcəsinin idarə olunmasının gender təhlili aparıldı və UNİFEM-in dəstəyi ilə qaçqın – qadınlar və məcburi köçkünlərin vəziyyəti öyrənilməsi, əldə olunan tövsiyələr Milli Fəaliyyət Planına daxil edildi.

- 2005-ci ildə Azərbaycan Qadınlarının Milli Konfederasiyası (AQMK) təsis edildi və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva AQMK-nın fəxri prezidenti seçildi.

- 2005-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Hökuməti ilə BMT-nin UNİFEM arasında “Qanunvericilik və siyasət çərçivəsində qadın hüquqları və gender bərabərliyinin dəstəklənməsi” ilə bağlı müqavilə məktubu imzalanmış və 2005-2006-cı illərdə bir çox işlər həyata keçirilmişdir (6).

- 2006-cı ilin fevralında respublika prezidentinin fərmanı ilə ləğv edilmiş “Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi”nin bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının sərəncamı ilə “Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi” yaradıldı. Bu idarə Azərbaycanda nazirlik və idarələrdə gender şöbələri açılması, respublikada gender problemlərinin həll olunması istiqamətində böyük işlər görməkdədir. 2006-cı il 10 oktyabrda “Gender bərabərliyinin təminatı haqqında” konstitusiya qanunu qəbul olundu (7).

- 2006-cı ildə “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında”, “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” qanunun qəbul edilməsi və qızlar üçün nigah yaşının 18 yaşa qaldırılması ilə bağlı Ailə Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsində Mehriban Əliyevanın müstəsna rolu nəticəsində qadınların hüquqlarının təmin olunmasına böyük töhfə vermişdir (8).

- 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının adıçəkilən Konvensiyası üzrə 2-ci və 3-cü dövrü hesabatı SEDAW Komitəsində uğurla dinlənilmişdir.

- 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının həmin Konvensiya üzrə 4-cü dövrü hesabatı Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən hazırlanaraq CEDAW Komitəsinə təqdim olunmuşdur (8).

- 2007-2011-ci illərdə hazırlanan milli plan, əsasən, beynəlxalq təşkilatların yardımını ilə ölkə ərazisində dövlət və QHT tərəfindən aparılan elmi-nəzəri araşdırmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

1998-ci ildən başlayaraq AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Müasir fəlsəfə problemləri” (şöbənin əvvəlki adı: “Fəlsəfədə ən yeni istiqamətlər və gender tədqiqatları”) şöbəsi bu sahədə ilk məktəb yaratmışdır. Bu məktəbin yaranmasında şöbə müdiri Əli Abasovun, Zümrüd Quluzadənin, Rəna İbrahimbəyovanın, Rəna Mirzəzadənin, Lalə Mövsümovanın və digər şöbə əməkdaşlarının xüsusi rolu olmuşdur. Şöbənin səyi nəticəsində Azərbaycanda qadın problemləri və gender mövzusunda bir çox konfranslar təşkil olunmuş, “Gendersünaslıq” jurnalı (2000-ci il ərzində) və “Gender kitabxanası” adlı seriyadan 20-dən çox kitab nəşr olunmuş, gender təhsili və maarifçiliyi istiqamətində bir sıra nəzəri-praktik gender layihələri həyata keçirilmişdir.

Z.Quluzadənin “Azərbaycanda gender” (2003) monoqrafiyası, Ə.Abasov, R.Mirzəzadənin “Gender tədqiqatları” (dərs vəsaiti, 1999), “Genderə giriş” (dərs vəsaiti, 2004), “Azərbaycanın gender xəritələri” (2007), R.Mirzəzadənin “Gender və Feminizm” (2002) əsərləri və M.Mahmudov, R.Məmmədov, H.Abdallı, M.Nəcəfli, Z.Şabanov, N.Salmanova kimi şöbə əməkdaşlarının tədqiqatlarını əks etdirən 25-dən çox elmi toplu nəşr olunmuş və müxtəlif layihələr çərçivəsində treninqlər həyata keçirilmişdir.

Adları çəkilən və digər tədqiqatçıların genderin tədrisi sahəsində də böyük xidmətləri olmuşdur. Bir çox universitetlərdə (BDU, “Qərb” və “Azərbaycan” Universitetləri) genderə aid kafedralar açılmış (BDU “Gender və psixologiya” kafedrası) və gender üzrə ümumi kurs, gender iqtisadiyyatı, gender siyasəti, gender fəlsəfəsi, gender sosiologiyası, gender psixologiyası bir fənn

kimi tədris olunmuşdur. Gender üzrə ilk tədris proqramı R.İbrahimbəyova (psixologiya və gender), Z.Quluzadə, R.Mirzəzadə, Ə.Abasov, S.Adıgözəlova və sonralar Qərb Universitetinin “Gender Tədqiqatları Mərkəzi” tərəfindən hazırlanaraq dərc edilmişdir (bax: jurnal “Genderologiya”). 2002-ci ildə Qərb Universitetinin Gender Araşdırmaları Mərkəzi “Gender: tarix, cəmiyyət, mədəniyyət” gender təlimi üzrə metodiki vəsaitini nəşr etdirmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə Z.Quluzadə tərəfindən gender tədqiqinin metodologiyası və metodikası işlənilib hazırlanmışdır.

İndi AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun əksər şöbələrində gender tədqiqatlarının müxtəlif aspektlərində tədqiqat işləri aparılır. Görülən bu işlər Azərbaycanda gender maarifçiliyinin inkişafına öz tövhəsini vermişdir. Cəmiyyətdə baş verən sosial-mədəni və iqtisadi dəyişikliklərlə yanaşı gender maarifçiliyi sahəsində həyata keçirilən nəzəri-praktiki işlər ölkədə liberalizm dəyərlərinin inkişafına və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına öz təsirini göstərmiş və göstərməkdədir. Gender təsəvvürləri inkişaf etdikcə cinslərin cəmiyyətdə və ailədə olan ənənəvi sosial-mədəni münasibətlərinin də xarakteri dəyişir və təbii ki, bu dəyişikliklər tədricən ənənəvi gender rollarının itməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanda gender sahəsində yerli mütəxəssislərin meydana çıxmasına və yerli şəraitə uyğun olan tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır. Bu gün bu sahədə nəzəri-praktik fəaliyyət göstərən təşkilatlar və şəxslər az deyildir. Lakin ciddi tədqiqatlara çox az təsadüf olunur. Çünki adətən bu sahədə ortaya çıxan bəzi məqalələr, əsərlər Avropa və rus dillərindən edilən tərcümə və ümumiləşdirmələr nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu əsərlərdə cəmiyyətin öz daxili sosiomədəni mühitindən irəli gələn gender problemlərini əks etdirmək əvəzinə, başqa cəmiyyətlərdə mövcud olan gender problemləri təqdim edilir. Təbii ki, bu yanaşma bütün məqamlarda özünü doğrulda bilməz. Lakin bunlarla yanaşı Azərbaycanda gender problemlərinin sosial-mədəni mənşəyini, tarixini, milli şüurla əlaqələrini, etnokonfessional əsaslarını əks etdirən tədqiqatlar da mövcuddur. Biz bu tədqiqat və tədqiqatçıların adlarını artıq qismən qeyd etdik. İndi bu tədqiqatların əsas mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu da təqdim etməyə çalışacağıq.

Z.Quluzadə “Azərbaycanda gender” (2003-cü il) monoqrafiyasında Azərbaycan ictimai fikir tarixində gender mədəniyyətinin mərhələli inkişafını fundamental şəkildə tədqiq etmişdir. Ə.Abasov və R.Mirzəzadə genderin nəzəri əsaslarını təqdim edən “Gender tədqiqatları”, “Genderə giriş” və Azərbaycanda gender problemlərinin bölgə, şəhər və kəndlərə görə öyrənilməsinə təmin edən “Azərbaycanın gender xəritələri” əsərlərinin və onlarla dəyərli elmi məqalələrin müəllifidirlər. “Gender tədqiqatları” toplusunda Əli Abasov islam dininin, XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin inkişafı ilə Bakı şəhərinin beynəlmiləl olmasının, sovet mədəniyyətinin, həm də Azərbaycanın polietnik, polikonfessional xarakterli olmasının təsiri ilə Azərbaycanda ənənəvi gender stereotiplərinin formalaşdığını qeyd edir və cəmiyyətdəki, mədəniyyətdəki fərqlilikləri cinslərin bioloji fərqliliyi ilə əlaqələndirilməsinə qarşı çıxır (9, s.27-28).

Azərbaycanda feminizmin nəzəri-ideoloji konsepsiyalarını sosial-fəlsəfi, fəlsəfə tarixi, siyasi-hüquq aspektlərindən tədqiq edən və bu sahədə ilk doktorluq dissertasiyasının müəllifi R.Mirzəzadə radikal feminizmin Qərb cəmiyyətində meydana çıxmasının səbəbini Qərb ictimai fikir tarixindəki ifrat patriarxal gender stereotiplərinin təbii nəticəsi kimi dəyərləndirir və belə nəticəyə gəlir ki, müsəlman-türk patriarxal mədəniyyətində və İslam dinində mülayim patriarxal gender stereotiplərinin mövcudluğu radikal feminizmin yaranmasına şərait yaratmamışdır. R.Mirzəzadə “Gender və Feminizm” əsərində Qərb-Şərq və Azərbaycan ictimai fikir tarixində gender ideyalarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək, Azərbaycan xalqının özünəməxsus gender stereotiplərinin olduğunu ortaya qoymuş və problemin həlli ilə bağlı maraqlı təkliflər, tövsiyələr irəli sürmüşdür.

Azərbaycanda liberal feminizm ideyaları və gender tədqiqatları ilk mərhələdə QHT-nın həyata keçirdiyi beynəlxalq layihələrlə inkişaf etməyə başlamışdır. Onun ikinci mərhələsi 1997-

1998-ci illərdən başlayaraq elmi müstəviyə keçmiş və ictimai elmlər sahəsində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Feminizm və gender metodları əsasında Azərbaycanın sosial-mədəni mühitinin araşdırılması mərhələsi isə, bu sahədə yeni üçüncü mərhələnin başlanğıcıdır. Biz bu məqalədə həmin mərhələlərdə görülməli elmi-praktiki fəaliyyətləri işıqlandırmaya çalışdıq və belə qənaətə gəldik ki, Azərbaycanda artıq bu sahədə elmi-nəzəri baza formalaşmış və o, dinamik olaraq inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: feminist, gender, mədəniyyət, cins, kişilər, qadınlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. 1937-ci ildə Cenevrədə qüvvəyə minən Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) “Qadınların müxtəlif yeraltı işlərdə və şaxtalarda əməyinin məhdudlaşdırılması haqqında konvensiya”, 1945-ci ildə San-Fransiskoda BMT-nin cinsi birliyi insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi qəbul edilən beynəlxalq sazişi, 1946-cı ildə BMT-də yaradılan “Qadınların statusu məsələsi üzrə komissiya”, 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının təsdiq etdiyi “İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi”, 1951-ci ildən BMT-nin qüvvəyə minən “İnsanlarla ticarət və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında konvensiya”, 1952-ci ildə Cenevrədə qüvvəyə minən BƏT-nin “Analığın mühafizəsi haqqında 103 sayılı konvensiyası”, 1953-cü ildə Cenevrədə qüvvəyə minən BƏT-nin “Bərabər əməyə görə kişilərə və qadınlara bərabər haqq verilməsi haqqında 100 sayılı konvensiyası”, 1954-cü ildə qüvvəyə minən BMT-nin “Qadınların siyasi hüquqları haqqında konvensiya”, 1957-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Ərdə olan qadınların vətəndaşlığı haqqında konvensiya”, 1964-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Nigaha daxil olmağa razılıq, nigah üçün minimal yaş həddi və nigahların qeydiyyatı haqqında konvensiya”, 1979-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında konvensiya”, 1993-cü ildə BMT-də qəbul edilən “Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında deklarasiya” (mənbə: R.Aslanova, R. Mirzəzadə. Qadın hüquqları beynəlxalq və milli qanunvericilikdə). Bakı, 2002, s.119.

2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin yeni əsr və yeni minilliyin gəlişi münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. “Bakinskiy raboçiy” qəzeti, 31 dekabr, 2000-ci il.

3. www.gender-az.org

4. İskəndərova S., Qasımov Y., Kondratyev S. Kiberfeminizm: İnternet şəbəkələrində gender problemlərinin aktual informasiya resursları. Bakı, 2002.

5. Azərbaycan Respublikası QHT və Partiyalarda qadın problemləri üzrə strukturların siyahısı. Bakı, 2000.

6. Paşayeva G. Qadınların sülh prosesində iştirakının əhəmiyyətinə dair (UNİFEM-in layihəsi nümunəsində). Azərbaycanda qadın məsələsi: 90-cı ildən bu günə qədər. Gender kitabxanası, 20-ci buraxılış. Bakı, 2013.

7. Abasov Ə. Azərbaycanda qadın məsələsi: 90-cı ildən bu günə qədər. Gender kitabxanası, 20-ci buraxılış. Bakı, 2013.

8. Hüseynova H. Dövlət qadın siyasəti: Qadın cəmiyyətin mənəvi dayağıdır. Azərbaycanda qadın məsələsi: 90-cı ildən bu günə qədər. Gender kitabxanası, 20-ci buraxılış. Bakı, 2013.

9. Gender tədqiqatları. “El-Alliance”. Bakı, 2000.

Хаяла МАМЕДОВА

ФЕМИНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ И ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Настоящая статья посвящена гендерным исследованиям проводимым в Азербайджане. Социальные трансформации в постсоветский период привели к серьезным изменениям в области гендерного равновесия в азербайджанском обществе, возникновению новых гендерных ролей и преобразованию уже существующих. Гендерными исследованиями занимаются в вузах, Академии наук и Министерстве образования страны. Несмотря на наличие подобных исследований, отмечается необходимость более активного приобщения азербайджанских интеллектуалов к современному научному дискурсу с тем, чтобы они проявляли инициативу в данном вопросе.

Ключевые слова: феминизм, гендер, культура, пол, мужчины, женщины.

Khayala MAMMADOVA

FEMINIST IDEAS AND GENDER STUDIES IN AZERBAIJAN

Summary

This article analyzes the discourse on gender studies in Azerbaijan. Social transformations in the post-Soviet period brought about significant changes in the gender balance of the Azerbaijani society, the emergence of new gender roles, or the transformation of existing ones. Gender research is carried out in the universities, the Academy of Sciences and the Ministry of Education. Despite the presence of such investigations in the country the author notes that the Azerbaijani intellectuals should display more activity in modern scientific discourse on this question.

Keywords: feminism, gender, culture, sex, men, women.

Эльчин САРДАРОВ
диссертант, ИФП НАНА

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ РОЛИ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ
В ГУМАНИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ***

Сегодня в политике многих ведущих стран мира роль человеческого фактора в решении глобальных и локальных политических, социально-экономических и экологических проблем возрастает. Развитие цивилизации, стремление стран к обеспечению своих народов ресурсами и новыми технологиями требуют создания максимально свободных и благоприятных социальных условий для развития личности, ее участия в общественно-политической и экономической жизни страны, полного раскрытия творческих возможностей.

Происходящие в мире геополитические процессы, региональные и гражданские войны за главенство в политике, конкуренция за освоение новых территорий и управление экономическими ресурсами, проблема нищеты и бедности, международного терроризма, национального экстремизма, коррупции, миграции, безработицы, СПИДа, наркомании, малярии, изменения климата, смены политических властей по социально-политическим соображениям в европейских и арабских странах подчеркивают важность и жизненную необходимость обращения политиков как ведущих и богатых ресурсами стран, так и развивающихся стран к признанию государственными институтами власти приоритета человеческих ценностей, создания максимально благоприятных условий для свободного и устойчивого развития людей.

Сегодня Азербайджан планомерно и последовательно строит демократическое, правовое, светское государство. Успех в этом начинании и прогресс азербайджанского общества в немалой степени зависят от создания благоприятной почвы для развития независимых СМИ, свободы доступа людей к информации и образованию, стимулирования развития информационного обмена, диалога и партнерства различных ветвей властей и социальных групп (1, с.55).

СМИ необходимо больше места уделять освещению процесса формирования гражданских инициатив и вовлечения граждан в общественно-политический процесс в Азербайджане, повышению уровня политической культуры журналистов, информированности их относительно значения гражданской интеграции и ее правовых аспектов. От этого зависит перспективное развитие общества и его устойчивость (2, с. 46).

Мировое сообщество сейчас находится на переломном этапе своего развития, который характеризуется переоценкой ценностей, преодолением того, что мешает цивилизованному движению. Становится аксиомой, что сегодня все классы, общественные системы для реализации своих интересов в качестве предварительного условия должны не формально, а по существу признать авторитет человеческих ценностей. В этой связи повышается важность и ответственность социальной философии и как ее часть - философии экологической.

Наряду с человеческим фактором необходимо серьезно рассматривать вопросы охраны окружающей среды, экологической безопасности и устойчивого использования

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Lalə Mövsümova tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

природных ресурсов, предотвращения экологического террора, которые все чаще становятся предметом обсуждений глав государств и руководителей ведомств, на международных и региональных встречах, посвященных геополитическим конфликтам и путям их решения.

Экономический рост в последние года позволил незначительно улучшить качество жизни людей во всем мире. Наибольшую выгоду получили те, кто и так был очень богат. Остальные оплачивают последствия истощения природных ресурсов, социальных стрессов и ухудшения состояния экологической среды. Сегодня основная власть (политическая и экономическая) сконцентрирована в руках глобальных транснациональных корпораций - особой формы организаций бизнеса. Они неподконтрольны никому и по сути не несут никакой ответственности за свои действия. Остановить эту ситуацию или изменить ее в лучшую сторону можно посредством использования модели, которая совмещает социальное благополучие и сохранение окружающей среды. Это концепция устойчивого развития, которая предполагает совместное решение задач экономики, выработки новой международной политики. Для достижения подобной интеграции необходимо прежде всего обеспечить информированность общества о ценностях устойчивого развития, что способствует процессу гармонизации отношения бизнес-сектора к окружающей среде.

К сожалению, широкая общественность, особенно подрастающее поколение, молодежь, слабо информирована о понятии устойчивого развития, его принципах и значении для экологии Азербайджана и планеты в целом. А ведь нынешнее состояние водных, минеральных, биологических, земельных, агроклиматических и рекреационных ресурсов страны и их будущее не может не волновать каждого здравомыслящего человека. Задача экологической журналистики – привлечь внимание людей к проблеме охраны окружающей среды, к участию в конкретных мероприятиях разного уровня, направленных на улучшение ситуации. Журналисты должны не запугивать людей неизбежностью экологической катастрофы, а должны предлагать реальное решение каждой проблемы.

В настоящее время духовно-нравственное развитие - требование времени к профессиональной социально-экологической журналистике. Журналисты должны быть грамотными, высоко образованными людьми, обладающими высокими этическими принципами служения поиску истины. Они должны уметь самостоятельно формировать свои взгляды, иметь собственное мнение, свою точку зрения на различные общественные процессы. Пока не во всех политических институтах и общественных организациях имеются службы по работе с общественностью и четко выработанная стратегия по работе с ней. Вместе с тем журналисты стараются профессионально освещать политические, социально-экологические, экономические, культурные и другие темы в СМИ, используя официальные и альтернативные источники информации. При этом они добиваются широкого обсуждения наиболее острых проблем и их решения со стороны ответственных органов. Специализация журналистов по отдельным направлениям позволяет им профессионализироваться по конкретным сферам, пополнять базу данных контактов по темам, экспертам и источникам информации, дает возможность, более оперативно, последовательно и углубленно исследовать и освещать состояние развития и общественной пользы порученных им секторов.

Экологическая журналистика, как специализация сформировалась сравнительно недавно, хотя отдельные материалы, а также специализированные издания и программы по вопросам охраны окружающей среды имели место и до обретения Азербайджаном независимости. Глубокий анализ какой-либо экономической, социальной или другой

проблемы почти неизбежно выводит на экологическую проблематику. И наоборот, обращение к какой-либо проблеме экологии как к области знаний, к какому-либо событию, связанному с воздействием на окружающую среду (например аварии на предприятии), неизменно повлечет за собой обращение к другим аспектам этого воздействия - экономическим, политическим, социальным, медицинским, этическим. В узком смысле понятие «экологическая журналистика» подразумевает непрерывное, широкое освещение экологических вопросов - как глобального, так и локального значения. Причем, предметом такой журналистики могут быть не только проблемы, но и положительные примеры в области использования и охраны окружающей среды (3, с.10).

К глобальным экологическим проблемам, достойным внимания журналиста, можно отнести рост численности населения Земли и проблема обеспечения его продуктами питания. Следствием этого является разрушение окружающей среды - вырубку лесов, опустынивание, деградация почв и уничтожение естественной среды животных и растений. В качестве положительных примеров решения глобальных проблем можно привести совместные усилия под эгидой ООН по борьбе с разрушением озонового слоя в стратосфере, международные усилия по распространению чистых технологий (4, с.), а также усилия международного сообщества в рамках Киотского Протокола по предотвращению вредных выбросов в атмосферу и адаптации на планете, предотвращение сокращения биоразнообразия и др.

К проблемам национального уровня следует отнести рост городов и связанное с ним загрязнение воздуха, воды и так называемое шумовое «загрязнение». Положительными примерами решения экологических проблем национального масштаба можно также считать мероприятия и проекты, обеспечивающие устойчивое развитие страны и рациональное использование природных ресурсов.

В Азербайджане в рамках европейских и азиатских программ развития министерство экологии и природных ресурсов Азербайджанской Республики, экологические гражданские объединения и бизнес структуры осуществляют проекты по устойчивому развитию горных районов, прикаспийских рыбных хозяйств, по созданию национального плана действий по ведению борьбы с опустыниванием, развитию национальных парков и заповедников, восстановлению лесов, охране и воспроизводству осетровых, улучшению системы водообеспечения и управления отходами, развитию альтернативной энергии и др.

Один из примеров экологической проблемы на бытовом уровне – это использование пестицидов. Эта проблема волнует в равной степени как и фермеров, так и рядового потребителя, которому приходится использовать в пище обработанные химикатами овощи и фрукты. В качестве примера положительного решения экологических проблем, волнующих рядового гражданина, можно привести эффективное землепользование, контроль и успешную очистку зон отдыха от мусора. И об этом тоже важно информировать население (5, с. 297).

Журналисты должны знать, что современная общая экология – это научное направление, рассматривающее совокупность природных и отчасти социальных явлений и предметов с точки зрения состояния и развития экосистем, т.е взаимосвязанных организмов разных биологических видов, а также взаимодействия их с окружающей средой. В переводе с греческого экология (oikos – дом, родина; logos – понятие, усение) наука о доме, о взаимоотношениях между живыми организмами и окружающей их средой.

Понятие «экологическая информация» прочно вошла в нашу речь, в лексикон журналистов и различных организаций, работающих в весьма широкой области экологии. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия

решений и доступа к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды» определяет это понятие следующим образом: «Экологическая информация» означает любую информацию в письменной, аудиовизуальной, электронной или любой другой материальной форме о состоянии элементов окружающей среды – таких, как воздух и атмосфера, вода, почва, земля, ландшафт и природные объекты, биологическое разнообразие и его компоненты, включая генетически измененные организмы, и взаимодействие между этими элементами; о факторах, таких, как вещества, элементы, шум излучение; о деятельности или мерах, включая административные меры, соглашения в области окружающей среды, политику, законодательство, планы и программу, оказывающие или способные оказать воздействие на элементы окружающей среды и анализ затрат и результатов и другой экономической анализ и допущения, использованные при принятии решений по вопросам окружающей среды; о состоянии здоровья и безопасности людей, условиях их жизни; о состоянии объектов культуры, зданий и сооружений в той степени, в какой на них воздействует или может воздействовать состояние элементов окружающей среды или, через посредничество этих элементов. Данное определение свидетельствует о том, что экологическая информация не сводится только к «информации о состоянии окружающей среды», будь то концентрация в воздухе загрязняющих веществ или численность популяции животных.

Азербайджан присоединился к Орхусской конвенции в 2000 году, хотя необходимость информирования общественности по вопросам окружающей среды была предусмотрена законодательством страны и до подписания и ратификации данной конвенции. Но эти нормы, как и вся законодательная система, носили по большей части декларативный характер.

Не менее важной в деятельности отечественных экологов (как государственных, так и частных) является разработка пособий для оказания помощи различным государственным ведомствам и учреждениям всех уровней в выполнении ими задач, связанных с реализацией конвенции на практике.

Органом, ответственным за выполнение Орхусской конвенции в Азербайджане, является Министерство экологии и природных ресурсов. До создания министерства многие экологические организации и журналисты, освещающие социально-экологические проблемы, испытывали серьезные затруднения в получении специальной информации, налаживании контактов с ведомственными экологическими структурами, ведении переписки и т.д. Но с открытием в 2002 году при министерстве Орхус-центра ситуация кардинально изменилась. За время своего существования он сумел завоевать доверие гражданского общества. Если в начале своей деятельности там собирались как правило представители местных экологических организаций, обсуждавших наиболее актуальные для нашей страны вопросы охраны окружающей среды (последствия глобального изменения климата, промышленные загрязнения, очистка воды, сохранение биоресурсов и т.д.), то в последнее время в Орхуз-центре нередко проводились мероприятия с участием международных экспертов - европейских и азиатских организаций и структур, а также экологических журналистов.

Между тем, как отмечают сами сотрудники центра, пока не все экологические организации и журналисты, представляющие социально-экологические отделы СМИ, используют в полную силу тот широкий спектр услуг, который он предлагает (6).

Состояние здоровья, благополучие людей напрямую связано с окружающей средой. Поэтому население остро реагирует на любую информацию о состоянии окружающей среды. В этом сказывается один из основных инстинктов человека – инстинкт выживания. Современная деятельность человечества (производство и потребление) оказывает

отрицательное воздействие на окружающую среду. И если иной раз сложно проследить, например, воздействие выхлопов автомобилей и парникового эффекта на климат, то появление производственного предприятия рядом с домом человек воспринимает как потенциальный источник загрязнения и угрозу собственному здоровью. Действительно, многие конфликты возникают именно в связи с экологическими аспектами деятельности различных организаций.

В условиях бурного развития экономики в Азербайджане государственные природоохранные организации, экологические гражданские объединения и экологические журналисты из различных СМИ стремятся путем информирования, просвещения, организации и контроля минимизировать вред, наносимый окружающей среде и здоровью человека.

Значительный вклад в повышение экологической информированности журналистов и развитие экологической журналистики в Азербайджане внес семинар на тему: «Современные климатические изменения в Азербайджане», проведенный 14 ноября 2011 года Азербайджанским государственным телеграфным агентством «АзерТадж», Московским бюро ЮНЕСКО и Национальной комиссией Азербайджанской Республики по ЮНЕСКО. На этом семинаре глава государства, Президент Ильхам Алиев предложил объявить 2010 год Годом экологии (7). Большое значение имело также издание пособия для журналистов «Изменения климата и экологическая стабильность».

Азербайджанские ученые (директор Научно-исследовательского института гидрометеорологии Национального департамента гидрометеорологии Министерства экологии и природных ресурсов, профессор Рза Махмудов, член-корреспондент НАНА Рамиз Мамедов, президент Международной экоэнергетической академии, профессор Фаган Алиев, профессор Бакинского государственного университета Фарда Иманов, национальный координатор Европейского Союза по проекту Кура-ТАСИС Рафиг Вердиев, заведующий лабораторией Научно-исследовательского института гидрометеорологии Национального департамента гидрометеорологии Министерства экологии и природных ресурсов Ровшан Аббасов) поддерживают мнение зарубежных ученых и международных экспертов о том, что естественные и техногенные причины глобальных климатических изменений являются одной из основных угроз нового тысячелетия. Они вызывают у них серьезную обеспокоенность. В этой связи необходимо продолжать поиск эффективных путей сокращения их влияния на окружающую среду и определить задачи для прессы, работающей в этой области.

Профессиональные журналисты и руководители СМИ отмечают гуманистический и просветительский характер экологической журналистики, ее предназначенную роль в период глобальных экологических процессов. Во времена бывшего Советского Союза информация о состоянии окружающей среды держалась в тайне, уделялось незначительное место экологическим проблемам. Сегодня экологическая журналистика переживает новую эру, перед ней поставлены новые задачи. В современных условиях информация об экологических проблемах должна оперативно распространяться, экологической журналистике необходимо взять на себя просветительскую миссию (8).

Председатель Совета по СМИ Афлатун Амашев отмечает важность сохранения экологического баланса в мире, который был нарушен за последние 30-40 лет. В деле освещения экологических проблем в Азербайджане достигнуты определенные успехи. Можно констатировать тот факт, что в стране создана экологическая журналистика. Было бы целесообразно провести научную конференцию на тему: «Азербайджанская журналистика и экологические проблемы», проанализировать тенденции, обсудить вопросы освещения экологических проблем, освещаемых в СМИ.

Следует также отметить, что в высших учебных заведениях страны на факультетах журналистики не ведутся уроки экологии. Их проведение было бы полезно для будущих журналистов. В целом ощущается потребность в специализации прессы, пишущей на темы экологии, подготовки их рейтинга.

Развитие экологической журналистики в определенной степени поддерживается и стимулируется посредством конкурсов, организуемых государством в лице Министерства экологии и природных ресурсов, а также международных и местных общественных организаций. Цель подобных конкурсов - информирование общества по вопросам оздоровления экологической ситуации, окружающей среды, охраны природных ресурсов, обеспечения устойчивым использованием природой.

Министр Экологии и Природных Ресурсов Азербайджана Гусейнгулу Багиров считает, что от воздействия каждого человека на природу, его отношения к ней многое зависит. 70% экологических проблем связано с нормой жизни, ежедневной деятельностью, традициями и другими вопросами. В деле обеспечения взаимного обмена мнениями с обществом роль журналистов существенна. Сегодня люди должны уметь задавать себе вопрос: «Что я делаю для охраны экологии?». Для того, чтобы стимулировать людей в направлении охраны окружающей среды, природы и добиться в этом вопросе определенных результатов среди журналистов проводятся конкурсы (9).

В публикациях и передачах экологических журналистов не раз поднимались проблемы качества питьевой воды и угрозы здоровью населения Апшерона и регионов страны; загрязнения рек Кура и Араз трансграничными водами, а также промышленными и бытовыми отходами внутри страны; повышения уровня Каспия; пагубных последствий нефтяных разливов, сказавшихся на массовой гибели птиц и каспийских тюленей; опасности исчезновения популяции осетровых Каспия из-за браконьерства и техногенных воздействий; угрозы здоровью населения проживающего вблизи Габалинской локационной станции; сохранения редких видов растений и животных, внесенных в «Красную книгу»; воспроизводства традиционных национальных «зеленых культур» Апшерона – инжира, оливы, тута, и многие другие проблемы.

Поскольку именно средства массовой информации сегодня являются основным источником экологической информации для большинства граждан, именно от журналиста зависит, узнают ли люди о существующей проблеме и как они к ней отнесутся: вызовет ли эта проблема панику в обществе или, напротив, приведет к решительным действиям по защите своих прав на благоприятную окружающую среду. Можно утверждать, что экологическая журналистика - это один из инструментов решения экологических проблем. И это накладывает определенную ответственность на журналиста, освещающего темы экологии.

Главная задача журналиста, освещающего социальные и экологические проблемы, - понять, что происходит, и корректно рассказать это людям. Общепринятые профессиональные требования при описании происходящего - отсутствие фактических ошибок, легко опровержимых, недоказанных предположений, избежание конфликта между сторонами и непредвзятое отношение к событию и его участникам. Работа над экологическими проблемами, особенно в новостной журналистике, большинство тем которой составляют аварии, катастрофы, заболевания, вызванные загрязнением окружающей среды, добавляет еще две группы требований, более жестких: социальные и этические. При описании событий журналист не должен оскорблять чувства пострадавших, сеять панику или призывать к противоправным действиям (3, с. 66).

При подготовке материалов важно привести несколько точек зрения на проблему, техническую информацию представлять в упрощенном виде, необходимо проявлять

осторожность при обращении с фактической информацией и согласовывать материал с участниками, мнение которых будет использовано. Журналист должен проявлять корректность по отношению ко всем участникам материала, ссылаться на источник информации. Он может предложить возможные решения, а не ограничиваться только постановкой проблемы.

Авторы руководства «Элементы журналистики» Билл Ковач и Том Розенстил предлагают журналистам несколько основных направлений: журналист свободен, но только в пределах той среды, где он живет и работает. Иными словами, он обязан выполнять заказы как общества, так и своего руководства. Однако в цивилизованном мире оба заказчика обязательно внесут несколько условий, в том числе и качество. Среди профессиональных журналистов истинным профессионалом является тот, кто соответствует основному критерию оценки - кто обладает практическим опытом, и только за ним следует профессионал, получивший специальное образование. Опытный журналист – тот, кто растет в процессе своей профессиональной деятельности и никогда не нарушает одну из самых основных журналистских заповедей - многократную перепроверку точности информации (10, с. 13).

Экологическая тематика должна быть актуальной не только во время напряженной ситуации, возникающей на политической или бытовой почве. СМИ должны быть заинтересованы вкладывать деньги в экологическое образование своих сотрудников. Крайне необходимо поддерживать и финансировать международные и национальные тренинг программы, информационные приложения и сайты, направленные на повышение экологической информированности и грамотности журналистов, экологических гражданских объединений, развитие их связей с экспертами в области экологии.

Роль СМИ в организации общественного движения за охрану окружающей среды неопределимо высока. Чуть меньше 50% земли в Азербайджане приватизировано или передано муниципалитетам, управляется отдельными лицами и органами самоуправления, которые забыли традиции управления частным земледелием за 70 лет советского периода. В стране реализуются глобальные транспортные проекты, площадь которых охватывает сотни тысяч гектаров. В этих условиях только путем убеждения, информирования, просвещения широкого круга населения можно сохранить очень богатую флору и фауну страны.

К сожалению следует отметить, что потенциал специализированных СМИ в области охраны окружающей среды еще недостаточен для решения этих задач. Необходимо часто организовывать тренинги, обмен опытом и курсы повышения квалификации для экожурналистов, проводить тематические конкурсы и т.д. В этом плане периодически проводимые Министерством экологии и природных ресурсов конкурсы имеют большое значение. Необходимо создавать специальные периодические экологические рубрики в центральных и региональных телеканалах, газетах и журналах (11).

Молодые журналисты, руководители СМИ, а также те, кто стоял у истоков зарождения современной национальной журналистики и сегодня преподает эту дисциплину в вузах страны, считают важным формирование экологического сознания и экологической культуры в обществе посредством СМИ.

Для того, чтобы добиться широкого освещения экологической информации в азербайджанской прессе, необходима последовательная и продуманная политика государства по социальному просвещению населения; она должна вестись не только посредством СМИ, а начаться с образования. Для того, чтобы в стране развивалась специализированная экологическая журналистика, редакторам изданий необходимо

больше места уделять изучению экологической тематики и экологическому просвещению, а также профессиональному росту своих сотрудников.

Председатель Союза журналистов Азербайджана, главный редактор газеты «Зеркало» Эльчин Шихлинский, касаясь развития экологической журналистики в стране, отметил следующее: «Проблемы экологии поднимаются на социальный уровень, а на этом уровне те проблемы, которые не находят своего решения, постепенно политизируются. Газета «Зеркало» периодически выделяет место проблемам экологии. В газете есть сотрудник, работающий в этой сфере. И в других газетах также публикуются подобные материалы. Однако, считаю, что исследования должны вестись более углубленно» (12).

СМИ являются сегодня основным источником экологической информации для большинства граждан. Именно от того, как будут люди относиться к окружающей среде, во многом зависит уровень экологической культуры в обществе. От профессионализма журналистов, от их экологической грамотности, качества подачи в СМИ разного уровня экологически значимой информации зависит сегодня экологическая культура общества в целом.

В завершение статьи хотелось бы отметить, что работа над ней показала, что тематика гуманистического и экологического просвещения общества, идеи справедливости, равенства, гармонии человека и природы, красоты, достойного бытия, занимавшие важное место в классической философии, сегодня, в условиях глобализации и модернизации, приобретают все большее значение и важность. В этой связи социально-экологической журналистике отводится важная роль - просвещать и инициировать процесс развития и, самое главное – быть на страже гуманистических ценностей, выступать на стороне людей и природы в вопросах свободы и равенства, устойчивого использования природных ресурсов, сохранения планеты и цивилизации от различных угроз. Это новое для азербайджанской журналистики направление находится на пути динамического развития.

Идеи охраны окружающей среды и экологическая тематика в СМИ привлекают все больше и больше журналистов; факультеты журналистики, философии и социологии ведущих вузов страны стремятся включать в учебные программы лекции и семинары по экологической журналистике, экологическому образованию и экологическим инициативам, а также проводить семинары и конференции по этим вопросам.

В Азербайджане для эволюционного и поступательного развития есть политическая воля руководства страны и традиционно-гуманистическая ориентированность общества. Развивать гуманитарную культуру и обеспечивать ее преемственность - дело в большей степени социально-экологической журналистики.

Ключевые слова: гуманизация, наука, социально-экологическая журналистика, экологическая политика, политические институты.

Список использованной литературы

1. Э.Сардаров. Гражданское общество в зеркале прессы. «Техсил». Елм, 2002.
2. Ф.Бабаев. Гражданская интеграция в Азербайджане и СМИ. Баку: Издательский дом «Апостроф», 2011.
3. Кочинева А., Берлова О., Колесникова В. Экологическая журналистика. Центр координации и информации Социально-экологического Союза. М., 1999.
4. Фридман Ш.М., Фридман К.А. Пособие по экологической журналистике. Комиссия ООН по странам Азии и Тихоокеанского региона. Бангкок, Таиланд, 1988.

5. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук. Под редакцией докт. филос. наук, проф. В.В.Миронова. М.: Гардарики, 2006.

6. Орхусская конвенция. Доступ к экологической информации - право каждого гражданина. Сардаров Э. <http://www.azerizv.az/news/a-4589.html>, 14.04.2010

7. Обучающий семинар для профессионалов СМИ по вопросам изменения климата состоялся в Азербайджане.

http://www.unesco.org/new/ru/moscow/about-this-office/single-view/news/capacity_building_seminar_on_climate_change_for_media_professionals_held_in_azərbayjan/. 16.11.2009)

8. Азербайджан и Московское бюро ЮНЕСКО провели совместный семинар на тему: Современные климатические изменения в Азербайджане <http://azecology.az/rus/news/inthe-country/924-azertadzh-moskovskoe-bjuro-junesko.html>

9. Объявлен конкурс для журналистов в связи с Днем охраны окружающей среды. http://www.sia.az/index.php?action=static_detail&static_id=79652

10. Кириа О. Экожурналистика – существует ли она?!... Ежеквартальный журнал регионального экологического центра для Кавказа, вып. 9. Тбилиси, 2005.

11. Окружающая среда в Азербайджане: глобальные проблемы и пути их решения. О них рассказывает доктор химических наук, профессор, руководитель лаборатории Национальной академии наук, председатель экологического общества «Рузгар» Мустафаев И., Сардаров Э. Газета «Зеркало», № 46, 2007.

12. Азизова Т.

<http://www.mediaforum.az/az/2012/04/03/MED%C4%B0ADA-EKOLOG%C4%B0YA-125315220c04.html> Экология в медиа. Мнение преподавателя факультета журналистики БГУ, эксперта по СМИ Мамедли З. 2012-04-03 - 12:53:00

Elçin SƏRDAROV

AZƏRBAYCANDA SOSIAL-EKOLOJİ JURNALİSTİKANIN EKOLOJİ SİYASƏTİN HUMANİSTLƏŞMƏSİNDƏKİ ROLUNUN SOSIAL-FƏLSƏFİ DƏRKİ

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə ictimai həyatın humanistləşməsi problemlərinin sosial-fəlsəfi dərkindən, qloballaşma prosesində insana və ətraf mühitə humanist münasibətdən və siyasi idarəetmə institutların humanistləşməsində sosial-ekoloji jurnalistikanın rolundan bəhs edilir. Həmçinin müasir şəraitdə fəlsəfi fikirdə demokratik və humanitar-ekoloji təfəkkürün təkamülü, dövlətin idarə olunması siyasətində cəmiyyətin geosiyasi, sosial-siyasi və iqtisadi məsələlərin həllində insan dəyərlərinin prioritetliyinin vacibliyi haqqında, ədalətlik, bərabərçilik ideallarının həyata keçirilməsi, yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı, təbii sərvətlərin davamlı istifadəsi üçün həqiqi şəraitin yaranmasının vacibliyi haqqında söhbət açılır.

Açar sözlər: humanistləşmə, elm, sosial-ekoloji jurnalistika, ekoloji siyasət, siyasi institutlar.

Elchin SARDAROV

**SOCIAL AND PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF THE ROLE
OF SOCIO-ECOLOGICAL JOURNALISM IN HUMANIZATION OF
ECOLOGICAL POLITICS IN AZERBAIJAN**

Summary

In the article the point is socio-philosophical comprehension of humanization problem of social life, humanistic attitude to human being and his surrounding during the globalization process, role of socio-ecological journalism in humanization of institutions of political governance, the evolution of democratic and humanitarian-ecological thinking in philosophical thought, as well the importance of priority of human values in the governance of state in solution of geopolitical, socio-political and economic problems of society, the need to create real conditions for realization of ideals of justice, equality, development of creative personality, sustainable use of natural resources in the modern period.

Keywords: humanization, science, socio-ecological journalism, ecological politics, political institutions.

Əntiqə PAŞAYEVA
doktorant məzun,
Tehran Universiteti

SPİNOZA FƏLSƏFƏSİNDƏ CÖVHƏR MƏFHUMU VƏ ONUN TƏRİFİ*

“Nəfsin ən fəzilətli odur ki, Allahın varlığını tanısın”.

Spinoza

Müqəddimə

Bəşəriyyət tarixi yarandığı vaxtdan ilahi etiqadlar mövcud olmuşdur. Tarix səhifələrinə nəzər saldıqda görürük ki, insanların düşüncə tərzində daim yaradana inam olmaqla yanaşı, ona sitayiş olmuşdur. Hətta büt-pərəstlər də yaratdıqları bütlərə yaradan kimi inanmışlar. Aləmin yaratıcısı və idarəçisi onun yaratdığı bəşəriyyət tərəfindən həmişə öyrənilib və tədqiq olunmuşdur. Amma bu öyrənmə və dərk etmə insanların idrakında elmi səviyyəsindən asılı olmuşdur. Əlbəttə, bu təbii bir prosesdir, çünki insanların baxışları fərqli olduğu üçün onların yürütdüyü fikirlər də müxtəlifdir. Elə bunun nəticəsidir ki, bu mövzu əsrlər boyu bütün elm və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Fəlsəfə tarixində milliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq bəzi şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onların elmi fəaliyyətləri ilə yanaşı, həm də müəyyən bir mövzu barəsində yürütdüyü qeyri-adi fikirlər və təhlillər istər-istəməz oxucunun diqqətini özünə cəlb etmiş və düşündürmüşdür. Belə bir elm və hikmət fədailərindən biri də XVII-ci əsrdə yaşamış məşhur hollandiyalı filosof *Baruq Benedikt Spinozadır*. Spinoza fəlsəfəsində bir çox mövzular təhlil olunur. Amma bu mövzular içərisində ən çox diqqəti cəlb edən Allah və onun varlığının sübutu mövzusuudur. Dahi filosof çox dəqiqliklə gətirilən və inkar olunmayan tutarlı dəlilləri elmi yolla sübuta yetirir. Onun fəlsəfəsi dərin olmaqla yanaşı, həm də ağıla və dəlillərə əsaslandığı üçün təhlil olunması zəruridir. Elə buna görə də bəzi filosoflar Spinozayı zehni məşğul edən və düşündürən fikirlərinə görə şücaətli bir filosof adlandırmışlar (1, s. 331).

Bu məqalədə əsas məqsədim Spinoza fəlsəfəsində cövhər məfhumunun necə tədqiq və sübut olunmasını təhlil etməklə yanaşı, həm də onun hansı dəlillərə əsasən Allahın varlığını cövhərlə eyniləşdirdiyini aydınlaşdırmaqdır. Çünki heç bir filosof Allahı cövhər adlandırmayıb. Hətta əgər *Rena Dekart* fəlsəfəsinə müraciət etsək görərik ki, Dekart cövhəri, ruh və maddə adlandırır. Onun fikrinə əsasən bu aləmdə cövhər ikilik təşkil edir və o da ruh və maddədən ibarətdir. Elə buna görə də Dekartın bu nəzəriyyəsi “ikilik” adlandırılır. Maraqlı burasıdır ki, filosofların əksəriyyəti və hətta Spinoza fəlsəfəsini təfsir edən şərhçi Volfson da Spinozayı Dekart fəlsəfəsindən bəhrələndiyini və onun fikrini təlqin edənlərdən biri kimi qeyd edir. Amma, belə bir sual yaranır ki, bəs necə oldu ki, cövhər məsələsində fikir ayrılığı yarandı, biri cövhəri ruh və maddəyə aid edir və digəri isə cövhəri tək olan Allahın vücudu ilə eyniləşdirir? Əlbətdə, məqsədimiz məqalədə Dekartın bu barədə olan fikrini Spinozanın nəzəri ilə təhlil və müqayisə etmək deyildir, çünki bu iki filosofun bu mövzu barəsində oxşar cəhətləri mövcud olduğu üçün müqayisəyə ehtiyac yoxdur, sadəcə olaraq oxucuda yaranan şübhəni aradan qaldırmaq üçün işarə edirik.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Zümrüd Quluzadə tərəfindən çapa məsləhət görüleb.

İnkar olunması deyildir ki, Spinoza Dekartın fəlsəfi fikirlərindən və onun bu barədə olan nəzəriyyəsindən istifadə etmişdir, amma heç vaxt onun fəlsəfəsini tam olaraq qəbul etməmişdir. Yazdığı məktublarının birində Dekart fəlsəfəsinin əsas məsələləri ilə müxalifət etdiyini, Dekart və onun ardıcılığının da ondan uzaqlaşdığını qeyd edir. Dostu *Oldenburqa* yazdığı məktublarının birində ona verilən: “Dekart və Biken fəlsəfəsinin zəif tərəfləri hansılardır” sualına cavabında bildirir ki, bu filosofların ən mühüm və çatışmayan cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar hər bir şeyin yaradanını, yəni birinci illətini tanımaqdan uzaqdırlar (4, Letter 2).

Spinozanın həyatı və fəaliyyəti barədə qısa məlumat

Yəhudi mənşəli, hollandiyalı məşhur filosof *Baruq Benedikt Spinoza* 1632-ci ildə noyabr ayının 24-də Hollandiyanın *Amsterdam* şəhərində, tanınmış bir ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Uşaqlıq illəri doğulduğu şəhərdə, yəni Amsterdamda keçmişdir. O, bu şəhərdə, *İşibah* adlanan ibrani məktəbində ilk təhsilini almışdır (3, s. 36).

Spinoza o dövrdə çox məşhur olan tanınmış filosoflardan və kəlam elmini dərinlən bilən alimlərdən dərslər almışdır. Tarixdə müəllimi olan alimlərdən bir neçəsinin adı qeyd olunur. Bunlardan biri də *Manasa Bin İsrail* və *Sal Levi Morteriyadır*. Bundan əlavə, o yəhudilərin “*Gabala*” adlandırdıqları ibrani lüğətindən də geniş istifadə etməklə yanaşı, həmçinin yəhudilərin müqəddəs kitabı sayılan “*Təlmud*”u dərinlən mütaliə etmiş və öyrənmişdir. Spinoza hələ iyirmi yaşında olarkən Hollandiyanın məşhur təbib və ədibi olan *Fransız Van den Endenin* məktəbinə getmiş və burada latın dilini öyrənməklə yanaşı, tibb, riyaziyyat kimi elmin digər sahələrini də mənimsəmişdir. Bu böyük filosofun elmi fəaliyyətinə nəzər saldıqda bir çox məşhur filosofların, o cümlədən *Tomas Akvinas*, *Fransız Biken*, *Habez*, *Gritos* və həmçinin *Cordano Bruno* kimi məşhur vəhdət nəzəriyyəsini təhlil edən görkəmli filosofların və kəlamşünasların fikirlərini görürük. Van den Endenin yazdığına görə Spinoza əsasən *Cordano Brunonun* əsərlərinə və vəhdət barəsində olan fikirlərinə daha çox diqqət etmişdir, şübhəsiz ki, bu da onun fəlsəfəsində açıq-aşkar özünü göstərir (4, s.130).

Spinoza yuxarıda adları qeyd olunan şəxsiyyətlərin əsərlərindən və onların fəlsəfi düşüncələrindən bəhrələnmişdir. Amma, onun maraq göstərdiyi və təhlil etdiyi vəhdət nəzəriyyəsi və bununla bağlı olan digər fikirləri heç də dini icma rəhbərləri tərəfindən yaxşı qarşılanmırdı. Spinoza dini əqidəsinə görə tənqid olunur və hətta məhkəməyə çağırılıb ona xəbərdarlıq olunurdu. Bütün bunlar o yerə çatdı ki, hətta bəziləri tərəfindən lənətlənib dini icmadan qovuldu. Amma, buna baxmayaraq bu böyük filosof onların heç birinə əhəmiyyət verməyərək fikirlərində davam edirdi və bildirirdi: “Bütün işlər əbədi və əzəli olan Allahın qüdrəti əsasında və bu aləmdə pis heç nə yoxdur” (5, Letter 43).

Spinoza fəlsəfəsinin əsası təkə epistemologiya, mentalit fəlsəfə, metafizika, estetika, ilahiyyat və siyasətin nəzəriyyəsi ilə bitmir. O, demək olar ki, elmin bütün sahələrindən bəhs etmişdir. O, *Əxlaq* adlı kitabını həndəsə elminin xüsusi qaydasına əsasən yazılmışdır. Onun bu əsəri əxlaqi məsələlərdən daha çox metafizikadan bəhs edir. Spinozanın baxışlarına əsasən, əgər bizim Allah və nəfs barəsində olan təsəvvürlərimiz düzgün olsa və öz ruhi duyğularımızı tanısaq bunun nəticəsində həyatımız xoş keçəcək, yox əgər bu təsəvvür düzgün olmasa, biz qeyri-maddi varlıqlar barəsində heç bir nəticəni əldə edə bilmərik. Özünün qeyd etdiyi kimi: “nəfsin ən xeyirlisi Allahı tanımaq və ən fəzilətlisi isə odur ki, Allahın varlığını tanısan” (6, s.209). Çünki Allahın varlığı qeyri maddi, nəhayətsiz və əbədi olduğu üçün yalnız qeyri maddi olan nəfs onun varlığını tanıya bilər.

Cövhər məfhumu və onun tərifi

Spinoza fəlsəfəsini təhlil etdikdə görürük ki, cövhər məfhumu xüsusi olaraq təhlil olunur. O, yazdığı *Əxlaq* adlı kitabında bu mövzunu ümumi deyil, məhz xüsusi olaraq təhlil etmiş və cövhərin vəhdətini sübuta yetirmişdir. Bu mövzu demək olar ki, Spinoza fəlsəfəsini tamami ilə əhatə edir. Onun fəlsəfi nəzəriyyəsində “cövhər”, “sifət”, “cövhərin vəziyyəti” xüsusi olaraq işlənir. Ərəb kəlməsi olan “cövhər” latın sözü olan “essentia, substantia” terminindən götürülmüşdür. Amma, yunan dilində isə o, “Ousia” adlanır ki, bunun da mənası “olmaq” deməkdir.

Qeyd olundu ki, Spinoza fəlsəfəsinin əsas mövzusunun cövhər təşkilidir. Onun fikrincə, tək-cə bir cövhər mövcuddur. Cövhər təbiətlə birləşərək vahid ilahi bir varlıq mənasındadır. “Mənim cövhər məfhumundan məqsədim ondan ibarətdir ki, heç bir şeyə söykənmədən öz zatına əsasən təsəvvür olunsun” (7, Letter 15). Bunun mənası o deməkdir ki, cövhər müstəqil bir varlıq olmaqla öz zatına bağlıdır.

Kulpe Fəlsəfənin başlanğıcı adlı kitabında cövhərin mahiyyətindən bəhs etdikdən sonra qeyd edir ki, “Spinoza birinci filosofdur ki, bu mövzu barəsində bəhs etmiş, “özünə bağlı olan” kəlməsini Allahın varlığına aid edərək onu vahid və əbədi olan bir cövhər adlandırmışdır (8, s.198).

Bu mövzu ilə bağlı qədim yunan filosoflarının baxışlarını təhlil etdikdə görürük ki, Spinozanın fikirləri ilə oxşar cəhətləri olduğu kimi fərqli cəhətləri də mövcuddur, məsələn; Aristotelin fikrincə cövhər öz zatına əsasən mövcuddur; yəni özü-öz yaradıcısıdır və digər əşyalar cövhərə aid edilir (9, s.166).

Diqqət etmək lazımdır ki, Spinoza cövhəri təbiətlə birləşdirərək vahid, ilahi bir varlıq mənasında işlədir, amma Aristotel cövhərin öz zatına bağlı olduğunu qeyd edir. Aristotelə görə cövhər ümumi bir məfhumdur və bu aləmdə hər nə varsa onlara şamil olunur; insan, ay, günəş, dağ, ağac, daş və s... amma Spinoza cövhərə xüsusi bir məna verərək onu təbiətlə eyniləşdirib tək olan Allaha aid edir. Çünki onun nəzərində cövhərdən məqsəd Allah və təbiətdir nəinki ümumi varlıqlar. Həmçinin cövhərin və onun sifətlərinin dərk olunmasını ağılla bağlayır onun fikrincə, cövhər təbiət aləmində bizim dərk etdiyimiz ağıl vasitəsi ilə mövcuddur, yəni onun varlığını xəyalla deyil məhz ağılla dərk edirik. Allah və Təbiət vəhdət təşkil edir və təbiət də Allahın vücuduna bağlıdır. O, fikrini əsaslandırmaq üçün təbiəti iki hissəyə ayırır. Birinci, təbiət məfhumundan məqsəd, yəni Allah və ya təbiət dedikdə mütləq varlıq olan, öz zatına bağlı olan, heç bir şeyə ehtiyacı olmayan, aləmin və ya təbiətin yaradıcısı olan Xəliq (*Natura Naturans*) nəzərdə tutulur. İkinci, təbiətdə yaradılan, aləmdə olan bütün varlıqlar və təbiətin yaranmışları, məxluqat aləmi (*Natura Naturata*). Xəliq yaranan, məxluq isə yaranandır, məxluqun nəinki varlığı, hətta təsəvvürü də yaranana bağlıdır. “Hər nə varsa Allahın vücuduna bağlıdır və mümkün deyil bir şey Allah olmadan yaranıb təsəvvür olunsun” (10, s.49). Hər bir şeyin varlığında və onun yaranmasında Allahın qüdrəti və izi vardır, onsuz heç bir şey mümkün deyil və Allah yaranmışların yaradıcısıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Spinoza təbiəti cövhərlə birləşdirdikdə heç də onun məqsədi Allahı maddi bir varlıq kimi tanımaq və tanıtdırmaq deyil, əksinə əsas məqsədi odur ki, bir halda ki, təbiət yarananın varlığına bağlıdır, onda ola bilməz yaranmış yaranandan ayrı təsəvvür olunsun. Onu, bu əqidəsinə görə ateist filosof adlandıranlar da olub. Onların nəzərincə, təbiət maddədən ibarətdir necə ola bilər ki, qeyri maddi varlıqla vəhdət təşkil etsin?

Spinoza tutulan bu irada, *Oldenburqa* yazdığı məktublarının birində cavab olaraq bildirir ki, “Allah, mənim nəzərimdə onların məna qarşı yürütdüyü ittihamlardan tamami ilə fərqlidir, çünki mənim nəzərimdə Allahın varlığı o deməkdir ki, Allah bütün əşyanın əbədi yaradıcısı və ya səbəbkarıdır və bu əbədiliyi təbiətdən kənardə axtarmaq düzgün deyil; hər şey Allahın varlığına bağlıdır. Mənim bu əqidəm qədim filosofların əqidəsi ilə eynidir və hətta mən deyə

bilərəm ki, mənim nəzər və baxışlarım qədim ibrənilərin nəzərləri ilə eynidir. Əgər bir şəxs mənim Allah barəsində olan əqidəmi cismani maddə ilə eyniləşdirirsə çox böyük səhvə yol vermiş olur, çünki mən heç vaxt bu əqidədə olmamışam” (11, Letter 73).

Fəlsəfə tarixindən bəhs edən tarixçi-filosoflar əsərlərində yazırlar ki, Spinozanın “varlığın vəhdəti” barədə olan nəzəriyyəsi heç də cismani və maddi deyil, vücudun vəhdətindən məqsəd həmişə varlığı mövcud olan, bəsit, ehtiyacsız, əbədi olan Allah nəzərdə tutulur.

Spinoza fəlsəfəsində cövhər məfhumunu təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onun əqidəsinə görə fəlsəfi dəlillərin düzgün tərtibi ondan ibarətdir ki, biz vücud və ilahi təbiətdən başlayaraq məntiqə əsaslanmaqla nəticəyə gəlirik; yəni onun fəlsəfi qanununa əsasən, cövhər və ya həmin ilahi təbiət hamıdan və hər şeydən əvvəl təsəvvür və mövcud olmalıdır. Bu qanun, hətta hər hansı bir şeyin tanınmağında nəzərə alınmalıdır. Bu, Allahın təbiət aləmi ilə yaxınlığı deməkdir, yəni hər şey onun yaratdığıdır və bunları yaratdığı üçün də onların öz daxilindədir; onu təbiətdən kənarında axtarmaq olmaz, çünki təbiət onun varlığına bağlıdır.

Açar sözlər: Allah, Spinoza, cövhər, təbiət, vəhdət nəzəriyyəsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Wolfson, Harry Austryn. The Philosophy of Spinoza. Vol 2, New York, 1969.
2. Spinoza, Benedict. The Correspondence of Spinoza, Letter. Translated by Wolf A. London 1966.
3. Leon Roth. Jewish Thought in the Modern World. The Legacy of İsrail. London, 1953.
4. Windelband, Wilhelm. A History of Modern Philosophy. Vol. 1, New York, 1958.
5. Spinoza, Benedict. The Correspondence of Spinoza, Letter. Translated by M. Elwes. New York 1951.
6. Spinoza, Benedict. Philosophy of Benedict De Spinoza, The Ethics. With An Introduction by Frank Sewall, M. A. Translated from the Latin by R.H.M. Elwes. Part 4, pp. 28, New York, 1951.
7. Spinoza, Benedict. The correspondence of Spinoza, Letter. Translated by Wild J. New York 1958.
8. Uzqəle Kulpe. Əl-mədxəlu iləl-fəlsəfəti, nəqluhu iləl-ərəbiyyəti və əlləqə ələyhi əbul-ə`la Əfifi. Əttəbətü əssalisətu, Ğahire, 1955.
9. Ross, David. Aristotle. London, 1966.
10. Spinoza, Benedict. Philosophy of Benedict De Spinoza, The Ethics. With An Introduction by Frank Sewall, M. A. Translated from the Latin by R. H. M. Elwes. pp. 7, proof, New York, 1951.
11. Spinoza, Benedict. The correspondence of Spinoza, Letter. Translated by M. Elwes & Wolf. New York 1951.

Антига ПАШАЕВА

ПОНЯТИЕ СУБСТАНЦИИ И ЕГО ОПРЕДЕЛЕНИЕ В ФИЛОСОФИИ СПИНОЗЫ

Резюме

В статье широко обсуждается понятие субстанции и его определение в философии Спинозы. Автор показывает, что субстанция объединяясь с природой, составляет единства. Исходя из того, что субстанция – явление, божественное, то по мнению Спинозы и природа относится к Богу. Говоря о единстве субстанции и природы, Спиноза ввел новшества в теорию единства.

Ключевые слова: Аллах, Спиноза, субстанция, природа, теория единства.

Antiga PASHAYEVA

THE CONCEPT OF SUBSTANCE AND ITS DEFINITION IN THE PHILOSOPHY OF SPINOZA

Summary

In the article the concept of substance and its definition in the philosophy of Spinoza is widely discussed. The author shows that the substance in combination with nature makes up unity. Proceeding from that substance is a divine phenomenon, in opinion of Spinoza and the nature refers to God. Stating on unity of substance and nature Spinoza introduced novelties into theory of Unity.

Keywords: God, Spinoza, substance, nature, concept of unity.

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQIQATLARI

УДК 1(092)

Нелли МОТРОШИЛОВА
доктор философских наук,
зав.отделом ИФ РАН

ДОПОЛНЕНИЕ К ИССЛЕДОВАНИЯМ «ЧЕРНЫХ ТЕТРАДЕЙ» МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА: ОБ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ РЕФОРМЕ*

Предуведомление и посвящение

В первые месяцы 2014 года я узнала о «Черных тетрадах» Хайдеггера. В марте с.г., сразу же после поступления в немецкую книготорговлю 94-96 томов Собрания сочинений Хайдеггера, они по моей просьбе были куплены в Германии и доставлены в Москву. Потребовалось немало времени на их первоначальное освоение, которое продолжается и сегодня. Первыми результатами явились электронная (1), а потом журнальная публикация об этих совершенно неожиданных, доселе неизвестных собственноручных заметках Хайдеггера в 34 тетрадах с черными обложками, которые, согласно его распоряжению, хранились *в полной секретности* и теперь предназначены к опубликованию в уже вышедших, а также и в будущих томах его Собрания сочинений.

Мои состоявшиеся публикации (а они достаточно объемные) не могли, однако, вместить всю многоплановую информацию о хайдеггеровских текстах большого объема и о продолжающихся далее дебатах в разных странах мира вокруг новых материалов Хайдеггера. В настоящее время готовлю целый ряд публикаций - дополнений к упомянутому циклу своих работ о «Черных тетрадах».

Такое частное, но весьма важное, актуальное по теме проблемное дополнение сделано в предлагаемом мною далее тексте. Оно посвящено хайдеггеровским записям, касающимся университетской реформы и в целом понимания философом роли университетов, его осмысления собственной «включенности», пусть недолгой, в проводимую нацистским государством политику в сфере высшего образования.

Далеко не случайно предлагаю это дополнение для первой публикации именно в Баку. Философы Баку, с которыми я ближе познакомилась в XXI веке, стали уважаемыми коллегами-профессионалами и для меня, и для других ученых Института философии РАН, добрыми друзьями. Бакинским коллегам я и посвящаю нижеследующую статью, с уважением и теплотой относясь к традициям, а также к качеству наших сегодняшних коммуникаций. В наступившую эпоху многих иррациональных, взрывоопасных идеологических поветрий, предрассудков, размежеваний особенно ценны наша коллегиальная солидарность и содержательные философские дискуссии.

Дополнение: М.Хайдеггер в «Черных тетрадах» об университетах и своем провалившемся ректорстве

Хочу сразу предупредить: перед нами предстанет в ее общих очертаниях сложившаяся к началу 30-х годов XX века радикальная хайдеггеровская концепция

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüüb.

университетов, реформы университетского образования, основанием которой явилась его идея о необходимости предварительного ... «разрушения университетов»!

В «Черных тетрадах» Хайдеггер пишет об этом “основании” вполне ясно и резко, без особых оговорок: «Мы нуждаемся в новой основополагающей структурной конструкции (Verfassung) университета, которая в духовном отношении упрочивает политическое руководство – и во имя чего? Не для “возведения” и новой отделки наличного, имеющегося, а для *разрушения университета (zur Zerstörung der Universität)*» (2).

Хайдеггер продолжает: «Но это “негативное” только тогда проявит свое действие, если оно примет на себя задачу воспитания нового поколения [человеческого рода]» (Ebenda).

Хайдеггер “скромно” пишет слово “негативное”, имея в виду “разрушение” многовековой духовно-образовательной институции человечества! И хотя он выдвигает немало условий “действенности” подобных, с позволения сказать, мер (“только при условии, если...”), все равно нельзя смириться с тем, что этот философ, к которому тогда уже прислушивалась образованная публика и в Германии, и в остальной Европе, чуть ли не с воодушевлением отдался *стихии радикального разрушения, опасно охватившей даже и мыслящих людей*.

К слову: таких стихий, взрывов иррациональности, безумия в общих и специальных исторических делах людям духа в разных странах надо опасаться. И никак нельзя примыкать к ним. Наше время отмечено, увы, накоплением подобных поистине массовых эмоций и умонастроений, которым поддаются и в которые впадают, потом объединяясь в агрессивные толпы, люди разных стран и верований. Да и горе-реформаторы часто считают свою задачу выполненной, когда и если они чуть ли не “до основанья” разрушают “старое”, пускают под откос лучшее и ценное в этом старом – как это до сих пор получалось в современной России в губительных “реформах” школы, университетов, академической науки. (Я называю подобные явления современными рецидивами варварства, угрожающими самому существованию цивилизации).

Относительно университетов Хайдеггер, впрочем, уверен: университетские учреждения, порядки, уровень образования и т.д. – все это и так уже разрушило само себя. «*Университет мертв*, да здравствует будущая высшая школа воспитания немцев с помощью знания (Wissenserziehung der Deutschen)» (Ebenda, S.S. 2; 125 – курсив мой. - Н.М.). А сначала, по Хайдеггеру, требуется, чтобы немцы (он пишет – “мы”) впали «в великую нужду в знании (Wissensnot)» (Ebenda). Он думал, видимо, что остановка за малым... Но ведь немцев в те преднацистские и особенно нацистские времена охватила – и как насаждаемая сверху идеология – не “великая нужда в знании”, а “великая нужда в разрушении”!

В этой краткой статье нет места для подробного обсуждения конкретно-исторических деталей, относящихся к центральному для нас здесь вопросу: сколь обоснованными или, наоборот, экстремальными были выводы Хайдеггера не просто о необходимости реформы университетов (и не только в Германии), но о целесообразности “разрушения” этого якобы уже “мертвого” социального института образования и науки? Ответ на вопрос здесь также может быть лишь очень кратким. С самого начала надо отметить, что проблема была двусторонней, амбивалентной. Скажем о первой стороне ее.

Веских оснований для суждений о необходимости коренной реформы университетских структур (и в целом форм, структур образования) в Европе первой половины XX века было предостаточно. Складывавшимся в начале этого столетия новым социально-историческим отношениям (во все более массовых масштабах требовавшим

обновленных научно-технических знаний) соответствовали бы рационально осмысленные и проведенные кардинальные перемены во всех сферах образования, включая университетские структуры. И такие перемены происходили – несмотря на турбулентности, зигзаги истории – на протяжении всего XX столетия; продолжают они и в нашем веке. Не входя в детали, отметим: уже в начале XX столетия остро ощущалась потребность в отмене отживших, не отвечавших социальной динамике недемократических, элитарных условий доступа к высшему образованию; назрели реформы также в структуре и содержании университетской научно-исследовательской деятельности. Над сложными проблемами этого круга задумывались лучшие представители немецкой науки, включая философов. Среди тех, кто еще в 20-х годах начал отстаивать и обосновывать идеи кардинальных реформ немецких университетов, были, как известно, К.Ясперс и М.Хайдеггер.

В моей книге «Мартин Хайдеггер и Ханна Арендт: бытие–время–любовь» (М., 2013) есть небольшой раздел: “Хайдеггер и Ясперс: коммуникации в марбургский период”(3), в котором, в частности, кратко проанализирован вопрос об отчасти солидарном, но все же различном понимании двумя выдающимися философами Германии проблем реформирования университетского образования. Тема различий в подходах Хайдеггера и Ясперса по отношению к судьбам высшей школы обстоятельно разбиралась в соответствующей литературе, в частности в российских публикациях, к которым, как остро актуализированным, отсылаю читателей (4).

В моей упомянутой книге было кратко рассказано прежде всего о том, что *объединяло* Хайдеггера и Ясперса в их “Kampfsgemeinschaft” (сообщество в целях борьбы), если иметь в виду именно университетскую реформу в целом, а конкретнее – назревшие преобразования университетской философии, форм и способов ее преподавания.

Хайдеггер, по моему мнению, был силен именно в тех пунктах своего критицизма, которые подкреплялись его собственным жизненным опытом. Ведь он сам прошел нелегкую дорогу простолюдина, прежде чем стал студентом, а потом и преподавателем университета. К 1933 году он одолел тернистый путь поступления в университет, обучения в нем; затем было трудное движение к полной (ординарной) профессуре в двух славных своими традициями университетах Германии – Фрайбургском и Марбургском. Возвратившись ординарным профессором во Фрайбург, в *alma mater*, ревностно и тщательно выполняя свои педагогические обязанности, превратившись в любимца, если не кумира, для наиболее одаренных, блестящих своих учеников, Хайдеггер не понаслышке знал (немецкие) университетские порядки, реалии. Но если говорить специально о продвижении Хайдеггера по педагогической лестнице, сильно его ожесточившем против “университетских бонз”(5), то препятствиями часто служили объективные (и вполне полезные) установления, согласно которым к высоко чтимым в Германии должностям профессоров-ординариусов допускались не просто хорошие педагоги, но и авторы известных, солидных опубликованных научных работ по специальности. А таковых у Хайдеггера не было вплоть до “Бытия и времени”. Тем не менее он профессорствовал в Марбурге, а потом стал преемником своего учителя Гуссерля в *alma mater*. И везде были коллеги-доброжелатели. Но Хайдеггер как бы забывал о таких деталях, несправедливо, в характерном для него личном гневе превращая достаточно сильную, интернационально признанную университетскую философию Германии того времени всего лишь в препятствие на пути философских талантов...

Но и в личном опыте Хайдеггера, и в хорошем знании университетских условий (а он ревниво следил за служебным продвижением коллег в других университетах), все же коренились истоки здравых соображений, склонявших его, как и других ученых, к

обоснованной в целом критике университетской практики, насколько она касалась жизненных путей и судеб людей, стремившихся получить и получавших университетское образование, а потом трудившихся в университетских структурах.

У Хайдеггера были не только общие критические “тезисы” к реформе университетов, но и более конкретные, в чем-то обоснованные, до сих пор состоятельные общетеоретические претензии к группам “университетских” наук, к их тогдашнему, а возможно и к последующему развитию. Это претензии он, тоже тезисно, выразил в «Черных тетрадах»: «Самоутверждение немецких университетов» или – малая промежуточная игра великого заблуждения.

Ибо целые десятилетия подготавливалось то, что было ее (игры) желаемой целью:

Естественные науки были полностью технизированы.

Науки о духе (Geisteswissenschaften) стали политически-мировоззренческими инструментами.

Правовая наука стала ненужной.

Медицина, также в качестве биологической, стала техникой.

Геология стала бессмысленной.

А университеты? Они никогда не являлись чем-то большим, чем плохим фиговым листком для этого неостановимого распада...»(6).

Отнесенные к университетской науке упреки Хайдеггера – совсем не праздные. В обсуждении их, если бы дело дошло до этого, были бы компетентны не нацистские главари-недоучки и чиновники от образования, которым все подобные “оттенки” были непонятны и потому казались ненужными умствованиями, а само научное, в данном случае университетское сообщество.

Беда Германии, однако, состояла в том, что время для здравых обсуждений университетской реформы в научной, преподавательской среде 30-х годов, особенно в 1933-м, было совсем неподходящим. От педагогов, ученых, студентов новая нацистская власть ожидала и требовала не обсуждений, а беспрекословного идеологического послушания. Новоиспеченные ректоры, подобные Хайдеггеру, обязаны были “проводить в жизнь”, притом по военному образцу, все более одиозные инструкции, распоряжения нацистских чиновников.

Как известно, в 1933 году Хайдеггер, руководимый различными побуждениями и влияниями, решил, что и он, популярный в Германии философ, может и должен “включиться” в университетскую “реформу”, как ее задумали и проводили нацистские власти – впрочем, как это всегда бывает, в облике вполне конкретных, быстро созданных структур и наскоро собранных лиц, коим было вверено “руководство” сферами образования. Существует масса оттенков и акцентов в общей совокупности вопросов, относящихся к этой теме. Например, вопрос о том, в какой мере и в чем Хайдеггер все-таки разделял главные тезисы сформировавшейся до 1933 года и в самом этом году “победившей” нацистской идеологии в ее части, касающейся образования, в том числе университетского. Есть и такая проблема (о чем и прежде немало спорили): мог ли Хайдеггер, став ректором, совсем уж не следовать инструкциям, указаниям (быстро назначенного нацистами начальства), в чем он все-таки проявил самостоятельность и т.д. (Эту проблему я уже освещала в приложенной к названной книге *Биографии* Хайдеггера. Имеется солидная, добротная литература по этому кругу вопросов, вокруг которых вскоре после войны, а затем и на разных этапах послевоенного периода постоянно вспыхивали дебаты специалистов-хайдеггероведов) (7).

Пока мы говорили главным образом о первой стороне критических подходов Хайдеггера к проблеме реформы университетов – об их частичной оправданности,

обоснованности, о его солидарности в этом вопросе с другими мыслителями Германии, в частности с Карлом Ясперсом.

Теперь обратимся ко второй, противоположной стороне дела: в чем Хайдеггер был принципиально, исторически неправ, когда (по обыкновению хлестко, с перегибами в формулировках) призывал начать с “уничтожения” университетов?

Вторая сторона обсуждаемой нами проблемы состоит в том, что объективно общее состояние университетов донацистской Германии (сравнительно с другими странами) еще и в трудные 20-е годы XX века было удовлетворительным. Это подтверждается многими фактами, например тем, что учиться именно в Марбургском или Фрайбургском университетах, в других университетах Германии было мечтой молодых людей из разных стран (включая Россию). Не говоря уже о прекрасном естественнонаучном, математическом образовании, которое давали немецкие высшие учебные заведения, гуманитарное обучение в Германии оценивалось в мире как высококлассное и престижное. Применительно к философии простое перечисление известных, нередко “классических” имен философов, преподававших в это время в университетах Германии, говорит само за себя (конечно, говорит сведущему человеку). И поэтому призыв Хайдеггера к реформированию университетов посредством... их разрушения и сегодня справедливо расценить как исторически неуместное, а в контексте реальных событий и тенденций времени как *варварское по своим объективным следствиям умонастроение, недостойное выдающегося философа*. (В современных условиях тоже неуместны исторически и пагубны по реальным последствиям “ликвидаторские” устремления “реформаторов”, по плохо продуманным основаниям и руководствуясь вздорными критериями перечеркивающих *объективные достижения* прежней истории своих стран в сферах образования и культуры).

Но Хайдеггеру тогда показалось (и это было исторически ошибочно), что назревшую реформу университетов способны взять на себя и успешно провести национал-социалистические силы. Отчасти поэтому (но не только поэтому) он принял участие в борьбе за пост ректора родного фрайбургского университета (8). Новое в «Черных тетрадах» – это тона горького разочарования, которые появились во второй половине ректорского срока Хайдеггера.

Разочарование Хайдеггера в реальной “университетской реформе” в Германии 1933–34 годов

Перенесемся мыслью в эти годы и месяцы. Тогда Хайдеггеру в общем уже становилось ясно: ему не по пути с теми, кто в рядах нацистов задумывал (если среди них вообще были думающие люди) и, главное, практически осуществлял университетскую “реформу”. Но ведь по сути он должен был бы признаться самому себе, хотя не сделал этого, что по крайней мере в одном пресловутая реформа осуществлялась как бы “по-хайдеггеровски”: университеты, другие вузы подпали под стихию “разрушения”... Если в 30-х – первой половине 40-х годов что-то еще теплилось в системе высшего образования, *руководимого нацистами* (а они оперативно насадили в университетские управляющие органы своих людей – в основном из членов партии Гитлера), то это происходило благодаря накопленному ранее потенциалу. (К некоторому облегчению для Германии, разрушение длилось не так долго, чтобы стать тотальным и непреодолимым).

«Черные тетради» показывают, что Хайдеггер все же увидел, осознал многое – но, как всегда, без личного покаяния, а как бы с задней мыслью: вот если бы послушали его, Хайдеггера, доверили ему быть идеологом университетской реформы... Как бы то ни

было, «Черные тетради» отражают *начавшееся и быстро растущее разочарование* Хайдеггера, временного “попутчика” национал-социализма в университетских делах, как в реальных мерах “образовательной политики” новой власти, так и в соответствующей идеологии. Изучение релевантных материалов из «Черных тетрадей» позволяет сделать и такое заключение: есть, с одной стороны, заметная грань между записями, которые сделаны Хайдеггером в то время, когда он и его сторонники пролагали путь к ректорству, и теми, которые появились после его преждевременной отставки. С другой стороны, между более ранними и чуть более поздними заметками имеется также и общее: это явное разочарование Хайдеггера, его зреющее убеждение в том, что дела как будто реформируемых университетов идут не так, как надо... Но и во внутренне критическом осознании были свои (пусть кратковременные) стадии. В начале ректорства философ вполне серьезно заботился о том, чтобы в университетских делах не ограничиваться чисто внешним, отделочного свойства приданием университету национал-социалистического экстерьера. На этом-то пути была сконструирована хайдеггеровская концепция “подлинного национал-социализма”. О ней – лишь несколько слов (по данному вопросу планирую опубликовать самостоятельные дополнения).

Открыто заявить о своих идеях относительно “духовного национал-социализма” (“*der geistige Nationalsozialismus*”) Хайдеггер, конечно же, никак не мог, не рискуя не только карьерой, но и жизнью. (Хорошо известно, что тоталитарные режимы особенно сурово карают тех, кто “изнутри” посягает на их главные идеологические принципы, догмы, меры). Да и после войны Хайдеггер тоже не мог решиться на обнародование своих записей по этому вопросу. Ведь тогда весь мир узнал бы, что этот выдающийся философ бился над созданием *своей версии “национал-социализма”!* Но не думать и не писать о своих углубляющихся расхождениях с принципами идеологии, которая формировалась до прихода Гитлера к власти, а теперь, в 1933 году получила государственный статус, он не мог. А вот то обстоятельство, что теоретическое обоснование своей университетской программы Хайдеггер связал пусть и с “духовным”, но всё-таки “национал-социализмом”, – несомненно, черное “пятно” на духовной биографии Хайдеггера. *После войны* стало вполне ясно, сколь безнадежно дискредитирован сам термин “национал-социализм” гитлеровской властью, всей ее историей. Но в 1933 году он еще “подходил” Хайдеггеру, который хотел соединить в своей концепции две главных идейных линии – *национальные акценты* и совершенно своеобразно истолкованный *социализм*. Хайдеггер не доверял «социалистической» демагогии гитлеровцев. Для выражения возмущенного несогласия и пригодились «Черные тетради».

Что такое – в изображении Хайдеггера – “духовный национал-социализм”, который он с самого начала хотел бы предложить вместо “вульгарного национал-социализма”? Здесь ответ будет по необходимости кратким. Это, разъясняет Хайдеггер в «Черных тетрадях», не нечто чисто “теоретическое”, “не нечто просто лучшее”. Отчетливо видно: Хайдеггер – пожалуй, с самого начала своего “ангажмента” с новой властью (в период совместных действий с нацистами-преподавателями и студентами-активистами Фрайбурга) - обосновывал “духовный национал-социализм” именно потому, что резко критически относился к существовавшим тогда формам “философско-теоретического обоснования” и оправдания наличного, победившего в 1933-м национал-социалистического движения. Суммарное хайдеггеровское определение этих форм – «вульгарный национал-социализм» (Ebenda, Überlegungen und Winke III, S.S. 52; 142). Его создали, по Хайдеггеру, те люди, которые писали в газетах, выступали по радио, – и еще “Kulturmacher”, т. е. “духовные” руководители, идеологи нацизма. Это были также и те

вчерашние “философы”, которые пытались – по Хайдеггеру, полностью неудачно, провально – создать “университетскую идеологию”.

Ходячие национал-социалистические идеологемы Хайдеггер (не разбирая их конкретно) отводит скопом – прежде всего по теоретико-методологическим основаниям. Их создатели, показывает Хайдеггер, целиком погрязли в “биологизме”, а также в “экономизме”, худшем из видов “материализма”. «...Это учение можно в лучшем случае назвать *этическим материализмом*... Такое обозначение служит как сознательное отмежевание от марксизма и его экономическо-материалистического понимания истории» (Ebenda, S.S. 53; 142). И вот такому как будто бы *этическому* моменту противостоит, обрекая его в будущем на поражение, предсказывает Хайдеггер, “мутный биологизм” (*trüben Biologismus*). Его идейная сердцевина – в гневном переложении Хайдеггера – такова: «Распространяют мнение, будто духовно-исторический мир (“культура”) вырастает, подобно растению (*pflanzenhaft*), из “народа”» (См. Ebenda, S.S. 55; 143). Последствия действия на людей подобных идеологем для Хайдеггера очевидны: «...устраняется всякая возможность подлинной духовной борьбы» (Ebenda, S.S. 59; 145). К власти приходит “*Spießbürgerei*”, т.е. бал правят люди, погрязшие в пороках обывательского (мещанского, мелкобуржуазного) сознания и образования.

В рамках всех таких общих рассуждений ректор Хайдеггер еще пытается “предметно” разобраться в более конкретных структурно-организационных вопросах.

«Какие организационные устройства (*Einrichtungen*) и устремления ныне (это декабрь 1933 года, т.е. разгар ректорской деятельности Хайдеггера. – Н.М.) определяют (работу) университетов?

1. Немецкое студенчество.

2. Университетское немецкое преподавательское сообщество (*Dozentschaft*), разбирающееся в проблемах образования (*Bildung*).

3. Управление высшей школой со стороны SA (нацистские управленческие структуры. – Н.М.)» (Ebenda, S.S. 32; 130).

Здесь у Хайдеггера – не более, чем констатация фактической расстановки сил в университетских делах. Но из записей становится ясно: Хайдеггера, который ректорствует с мая 1933 г., к концу года решительно не удовлетворяет сложившееся состояние университетских дел, в том числе в подотчетном ему Фрайбургском университете. «Отсутствует единение и сила, нужная для осмысления (сложившегося) положения вещей; и прежде всего отсутствует далекоидущее исходное воление (*Vorauswollen*)» (Ebenda, S.S. 32; 130).

Развернуто описаны определенные “сверху” функции ректора, который – согласно установлениям и реальной практике управляющих министерств, должен выступать лишь как передаточное звено (*Vermittlungsstelle*), как послушный посредник в проведении всех наверху задуманных дел. (Не так ли и сегодня иные бюрократические министерские инстанции мыслят роль ректоров, соответственно деканов в университетах – как послушных менеджеристских винтиков?). А результат? Хайдеггер констатирует: университеты утратили всякую функцию “самоутверждения” (*Selbstbehauptung*), и люди даже не понимают, в чем она могла бы состоять; вместе с этим утрачиваются всякие устремления к новаторству (Ebenda, S.S. 34; 131). Демагогическое требование к высшему образованию быть “ближе к жизни” (*Lebensnähe*) вырождается в то же “*Spießbürgerei*”, мещанство, воинственно повернутое против интеллектуализма, против теоретических и педагогических устремлений преподавателей-ученых (Ebenda, S.S. 34–35; 131–132).

Одним словом, целые страницы записок в «Черных тетрадах» занимает ясно выраженное содержательное недовольство ректора Хайдеггера теми в самом деле

разрушительными “реформами”, которые стремительно, безапелляционно, безответственно проводили нацистские власти.

В те месяцы, когда возникали такие записи, Хайдеггер все еще наивно полагал, что, предлагая некие “новые начала”, можно что-то предпринять для исправления сложившейся ситуации (Ebenda, S.S. 36–37; 132–133). Разумеется, их было никак невозможно реализовать при тогдашней власти. Осознав все это, Хайдеггер и ушел с поста ректора до истечения срока, на который он был избран.

Серьезно недоволен был Хайдеггер и тем, как участвовали в “реформах” студенты. Ему претила “социалистическая” фразеология, распространенная в нацистском студенческом движении, а также вся “суетливая” деятельность нацистских организаций студентов. Все это Хайдеггер называет “глупейшей романтикой” (blödeste Romantik) (Ebenda, S.S.60; 946). И впадать в подобные настроения, полагает Хайдеггер, точно так же глупо и неуместно, как было бы, если бы крестьянин во время вспашки или сбора урожая поплелся в университетский город и позволил себе втянуться в университетские дела, послав к черту пахоту и сбор урожая, – и тогда крестьянским женщинам ничего бы не оставалось, как надрываться на полях, исполняя обязанности мужчин (Ebenda, S.S.61; 146).

Да и студенческие разговоры о “революции” в сфере образования – всего лишь видимость (Schein), заключает Хайдеггер. Ибо то, что предлагается для замены устаревшего – куда более пустое и несозревшее. И философствующий ректор опять-таки хочет ответить на вопрос: что именно остается и нужно сделать? Для своего ответа на им самим – перед собой – поставленный вопрос Хайдеггер в духе времени мобилизует военную фразеологию: надо, призывает он, сформировать фронт борьбы, определить положение (точно названного) противника. И еще: следует сформировать нужные для борьбы силы... Дальше на целые страницы идет конкретная “программатика” действия: создание специальных служб прессы, штабов и т.д. Сказано об “исторически-государственных нуждах” (с понятным тогда пояснением: тяготееет Версаль, т.е. версальский договор...). Но ударение сделано на “geistigen Daseinsnot”, т.е. на духовную и бытийную (от слова Dasein) нужду... (Ebenda, S.S.64; 148). Итак, новое “включение” – даже на фоне накапливавшегося тяжелого разочарования философа – пока еще предполагается...

Все им написанное в таком “боевом” стиле перемежается типичной хайдеггеровской философской словесной вязью (пока еще) насчет Dasein, его “современности” и превращения “великого понуждения (Nötigung) в великую нужду (Not)” (S.S.65; 149), насчет “истинной современности Dasein”... После этого Хайдеггер снова переходит к конкретному вопросу о самоуправлении, но уже в применении к университетским делам. “Парламентаризм” – в виде университетского и факультетского сената – устранен, констатирует Хайдеггер. Учреждена система советов, которые, однако, сделали управление университетами еще более затруднительным, чем прежде (там же). Обнаруживаются, свидетельствует Хайдеггер, беспомощность, бедность целей, «не говоря уже о смехотворности и лживости всех подобных побуждений» (Ibidem). И еще о многом обеспокоено повествует Хайдеггер – например, о «самообожествлении сегодняшнего “молодого поколения”», его “важничаньи”, жаргонной фразеологии и в то же время о его безграничном невежестве (S.S. 72; 153). Пустые разговоры студентов о “реакции”, пишет Хайдеггер, только мешают делу.

И если Хайдеггер все еще надеется на какие-то “действенные... и коренные силы”, которые можно будет найти в слоях молодежи, он строго оговаривает: “хотя и не в

студенчестве...». Ибо оно “выросло” не с созидательными, а исключительно с “полемическими” устремлениями (Ebenda, S.S. 78; 157).

Наконец, под заголовком “Существенный опыт оканчивающегося года ректорства” снова идут горькие общие выводы о “неодолимом конце университета”, проистекающем из его неспособности к подлинному “самоутверждению”... “Старое” устало и уже неспособно к какому бы то ни было обновлению. Но и «простое реагирование с помощью средств национал-социалистической власти и относящихся сюда функционеров, возможно, способно во внешнем отношении симулировать утверждение властных позиций; но и что из этого, если все здание безвластно и ему кроме того остается недоступным обеспечение притока новых молодых сил или даже удержание способного (к своему делу) преподавательского состава» (S.S.75; 155). Но ведь в период, когда совершалась нацистская дискриминация такого “способного к своему дела состава”, Хайдеггер шел рука об руку с нацистами...

И – обратите внимание! – следует сильный и редко объективируемый вывод Хайдеггера относительно его известного решения 1933 года “включиться” в университетские “реформы” новоиспеченного нацистского правительства: «Временной пункт моего включения был слишком ранним, или – лучше: попросту излишним; соответствующее времени “руководство” должно быть сообразовано не с внутренними изменениями и самовоспитанием (надо полагать, для “включившихся” людей. – Н.М.), но с по возможности видимыми накоплениями новых установлений или выразительным изменением прежних устройств» (Ebenda, S.S.75; 155). Остается надеяться, по Хайдеггеру, на дальнейший ход истории. Когда именно пробьет час требующихся изменений, на каких путях они будут совершены – «мы не знаем. Лишь одно ясно: мы должны со своей стороны приуготовлять грядущее... Мы никогда не будем стоять в стороне там, где истинное воление (Wollen) – и мастерство, умение (Können) – вступят в действие. Мы останемся на невидимом фронте тайной духовной Германии» (Ebenda, S.S. 76; 155).

«Неудавшееся ректорство»: признания Хайдеггера

Красноречивы, окрашены в мрачные тона заметки Хайдеггера в его так называемой *Прощальной речи* (в связи с окончанием ректорства – помечено 28.IV.1934 г.). По определению Хайдеггера, он сказал тогда товарищеское (kameradschaftliches) слово, обращенное к коллегам (и студентам):

«Вы изготовились к прыжку, ведущему к новому началу.

Я нахожусь в конце неудавшегося (gescheiterten) года.

Это воспринимается как противоположность: *там* (т.е. на стороне коллег, слушателей. – Н.М.) – возбуждающая сила грядущей неизвестности; *здесь* (т.е. в опыте Хайдеггера. – Н.М.) - парализующий груз прошлого.

...Неудавшийся – потерянный – год; хотя это и не было крушением высшей формы человеческого опыта, в котором мы учимся распознавать движущие мировые силы в их безжалостной действенной способности, учимся чувствовать их игру и их месторасположение.

И вот основной опыт этого поражения, взятый в целом: замкнутая и укорененная сила самоутверждения *исчезла* из немецкого университета. Правда, *исчезла уже давно*, теперь пустота очень быстро и всесторонне выходит к свету дня:

- образовательно-воспитующая сила спутана;
- мировоззренческая сила погребена;
- научная сила развеяна» (S.S. 84, 85; 160, 161).

Университет, делает из всего сказанного свой вывод Хайдеггер, должен был утратить “свое положение в общественной жизни». Пока участь университета такова, что на его долю выпадает “антикварное”, т.е. устаревшее бытие (Dasein).

И все же, согласно Хайдеггеру, «о такой судьбе немецкого университета не надо жалеть» (Ebenda, S.S.86, 161). Настоящей же опасностью (*die Gefahr*), по Хайдеггеру, все еще остаются: затушевывание, маскировка создавшегося (тогда) плачевного положения; искажение всех планов и мероприятий и превращение их в нечто “неистинное” (Unwahrheit); сковывание “подлинного воления” и т.п. (См.: Ebenda, S.S.87; 162).

Ясно, что по крайней мере в отношении университетской политики *реального, тогдашнего* национал-социализма у Хайдеггера – на исходе его ректорства – не осталось ни надежд, ни иллюзий, о чем ясно свидетельствуют «Черные тетради». Это мрачное определение периода ректорства как “потерянного года” – и в смысле личного провала философа с большими организационно-руководящими амбициями, и в смысле объективных исторических утрат для руководимого университета, и главное, для самого дела университетского реформирования – дорогого стóит, ибо принадлежит к немногим для Хайдеггера четких признаний своих исторических неудач.

Заключение

Известно, что уроки, которые вытекают из страшного или просто негативного исторического опыта, человечество плохо выучивает. Сказанное полностью относится к темам, которые разбирались в этой статье. Если говорить о попытках возвращения к гитлеризму, национал-социализму и в современном мире, то (несмотря на многомиллионные жертвы, на многие другие шрамы, которые этот режим нанес человеческой цивилизации) они и сегодня опасно множатся; индивиды и группы, исповедующие сходную идеологию и использующие те же символы, готовы к такой же изуверской практике и используют для этого малейшие социальные “возможности”.

Но и в странах, которые в общем и целом не потворствуют фашизму, проложили себе дорогу тенденции в “реформировании” образования, университетских, научно-исследовательских структур и процессов, которые в ряде отношений напоминают те якобы реформаторские, а на деле разрушительные “меры” и “идеи”, о коих (на плачевном историческом примере Германии) шла речь в этой статье. Ибо “реформаторы” образования, в том числе высшей школы, в разных странах современного мира, какими бы благими целями они ни прикрывались, объективно ведут дело к «разрушению» университетов и академических исследовательских структур.

В 90-х годах прошлого века и в XXI веке мне довелось наблюдать за тем, как развивалось и в России, и в ряде стран Европы, прежде всего в Германии, университетское дело. К этому времени в немецких университетах (а я достаточно близко познакомилась с деятельностью философских факультетов, кафедр некоторых известных немецких университетов, в том числе тех, где разворачивалась преподавательская деятельность Хайдеггера – Марбургского, Фрейбургского, а также Кельнского, Берлинского, университета Галле и т.д.) преподавание, исследование, несмотря на разрушения в 30-х-40-х годах, достигли достаточно высокого уровня. Что было признано и в самой Германии, и во всем мире. Довелось побывать также в университетах США и Англии. Деятельность отечественных университетов, особенно их философских факультетов, хорошо мне знакома по собственному педагогическому и исследовательскому опыту. В целом реформы университетского дела, конечно, требовались – и у нас в стране, и за рубежом. Начались они тогда, когда всем государствам чем дальше, тем больше пришлось

следить (что естественно) за растущими расходами на образование и науку. Ряду стран, прежде всего США, удалось сочетать и необходимый контроль за этими расходами, и направлять траты достаточно высокого уровня, государственные и частные, на стимулирование обучения и исследования, и больше всего как раз в университетских структурах. По этому же пути пошли уже в XXI в. бурно развивающиеся страны Азии, прежде всего Китай. Но именно из США пришла в университетскую, академическую сферу многих стран “мода” на менеджизм, на применение всяческой формалистики, цифири в качестве критериев, подсчетов эффективности (как учредились по всему миру в качестве “законодателей” такой моды американские бизнес-структуры, предложившие свои дорогостоящие “услуги” другим странам). И многие страны Европы смирились с таким положением, покорно приняв такой “американизированный” порядок вещей и навязав его своим университетам, академическим структурам (в то время как в учебно-исследовательской сфере в США мудро осаживали неумеренные притязания менеджизма, всеобщего использования тестов и т.д.). А в других странах подобные тенденции стали превалировать – вместе с энтузиазмом “реформаторов”, главным делом которых стало “разрушение” якобы устаревшего.

В России XXI века этот феномен уже привел к целому ряду ясно осознанных обществом – но не чиновниками – разрушительных последствий. Не случайно в документы “реформаторов” Российской академии наук просочилось слово “ликвидация” (правда, потом его “благоразумно” перестали употреблять). Но то была не случайная формула, не оговорка. Тут было проговорено главное устремление современных горе-реформаторов и *определилось основное объективное следствие* уже состоявшихся и еще ожидающих нас реформ. И они были не проведены в жизнь”, а насильственно навязаны жизни, притом *не только* в самих сферах образования (в частности, университетского) и научно-академического исследования. Ибо ведь дело образования, науки, культуры, что понятно, коренным образом затрагивает жизнь буквально каждого человека, а, значит, всего народа.

Главными целями чиновных реформ остаются сегодня “сокращение”, “устранение”, “экономия”, причем без учета губительных последствий для науки и культуры своих стран. Как будто бы хотели и хотят “оптимизировать” университетское, академическое дело, пресечь возможность коррупции (которую сами же министерские чиновники и расплодили “лицензиями” для липовых “университетов”). На деле же “реформаторы” бьют по важным, ценным, годами и с трудом формировавшимся в России, в том числе в советское время, университетским и академическим структурам, учебным центрам, лабораториям, объективно направляя весь процесс как раз к их “ликвидации”.

С болью наблюдая за этими губительными процессами последнего времени (и подпадая под растущий, по сути ежедневный поток чиновных бумаг, распоряжений, вроде бы направленных на установление “отчетного порядка”), многие ученые, известные педагоги лучших университетов и других вузов всех стран, включая Россию, выступают против разрушительной практики руководства образованием, в том числе университетским. Но чиновники не слышат (или уже не слушают?) ни их, ни – по сути – все общество. (Ситуация, а на деле вакханалия в России с ЕГЭ – яркое тому подтверждение).

Итак, университетам всего мира противостоят страшные разрушительные, антицивилизационные (варварские) силы. Устоят ли университеты? Устоит ли наука? Надо надеяться и бороться...

Ключевые слова: «Черные тетради» Хайдеггера, «реформа» университетов национал-социалистической властью, нацистское увлечение Хайдеггера, «падение» ректорства в 1933-34 гг.

Примечания

1. См.: Сайт Института философии РАН, главная страница: Н.В.Мотрошилова. «Почему публикация 94–96 томов. Собрания сочинений М.Хайдеггера стала сенсацией?».

2. M.Heidegger. GA. Bd. 94. Überlegungen und Winke III. S.S. 10; 115/ (курсив мой. – Н.М.). Здесь и далее «Черные тетради» цитируются в тексте статьи следующим образом: приводится номер тома (Bd...) Собрания сочинений Хайдеггера – Gesamtausgabe, затем данные Хайдеггером названия главных разделов «Черных тетрадей», после чего идет номер страницы на полях томов – по пагинации «Черных тетрадей», тоже зафиксированной самим Хайдеггером, а в конце – номер страницы по пагинации томов. Этот способ цитирования теперь станет международным и независимым от (изменчивых) современных библиографических правил.

3. Н.В.Мотрошилова. Мартин Хайдеггер и Ханна Арент: бытие-время-любовь. М., 2013, с. 25 и далее.

4. См. в «Историко-философском ежегоднике 1994» (М., 1995) подборку публикаций: это перевод статьи К.Ясперса «Тезисы об обновлении высшей школы» (с.307–327) и статьи ученика Ясперса Х.Занера «Тезисы [к вопросу] об обновлении высшей школы (1933) Ясперса в критическом сравнении с ректорской речью Хайдеггера» (там же, с.327–341).

5. Читайте об этих перипетиях в приложенной к моей книге Биографии Хайдеггера.

6. M.Heidegger. GA. Bd. 94. Überlegungen und Winke III. S.S. 144; 199.

7. Одним из наиболее полных и объективных обобщающих компендиумов по всем этим проблемам (по состоянию на 1990 год) является книга компетентного западного хайдеггероведа, немецкого философа Дитера Томэ: см.: D.Thomä. Die Zeit des Selbst und die Zeit danach. Zur Kritik der Textgeschichte Martin Heideggers 1910–1976. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main. 1990. В книге в частности есть содержательный, богатый фактами раздел «Нацистский ангажемент» (S.S. 451–607), в котором к нашей теме всего ближе примыкает параграф 4.3.1 по теме «Роль науки». – S.565–572.

8. При этом он был отнюдь не пассивным, а вполне сознательным участником конспиративного процесса подготовки своего ректорства со стороны нацистских организаций Фрайбургского университета, о чем говорят многочисленные документы. См. об этом в моей Биографии Хайдеггера, перепечатанной в виде Приложения к книге «Мартин Хайдеггер и Ханна Арент: бытие-время-любовь» М., 2013, с.486–491 и др.

Nelli MOTROŞILOVA

MARTİN HAYDEGGERİN «QARA DƏFTƏRLƏR»İNDƏKİ TƏDQIQATLARA ƏLAVƏLƏR: UNİVERSİTET İSLAHATLARI

Xülasə

Məqalə müəllifin Martin Haydeggerin «Seçilmiş əsərləri»nin 94-96 cildlərində verilmiş «Qara dəftərlər»ə həsr olunmuş məqalələr silsiləsinə əlavədir. Əlavədə bir sıra xüsusi vacib problemlərə toxunulub:

1) Haydeggerin 1933-1934-cü illərdə Almaniyada aparılan «universitet islahatları»nda müvəqqəti «iştirakı».

2) Millətçi-sosialistlərin «universitet islahatları»na tənqidi münasibətinin Haydeggerin universitet rektorluğundan istefasına səbəb olması.

3) Haydeggerin öz «istefasına» verdiyi qiymət.

Açar sözlər: Haydeggerin «Qara dəftərlər»i, millətçi-sosialist hakimiyyətin universitet islahatı, Haydeggerin millətçi təssübkeşliyi, rektorluğu «tərk etmə».

Nelli MOTROŞILOVA

SUPPLEMENT TO THE STUDY OF MARTIN HEIDEGGER'S «BLACK NOTES»: ON THE REFORM OF UNIVERSITY

Summary

This article is one of the supplements to the cycle of author's publications, devoted to Heidegger's "Black Notes" (Schwarze Hefte) recently appeared in 94-96 volumes of "Complete Works".

There some special problems in this supplement are considered:

1) the Heidegger's provisional engagement in the "reform of universities", undertaken in 1933-1934 by Nazi power in Germany;

2) the new Heidegger's notes are used to demonstrate how and why his engagement was replaced by the disappointments and critical attitude to ideology and measures of the national-socialist "reform" of universities;

3) the Heidegger's own evaluations of his "downfall (Scheitern) rectorship" of 1933-1934.

Keywords: the Heidegger's «Black Notes» (Schwarze Hefte); the "reform of universities" of national-socialist power; Heidegger's Nazi engagement; the "downfall" rectorship of 1933-1934.

УДК 34.002.6

Мажид МАГДИЛОВ

*канд. юрид. наук, доцент кафедры теории государства
и права юридического факультета ДГУ
(г.Махачкала)*

Лариса МАГДИЛОВА

*канд. эконом. наук, доцент кафедры информационного
права и информатики юридического факультета ДГУ
(г.Махачкала)*

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ЭЛЕКТРОННОГО ГОСУДАРСТВА В РЕГИОНЕ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН)*

В современном обществе социальные отношения модернизируются под воздействием информационно-коммуникационных технологий. Происходящие изменения касаются и ряда аспектов функционирования государства. Электронное государство необходимо понимать как форму организации деятельности органов государственной власти в виртуальном пространстве, обеспечивающую за счет широкого использования информационно-коммуникационных технологий оптимизацию государственного управления, усиление открытости государства и реализацию конституционных прав и свобод граждан. Одной из основных особенностей электронного государства является виртуализация (дублирование) объектов реальности, то есть перенесение их аналогов в электронную форму (1, с. 6-10).

Понятия «электронное правительство», «электронное государственное управление» и «электронное государство» зачастую применяются как синонимы. Между тем между ними существует разница. Так например, Л.В.Приходько рассматривает электронное государство «как способ организации государственной власти, основанный на использовании информационно-коммуникационных технологий» (2, с.80-85). Он выделяет три его составляющие: электронное правительство; электронный парламент; электронное правосудие. На наш взгляд, электронное государство не должно рассматриваться как процесс государственного управления с использованием информационно-коммуникационных технологий. Здесь мы согласны с мнением О.С.Соколовой о том, что в практике использования термина «электронное государственное управление» зачастую субъект (субъекты) управления (электронное правительство) смешивается с формами, процессами и технологиями управления (3, с.22-23).

Таким образом, можно сделать вывод, что термин «электронное государство» можно рассматривать в узком и широком смыслах. В узком смысле - только как «электронное правительство» (т.е. модернизация исполнительной власти), в широком как все три ветви власти - законодательная, исполнительная и судебная.

Развитие электронного правительства происходит в государствах с различными политико-правовыми традициями. Меняется порядок оказания государственных и муниципальных услуг, повышается открытость исполнительных органов. Как и в ряде

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

других стран, в России создан единый портал государственных и муниципальных услуг, развивается единая система межведомственного электронного взаимодействия, открыт Интернет-ресурс для размещения общественных инициатив. Среди принятых в России федеральных законов можно выделить следующие: Федеральный закон от 09.02.2009 (№ 8-ФЗ) «Об обеспечении доступа к информации о деятельности государственных органов и органов местного самоуправления» (4); Федеральный закон от 27.07.2010 (№ 210-ФЗ) «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг» (5). Развитие электронного правосудия осуществляется на основе Федерального закона от 22.12.2008 (№262-ФЗ) «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» (6). В области создания электронного парламента на сегодняшний день нет специализированного нормативно-правового акта. При этом выделенные три направления должны быть увязаны между собой системными требованиями, реализовывать эффективные методы функционирования электронного государства на основе российского законодательства в этой области.

К принятым в Российской Федерации основным концептуальным документам, развивающим идеи международных положений в области формирования электронного правительства как элемента управления информационным обществом, относятся: Концепция использования ИКТ в деятельности федеральных органов государственной власти до 2010 г. (7); Концепция региональной информатизации до 2010 года (Распоряжение Правительства РФ от 17 июля 2006 г. за № 1024); Стратегия развития информационного общества в Российской Федерации на 2009-2011 годы (утверждена Президентом РФ 7 февраля 2008 г., N ПР-212) (8); Концепция формирования в Российской Федерации электронного правительства до 2010 года (9).

Среди основных федеральных программ, разработанных в целях практической реализации задач развития информационного общества и создания электронного правительства в России можно назвать: Федеральную целевую программу «Электронная Россия (2002-2010 гг.)» (10); Государственную программу «Информационное общество (2011-2020 гг.)» (11).

В Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации электронное правительство характеризуется высоким уровнем развития информационных и телекоммуникационных технологий и их интенсивным использованием гражданами, бизнесом и органами государственной власти. Согласно концепции формирования в Российской Федерации электронного правительства под ним понимается новая форма организации деятельности органов государственной власти, обеспечивающая за счет широкого применения информационно-коммуникационных технологий качественно новый уровень оперативности и удобства получения организациями и гражданами государственных услуг и информации о результатах деятельности государственных органов. В соответствии с Концепцией региональной информатизации разработаны основные принципы функциональных подсистем и элементов инфраструктуры электронного правительства. В регионе должен быть создан «комплекс государственных и муниципальных информационных систем, обеспечивающих поддержку деятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления, а также объединяющих их на основе общей информационно-технологической инфраструктуры региона».

Государственная программа «Информационное общество (2011-2020 гг.)» включает 6 подпрограмм, среди которых в рамках данного исследования интерес представляет подпрограмма 2 «Электронное государство и эффективность государственного управления». Выполнение подпрограммы обеспечит переход к новой форме организации

деятельности органов государственной власти и органов местного самоуправления, качественно новый уровень оперативности и удобства получения организациями и гражданами государственных и муниципальных услуг, а также информации о результатах деятельности органов власти. Предусматривается трансформирование электронного правительства в электронное государство; таким образом, расширяется круг решаемых задач. Среди приоритетов подпрограммы на период до 2015 года - развитие проекта «Электронный регион», в том числе разработка нормативных, методологических и технологических решений для внедрения электронного правительства на уровне субъекта Российской Федерации.

В сфере формирования и развития электронного государства в Республике Дагестан (РД) исполнительным органом власти является Министерство связи и телекоммуникаций, являющееся преемником Управления Правительства Республики Дагестан по информационным технологиям с февраля 2013 года. Среди основных его задач наибольший интерес представляют: обеспечение качественно нового уровня государственного управления за счет внедрения и широкого использования современных информационно-коммуникационных технологий, создания и развития единого информационного пространства Республики Дагестан; обеспечение перехода органов исполнительной власти Республики Дагестан, органов местного самоуправления муниципальных образований Республики Дагестан на межведомственное информационное взаимодействие при предоставлении государственных и муниципальных услуг.

Основными результатами проводимой в РД политики по созданию и развитию электронного правительства на современном этапе являются следующие:

- в рамках Федеральной государственной информационной системы «Единый портал государственных и муниципальных услуг (функций)» и на республиканском Портале государственных услуг Республики Дагестан жителям доступны 116 государственных и муниципальных услуг, среди них 83 республиканские и 33 муниципальных. На стадии завершения перевод в электронную форму еще 66 государственных и муниципальных услуг, а также тиражирование 43 типовых муниципальных услуг для всех муниципалитетов республики;

- муниципальные услуги в электронном виде оказываются в столице субъекта, а для их тиражирования во все муниципалитеты организованы защищенные каналы связи до администраций всех районов и городов, осуществляется приведение услуг всех муниципальных образований к единому формату;

- созданы и функционируют 13 Многофункциональных центров (МФЦ). До конца 2015 года предполагается открыть 46 МФЦ и 685 окон на базе привлекаемых организаций с развитой филиальной сетью, в частности подразделения УФПС Республики Дагестан – филиала ФГУП «Почта России». Наиболее востребованными являются услуги в области земельных и имущественных отношений, в области строительства, оказания социальной поддержки и другие;

- создан интернет-портал «Общественный надзор», который дает возможность каждому гражданину изложить свою проблему, следить за процессом ее решения, в связи с чем за считанные месяцы он стал востребованным сервисом электронного правительства. Поступающие заявки касаются проблем ЖКХ, благоустройства дорог;

- ведутся работы по созданию внутреннего республиканского интернет-портала органов государственной власти Республики Дагестан по предоставлению персонифицированного доступа к рабочим данным госсектора на основе централизованной системы единого web-решения официальных сайтов органов

исполнительной власти республики. Проводимые работы позволят населению республики на основе единой информационной платформы информационного пространства получить «одну точку входа» к правительственным Интернет-ресурсам.

Внедрение современных технологий в систему судопроизводства началось с 2004 года по инициативе федеральных властей. В Дагестане эта акция пока коснулась только Верховного суда. С начала 2006 года в рамках федеральной целевой программы, предусматривающей создание государственной автоматизированной системы (ГАС) «Правосудие», новым оборудованием были оснащены несколько залов судебных заседаний. В 2006 году РД были созданы и запущены в эксплуатацию 54 официальных интернет-сайта (далее - сайты) судов районного уровня и Махачкалинского гарнизонного военного суда, а также сайт Управления судебного департамента в Республике Дагестан, было начато их информационное сопровождение.

На всех сайтах судов РД и сайте Управления созданы отдельные разделы «Обращения граждан», что дает возможность любому юридическому или физическому лицу, не посещая суда, оставить на сайте электронный запрос. В запросе указываются почтовый адрес, номер телефона и (или) факса, либо адрес электронной почты для направления ответа или уточнения содержания запроса, а также фамилия, имя и отчество гражданина (физического лица), либо наименование организации (юридического лица), общественного объединения, органа государственной власти, органа местного самоуправления, запрашивающих информацию о деятельности судов. Анонимные запросы не рассматриваются. Запросы принимаются лицами, ответственными за сопровождение сайтов, регистрируются в установленном порядке и передаются на рассмотрение руководству суда, после чего обратившемуся лицу дается письменный ответ, копия которого размещается на сайте суда.

Работа по информационному сопровождению сайтов судов РД проводится в строгом соответствии с руководящими нормативными актами – такими, как «Положение по созданию и сопровождению официальных интернет-сайтов судов общей юрисдикции Российской Федерации» (утв. постановлением Президиума Верховного суда Российской Федерации от 24 ноября 2004 г.), «Методические рекомендации по формированию и размещению информации о деятельности судов общей юрисдикции в глобальной информационной системе общего пользования «Интернет» на официальном интернет-сайте суда» (утв. постановлением Президиума Совета судей Российской Федерации от 13 августа 2008 г. №162) и «Регламент размещения информации о деятельности судов общей юрисдикции, органов судейского сообщества, системы Судебного департамента в сети «Интернет» (утв. приказом Судебного департамента при Верховном суде РФ от 20.04.2009 г. № 71).

По мере внедрения подсистем Государственной автоматизированной системы (ГАС) «Правосудие» в судах районного уровня в РД формируются электронные архивные фонды, ведется накопление информационных ресурсов. В начале 2010г. в рамках реализации «Плана мероприятий Управления Судебного департамента в РД по реализации Федерального закона от 22.12.2008 г. (№262-ФЗ) «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» приняты дополнительные меры по наращиванию подсистем ГАС «Правосудие» в малосоставных судах республики. Одновременно проводится работа по информатизации в мировой юстиции республики.

В Республике Дагестан работа судей по отправлению правосудия прозрачна, подтверждением чему является публикация в сети "Интернет" подавляющего большинства судебных актов. Из 185.300 рассмотренных в 2013 году судами республики дел и материалов в соответствии с указанным Федеральным законом подлежали

обработке и публикации 134.000 судебных актов, из которых опубликовано в сети "Интернет" 132.000, то есть 98,5 %.

Развитие электронного парламента в России осуществляется в рамках создания Государственной автоматизированной системы (ГАС) «Законотворчество», которое было начато в соответствии с Концепцией использования информационных технологий в деятельности федеральных органов государственной власти до 2010 г. в рамках реализации ФЦП «Электронная Россия (2002-2010 гг)». Мероприятия по созданию и развитию ГАС «Законотворчество» включены в утвержденный 13 февраля 2010 г. Президентом РФ План реализации Стратегии развития информационного общества в РФ до 2011 г., а также в государственную программу «Информационное общество (2011-2020 гг.)», утвержденную распоряжением Правительства РФ от 20 октября 2010 г. № 18-15-р.

По результатам анализа текущего состояния разработки и внедрения ГАС «Законотворчество» выделились следующие проблемы: отсутствие организации, отвечающей за ее эксплуатацию; отсутствие технического задания и проектной документации на последующие этапы ГАС «Законотворчество», разработка которых не была предусмотрена составом выполненных работ, хотя обчислена в Финансово-экономическом обосновании развертывания системы в полном объеме; часть технических средств, поставленных в начальный период создания ГАС «Законотворчество», морально и физически устарела и не полностью удовлетворяет требования современного программного обеспечения; с 2010 г. приостановлено выполнение работ по созданию ГАС «Законотворчество». Государственная программа «Информационное общество (2011-2020 годы)» не предусматривает финансирование работ из федерального бюджета.

В рамках развития электронного парламента создана и функционирует Государственная система правовой информации (ГСПИ), в частности Официальный портал правовой информации. Это аналог справочно-правовых систем, созданных коммерческими организациями, например, Консультант+ и Гарант. Работы по созданию ГСПИ велись с 90-х годов прошлого столетия.

Таким образом, на сегодняшний день состояние развития электронного парламента находится на неудовлетворительном уровне. Это влияет и на развитие данного направления в регионах. В частности в Республике Дагестан существует сайт Народного Собрания данного субъекта России. Коммуникационные связи осуществляются в рамках электронного документооборота. В недостаточной степени развито электронное взаимодействие данного представительного органа с другими ветвями власти. Эта проблема может быть решена на основе возобновления работ и финансирования ГАС «Законотворчество», Парламентского портала, а также регистрации органов законодательной инициативы на Официальном портале ГСПИ.

Исходя из проведенного анализа, основными направлениями совершенствования правовых основ формирования и развития в Республике Дагестан элементов электронного государства можно считать:

- 1) совершенствование регламентов межведомственного электронного взаимодействия;
- 2) правовое закрепление прав граждан на доступ к Интернет-ресурсам органов всех ветвей власти, формируемых в результате развития единой информационной платформы на базе создаваемого внутреннего республиканского интернет-портала органов государственной власти РД;
- 3) регистрация органов государственной власти РД на официальном интернет-портале правовой информации Государственной системы правовой информации, в том

числе организация публичных центров правовой информации в сети библиотек и системе «Почта России»;

4) совершенствование системы оценки и развития кадрового потенциала, обеспечивающего создание и сопровождение современных информационно-коммуникационных технологий в органах государственной власти, в том числе сотрудничество с ведущими вузами республики, осуществляющими подготовку специалистов в области прикладной информатики по различным профилям (экономика, государственное и муниципальное управление, менеджмент, юриспруденция) на основе заключения договоров о прохождении практики и стажировки;

5) модернизация содержания нормативных правовых актов, направленных на обеспечение развития в РД информационного общества и электронного правительства.

Таким образом, развитие элементов электронного государства в Республике Дагестан характеризуется непрерывным расширением масштабов проникновения и охвата информационными технологиями всех сфер жизнедеятельности субъекта РФ. Дальнейшее развитие предполагает углубление и усовершенствование достигнутых результатов, что будет способствовать улучшению качества жизни граждан республики и повышению эффективности системы государственного управления.

Ключевые слова: электронное государство, электронное правительство, электронное правосудие, электронный парламент, информационное общество, регион, многофункциональный центр, межведомственное сетевое взаимодействие.

Список использованной литературы

1. Федосеева Н.Н. Понятие и сущность концепции электронного государства //Российская юстиция. 2011, № 11.
2. Приходько Л.В. Зарубежный опыт внедрения и использования системы «электронный суд» //Государство и право, 2007. №9, с.80-85.
3. Соколова О.С. Электронное государственное управление //Правовые вопросы связи, 2007, №2.
4. Федеральный закон от 09.02.2009 № 8-ФЗ «Об обеспечении доступа к информации о деятельности государственных органов и органов местного самоуправления» //Собрание законодательств Российской Федерации, 16.02.2009, № 7, ст. 776.
5. Федеральный закон от 27.07.2010 № 210-ФЗ «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг» //Собрание законодательств Российской Федерации, 02.08.2010, № 31, ст. 4179.
6. Федеральный закон от 22.12.2008 N 262-ФЗ «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» //Собрание законодательств Российской Федерации от 2008 г., №52, ст. 6217 (Часть I).
7. Распоряжение Правительства РФ от 27.09.2004 за N 1244-р (ред. от 10.03.2009) «О Концепции использования информационных технологий в деятельности федеральных органов государственной власти до 2010 года и плане мероприятий по ее реализации» //Собрание законодательства РФ, 04.10.2004, № 40, ст. 3981.
8. Стратегия развития информационного общества в Российской Федерации на 2009-2011 гг. (утверждена Президентом РФ 7 февраля 2008 г., № ПР-212) //Российская газета, 16 февраля 2008 г., № 34.

9. Распоряжение Правительства РФ от 06.05.2008, № 632-р (ред. от 10.03.2009) «О Концепции формирования в Российской Федерации электронного правительства до 2010 г.» //Собрание законодательств РФ, 19.05.2008, № 20, ст. 2372.

10. Постановление Правительства РФ от 28 января 2002 г. № 65 «О федеральной целевой программе «Электронная Россия (2002-2010 гг.)» //Собрание законодательств Российской Федерации, 4.02.2000, №5, ст. 531.

11. Распоряжение Правительства РФ от 20.10.2010, № 1815-р (ред. от 20.07.2013) «О государственной программе Российской Федерации «Информационное общество (2011-2020 гг.)» //Собрание законодательств РФ, 15.11.2010, № 46, ст. 6026.

Məjid MAQDİLOV, Larisa MAQDİLOVA

**REGIONDA ELEKTRON DÖVLƏTİN ELEMENTLƏRİNİN İNKİŞAFININ
HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ (DAĞISTAN RESPUBLİKASININ TİMSALINDA)**

Xülasə

Məqalədə «elektron dövlət» anlayışının izahı verilməklə yanaşı, onun əsas elementlərindən olan «elektron hökumət», «elektron ədliyyə», «elektron parlament» terminlərinin təyini verilir. Elektron dövlətin elementlərinin formalaşması və inkişafının konseptual və proqram əsasları Rusiya təmsalında izah olunur, elektron dövlətin hüquqi əsaslarının inkişafı tədqiq olunur. O cümlədən, Dağıstanda elektron dövlətin yaranma siyasətinin yaxşılaşdırılmasının əsas nəticələri və istiqamətləri şərh olunur.

Açar sözlər: elektron dövlət, elektron hökumət, elektron ədliyyə, elektron parlament, informasiya cəmiyyəti, region, multi-məqsəd mərkəzi, departamentarası şəbəkə əlaqələri.

Mazhid MAGDİLOV, Larisa MAGDİLOVA

**LEGAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF THE ELEMENTS
OF AN ELECTRONIC STATE IN THE REGION
(ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF DAGESTAN)**

Summary

In work the concept of an electronic State is specified and its basic elements are defined: electronic government, electronic justice, electronic parliament. Conceptual and program bases of the formation and development of elements of the electronic State in the subject of Russia are covered. The analysis of legal bases of development of the electronic state is made, the main results and the directions of improvement of policy of creation of elements of the electronic state in Dagestan are defined.

Keywords: electronic state, electronic government, electronic justice, electronic parliament, information society, region, multipurpose center, interdepartmental network interaction.

Динара РАГИМХАНОВА

*к.э.н., доцент кафедры информационного
права и информатики ДГУ*

Муслимат АЛИВЕРДИЕВА

*старший преподаватель кафедры
гражданского процесса ДГУ*

К ВОПРОСУ О КОНСТИТУЦИОННОМ ПРАВЕ ГРАЖДАН НА ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ И ЕГО ЗАЩИТЕ*

В настоящее время распространение новых информационно-телекоммуникационных технологий оказывает огромное влияние на все сферы человеческой деятельности, где информация становится одним из важных ресурсов, а доступ к информационным ресурсам – необходимым фактором социально-экономического развития.

В условиях формирования информационного общества, когда роль информации неизмеримо возрастает и становится главной ценностью, информационную функцию рассматривают уже не только как реально существующую, а как основную функцию государства, направленную на информационное обеспечение не только государственных органов, но и граждан, юридических лиц, различных структур гражданского общества.

Для информационного общества характерно возрастание значимости прав на доступ к информации, на защиту от нежелательной информации, на информационное обслуживание. Новые информационные технологии позволяют расширить права граждан и организаций путем оказания услуг доступа к разнообразной информации.

Конституция закрепляет наиболее важные и социально значимые для отдельного человека, общества и государства права и свободы. Они являются необходимыми условиями обеспечения достоинства и чести человеческой личности; естественного права человека на участие в решении вопросов устройства и управления общества, членом которого он является; социальных и экономических условий, необходимых ему для удовлетворения жизненно важных материальных и духовных потребностей.

Основной составляющей конституционного права на информацию является право на доступ к информации.

Свободный доступ граждан к информации (в информационные системы) формально неограничен. Однако при желании получить актуальную информацию, например правовую, гражданин сталкивается с проблемами неразвитости инфраструктуры, обеспечивающей возможность доступа, и необходимостью дополнительных затрат на получение информации.

Из конституционных прав и свобод к информационным можно отнести следующие:

- право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, защиту своей чести и доброго имени (ч. 1, ст. 23);
- право на тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений (ч. 2, ст. 23);
- свобода мысли и слова (ч. 1, ст. 29);
- свобода массовой информации (ч. 5, ст. 29);

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb

- право на свободу выражения своих мнений и убеждений (ч. 3, ст. 29);
- право свободно искать, получать, передавать, производить и распространять информацию любым законным способом (ч. 4, ст. 29);
- право граждан обращаться лично, а также направлять индивидуальные и коллективные обращения в государственные органы и органы местного самоуправления (ст. 33);
- право каждого на достоверную информацию о состоянии окружающей среды (ст. 42);
- свобода всех видов творчества (ч. 1, ст. 44);
- свобода преподавания (ч. 1, ст. 44);
- право на доступ к культурным ценностям (ч. 2, ст. 44);
- право на получение квалифицированной юридической помощи (ст. 48) (1).

В соответствии с Конституцией РФ граждане (физические лица) и организации (юридические лица) вправе осуществлять поиск и получение любой информации в любых формах и из любых источников при условии соблюдения требований, установленных законом.

При этом необходимо иметь в виду, что все пользователи (граждане, юридические лица, государственные органы и органы местного самоуправления) обладают равными правами на доступ к информационным ресурсам.

Рассматривая региональный аспект правовой защиты основных конституционных прав и свобод на доступ к информации Республики Дагестан, отметим, что основным информационным правам и свободам в Конституции Республики Дагестан посвящена статья 28 (по аналогии со ст. 29 Конституции РФ). Так, ч. 1, ст. 28 гарантирует каждому свободу мысли и слова. Основной объем прав на информацию содержится в ч. 2, ст. 28 Конституции РД. Информационно-правовые нормы, закрепленные в Конституции РФ, находят свое развитие в законодательстве Республики Дагестан. При этом содержание федеральных законов не дублируется, а регулируются практически вопросы формирования и реализации информационной политики субъекта, предусматривающей построение информационного общества (2).

В Республике Дагестан для обеспечения реализации прав граждан на доступ к информации о деятельности Правительства РД и республиканских органов исполнительной власти в соответствии с Постановлением Правительства РФ «Об обеспечении доступа к информации о деятельности Правительства Российской Федерации и федеральных органов исполнительной власти» Правительство Республики Дагестан приняло Постановление «Об обеспечении доступа к информации о деятельности Правительства Республики Дагестан и республиканских органов исполнительной власти». 3 января 2002 г. создан и функционирует официальный сайт Правительства Республики Дагестан - www.e-dag.ru, где размещаются нормативные правовые акты, предусмотренные утвержденным перечнем сведений о деятельности Правительства Республики Дагестан и республиканских органов исполнительной власти, обязательных для размещения в информационных системах общего пользования.

Правовое государство может быть построено только в том случае, если любые законы или иные нормативные правовые акты, которые затрагивают основные права и свободы, будут свободно распространяться и каждому его гражданину будет предоставлено право свободного поиска и получения информации о них. Такие условия реализованы в ст. 15 Конституции РФ, которая гласит: «Законы подлежат официальному опубликованию. Неопубликованные законы не применяются. Любые нормативные

правовые акты, затрагивающие права, свободы и обязанности человека и гражданина, не могут применяться, если они не опубликованы официально для всеобщего сведения».

Конституция также разграничивает открытую для граждан информацию (информацию открытого доступа) и информацию ограниченного доступа (п. 4 ст.29). Из этой нормы следует, что право на поиск и получение информации может быть ограничено только федеральным законом и только в той мере, в какой это необходимо в целях обеспечения обороноспособности страны и безопасности государства, а также защиты основ конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц.

В Федеральном законе «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан РФ» закреплено понятие электронного голосования как голосования без использования бюллетеня, изготовленного на бумажном носителе, с использованием комплекса средств автоматизации ГАС «Выборы». Основное отличие дистанционного электронного голосования заключается в том, что избиратель реализует свое конституционное право, не приходя на участок, для чего могут быть использованы средства мобильной связи или сеть Интернет (3).

Конституция предусматривает ответственность соответствующих субъектов за непредставление информации определенного вида (ст. 41). В соответствии с действующим законодательством за нарушение информационных прав субъектов и правового режима охраны информации с ограниченным доступом установлены дисциплинарная, гражданско-правовая, административная и уголовная ответственность.

Таким образом, право свободного поиска и получения информации означает право каждого обращаться в органы государственной власти, общественные объединения, органы и организации, другие структуры за получением необходимой информации; право обращаться в учреждения культуры, иные структуры, хранителям культурных ценностей с целью получения у них запрашиваемой информации; право свободно получать сообщения, подготавливаемые и распространяемые средствами массовой информации, право получать информацию, содержащуюся в научных и литературных произведениях, а также другую информацию. Все органы государственной власти и органы местного самоуправления, а также соответствующие должностные лица должны соизмерять свою деятельность с непосредственно действующими правами и свободами граждан. Государственно-властная деятельность и местное самоуправление могут быть признаны самостоятельными только в том случае, если они resultируют благо всех и каждого (4).

Защита данных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации признаны обязанностью государства (ст. 1, 2 Конституции РФ). Однако формирование правового государства и гражданского общества в области соблюдения прав и свобод человека и гражданина затруднено существованием бюрократических государственных структур.

Центральное место в системе юридических гарантий занимает право на судебную защиту. Конституция РФ (ч. 1, ст. 46) гарантирует каждому судебную защиту его прав и свобод. Объектом обжалования в суд могут быть решения, действия (бездействие) органов государственной власти, органов местного самоуправления, общественных объединений и должностных лиц.

Деятельность Конституционного Суда, наделенного Федеральным конституционным законом «О Конституционном Суде Российской Федерации» весьма специфичной компетенцией, заключается в рассмотрении дел, направленных именно на охрану прав граждан. Конституционный Суд наделен полномочиями проверять по жалобам граждан конституционность закона, примененного или подлежащего применению в конкретном деле.

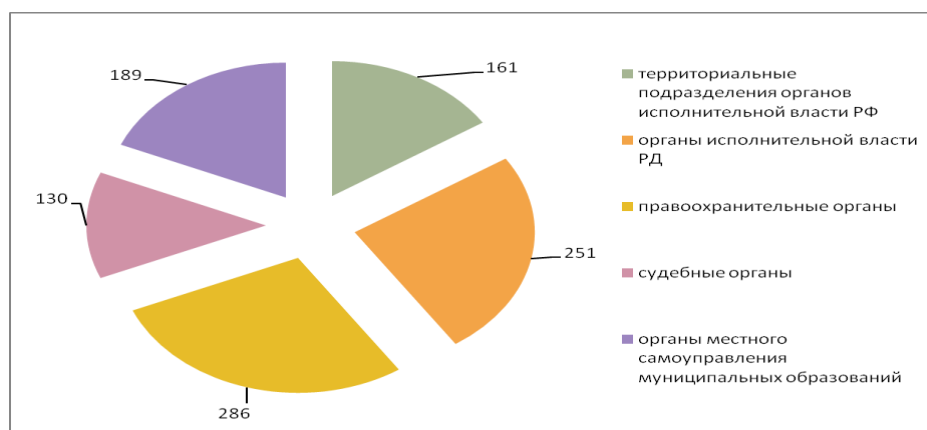
В Конституции РФ содержатся так называемые гарантии осуществления правосудия, направленные на исключение произвола в судебном разбирательстве. К ним, в частности, относятся гарантии подсудности (ст. 47), презумпция невиновности (ст. 49), недопустимость повторного осуждения за одно и то же преступление (ст. 50), право на квалифицированную юридическую помощь (ст. 48) и другие.

Конституция предоставляет каждому право обращаться за защитой в международные организации по защите прав и свобод человека (ч. 3, ст. 46). Условиями, необходимыми для реализации данного права служат наличие соответствующего международного договора Российской Федерации и исчерпание всех имеющихся внутригосударственных средств правовой защиты. К числу международных организаций по защите прав человека относятся Комитет по правам человека ООН, Европейская комиссия по правам человека, Европейский Суд и многие другие.

Важное место в системе несудебных органов, осуществляющих защиту прав граждан, занимает институт Уполномоченного по правам человека, который рассматривает поступившие к нему жалобы. Выявив факты нарушений прав и законных интересов конкретных лиц, он принимает меры по восстановлению их прав. Лицам, которые могли самостоятельно защитить себя в административном и (или) судебном порядке, но не приняли надлежащих мер, разъясняется установленный законом механизм защиты их прав и свобод.

В течение 2012 г. Уполномоченным по правам человека Республики Дагестан Омаровой У.А. было принято 1135 обращений граждан по вопросам защиты и восстановления их нарушенных прав. Помимо обращений в письменной форме - 335, заявления поступали по электронной почте, из средств массовой информации и по телефону.

Изучение жалоб граждан на нарушения их прав показало, что как и в предыдущие годы, преобладали жалобы относительно нарушенная социально-экономических прав - 677 (60 % от общего числа жалоб) (5). Сведения об органах, действия или бездействие которых явились причиной обращения к Уполномоченному по правам человека в Республике Дагестан в 2012 г., приведены в следующей диаграмме:

По мнению Уполномоченного по правам человека в РД, одной из причин, препятствующих реализации прав человека, является невысокий уровень правовой культуры. Правовая культура, предполагающая умение грамотно отстаивать свои законные интересы, актуальна как для граждан, так и для тех, чья профессиональная

деятельность связана с правами человека, - государственных и муниципальных чиновников.

Таким образом, реализация права граждан на информацию, обеспечение свободного доступа к имеющей общественное значение информации, информационная открытость органов власти - важнейшие условия и критерии функционирования правового государства, где основополагающими являются нормы Конституции РФ, а защита конституционных прав граждан специальной обязанностью конституционных судов и иных органов конституционного контроля.

Ключевые слова: информация, право на доступ к информации, защита конституционных прав.

Список использованной литературы

1. Конституция РФ.//СЗ РФ 1993.
2. Магдилов М.М., Магдилова Л.В. Практика обеспечения информационных прав и свобод в Республике Дагестан //Информационное право, 2013, №4.
3. Эмиров М.Б., Магдилова Л.В., Магдилов М.М. К вопросу о совершенствовании процедур электронного голосования //Юридический вестник ДГУ, 2013, № 2.
4. Пирбудагова Д.Ш., Садикова И. С. Право на тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений: проблемы реализации //Юридический вестник ДГУ, 2011, № 1.
5. Доклад о деятельности Уполномоченного по правам человека Республики Дагестан в 2012 г. // http://dagombu.ru/dokladi_upolnomochennogo.php

Dinarə RƏHİMXANOVA, Müslümət ƏLİVERDİYEVA

VƏTƏNDAŞLARIN İNFORMASIYAYA ƏLÇATARLIĞI VƏ ONUN MÜDAFİƏSİ BARƏSİNDƏ KONSTITUSİYA HÜQUQU

Xülasə

Məqalə vətəndaşların informasiyaya əlçatarlığı və onun müdafiəsi barəsində konstitusiya hüququnun təhlilinə həsr olunub. Burada Dağıstan Respublikasında vətəndaşların informasiya əldə etməsinə olan hüquqlarının tətbiqinin təminatlarının ayrı-ayrı aspektləri araşdırılır.

İnformasion cəmiyyətin formalaşması şəraitində informasiyanın rolu daim artır və əsas dəyərə çevrilir. İnformasiyaya dövlətin hökumət orqanlarının, hüquqi şəxslərin, ayrı-ayrı vətəndaşların informasiya təminatını yerinə yetirən əsas funksiyası kimi baxılır.

Açar sözlər: informasiya, informasiya əldə etmək hüququ, konstitusiya hüquqlarının müdafiəsi.

Dinara RAGIMKHANOVA, Muslimat ALIVERDIYEVA

TO THE QUESTION OF THE CONSTITUTIONAL LAW OF CITIZENS ON ACCESS TO INFORMATION AND ITS PROTECTION

Summary

In conditions of formation of the informtive society, when the role of information increases immeasurably and becomes the basic value, they consider information function as the main function of the State directed at information provision for the State bodies, as well citizens, juridical persons and etc.

Article is devoted to analysis of the basic constitutional laws of citizens on access to information and problems of their protection. In it separate aspects on ensuring realization of the rights of citizens to obtaining information in the Republic of Dagestan are considered.

Keywords: information, right to access to information, protection of constitutional rights.

Олег ТАНИМОВ

*канд.юрид.наук, доцент,
докторант МГЮА им. О.Е.Кутафина*

О ТЕОРИИ ФИКЦИОНАЛИЗМА Г.ФАЙХИНГЕРА*

В XX столетии проблема фикций являлась одной из весьма насущных проблем философии, очень быстро оформившаяся в целое философское течение, солидарность с которым засвидетельствовали крупнейшие представители философии и науки.

Увидеть в фикциях нечто большее, чем просто особые казусы, вольно или невольно возникающие в движении к истинному знанию, впервые попытался Ганс Файхингер, и не только попытался, но и сформулировал гносеологическую теорию, придающую фикциям положительное значение. Фикции - сознательно-ложные понятия и представления, утверждает он, то есть такие понятийные предпосылки познания, которые не являются отрицательным побочным результатом исследования, а, наоборот, представляют собой сознательно констатируемые и применяемые его средства. Мотивом (или аргументом), побуждающим нас к этому, является практическая полезность фикций, создающая положительный эффект в момент достижения искомого результата. Полезность фикций в познании требует выработать по отношению к ним не отрицательную позицию, а скорее нечто похожее на гносеологический прагматизм, вводящий их в арсенал допустимого познавательного инструментария. Простой обзор ситуаций, когда мы вынуждены прибегать к фикциям, показывает, что они столь часты, попросту регулярны, что не позволяют истолковывать их как нечто случайное, которое может быть заменено «правильным» процессом получения верного знания. Фикции - неременная, обязательная принадлежность науки, они не могут быть устранены, ибо их природа связана с самой сущностью умственной деятельности человека, с его ситуацией в мире. Поэтому они только и могут быть рассматриваемы в положительном смысле (см.: 4).

В гносеологическом аспекте существо проблемы состоит не в устранении фикций, подобно элиминации «мнимых проблем» из философии и науки, занимавшей неопозитивизм, а в том, чтобы объяснить «как происходит, что мы с помощью сознательно-ложных представлений достигаем верного результата?». К такому суждению приходит Файхингер и ставит его в основание своего учения, которому дал именование «Философия как-если-бы».

Познавательная схема представляется философу как движение от сознательно-ложных предпосылок к верным заключениям: «имеются представления, которые с теоретической точки зрения признаются ложными, но могут быть оправданы своей «практической правильностью», поскольку способны оказать определенную услугу» в обретении нового знания (4, с.13).

Иными словами, в главном сочинении «Философия как-если-бы» (изд. в 1911, 1927 гг.) Файхингер дал последовательное субъективно-идеалистическое истолкование философии Канта, который предлагал пользоваться основными мировоззренческими идеями (душа, мир, бог) «как-если-бы их объекты были реальны» (7, с. 571-572). Считаю научные и философские понятия («атом», «бесконечно-малое», «абсолют», «бог» и др.) *фикциями*, которые не имеют теоретической ценности, но практически (и

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

«биологически») важны (концепция *фикционализма*, или «критического позитивизма»), Файхингер пришел к выводу о невозможности познания действительности как она есть «на самом деле» и к признанию ощущений конечной, доступной познанию, данностью (5, с.681, подробнее см.: 1).

Публикация в 1911 году указанного сочинения Файхингера и положила начало существованию фикционализма (фикционизма) как особого течения европейской мысли. Оно весьма интенсивно заявляло о себе на протяжении почти двух десятилетий и, видимо, как самостоятельная философская программа себя быстро исчерпало. Но исчезновение фикционализма как самостоятельной философской формы едва ли может быть воспринято в качестве краха его программы. Скорее всего, он изменил свою радикальную формулировку и был в своих отдельных частях, положениях и смыслах ассимилирован иными, более соответствующими научной стилистике XX века философскими школами. Среди них мы укажем на неопозитивизм, который (факт, слабо выявленный и еще менее внимательно изученный) в своем генезисе непосредственно связан и историей и судьбой фикционализма (4, с.14).

В процессе использования основ фикционализма и с их помощью человечество, само того не осознавая, решало многие проблемы как до Файхингера, так и после него. Одной из спорных проблем во все времена являлась (и является) проблема справедливости (справедливое общество, справедливость наказания и пр.), поднимаемая как в научной, так и в художественной литературе. Проблема справедливости, затрагивающая широчайшую сферу человеческих отношений и в силу этого трактуемая с различных точек зрения, является одной из вечных тем. Она занимала умы многих правоведов, философов и мыслителей. Данная проблема находилась в сфере интересов такого выдающегося представителя русской культуры, как Федор Михайлович Достоевский (1821-1881 гг.) который в своих произведениях, дневниках и письмах предлагает свое видение справедливого общества.

Следует согласиться с мнением В.И.Хайруллина, считавшего, что «хотя концепция Ф.М. Достоевского изучается на юридических факультетах, некоторые из ее аспектов находят недостаточное освещение» (6, с.100).

Отраженные впечатления и жизненный опыт, приобретенные Ф.М.Достоевским в омском остроге, свидетельствуют о том, что он часто использовал такой известный литературный прием, как метафора, в основе которой лежит не что иное, как настоящая фикция. Так, в «Записках из Мертвого дома», опубликованных в 1861-1862 годах в журнале «Время», автор условно сравнивает каторгу с «гробом», где он был «похоронен живой». Кроме того, каторга явилась для него «университетом человеческой психологии».

Представления Ф.М. Достоевского о справедливой организации общества нашли выражение в опубликованной в 1877 г. повести «Сон смешного человека», являющейся по своей сути выдумкой, вымыслом, некой условностью (т.е., фикцией по сути). Однако Достоевский здесь же, в рамках этого же произведения дает понять, что это неосуществимые мечты об очень непрочном, даже хрупком обществе, разрушить которое весьма легко. По сюжету повесть проста. Ее герою снится сон, будто он попадает на планету, где живут безгрешные люди. Хотя эти люди не стремятся к познанию жизни, их знание - глубже и выше, чем знание нашей науки, ибо наука наша ищет объяснения, что такое жизнь, и сама стремится сознать ее, чтоб научить других жить; они же и без науки знали, как им жить. Они относились с любовью ко всему живому - будь то дерево, зверь или человек. Население планеты было сострадательно, бесхитростно и жило весело. Он не знал ни ссор, ни ревности, а их дети были общими детьми, поскольку все составляли единую семью. Там почти не было болезней, но была смерть, которая их не страшила. У

них не было религии и храмов, но было твердое знание: когда восполнится их земная радость до пределов природы земной, тогда наступит для них... еще большее расширение соприкосновения с Целой вселенной.

Некоторые идеи организации справедливого общества, по Достоевскому, перекликаются с положениями космологии Платона, идеями произведений французских утопических социалистов, а также с мыслями классической «Утопии» Томаса Мора. Так, последний полагал, что жить по справедливости невозможно иначе, как покончив с частной собственностью. Так же считает и Достоевский, когда пишет, что «все составляли одну семью». Иначе говоря, все пользовались коллективной собственностью. Однако здесь же имеет место и противоречие. Если у Достоевского - одна единая семья, то у Мора - отдельная семья не только сохраняется, но и является главной ячейкой общества, где оберегают устои традиционной морали, сохраняют патриархальные нравы (6, с.104). Ни то, ни другое утопическое общество не знает преступности. Оба общества бесконечно далеки от реальности. Это хорошо понимали сами авторы.

В мировой художественной литературе часто можно встретить образцы фиктивных персонажей и фиктивное начало (в позитивном смысле), например, сказки, мифы и пр. Всем известны ставшие крылатыми благодаря героям античности такие выражения, как «ахиллесова пята», «гефестова печень» и др. И здесь в характеристиках персонажей мы наблюдаем элементы фиктивности.

В завершение рассуждений о фикциях в литературе и философии хочется хотя бы вкратце рассмотреть идеи одного из крупнейших на сегодняшний день специалистов в области антропологии современности Марка Оже¹. В связи с затронутой проблемой заслуживает внимания его выступление в рамках лекционного цикла «Город действия» (Милан, 1996), в котором автор рассматривает категорию «город» (крупный населенный пункт, административный, торговый, промышленный и культурный центр) (см.: 3, с.140) в трех аспектах: в первую очередь как *город-память*, т. е. город, отмеченный следами великой коллективной истории, но также миллионами историй индивидуальных; во вторую очередь хотелось как *город-встречу*, т. е. город, в котором встречаются мужчины и женщины, а также город, которой сам идет нам навстречу, который открывается нам так, что мы начинаем узнавать его, как узнают человеческое существо; и, наконец, как *город-фикцию* (2). Последний аспект рассуждений рассмотрим более подробно.

Автор начинает выступление с утверждения, что город существует благодаря сфере *воображаемого* (подчеркнем – фиктивного). Город - это неподвижная точка в сфере *воображаемого*, в то время как сама эта сфера отражает в себе форму функционального города и общий порядок, которому подчиняются происходящие в городе встречи. Однако имеет ли к этому отношение третий из выявленных аспектов города - *город-фикция*? На данном этапе возникает необходимость хотя бы бегло описать феномен «сведения мира к фикции». Обратимся к примеру из области индустрии туризма: каждый, кто отправляется на гору Сен-Мишель, должен преодолеть трудоемкий подъем на горную вершину, где расположен небольшой городок. По дороге при этом ему постоянно предлагают приобрести фотографии и видеокассеты. Иными словами, туристу предлагают гору Сен-Мишель в версии лучшей, чем та, что предстанет пред ним, когда он, наконец, доберется, до смотровой площадки. Однако в силу того, что туристы все равно хотят сами щелкнуть

¹ Начав свою научную деятельность этнографом с полевых исследований традиционных обществ Верхней Вольты и Берега Слоновой Кости, он переключился в последнее время на изучение современных «комплексных обществ». Автор целого ряда книг: «Символ, функция и история» (1983), «Этнолог в метро» (1992) и др. Живет в Париже.

фотокамерой, для них специально оборудовано темное помещение, где на экран проецируется видеоряд, который можно сфотографировать, воспользовавшись вспышкой. Наиболее предприимчивые туристические компании предоставляют сегодня клиентам возможность предварительно «посетить» наиболее интересные места будущего путешествия, воспользовавшись картинками на их сайте в Интернете. В конечном счете этот туристический «аперитив» не является менее виртуальным, чем туризм «будущего прошедшего времени», когда посетитель, в сущности, смотрит на достопримечательности через объектив фотокамеры¹. Марк Оже отмечает глобальный, всепоглощающий характер фикции: «В целом же можно констатировать, что круг, повторение, эхо являют собой главенствующие фигуры, применимые сегодня к предельно различным измерениям. Спутники вращаются вокруг Земли, наблюдают за ней, фотографируют. В свою очередь зафиксированные спутники предназначены для трансляции изображения на противоположную сторону Земли. Цепь коммерческих связей покрывает Землю, один ассортимент товаров порождает другой, реклама порождает другую рекламу, копия порождает копию. Так фикция все более набирает силу: она уже не только задает кавычки, а просто поглощает реальность, намереваясь преобразить ее. Затея эта отнюдь не сложная: достаточно создать музыкальную атмосферу в супермаркетах или в подземных переходах метро, как это сделали в Барселоне. В самом деле, в Барселонском метро переживаешь ощущение, что ты находишься на экране и заключен в цветное кино, где последние аккорды благозвучной музыки сопровождают последние кадры фильма» (2). В соответствии с позицией М. Оже, урбанисты, архитекторы, художники, поэты должны осознать, насколько сопряжены их судьбы: ведь конгениальна их исходная субстанция - сфера *воображаемого*. Без воображения город перестает существовать, а без города исчезает воображение. Связи, которые устанавливает с пространством *воображаемое* и порожденное им чувство эмоциональной привязанности, - материя эта крайне сложная. Но *воображаемое* - это всегда позитивно.

Таким образом, оформившийся в целое философское течение фикционализм, привлекая внимание видных деятелей XIX-XX столетий, присвоенный в качестве имени воззрениям Файхингера и его последователей, был введен в употребление критиками и рецепторами этого учения из околофилософской среды. Сам же Файхингер предпочитал, как сказано ранее, именовать свое учение «философией как-если-бы», или более неопределенно - «как-если-бы установкой» (*Als-Ob Betrachtung*). Последний термин представлял фикционализм не как систематическое учение, а как позицию, определяющую усмотрение или технику видения интеллектуальных сущностей, демаскирующую их мнимо онтический статус (4, с.15). Для Файхингера открытое им учение о фикциях представлялось как широкое основание для критического пересмотра и перетолкования всей конструкции культуры и создания нового понимания ее сущности; таким образом, существенен культурно-философский смысл. Публичное восприятие

¹ Однако на этом «фиктизация» мира не останавливается - она завоевывает новые рубежи. Посреди сельской местности возникают развлекательные парки. Их прообраз можно усмотреть в Диснейленде с его искусственными улицами, фиктивными американскими городами, фиктивными салунами, фиктивной Миссисипи, фиктивным замком Спящей красавицы. Среди этих фиктивных пейзажей снуют фиктивные персонажи, возводящие фиктивность окружения в квадрат. Фикция европейских сказок была перенесена на экран, а теперь с экрана входит в реальность. Образы, образы, образы... Как же ведут себя зрители? Разумеется, первое, что они делают, - это снимают, заключая этих персонажей вновь в черные ящики видеокамеры, откуда они некогда вышли, с тем, чтобы затем приобщить к ним своих родственников и знакомых. Жены и дети, дедушки и бабушки смогут вскоре вновь увидиться на экране телевизора с Микки-Маусом и Дональдом Дагом.

«философии фикционализма» лишь отчасти соответствовало авторским ожиданиям: действительно возникло довольно мощное движение по пересмотру теоретических оснований и концептуального каркаса основных фрагментов культуры: морали, религии, искусства, науки. К сожалению, история фикционалистского движения еще не написана, чем искажается наша историко-философская ретроспектива даже XX века, а тем более история отдельных философских течений, например, неопозитивизма.

Как видно из проведенного выше анализа, фикция применяется во многих сферах человеческого бытия. Она присуща науке, искусству, культуре и пр., то есть практически всем общественным отношениям, в которых участвует как отдельный индивид, так и человеческая общность в целом. И философское учение Файхингера является как бы необходимым продолжением глобального течения мировой научной мысли. Очевидно, что философия Г.Файхингера призвана осуществить реальную помощь науке путем применения технических установок, лежащих в основе данного учения, несмотря на то, что как любое новое учение своего времени подвергалось критике консервативных авторов.

Ключевые слова: фикция, фикционализм, критический позитивизм, субъективный идеализм, литературные фикции, гносеологическая теория, вымысел, условность, антропологический аспект, философия «как-если-бы».

Список использованной литературы

1. Бакрадзе К.С. Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии, Тбилиси, 1960.
2. Оже М. От города воображаемого к городу-фикции /Выступление в рамках лекционного цикла «Город действия» (Милан, 1996) /La citta degli interventi - Milano. 1997.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений /Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова – 4-е изд., дополненное. М.: «А ТЕМП», 2004, 944 с.
4. Солонин Ю.Н. К проблеме европейского пессимизма как явления философии и культуры //Метафизические исследования. №4. СПб., 1997.
5. Философский энциклопедический словарь /Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. 2-е изд., М.: Сов. энциклопедия, 1989.
6. Хайруллин В.И. Справедливое общество или утопизм Достоевского //Государство и право. 2004, № 8, с. 100.
7. Кант И. Сочинения. Т.3, М., 1964.

Oleq TANİMOV

H.FAYHİNGERİN FİKSİYANALİZM (UYDURMA) NƏZƏRİYYƏSİ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə alman idealist filosofu Hans Fayhinger tərəfindən əsası qoyulmuş fiksiyanalizm nəzəriyyəsidəki yalan (uydurma) probleminin öyrənilməsi qiymətləndirilir. Fiksiya yalan (uydurma) praktiki əhəmiyyət daşıyan şüurlu-uydurma anlayış kimi təqdim olunur («əgər belə olarsa» fəlsəfəsi). Bu fəlsəfi cərəyanın banisinin davamçıları tərəfindən fiksiyanalizmin qnoseoloji və antropoloji aspektdə tədqiqi verilir.

Açar sözlər: fiksiya (uydurma), fiksiya fəlsəfəsi, tənqidi pozitivizm, subyektiv idealizm, ədəbi fiksiyalar, qnoseoloji nəzəriyyə, yalan, şərtlilik, antropoloji aspekt, «əgər belə olarsa» fəlsəfəsi.

Oleg TANIMOV

ON H.VAIHINGER'S THEORY OF FICTIONALISM

Summary

In article the estimation is given to studying the problems of research into fiction by the founder of the theory of fictionalism, German philosopher-idealist Hans Vaihinger. The fiction is represented, by the scientist as conscious-false concepts and the representations having practical value (philosophy "as-if"). Ideas of studying fictionalism by followers of the founder of a philosophical current in gnoseological, anthropological aspects are investigated.

Keywords: fiction, fictionalism, critical positivism, subjective idealism, literary fictions, gnosiological theory, fabrication, conditional character, anthropological aspect, philosophy of "as-if".

Наталья ФАДЕЕВА
*старший научный сотрудник
ФБУ НЦПИ при Минюсте России*

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УЧЕТ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ В НАУЧНОМ ЦЕНТРЕ ПРАВОВОЙ ИНФОРМАЦИИ*

Сегодня общество переживает эпоху глобальных изменений происходит его структурная трансформация. Количество, качество и степень использования информации становятся факторами, определяющими уровень развития государства и существенно влияющими на его статус на политической карте мира. Это означает, что появляется новый социальный порядок, информационное общество, в котором созданы все условия для удовлетворения информационных потребностей граждан, организаций и государства, а большинство работающих либо занято производством, хранением, переработкой и реализацией информации, либо не в состоянии выполнять свои производственные обязанности без этих процессов. наиболее значимых процессов, происходящих в современном мире (1, с.3).

Россия вслед за целым рядом других стран приступила к строительству информационного общества (2, с.98). Необходимость качественных изменений при работе с информацией признана на самом высоком уровне и в этом направлении ведется активная работа. Так, в 2002 г. Правительством РФ была принята Федеральная целевая программа «Электронная Россия 2002-2010 гг.» которая дала мощный толчок развитию информационного общества в субъектах Российской Федерации; затем на смену ей Распоряжением Правительства РФ от 20 октября 2010 г. № 1815-р утверждена государственная программа «Информационное общество (2011-2020 гг.)» (3), также формируется структура электронного правительства. Следует отметить, что 16 августа 2013 г. в целях обеспечения осуществления государственных функций по оказанию правовой поддержки государственным органам и гражданам распоряжением Правительства Российской Федерации № 1453-р утвержден план реализации Государственной программы Российской Федерации «Юстиция», предусматривающий создание федеральной информационной системы нормативных правовых актов как информационно-технологической основы Единого регистра, что приводит к необходимости проведения научных исследований данного направления государственной деятельности.

Компьютеризация и информатизация - неперенные атрибуты информационного общества - затрагивают все сферы социальной жизни и экономической деятельности, что влечет за собой неизбежность обогащения права вообще. Новейшие информационные технологии, средства массовой информации многократно усилили возможности информационного воздействия на человека. В результате информация превратилась в важнейший ресурс государства наряду с его другими основными ресурсами (природными, экономическими, трудовыми, материальными и т.д.).

В составе автоматизированных информационных систем создается и используется значительное количество государственных информационных ресурсов.

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

Министерство юстиции Российской Федерации и подведомственные ему федеральные службы также создают государственные информационные ресурсы, к которым должен быть обеспечен открытый доступ. Это государственный реестр нормативных правовых актов федеральных органов исполнительной власти, федеральный регистр нормативных правовых актов субъектов Российской Федерации, федеральный регистр муниципальных нормативных правовых актов, ведомственный реестр торгово-промышленных палат, общественных объединений и религиозных организаций и многие другие.

Минюст России формирует и ведет регистры нормативных правовых актов во исполнение возложенных на него задач и функций, а также в целях обеспечения решения задач по предоставлению государственных информационных услуг на основе применения информационных технологий в рамках системы межведомственного взаимодействия органов государственной власти.

В настоящее время в соответствии с Распоряжением Правительства Российской Федерации от 25.04.2006, № 584-р «Об утверждении перечня регистров, реестров, классификаторов и номенклатур, отнесенных к учетным системам федеральных органов государственной власти», где значатся 40 таких учетных систем (15).

В данный перечень входит Единый регистр нормативных правовых актов, который структурно состоит из следующих составляющих:

- государственного реестра нормативных правовых актов федеральных органов исполнительной власти, который ведется в соответствии с постановлением Правительства Российской Федерации от 13.08.1997, № 1009 «Об утверждении правил подготовки нормативных правовых актов федеральных органов исполнительной власти и их государственной регистрации»;

- федерального регистра нормативных правовых актов субъектов Российской Федерации, формируемого в соответствии с Указом Президента Российской Федерации от 10.08.2000, № 1486 «О дополнительных мерах по обеспечению единства правового пространства Российской Федерации» (4);

- федерального регистра муниципальных нормативных правовых актов, создаваемого в соответствии с постановлением Правительства Российской Федерации от 10.09.2008, № 657 «О ведении федерального регистра муниципальных нормативных правовых актов» (5);

- фонда правовых актов федерального законодательства (в широком смысле), созданного на базе уникальных архивов Министерства юстиции во исполнение Распоряжения Правительства Российской Федерации «О создании автоматизированной информационно-поисковой системы «Законодательство» от 15.01.1993 № 59-р, содержащего, в том числе результаты исполнения распоряжения Президента Российской Федерации от 18.03.2011 г., № 158-рп "Об организации работы по инкорпорации правовых актов СССР и РСФСР или их отдельных положений в законодательство Российской Федерации и (или) по признанию указанных актов недействующими на территории Российской Федерации" (6).

В соответствии с приказом Министерства юстиции Российской Федерации от 14 февраля 2008 г., № 31 (в редакции приказов Минюста РФ от 16.09.2008, № 208, от 26.08.2009, № 267) регистры нормативных правовых актов ведутся с использованием подсистемы «Нормативные правовые акты Российской Федерации» Единой системы информационно-телекоммуникационного обеспечения Минюста России. Оператором указанной информационной системы является Научный центр правовой информации НЦПИ при Минюсте России (7).

Предоставление сведений, содержащихся в регистрах, также возложено на НЦПИ (8).

Прошло уже 39 лет, как в целях ведения государственного учета нормативных актов решением Правительства СССР от 25.06.1975, № 558 при Всесоюзном научно-исследовательском институте советского законодательства (ВНИИСЗ) был создан Научно-информационный центр, оснащенный необходимыми техническими средствами для поиска и выдачи информации, который впоследствии стал Научным центром правовой информации Минюста России. НЦПИ имеет самый богатый в России опыт работы по автоматизированной обработке правовой информации, самые крупные фонды нормативных правовых актов и может выступать гарантом полной, точной и актуальной информации о законодательстве Российской Федерации.

Кроме информационных ресурсов в электронном виде, доступ к которым может быть обеспечен в удаленном режиме, имеются и фонды нормативных правовых актов на бумажных носителях.

В настоящее время сложилась такая ситуация, что учет систематизированного фонда правовых актов с 1917 г. РСФСР, СССР и Российской Федерации, а также источников опубликования, поддерживаемых в актуальном состоянии более 80 лет и представляющий собой уникальный массив государственных информационных ресурсов, не велся уже более десяти лет.

Информационные обязанности государства перед гражданами возрастают. Информация, собранная на средства налогоплательщиков, должна быть им доступна. Зададимся вопросом, насколько доступна в настоящее время информация из этих фондов?

Вопрос о доступности формы информации также приобретает особую актуальность в связи с ориентацией на предоставление информации посредством применения информационных систем общего пользования и сети Интернет, поскольку далеко не все граждане имеют возможность реализовать свое право на доступ к информации другим способом.

Федеральным законом «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» установлено, что запрещено относить к информации с ограниченным доступом документы, накапливаемые в открытых фондах библиотек и архивов, информационных системах органов государственной власти, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, представляющие общественный интерес или необходимые для реализации прав, свобод и обязанностей граждан (9).

Правовые базы данных имеющиеся в нашей стране содержат не более 20% необходимой информации о правовых актах. Большое значение для научных исследований имеет и фонд правовых актов, признанных утратившими силу. Актуальным является вопрос кодификации и систематизации законодательства, подготовки свода законов. Как известно, эту работу всегда осуществляло Министерство юстиции с участием научных учреждений.

Создание электронного архива законодательства России - задача огромного культурного, научного и практического значения. Она имеет целью предоставить неограниченному кругу пользователей (политикам, ученым, государственным служащим, аспирантам, студентам) весь массив законодательства России, от первых кодексов обычного права до актов действующего законодательства, принятых в последние годы. Национальный архив может быть использован для изучения истории правового регулирования, сравнительных правовых исследований, в кодификации законодательства и проработке различных версий правовой реформы. Впервые ученые и практические работники получают надежную фактологическую базу, которая позволит перейти от

бездоказательных версий и эмоциональных оценок к точным, фактически обоснованным выводам об особенностях правового пути России.

В настоящее время формирование правовой системы Российской Федерации еще не завершено и законодательство находится в постоянном развитии. Для научных исследований, подготовки предложений о совершенствовании законодательства и повышения эффективности его применения, необходим анализ всех действующих, официально не отмененных нормативных актов (федеральных законов, нормативных указов Президента Российской Федерации, постановлений Правительства Российской Федерации, иных нормативных актов, а также актов СССР, продолжающих действовать на территории Российской Федерации).

Несмотря на огромное количество принятых за два последних десятилетия правовых актов, до сих пор применяются акты Союза ССР. Так, решением Верховного Суда Российской Федерации от 24.12.2009 г. признан недействующим со дня вступления решения в законную силу (решение суда вступило в законную силу 12.01.2010 г.) абзац первый, пункта 3 постановления Совета Министров СССР от 18 мая 1989 г., № 402 «О совершенствовании оплаты труда членов экипажей судов производственного флота рыбной промышленности». Однако об указанном правовом акте ни в одной из широко представленных на рынке правовых баз данных нет.

Ученые высказывают также мнения о необходимости обеспечения доступности правовой информации. Так, Т.В.Кашанина и А.В.Кашанин (10, с.79) отмечают, что нормативные акты должны быть доступными для понимания гражданами, причем законодатель должен ориентироваться не на интеллектуалов, а на людей среднего или даже ниже среднего интеллектуального уровня. При этом нормативные акты должны излагаться простым, ясным языком, отличаться строгостью стиля, соответствовать законам формальной логики, а также не носить слишком абстрактного характера, но одновременно и не увязать в деталях; в них не должно быть сложных юридических терминов.

Как отмечалось выше, Министерство юстиции обладает фондом НПА с 1917 г., которые в соответствии с распоряжением Президента РФ от 18 марта 2011 г., № 158-рп «Об организации работы по инкорпорации правовых актов СССР и РСФСР или их отдельных положений в законодательство Российской Федерации и (или) по признанию указанных актов недействующими на территории Российской Федерации», должны быть подвергнуты анализу и инкорпорации в действующее законодательство (6).

Согласно данному постановлению, Министр юстиции Российской Федерации осуществляет координацию деятельности федеральных органов исполнительной власти и органов государственной власти субъектов Российской Федерации по инкорпорации правовых актов СССР и РСФСР или их отдельных положений в законодательство Российской Федерации или по признанию указанных актов недействующими на территории Российской Федерации, а также утверждает ежегодно подготовленный на основе предложений федеральных органов исполнительной власти и органов государственной власти субъектов Российской Федерации план мероприятий по инкорпорации правовых актов СССР и РСФСР или их отдельных положений в законодательство Российской Федерации или по признанию указанных актов недействующими на территории Российской Федерации.

Инкорпорация позволяет исключить случаи дублирования регламентации одного и того же вопроса несколькими актами. По нашему мнению, работа была бы эффективней и более результативной, если бы «старые» акты были бы оцифрованы.

С каждым годом наблюдается активизация законотворческого процесса. К сожалению, приходится констатировать, что имеется большое число формально действующих, но фактически утративших силу нормативных правовых актов, в которых многие предписания не приведены в соответствие с Конституцией Российской Федерации. Все это создает опасность правовой инфляции в стране и способствует правовому нигилизму в обществе. Возникла необходимость активно совершенствовать юридическую технику, устранять имеющиеся противоречия и дублирования, в том числе за счет инкорпорации советской нормативно-правовой базы. Все это обеспечит в дальнейшем стабильность и системность российского права, в результате которого законодательство, несмотря на свое многообразие, станет более доступным для граждан.

В настоящее время в рамках инкорпорации рассматриваются правовые акты, принятые в период с 1917 г. по декабрь 1991 г. Министерство юстиции одновременно с работой над правовыми актами СССР и РСФСР, затрагивающих сферу деятельности юстиции, координирует деятельность по инкорпорации иных федеральных органов исполнительной власти.

В Минюсте на данный момент содержится обширная база данных, включающая, в том числе первые декреты Советской власти (из фондов нормативных правовых актов): «О редактировании и печатании законодательных и правительственных актов»; «Об обязанности газет печатать декреты и распоряжения органов Советской власти»; от 14 сентября 1918 г. «О введении Международной Метрической системы мер и весов». Некоторые части документа устарели, однако применяется те, которые не противоречат современному законодательству. Главная задача - проверить, возможно ли применение правового акта советской эпохи в современных условиях, не противоречит ли он Конституции Российской Федерации и действующему законодательству.

В настоящее время в соответствии с Программой совместных мероприятий на 2010 г. по реализации Соглашения между Российской правовой академией (РПА) и Научным центром правовой информации лабораторией мониторинга правовой информации НИИ РПА проводится правовой анализ архивного фонда правовых актов Минюста России, находящихся в НЦПИ, и силами студентов академии, в частности 3 курса СПО, осуществляется методологическая обработка архива и ввод правовых актов в базу данных через выделенный НЦПИ компьютер.

Перевод текстов нормативных правовых актов фондов Министерства юстиции СССР и Министерства юстиции РСФСР в электронно-цифровую форму обеспечит доступность этой уникальной правовой информации, в том числе и через Интернет.

Сегодня в обществе сформировалось устойчивое мнение о том, что информация должна быть общедоступной, а потребности в доступе к ней постоянно возрастают. Распространение информационных технологий требует создания соответствующих правовых условий, основу которых составляет обеспечение прав граждан и организаций на свободный поиск, получение, передачу, производство и распространение информации.

В декабре - январе 2008-2009 гг. Государственной Думой Федерального Собрания Российской Федерации были приняты два основополагающих закона, регулирующих отношения, связанные с обеспечением доступа к информации о деятельности государственных органов и органов местного самоуправления. Это федеральные законы от 22 декабря 2008 г., № 262-ФЗ «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» (11) (вступает в силу с 01.07.2010 г.) и от 9 февраля 2009 г., № 8-ФЗ «Об обеспечении доступа к информации о деятельности государственных органов и органов местного самоуправления». Еще ранее в 2006 г. был принят

Федеральный закон от 02.05.2006 г., № 59-ФЗ «О порядке рассмотрения обращений граждан Российской Федерации» (12).

Принятие указанных законов, наконец, восполнило пробел в российском законодательстве, в котором не было нормативных правовых актов, регулирующих механизм реализации конституционного права каждого свободно искать и получать информацию о деятельности органов государственной власти и местного самоуправления.

На сегодняшний день некоторыми учеными поддерживается идея о создании Свода законов в электронной форме путем придания нормативным правовым актам, размещенным на соответствующем базовом государственном информационном ресурсе, правовой силы. Данный ресурс, к которому с соблюдением требований информационной безопасности обеспечивается круглосуточный непрерывный доступ, необходимо поддержать уполномоченным органом власти в состоянии полноты, достоверности и актуальности.

Создать стройную, внутренне согласованную систему российского законодательства сегодня невозможно без проведения полной инвентаризации всех правовых актов, принятых и продолжающих формально действовать в Российской Федерации. Эта работа чрезвычайно трудоемкая, кропотливая, длительная, что известно из отечественного многовекового опыта. Однако, она предельно актуальна, является одновременно и очень важной общегосударственной задачей. В результате проведенной работы можно существенно упростить российскую законодательную систему, устранить раздробленность правовых актов, повысить уровень эффективности российского законодательства, обеспечить большую доступность текстов законодательных актов.

Ключевые слова: информационное общество, правовая информация, систематизация законодательства, информационные технологии, единое правовое пространство, реестры, регистры нормативных правовых актов.

Список использованной литературы

1. Солдаткина О.Л. Информационные ресурсы Российской правовой политики. Монография. Юрлитинформ, 2013.
2. Голоскоков Л.В. Модернизация российского права: теоретико-информационный аспект. Дисс... докт.юрид.наук. Краснодар, 2006.
3. Распоряжение Правительства РФ от 20 октября 2010 г., № 1815-р «О государственной программе Российской Федерации «Информационное общество (2011-2020 годы)». //Собрание законодательства РФ, 15.11.2010, № 46.
4. Указ Президента Российской Федерации от 10.08.2000 г., № 1486 «О дополнительных мерах по обеспечению единства правового пространства Российской Федерации» //Собрание законодательства РФ, 14.08.2000, № 33.
5. Постановление Правительства Российской Федерации от 10.09.2008 г., № 657 «О ведении федерального регистра муниципальных нормативных правовых актов» //Российская газета, № 198, 19.09.2008.
6. Распоряжение Президента Российской Федерации от 18.03.2011 г., № 158-рп «Об организации работы по инкорпорации правовых актов СССР и РСФСР или их отдельных положений в законодательство Российской Федерации и (или) по признанию указанных актов недействующими на территории Российской Федерации» //Собрание законодательства РФ, 21.03.2011, № 12, ст. 162.

7. Бюллетень нормативных актов федеральных органов исполнительной власти, № 15, 14.04.2008.

8. Приказ Министерства юстиции Российской Федерации от 22.12.2008 г., № 300 //Бюллетень нормативных актов федеральных органов исполнительной власти, № 6, 09.02.2009.

9. Об информации, информационных технологиях и о защите информации: Федеральный закон от 27.07.2006, №149-ФЗ //Собрание законодательства РФ, № 31, 2006.

10. Кашанина Т.В., Кашанин А.В. Основы российского права. Учеб. для вузов. Изд.2, измен. и дополн. М.: НОРМА-ИНРА.

11. «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» Федеральный закон от 22 декабря 2008 г., № 262-ФЗ //Собрание законодательства РФ, 2008, № 52 (ч.1).

12. «О порядке рассмотрения обращений граждан Российской Федерации» Федеральный закон от 02.05.2006 г., № 59-ФЗ //Собрание законодательства РФ, 2009, № 7.

13. Филатова Л.В. Вопросы систематизации законодательства в учетной деятельности органов государственной власти //«Юридический мир», 2012, № 2.

14. Указ Президента РФ от 13.10.2004 № 1313 (ред. от 21.12.2013). «Вопросы Министерства юстиции Российской Федерации» //Собрание законодательства РФ, 18.10.2004 г., № 42.

15. Распоряжение Правительства РФ от 25.04.2006 № 584-р (ред. от 08.12.2010) «Об утверждении перечня регистров, реестров, классификаторов и номенклатур, отнесенных к учетным системам федеральных органов государственной власти» //Собрание законодательства РФ, 2006, № 18.

Natalya FADEYEVA

HÜQUQİ İNFORMASIYANIN ELMİ MƏRKƏZİNDƏ NORMATİV-HÜQUQİ AKTLARIN DÖVLƏT QEYDİYYATI

Xülasə

Məqalədə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında hər bir şəxsin informasiyaya olan konstitusiyə hüququnun reallaşmasında müasir informasiya texnologiyalarının rolu təhlil olunur. Müəllif Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyində və Hüquqi İnformasiyanın Elmi Mərkəzində normativ-hüquqi aktların dövlət qeydiyyatındakı mövcud sistemləri araşdırır.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, hüquqi məlumat, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi, informasiya texnologiyaları, ümumi hüquqi fəza, reyestrlər, normativ-hüquqi aktların qeydiyyatı.

Natalya FADEYEVA

THE STATE REGISTER OF THE NORMATIVE ACTS IN THE SCIENTIFIC CENTER FOR LEGAL INFORMATION

Summary

In the article the role of modern information technologicis at implementing the constitutional right of everybody to information in the formation of informative society, is analyzed. The author cites a number of the register systems realized by the Ministry of Justice of the Russian Federation, as well the state register of the normative legal acts in the Scientific Center for legal information.

Keywords: informative society, legal information, systematization of legislation, information technologies, united legal area, registers, registers of the normative legal acts.

SOSIOLOGIYA BÖLMƏSİ

UOT 316.33

Hüseyn QARAŞOV

sosiologiya ü.e.d., professor, AƏSMA

HƏMKARLAR İTTİFAQLARI TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ MOTİVASİYANIN MÜHÜM ELEMENTLƏRİ*

Müasir dövrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının fəaliyyətində motivasiya, onun həyata keçirilmə mexanizmləri, işçilərdə motivasiya hazırlığı problemləri müstəsna yer tutur. Problemin araşdırılması prosesində biz belə bir tezisdən çıxış etmək istədik: «şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti, hər şeydən əvvəl, tarixən təşəkkül tapmış konkret sosial sistemin funksiyası kimi öyrənilməlidir, çünki bu fəaliyyətə forma və məzmunu həmin sosial sistem verir. Ona görə də şəxsiyyəti bir mikrosistem kimi öyrənərkən ayrıca fərddən və onun fərdi davranışının, hərəkətlərinin təsvirindən deyil, bütün ictimai sistemə bütövlükdə xas olan sosial fəaliyyət formalarından və sosial münasibətlərdən çıxış etmək lazımdır (1, s.61).

Deməli, əsas problem bundadır: fərdin fəaliyyətinə sosial başlanğıc necə daxil olur, bu fəaliyyətin sosial determinasiyası hansı yollarla həyata keçirilir?

Fəaliyyətin bu cür şərhli prosesində bizim aşkarladığımız birinci və əsas məsələ bundadır ki, artıq fəaliyyət predmetinin özü prinsipcə sosial təbiətə malikdir. O, fəaliyyətdən kənarında olan bir şey deyil, baxmayaraq ki, bəziləri bunun əksini düşünür. Ümumiyyətlə, metodoloji baxımdan və fəlsəfi-sosioloji planda fəaliyyəti yalnız prosesə münəcər edib subyekt və fəaliyyət predmetini prosesdən, fəaliyyətdən kənarında götürmək düzgün deyildir. Hökmən nəzərə alınmalıdır ki, bu üç kateqoriya bir-birindən ayrı, müstəqil kateqoriyalar kimi öyrənilməməlidir. Məsələ bundadır ki, sosial psixoloq A.N. Leontyevin dediyi kimi, fəaliyyətdə onun predmeti ikili xüsusiyyətdə çıxış edir: birinci halda, özünün müstəqil mövcudluğunda özünə tabe edən və fəaliyyəti dəyişdirən subyekt, ikinci halda isə fəaliyyətdə predmetin obrazı predmet xassələrinin psixi inikasının məhsulu kimi çıxış edir, çünki bu psixi inikas yalnız şəxsiyyətin fəaliyyəti sayəsində mümkündür (2, s.84). Məhz inikasın nəticəsi olan obraz özündə fəaliyyətin predmet məzmununu daşıyır və sabitləşdirir. Sosial mühit fəaliyyət prosesində sadəcə olaraq şəxsiyyəti formalaşdırmır, əksinə predmetliyin özü fəaliyyəti konstruksiya edən xüsusiyyət kimi sosial təbiətə malikdir. Sosiallıq fəaliyyət vasitəsilə verilmir, problem heç də «sosiallıq və fəaliyyət» problemi kimi qoyulmur: bu, əslində, fəaliyyət obyektlərinin özünün sosial mahiyyəti və bu obyektləri fəaliyyət prosesində əks etdirən insan şüurunun sosiallığı məsələsidir.

Şəxsiyyətin sosiallıq probleminin düzgün başa düşülməsi üçün ictimai münasibətlər və insanların fəaliyyəti kateqoriyasının təhlilinə şəxsiyyətin sosiallığı problemini daxil etmək lazımdır. Əlbəttə, şəxsiyyət ictimai münasibətlərin məcmusudur və bu ona görə belədir ki, o, fəaliyyətli şəxsiyyət kimi çıxış edir. Bu kontekstdə o, təkcə fərdi fəaliyyəti həyata keçirən subyekt deyil, sosial təbiətə malik subyektdir. Burada belə bir çox mühüm faktı da qeyd etmək vacibdir ki, fərdin fəaliyyətinin sosial təbiəti universal – abstrakt xarakterli deyildir, çünki bu sosiallığın kökləri tarixən konkret cəmiyyət formasında yerləşir. İnsani münasibətlər, ümumiyyətlə, ünsiyyət cəmiyyətin tarixi inkişafının nəticəsi və məhsulu kimi inkişaf edir, baxmayaraq ki, müəyyən mərhələdə bu münasibətlər nisbi müstəqillik kəsb edirlər, yəni psixoloji, semiotik və sosial xarakterli olurlar.

* Məqalə iqtisad ü.e.d., professor Tərbiz Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Belə bir fikri təkzib etmək olmaz ki, fəaliyyət insanın ictimai münasibət sistemində daxil olması ilə müəyyən edilir. Ona görə ki, ictimai münasibətlər yalnız fəaliyyət prosesində, yalnız ünsiyyət prosesində reallaşır (3, s. 245). Müəlliflərdən biri qeyd edir ki, ictimai təsirlər obyektə olan insan öz fəaliyyəti nəticəsində bu təsirlərin subyektə olur. İnsanın obyektədən subyektə çevrilməsi yalnız fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilir (4, s.155-156). Son nəticədə ictimai münasibətlər - fərd-fəaliyyət (yaxud ictimai münasibətlər – fərdi fəaliyyət) sxemi deyil, başqa bir sxem - «ictimai münasibətlər-fəaliyyət-şəxsiyyət» modeli məqbul hesab edilməlidir.

Fəaliyyətin konkret sosial-psixoloji təhlilində onun daxili sosial determinə olunmasını qəbul etməsək, biz belə determinasiyanı ünsiyyətdə axtarmalı oluruq. Hər bir halda ünsiyyət fenomeni fəaliyyətlər sistemində özünəməxsus yer tuta bilmişdir. S.L.Rubinşteyn hesab edirdi ki, ünsiyyət əgər təsir kimi çıxış edərsə, onu fəaliyyət hesab etmək mümkündür. Lakin bu fəaliyyət növünün spesifik motivi olmalıdır. Başqa sözlə desək, hər bir fəaliyyət növünün öz motivasiyası olmalıdır. Deməli, fəaliyyət subyektə olan şəxsiyyət həyata keçirilmə sahəsindən asılı olmayaraq motivasiya sistemində əsaslanmalıdır.

Hər bir həmkarlar ittifaqları fəali öz şəxsi əmək fəaliyyəti təcrübəsində şahid olmuşdur ki, əksər hallarda işdən çıxarılmanın əsas səbəbi işçilər arasında ünsiyyət bacarığının və dialoq mədəniyyətinin olmamasıdır. Bunsuz uğurlu fəaliyyət, xüsusilə həmkarlar ittifaqları kimi canlı işin aparıldığı bir sosial qurumda mümkün deyildir. Məhz ünsiyyət fenomeninin prinsiplərinin incəliyinə varan şəxslər iş yerində yaxşı münasibətlərin qurulmasını təmin edirlər. Təbii ki, xoş, işgüzar münasibətlərin formalaşdırılması elə də sadə problem olmayıb, həmkarlar ittifaqı liderindən və onun ardıcılıları olan, onun rəşional platformasını qəbul edən sırası əmək adamlarından xüsusi bacarıq tələb edir. Bu kontekstdə bizcə, sosial psixoloq Fridrix Hertsberqin «ikifaktorlu motivasiya» nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərinə müraciət etmək yerinə düşərdi: ikifaktorlu motivasiya nəzəriyyəsi 1950-ci illərin sonunda F.Hertsberq tərəfindən irəli sürülmüş, tez bir zamanda psixoloqların və sosioloqların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. F.Hertsberqin nəzəriyyəsinə görə iş yerində işdən razı qalmağı təmin edən faktorlarla yanaşı eyni zamanda elə faktorlar da meydana çıxır ki, işçini öz işindən razı qalmamaq amili ilə üz-üzə qoyur.

XX əsrin ikinci yarısında F.Hertsberq öz həmkarları ilə birlikdə iki yüzə yaxın mühəndislə keçirdiyi eksperimentdə iki sualı cavablandırmağı təklif etmişdir:

1. Siz iş yerində hansı şəraitdə özünüzü çox yaxşı hiss edirsiniz?

2. Siz iş yerində hansı şəraitdə özünüzü çox pis hiss edirsiniz?

Sorğunun nəticələrini təhlil edərkən F.Hertsberq iki böyük qrup tələbatları aşkar etmişdir:

1. «Gigiyenik faktorlar». Bunlar əmək fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mühitlə bağlıdır. İş üçün optimal şərait olmadıqda təbəçilər razılıq hissi keçirmirlər, bu da əmək fəaliyyətində özünü göstərmiş olur. Bu qrupa rəhbərliklə, iş həmkarları ilə münasibətlər, əmək haqqının həcmi, əməyin, peşənin nüfuzu, kompaniyanın siyasəti, hərərin dərəcəsi, şəxsi həyat daxildir. Lakin bütün şərtlərə riayət etmək o demək deyildir ki, təbəçi öz işini həvəslə, maraqla yerinə yetirəcək. Bunlar yalnız motivasiya üçün əlverişli, yaxşı şəraiti təmin edir.

2. «Motivasiya yaradan faktorlar». Bu zaman elə bir şərait yaranır ki, işçilərdə işə can yandırmaq, əmək məhsuldarlığını yüksək həddə çatdırmaq, rəhbərlik və həmkarlar ittifaqı tərəfindən işin qiymətləndirilməsi, bərc və məsuliyyət hissənin yüksək səviyyədə olması daha aydın hiss edilir. Belə halda təbəçiləri işin özü daha çox cəlb edir, nəinki işin nəticəsi. Təbii ki, motivasiya faktorları işdən razı qalmaq, peşədən qane olmaq hissi yaradır, formalaşdırır. Lakin motivasiya faktorlarının təsir gücü çox sürmür, başqa sözlə, təsir gücünə görə fərqlənirlər. Belə ki, işdə təkmilləşdirmə stimulu müəyyən müddətdən sonra öz cazibədarlığını itirir, halbuki məsuliyyətli motivasiyanın təsir müddəti çox sürür. Razı qalmamaq gigiyenik faktorlar içərisində uzun müddət təsir göstərən əmək haqqının səviyyəsidir. Belə hal demotivləşdirmə faktoru da adlanır.

Belə hesab edirlər ki, Hertsberqin nəzəriyyəsi istifadə etmək üçün gigiyenik, xüsusilə motivləşmə faktorlarının siyahısını tərtib etmək və istədiklərini müəyyən etmək imkanlarını əməkdaşların özünə vermək lazımdır.

Bununla belə, Hertsberqin nəzəriyyəsi birmənalı qəbul etmək düzgün olmazdı. Birincisi ona görə ki, «razı qalmaq» və «motivasiya» terminləri müəllif tərəfindən bir-birlərini qarşılıqlı şəkildə əvəzləyən anlayışlar kimi təqdim edilir, halbuki praktikada bunlar heç də eyni fenomenlər deyildir. İkincisi, Hertsberqin nəzəriyyəsi, Maslounun təlimi kimi, daha çox idarəetmə səviyyəsində və öz işinin peşəkarı olan işçilər içərisində tətbiq oluna bilər. Üçüncüsü, bu nəzəriyyə (ümumiyyətlə, hər bir nəzəriyyə kimi) reallığı bəsitləşdirir. Nəzəriyyə bunu nəzərdə tutur ki, insanlar öz təcrübələrindən asılı olmayaraq yalnız öz tələbatlarını ödəmək üçün çalışırlar və işçilərin iş yerində davranışlarının zaman keçdikcə dəyişməsinə nəzər almırlar. Digər tərəfdən bu nəzəriyyə belə bir vəziyyəti başa düşməyə imkan vermir: insanlar etdikləri, yəni yerinə yetirdikləri ilə istədikləri arasında əlaqəni necə yaradırlar (5).

Amerika sosioloqu Markus Bakinhem motivasiya probleminə xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyini daim vurğulamışdır. Onun fikrincə, müəssisədə real əmək məhsuldarlığına motivasiyanın təsir gücünü artırmaq üçün işçi çalışmalıdır ki, yalnız özündəki nöqsanları axtarıb tapmaqla və sonradan buraxdığı səhvləri, qüsurları aradan qaldırmaqla məşğul olmasın. Bunun əvəzinə insan özündə güclü tərəfləri axtarıb tapmalı, üzə çıxarmalı və bundan iş yerində və şəxsi həyatında istifadə etməlidir. Güclü cəhətlər, M.Bakinhemə görə, hər bir kəsdə vardır. Onun motivasiya konsepsiyasının başlıca qayəsi «Əvvəlcə bütün qaydaları pozun» əsərində verilmişdir: «İnsanlar demək olar ki, dəyişirlər. Təbiətən onlara verilməyən onların təbiətində yerləşdirməyə cəhd göstərməklə vaxt itirməyin. Çalışın onlarda olanı üzə çıxardın. Bütün bunlar kifayət qədər çətin işdir» (6).

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istehsal prosesində, iş yerində mühüm şərtlərdən biri insani ünsiyyətdir. Bütün zamanlarda insan öz tələbatlarını, bir qayda olaraq, ünsiyyət sayəsində ödəyə bilmişdir. Elə bu səbəbdən də ünsiyyətlə motivasiya birbaşa əlaqədə olan fenomenlərdir. Ünsiyyət kommunikasiyanın məxsusi növüdür. Bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesində insan təkcə informasiya əldə etmir, həm də müəyyən emosiyaları yaşayır, tərəfdaşına özünün müsbət və yaxud mənfi münasibətini bildirir. Ona görə də insani ünsiyyət insanlar arasında ikitərəfli, ünsiyyət tərəfdaşına informasiya ötürən (istər verbal, istərsə də qeyri-verbal) və qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı yaşantı məqsədi daşıyan psixi kontakta gətirib çıxaran əlaqədir.

Ünsiyyətin bu cür başa düşülməsi onu bildirir ki, söhbət təbiətlə, incəsənətlə və s. ilə ünsiyyətdən getmir. Müəyyən ədəbi əsəri oxumaq, televiziya verilişinə baxmaq da ünsiyyətə aid edilmir, çünki burada birtərəfli proses gedir: yazıçıdan yaxud diktordan subyektə doğru gedir, əks proses yoxdur.

Bu gün sosial psixoloqlar arasında ünsiyyətin mənbəyi, ünsiyyəti yaradan tələbat növü ətrafında hələ də diskussiyalar gedir. Əsasən bu problemlər araşdırılır: birincisi, ünsiyyətə olan tələbat spesifik tələbatdır mı, onun digər tələbat növlərindən, məsələn, sosial yaxud mənəvi tələbatlardan fərqi nədədir, ikincisi, əgər ünsiyyətə tələbat varsa, onun mənşəyi nədən ibarətdir, o əzəlidir (baza) yaxud ikincidir, yəni uşağın sosiallaşması prosesində ontogenez də formalaşır mı? Bu problemlər tanınmış alim M.İ.Lisinin «Ünsiyyətin ontogenez problemləri» əsərində metodologiya baxımından geniş işlənmişdir (7, s.144). Biz ünsiyyətə tələbat probleminə toxunarkən bu əsərdəki müəyyən müddəalara söykənəcəyik.

Tələbatın ünsiyyətlə əlaqəsi, tələbatın mənşəyi məsələsi L.İ.Marisovanın əsərində ətraflı verilmişdir. O, doqquz kommunikasiya tələbatları sxemini təklif edir:

1. Başqa insanla qarşılıqlı münasibətdə olmaq tələbatı.
2. Sosial ümumiliyə məxsus olmaq tələbatı.
3. Başqası ilə birgə yaşantı keçirmək tələbatı.

4. Başqaları tərəfindən qayğı görmək, yardım və dəstək almaq tələbatı.

5. Başqaları barədə qayğı göstərmək, yardım etmək, onları dəstəkləmək tələbatı.

6. Birgə fəaliyyəti və əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün işgüzar əlaqələrin yaradılmasına tələbat.

7. Daim təcrübəyə, bilik mübadiləsinə olan tələbat.

8. Başqaları tərəfindən qiymətləndirməyə, hörmətə layiq görülməyə – nüfuz sahibi tərəfindən qiymətləndirməyə olan tələbat.

9. Obyektiv aləmi və həyatda baş verənləri başqaları ilə birlikdə izah etməyə olan tələbat.

Tələbatlar, tədqiqatçı alim N.Məmmədova qeyd edir, insanların fəaliyyət və ünsiyyətinin əsas təhrikəddi amili kimi özünü göstərir. Onlar sosial, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni inkişafın yeni şərait, inkişaf istiqamətlərini hər şeydən tez və daha tam hiss edir və özündə əks etdirir, çünki sosial mühitin şəxsiyyətə təsiri müvafiq tələbatların formalaşması, yüksəlməsi və ödənilməsi vasitəsi ilə baş verir. Buna görə də tələbatla insanın fəal həyata can atmasını ifadə edən sosial kateqoriya kimi baxmaq lazımdır. Burada məqsəd: a) insanın biososial parametrləri ilə şərtlənən orqanizminin maddi tələbatlarının ödənilməsi; b) bərabər səviyyədə istehsal-əmək fəaliyyətində, siyasətdə, sosial münasibətlər, elm, mədəniyyət, incəsənət və başqa sahələrdə şəxsiyyətin özünürealizə etməsi; c) sosial fəaliyyətin və ünsiyyətin bütün növlərinin inkişafı. Şəxsiyyətin tələbatları müəyyən sistem kimi fəaliyyət göstərir. Bu sistemdə ona məxsus spesifik elementlər qarşılıqlı surətdə qanunauyğun fəaliyyət göstərir. Onların nisbət xüsusiyyətləri tələbatların strukturunun hərəkətilik səviyyəsini müəyyən edir. Beləliklə, tələbatlar sistemi - bu sistemin təşkil olunduğu elementlərin əlaqə və münasibətləri ilə xarakterizə edilən müəyyən bütövlükdür. Metodoloji təhlilin mahiyyəti əsasən: 1) tələbatlar sisteminin yeni elementlərinin meydana gəlməsinin xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını və səbəblərini; 2) bu sistem çərçivəsində həmin elementlərin yerini, rolunu və vəzifələrini müəyyən etməkdir. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin tələbatı deyəndə, subyektin dayanıqlı intensional vəziyyəti başa düşülür. Bu vəziyyət dəyəərə yönələn davranışı şərtləndirir (8, s. 33).

Qeyd edək ki, məhz ünsiyyətə olan tələbat - əgər bu həqiqətən mövcuddursa, bu yalnız ünsiyyətin, insan fəallığının növü, bir səbəbi kimi qəbul edilə bilər. Ünsiyyət prosesi vasitəsilə insan idraki və digər mənəvi tələbatlarını ödəmiş olur. Maraqlıdır ki, Qərb sosiologiyasında məzmunu heç də yekcins olmayan «attilyasiya motivi» anlayışı xüsusi fərqləndirilir. Bunlar insanlarla əlaqəyə girmək, bir qrupun üzvü olmaq, ətrafdakılar ilə qarşılıqlı münasibətdə olmaq, yardım etmək və bunu başqasından görmək tələbatlarıdır. E.İlvinin fikrincə, Lisininin təqdim etdiyi «ünsiyyətə tələbat» konsepsiyası ontogenezlə əldə edilmiş müxtəlif tələbatların ödənilməsi üsulu və vasitələri barədə biliklərdir. Bu başqaları ilə ünsiyyət ola bilər (9). Ünsiyyətin motivi isə tamamilə başqa əsaslarda, məsələn, tələbatlar və məqsədlər üzərində qurula bilər.

Tələbatlarla istehlak prosesi arasında fərqi aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur. Bundan məqsəd hazır məhsulun insan tərəfindən passiv mənimsənilməsini, onun sərbəstliyinin azaldılmasını nəzərdə tutan və insanın ətraf aləmlə harmonik qarşılıqlı əlaqəsi baxımından heç də ahəngdar olmayan istehlak cəmiyyəti ilə analogiyadan qaçmaqdır. Başlıca məqsəd tələbatların mexaniki ödənilməsi deyil, əksinə, bunun nəticəsi olaraq insanın dəyişməsidir. Tələbatların reallaşdırılması prosesində insan öz potensial imkanlarını açır, o, sanki özünə yaxınlaşır və bu prosesdə tələbatların reallaşdırılması rəngarəng olduqca həmin proses daha çoxcəhətli olur. Belə halda tələbatlar insanın daxili durumunu, onun real gerçəkliyə münasibətini daha dolğun əks etdirir. Tələbatlar insanın daxili aləmini istənilən həyat situasiyası ilə əlaqələndirir və ona görə də onun psixikasının daha çevik hissəsinə çevrilirlər. Bunun nəzəri öyrənilməsi vacibdir, çünki belə bir prosesdə, fəaliyyətdə hansısa faktor nəzərdən qaça bilər. Məsələ burasındadır ki, tələbatları bilavasitə müşahidə etmək yaxud ölçmək mümkün deyildir. Onların mövcudluğu barədə yalnız

insanların davranışına görə fikir söyləmək olar. Tələbatlar insanları fəaliyyətə sövq edən və onların təzahür formaları olan motivlərdə üzə çıxır (10, s. 6).

Fəaliyyətin məhsulunun tələbata cavab kimi başa düşülməsi tədqiqatçının qarşıya qoyduğu vəzifəni aydın başa düşməyə imkan verir. Burada bəzi məqamlara toxunmaq lazım gəlir. Birincisi, artıq qeyd olunduğu kimi, tələbatları maddi və mənəvi tələbatlara bölürlər. Bu ideyanı qəbul etməklə yanaşı biz hesab edirik ki, hər bir tələbat bölgüsündən asılı olmayaraq bu insan üçün mühüm dəyər kimi çıxış edir. İkincisi, harda tələbat varsa, orada onun məhsulundan qane olmaq məsələsi də var, yəni bu, insanın predmet aləmi ilə, real gerçəkliliklə qarşılıqlı əlaqəyə daxil olmasını nəzərdə tutur. Üçüncüsü, tələbatlar materialına müraciət edərkən motivasiyanın yerdə qalan bütün anlayışları – disporsiya, məqsədlər, maraqlar, vəzifələr, istəklər və niyyətləri – onların vasitəsilə ifadə etmək olur. Dördüncüsü, tələbatlar insanın real aləmlə sövqedicə gücüdür, yəni onlar insan fəaliyyətinin mənbəyidir.

Bunu da qeyd edək ki, real həyatda insan tələbatların reallaşdırılması prosesində destruktiv hallarla da üzləşməli olur.

Şəxsiyyətin destruksiyası aşağıdakı hallarda olur:

a) tələbatlar bir-birilə ziddiyyət təşkil etdikdə;

b) aşağı səviyyəli tələbatlar ona gətirib çıxarır ki, həyat fəaliyyətində sanki insanın «bir hissəsi» hərəkətə gəlir, yəni özünü tam varlıq kimi reallaşıra bilmir.

İnsanın inkişaf amilləri kimi bunları göstərmək olar:

a) ziddiyyətlər yoxdur, tələbatlar ümumi istiqamətdə reallaşır;

b) fəaliyyəti hərəkətə gətirən yüksək səviyyəli tələbatların olduğu təqdirdə şəxsiyyət daha dolğun fəaliyyət subyekti kimi çıxış edir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir halda tələbatların səviyyəsi səbəb-nəticə xarakterli kimi nəzərdən keçirilirsə, digər halda isə konkurentlik, insanın bütöv təzahürü baxımından başa düşülə bilər.

Deməli, hər bir fəaliyyət növü daxili və xarici faktorların qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin nəticəsidir, başqa sözlə, insanın istənilən davranışı daxili və xarici faktorlarla izah oluna bilər. Birinci halda izah üçün əsasən subyektin psixoloji xüsusiyyətləri, ikinci halda onun fəaliyyətinin xarici şərtləri və halları çıxış edir. Birinci halda söhbət tələbatlardan gedir, ikinci halda isə yaranmış situasiyadan doğan stimullar nəzərdə tutulur. Bəzən bütün psixoloji faktorlar insanın davranışını bir növ daxildən müəyyənləşdirir. Bunu şəxsiyyət dispoziyası adlandırırlar. Buna müvafiq olaraq, dispoziya və situasiya motivasiyalarını fərqləndirirlər, bunlar davranışın daxili və xarici determinasiyasının analogları kimi təqdim olunur. Dispoziya və situasiya motivasiyaları müstəqil deyillər, belə ki, dispoziyalar müəyyən situasiyanın təsiri altında aktuallaşa bilər, yaxud əksinə, müəyyən dispoziyaların fəallaşması situasiyanın dəyişməsinə gətirib çıxara bilər.

Tanınmış alman sosial psixoloqu K.Levin göstərmişdir ki, insan eyni bir situasiyanı özü üçün xarakterik bir tərzdə qavrayır və qiymətləndirir, odur ki, müxtəlif düşüncəli insanlarda bu qiymətləndirmə üst-üstə düşmür (11, s.18-32). Bundan əlavə, eyni bir şəxs hansı vəziyyətdə olmasından asılı olaraq eyni bir situasiyanı müxtəlif cür qavraya bilər. Bu, böyük həyat təcrübəsinə malik və hər bir situasiyadan özünə çoxlu faydalı məqamları götürməyə qabil olan, situasiyanı müxtəlif baxış bucaqlarından görməyi bacaran və burada müxtəlif üsullarla hərəkət edən intellektual inkişaf etmiş adamlara xasdır.

İnsanın aktual davranışını yalnız müəyyən daxili yaxud xarici stimullara reaksiya olaraq deyil, tələbatların və situasiyaların arasıkəsilməz qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu və ya digər tələbatın aktivləşməsi insanın ətrafla adekvat qarşılıqlı əlaqəsini və təsirini təmin edir. Deməli, tələbatların köməkliyi ilə daxili faktorların sərhədlərinin

müəyyən edilməsi şəxsiyyətə, tələbatlar subyektinə təəssüratın məzmununun dolğun olması barədə aydın təəvvür əldə etməyə imkan yaradır.

Qeyd edək ki, tələbatların ödənilməsi, motivasiya sahəsi fəaliyyətin effektivliyini artırmaq məqsədi güdür. Bu kontekstdə Amerika psixoloqu A.Maslounun tələbatlar piramidası konsepsiyasının nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tələbatlar piramidası deyilərkən, A.Maslounun ideyalarının sadələşdirilmiş şəkildə insan tələbatlarının iyerarxik modeli nəzərdə tutulur. Tələbatlar piramidası motivasiya nəzəriyyələrindən biri olan tələbatların iyerarxiyası nəzəriyyəsini əks etdirir. Bu nəzəriyyə sosioloji ədəbiyyatda həm də “tələbatlar nəzəriyyəsi” kimi məşhurdur (12). A.Maslounun ideyaları onun 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi «Motivasiya və şəxsiyyət» əsərində əksini tapmışdır (13).

İnsan tələbatlarının təhlili və onların iyerarxik pillələr şəklində yerləşdirilməsi «Maslounun tələbatlar piramidası» kimi məşhurdur, halbuki Maslou özü heç bir piramida modelini çəkməmişdir. Bununla belə, piramida şəklində ifadə olunmuş tələbatlar iyerarxiyası ABŞ-da, Avropada və Rusiyada şəxsiyyətin motivasiyasının geniş yayılmış modeli kimi nüfuz qazanmışdır. Bundan həmkarlar ittifaqları liderləri, menecerlər və marketoloqlar daha çox istifadə edirlər.

Bəs bu piramida necə qurulmuşdur? Maslou bunu tələbatların tədricən artma prinsipi əsasında qurmuşdur, çünki o hesab edir ki, insan daha primitiv şeylər barədə düşünməyə vaxt sərf edərsə, yüksək səviyyəli tələbatlara həvəs göstərə bilməz.

Piramidanın əsasında fizioloji (aclıq söndürmək, seksual tələbatlar, susuzluq) tələbatlar yerləşir. Ondən yuxarıda təhlükəsizliyə olan tələbat, onun üstündə mənəvi yaxınlığa və məhəbbətə olan tələbat, həmçinin hər hansı bir sosial qrupa mənsubluq tələbatı yerləşir. Sonrakı pillə – özünə hörmət arzulamaq və özünü bəyəndirmək tələbatıdır ki, Maslou bunun üstündə insanın idraki tələbatlarını (biliyə canatma, daha çox informasiya qavramaq arzusu) qurur. Onun ardınca estetikaya tələbat (həyatı ahəngdar etmək, onu gözəlləşdirmək, incəsənətlə yaxşılaşdırmaq) gəlir. Və nəhayət, piramidanın son pilləsi, ən yüksəyi – daxili potensialı üzə çıxarmağa səy göstərməyi bildirir. Bu, özünü aktuallaşdırmaq aktıdır. Bunu da demək vacibdir ki, tələbatlardan hər biri heç də şərt deyil ki, tam ödənilsin - başqa pilləyə keçmək üçün tələbatın qismən ödənilməsi də kifayətdir.

A. Maslou insan tələbatları iyerarxiyasını belə təklif edir: aşağıdan yuxarıya.

1. Fizioloji
2. Təhlükəsizlik
3. Məhəbbət (nəyəsə mənsub olmaq)
4. Hörmət
5. İdrak
6. Estetik
7. Özünüaktuallaşdırma

8. Sonuncular (üç səviyyə): «idrak», «estetik» və «özünüaktuallaşdırma» ümumi halda «özünüinkışaf tələbatı» (şəxsi inkışaf tələbatı) adlandırırırlar. Bununla belə A. Maslou etiraf edirdi ki, insanlar çoxlu sayda müxtəlif tələbatlar duyurlar, lakin o həm də belə düşünürdü ki, bu tələbatları beş əsas kateqoriyaya bölmək olar:

1. Fizioloji: aclıq, susuzluq, cinsi əlaqə və s.
2. Təhlükəsizlik tələbatı: komfort, daimi iş şəraiti.
3. Sosial tələbatlar: sosial əlaqələr, ünsiyyət, səmimilik, bağlılıq, başqası haqqında qayğı və özünədiqqət, birgə fəaliyyət.
4. Nüfuz tələbatları: özünəhörmət, başqaları tərəfindən hörmət və tanınma, uğur qazanmaq və yüksək qiymətləndirməyə nail olmaq, xidməti işdə irəliləyiş.
5. Mənəvi tələbatlar: idrak, özünüaktuallaşdırma, özünüifadə, özünüidentifikasiya (13).

Aşağı pillədə yerləşən tələbatlar ödənildikcə, yüksək səviyyəli tələbatlar daha da aktuallaşır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, əvvəlki tələbatın yerini yenisi tutur, yalnız əvvəlki tələbat tam ödənildikdə yenisi onun yerini tutur. Tələbatlar həm də qırılmaz ardıcılıqda və qəti müəyyənləşmiş vəziyyətdə olurlar. Bu cür qanunauyğunluq daha sabit qanunauyğunluqdur, lakin müxtəlif adamların təsəvvüründə tələbatların qarşılıqlı yerləşməsi müxtəlif variantlarda təzahür edə bilər. İdeyalar zamandan zamana yenidən qiymətləndirməyə məruz qalırlar.

Zaman keçdikcə Maslounun da konsepsiyası bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən tənqid hədəfinə çevrilməli olur. Eyni zamanda təbii ki, tədqiqatçılar sosial psixologiya elmində layiqli yer tutmuş bu alimin irsinə dərin hörməti daim nümayiş etdirmişlər və bu gün də onun sosioloji irsinə mötəbər mənbə kimi müraciət edirlər.

Praktikada aydın oldu ki, motivasiya ilə bilavasitə bağlı olan tələbatlar nəzəriyyəsi reallığı tam əks etdirmir (14). Buna baxmayaraq, sosioloqlar məhz motivasiya və tələbat problemlərini tədqiq edərkən Maslounun irsinə müraciət etməyi unutmurlar. Amerika sosioloqu onlara ünvanlıdığı məktubda israr edirdi ki, sınağa məruz qalanların yaş qrupu hökmən nəzərə alınmalıdır (15). Maslou göstərirdi ki, «xoşbəxtlər» təhlükəsizlik və fizioloji tələbatların yeniyetmə dövründə ödənilməsinə meyilli olurlar. «Xoşbəxtlər» yalnız 50 yaşa yaxın dövrdə özünüaktuallaşdırmağa tələbat hiss edirlər, məhz buna görə yaş dərəcəsi nəzərə alınmalıdır (16, s. 119).

İyerarxiya nəzəriyyəsinin praktiki yoxlanılması prosesində aşkar edilən başlıca problem - insanların tələbatlarının ödənilməsində etibarlı, mötəbər kəmiyyət ölçüsünün olmaması üzə çıxdı. Nəzəriyyədəki ikinci problem iyerarxiyada tələbatların bölünməsi, onların ardıcılığı ilə bağlıdır. Maslou özü göstərirdi ki, iyerarxiyadakı qayda, düzülüş dəyişə bilər. Bununla belə, nəzəriyyə belə bir mühüm məsələni izah edə bilmir: niyə bəzi tələbatlar ödəniləndən sonra da motiv rolunu oynamaqda davam edirlər? (16, s.120).

Maslou daha uğurlu «xoşbəxt» şəxsiyyətləri dərinlən öyrənsə də, tədqiq etdiyi şəxsiyyətlər içərisində məşhur alman bəstəkarı R.Vaqnerə yer ayırmaması ilə tədqiqatçıları təəccübləndirmişdi. Belə bir fikir formalaşmışdı ki, Maslounun qabarıq təsvir etdiyi «xoşbəxt» şəxsiyyət cizgiləri Vaqnerdə yoxdur. Sosioloqu Eleonora Ruzvelt, Avraam Linkoln, Albert Eynşteyn kimi parlaq, son dərəcə fəal və sağlam şəxsiyyətlər daha çox maraqlandırmışdır. Bu cür müstəsna seçim təbii ki, nəzəriyyənin zəif cəhətini üzə çıxarmışdı, çünki iyerarxiyada insanların böyük əksəriyyətinin necə yerləşdirilməsi dəyərinə aydın olmur. Ola bilsin, bunun bir səbəbini elə Mak-kellandın qeyd etdiyi kimi, A.Maslounun empirik tədqiqatlar aparmamasında axtarmaq lazım gəlmişdir (16, s. 66-67).

Odur ki, bəzi müəlliflər Maslounun ideyalarından istifadə edərək onun nəzəriyyəsidəki bəzi müddəaları dəqiqləşdirməyə, sosioloqun təlimini zəif cəhətlərdən «təmizləməyə» çalışmışlar. Məsələn, Amerika sosioloqu K.Alderfer bu təlimi yaradıcılıqla inkişaf etdirərək «mövcudluq tələbatları nəzəriyyəsinə» irəli sürmüş və Maslounun daxil etdiyi beş əsas tələbatlar sxemi əvəzinə üç qrup tələbatlar modelini təklif etmişdir:

1. Mövcudluq tələbatları. O, buraya başlıca fizioloji tələbatları, o cümlədən təhlükəsizlik tələbatını daxil edir.

2. Sosial tələbatlar. Burada ünsiyyət, qrupa mənsubluq və hörmət tələbatları mühüm yer tutur. Maslounun təsnifatında bu məqam sosial tələbatlar və hörmət tələbatı kimi verilir.

3. Şəxsin inkişaf tələbatı. K.Alderfer konsepsiyasında özünüreallaşdırma və idarəçilikdə iştirak tələbatlarına üstünlük verir.

Tələbatların yalnız aşağıdan yuxarıya hərəkəti, yəni aşağı tələbatdan yüksək tələbatla doğru hərəkət zamanı tələbatların motivləşdirici təsirindən çıxış edən Masloundan fərqli olaraq K. Alderfer hesab edir ki, belə bir təsir hər iki istiqamətdə ola bilər. O, tələbatların ödənilməsilə onların fəallaşması arasında əlaqəni qurmağa cəhd edərək, nəticədə bu cür prinsipləri göstərmişdir.

1. Mövcudluq tələbatları nə qədər zəif ödənilirsə, onlar bir o qədər güclü təzahür edirlər.
2. Sosial tələbatlar nə qədər zəif ödənilirsə, mövcudluq tələbatlarının təsiri də bir o qədər güclü olur.
3. Mövcudluq tələbatları nə qədər dolğun ödənilirsə, sosial tələbatlar özləri barədə daha fəal fikir yarada bilirlər.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən nəzəri-praktiki müddəalar deməyə əsas verir ki, müasir dövrdə motivasiya problemi real praktikada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz, həmkarlar ittifaqları üzvlüyünün motivasiyası da xüsusi tədqiqat problemi kimi müstəsna sosioloji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: həmkarlar ittifaqları, üzlük, fəaliyyət, motivasiya, ünsiyyət, tələbat.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Буюева Л.П. Социальная среда, сознания личности. М., 1968.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М., 1977.
3. Леонтьев А.Н. Психология общения. М.: Смысл, 2005.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М., 1977.
5. http://managment.lk.bez.com/publ/osnovy_menedzhmenta/motivasiya/teorija_f.qerc.16.02.2013
6. Бакингом М., Коффман К. Сначала нарушьте все правила.
<http://ru.wikipedia.org/ru/ibdex.php?title=Бакингом,Маркус&oldid=50569291>
7. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. М.: Педагогика, 1986.
8. Мəтмədova N. Qloballaşma: insan amili və sağlam tələbatlar. Bakı, 2009.
9. Ильвин Е.П. «Мотивация и мотивы» əsərinin «Мотивация общения» bölməsi. М.: Педагогика, 2003.
10. Шапиро С. Мотивация и стимулирование персонала.
http://www.syutonc.ru/library/books/content/4263.html?current_book_page=all p.6
11. Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина. М.: Изд-во МГУ, 2012.
12. Холлифорд С., Уиддем С. Мотивация: практическое руководство для менеджеров. М.: ГИППО, 2008.
13. Maslou A.H. Motivation and Personaliti. New York: Harpaerd Roru, 1988.
14. Маккелланд Д. Мотивация человека СПб.: «Питер» Пресс, 2007.
15. <http://chiron.valdosta.edu/whuit/col/reqsus/maslow.html>.
16. Холлифорд С. Мотивация человека: практическое руководство для менеджеров. М.: ГИППО, 2008.

Гусейн ГАРАШЕВ

ВАЖНЕЙШИЕ ЭЛЕМЕНТЫ МОТИВАЦИИ В РАБОТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОФСОЮЗОВ

Резюме

В статье автор рассматривает вопросы еще большего укрепления основ профсоюзов в обществе в настоящее время, делается акцент на значении мотивации во время их деятельности. Обосновывается необходимость общения, на передний план выдвигается изучение потребностей во время мотивации. Соглашаясь с мнением некоторых исследователей, автор подчеркивает важную роль генетических и образующих мотивацию факторов и процессе мотивации.

Важное значение мотивации членства профсоюзов в реальной практике подтверждается логическими суждениями.

Ключевые слова: профсоюз, членство, деятельность, мотивация, коммуникация, потребность.

Hussein QARASHOV

THE IMPORTANT ELEMENTS OF MOTIVATION IN THE ACTIVITIES OF TRADE-UNION ORGANIZATIONS

Summary

In the article the grounds of more strengthening the trade-union organizations in a society at present are investigated, an importance of motivation during activities is emphasized. The necessity of intercourse is substantiated, studying the requirements during motivation is put in the forefront. Agreeing with the opinions of some researchers the author underlines the important role of the genetic and forming motivation factors in the process of motivation.

The significance of motivation of the trade-union membership in real practice is confirmed by logic judgements.

Keywords: trade-union, membership, activity, motivation, communication, need.

UOT 316. 47; 316

Рена МАМЕДОВА
д. ф. по философии,
доцент, БГУ

ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ*

*Природа сказала женщине: будь прекрасной, если можешь,
мудрой, если хочешь, но благоразумной
ты должна быть непременно.*

Пьер Огюстен Бомарше

Организованная модель социальных отношений между женщинами и мужчинами, характеризующая не только их межличностное общение или взаимодействие в семье, но и определяющая их социальные отношения в основных институтах общества (например, в социальных классах, в иерархиях крупных организаций и при формировании структуры занятости в современной науке), определяется как гендер. Для того чтобы эта модель функционировала, женщины и мужчины должны явно отличаться друг от друга, т.е. их необходимо воспринимать как нечто совершенно разное. Гендер понимается не как качество личности, а скорее как результат и одновременно причина различных социальных отношений. Социологическое значение гендера – это социальное деление, часто основанное на анатомическом поле, но не обязательно совпадающее с ним. Социологи и социальные психологи утверждают: пол относится к биологическим характеристикам, в соответствии с которыми люди делятся на категории «мужчина», «женщина» или в редких случаях «гермафродит» (когда характеристики обоих полов фактически или явно объединены), а гендер – к социальным и социально-психологическим атрибутам, подразделяющим людей на категории «мужской», «женский» или «гермафродитный» (когда характеристики обоих гендеров одновременно или непреднамеренно объединены).

Ключевые теоретические направления и научные проблемы, входящие в предметное поле гендерной социологии, различные аспекты отношений между полами рассматриваются в книге И.Н.Тартаковской «Гендерная социология» (12). Гендерная проблематика в праве, права женщин в контексте прав человека детально проанализированы в учебном пособии «Введение в гендерные исследования» (5). Различные концептуальные подходы, способствующие становлению подхода гендерной интеграции, методики и техники рассмотрены в сборнике «Гендерная интеграция: возможности и пределы социальных инноваций» (6). Гендерная социология как одна из отраслей социологии рассматривает взаимодействие индивидов в обществе, разделяя их по половому признаку. Очень большая роль отдается репродуктивной функции человеческого организма.

Современное общество диктует свои правила поведения в обществе, касающиеся как женщин, так и мужчин. Все это подчеркивает злободневность и актуальность анализа и

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

исследования вопросов, связанных с местом женщин в общей системе социальной безопасности.

Социальная безопасность, представляющая собой состояние защищенности личности, социальной группы, общности от угроз нарушения их жизненно важных интересов, прав, свобод, является составной частью национальной безопасности. Как утверждает Г.Г.Силласте, уровень социальной безопасности женщин зависит от того, к каким социальным статусным группам они относятся (11, с.1). Кроме того, состояние социальной безопасности в обществе находится в прямой зависимости от уровня жизни населения. Вообще постоянным объектом социальной безопасности является личность, ее жизненно важные права и свободы в социальной сфере жизнедеятельности общества: право на жизнь; на труд, его оплату; на бесплатное лечение и образование; на доступный отдых; на гарантированную социальную защиту со стороны государства. Однако сами объекты и субъекты социальной безопасности могут меняться по мере изменения условий развития общества. Приоритетные объекты социальной безопасности во всех государствах – это женщины.

Роль женщины в обществе всегда была незаменима. Еще в Древнем Риме существовал женский день. В этот день матроны (т.е. свободно рожденные женщины, состоящие в браке) получали от своих мужей подарки, были окружены любовью и почетом. Даже рабыни получали подарки. Кроме того, хозяйка дома позволяла им в этот день отдыхать. Облачившись в лучшие одежды, с благоухающими венками на головах римлянки спешили в храм богини Весты – хранительницы домашнего очага.

Прошло немало времени. Женщины решили отстаивать свои права и бороться за экономическое, социальное и политическое равенство с мужчинами. 8 марта 1857 года текстильщицы Нью-Йорка прошли по улицам города, чтобы выразить протест против низких заработков и тяжелых условий труда. В 1908 году в этот же день уже их внучки требовали запрета детского труда, а также улучшения условий на фабриках и предоставления женщинам права голоса на политических выборах. Через год Социалистическая партия США провозгласила последнее воскресенье февраля Национальным женским днем. В 1910 году на состоявшейся в Копенгагене Международной конференции женщин Клара Цеткин предложила ежегодно отмечать Международный женский день 8 марта – в память о давних нью-йоркских событиях.

В разных культурах социальное положение женщины, ее роль в обществе имеют свои исторически сложившиеся особенности. Обычно это связано с некоторым превосходством в правах мужчин над женщинами. Особенно ярко это выражено в некоторых исламских странах.

Понятие «гендер» можно рассматривать как комплексное переплетение отношений, совокупность отношений между полами и внутри полов. Благодаря гендерным исследованиям выяснилось, что в современном обществе существуют проблемы не только у женщин, но и у мужчин, причем порой очень острые и болезненные. Обособленное рассмотрение полов вне их взаимосвязи, сравнения и сопоставления создает неверный образ, когда приписываются специфичность или различие тому, что является общезначимым, характерным как для мужчин, так и для женщин (4, с.9). Любые изменения в социальной сфере (особенно в периоды активной социальной трансформации) отражаются на гендерных отношениях, причем как правило несимметричным образом для мужчин и женщин.

В научной литературе гендер определяется как социальная роль, закрепленная за полом. Это определение опирается на инстинкты и биологические предпосылки. Создается воспитанием, общественными установками, нормативным давлением. Гендер

воспринимается через совокупность показателей: 1) биологические особенности (размеры тела, физическая сила, особенности анатомии, физиологии и психофизиологии); 2) внешние атрибуты (одежда, прическа, предметы быта и др.); 3) социальные установки (аттитюд, стереотипы и др.); 4) жизненную стратегию и тактику (неодинаковые для мужского и женского гендера).

В ходе подготовки к IV Всемирной конференции по положению женщин, состоявшейся в Пекине в сентябре 1995 г. (в ней приняли участие представители 190 стран), вопрос о значении термина «гендерный» был вынесен на специальное экспертное обсуждение. В итоге было отмечено, что этот термин следует широко использовать в его общепринятом значении (4, с.169).

Слово «гендер» заимствовал из грамматики и ввел в науку о поведении сексолог Джон Мани. В 1955 при изучении интерсексуальности и транссексуальности ему потребовалось разграничить так сказать общеполовые свойства - пол как фенотип от сексуально-генитальных, сексуально-эротических и сексуально-прокреативных качеств. Впоследствии такое разграничение стало широко использоваться социологами, юристами и американскими феминистками. При этом оно всегда было и остается многозначным.

Гендерная социология как одна из отраслей социологии рассматривает взаимодействие индивидов в обществе, разделяя их по половому признаку. Очень большая роль отдается репродуктивной функции человеческого организма.

Необходимо отметить, что социальное положение женщины в обществе кардинально связано и зависит от идеологии – религии государства. Исторически Азербайджан, как и весь Кавказ, являлся центром разных религиозных систем (конфессий) - и зороастризма, и иудаизма, и христианства, и, наконец, ислама. Все это отражалось на положении женщины. У албанского историка Моисея Каланкайтукского сохранились интересные сведения об албанских княгинях Ширин и Спраме. Албанка Ширин – шахиня, жена персидского царя Хосрова II Парвиза (591-628 гг.), прославленная героиня многих произведений, воспетых Низами и другими поэтами в поэмах «Хосров и Ширин». Дочь Ширин и Хосрова II Парвиза по имени Турандохт правила Ираном около двух лет, после ее смерти Ираном стала править ее сестра – Азермидохт.

Албанская княгиня Спрама - жена великого князя Албании Вараз-Трдата Михранида. В 705 г., когда Вараз-Трдат вместе с пятью сыновьями оказались заложниками в Византии, его жена княгиня Спрама будучи в сговоре с патриархом Албании Нерсес-Бакуром, решили ввести и утвердить в Албании православие (диофизитство) вместо господствующего в стране монофизитства (т.е. христианство одного толка сменить на другой). Сами Нерсес-Бакур и Спрама тайно приняли православие и пытались распространить его в стране. Этим актом княгиня Спрама пыталась вызвать расположение византийского императора. Поскольку в Византии исповедовалось православие, то византийские правители пытались превратить народы стран Кавказа, в частности, Албанию, в своих единоверцев. Таким путем они стремились управлять Кавказом. Обращением Албании в православие Спрама рассчитывала добиться освобождения своего мужа и сыновей и возвращения их из Византии. Но об этих планах стало известно арабам. Спрама была казнена (4, с.21).

Появление Аль-Корана и хадисов ознаменовало величайший переворот в социальном и правовом положении женщины на мусульманском Востоке. Никакая религия, никакое общество не предоставило женщине столь высокое, почетное, уважаемое место, какое она получила благодаря прежде всего исламу. Женщина-мусульманка материально обеспечивается мужем - как в браке, так и после него, как в случае развода, так после смерти мужа.

В период развитого средневековья в Азербайджане жили и творили выдающиеся женщины, которые внесли большой вклад в развитие разных сфер общественной жизни. Например, известная азербайджанская поэтесса Месхети Гянджеви (конец XI-XII вв.). В известном эпосе огузских тюрков, принявших ислам, «Книга моего Деда Коркута» священным считается символ матери. Об этом свидетельствуют слова «Да будет местом твоей серокудрой матери – рай», «Право матери – право бога». В истории Азербайджана XV в. известна женщина-дипломат Сара-хатун - мать правителя государства Ак-Коюнлу султана Узун Гасана. В истории Азербайджана XVIII в. оставила значительный след Тути-бике, жена Кубинского хана Фатали-хана. Влиятельные феодалы Северного Азербайджана, опасавшиеся растущего могущества Фатали-хана и боясь потерять свою независимость, организовали против него коалицию. Воспользовавшись отсутствием Фатали-хана, они осадили столицу ханства город Дербент, обороной которой руководила длительное время Тути-бике. Ей удалось выстоять осаду до возвращения Фатали-хана.

Во второй половине XIX в. в Северном Азербайджане встречаются имена ярких личностей - женщин, которые оставили свой след в истории страны, ее культуры. Среди них следует отметить известную поэтессу XIX в. Хуршуд Бану Натаван, дочь Карабахского хана. Своими лирическими стихами в XIX в. прославились еще две азербайджанские поэтессы: в Нахичевани – Гончабеим, в Шуше – Фатма-ханум Камине. Среди азербайджанских женщин – просветительниц следует упомянуть Гевхар Гаибову, Фатьму Гянджинскую, Хуршуд Везирову, Бадисаба Кочарли, Фатьму-ханум Асадбей, Хадиджу-ханум Ахвердиеву, Балаханум Хандамирову и др. (4, с.21-22).

В Советском Азербайджане женщинам на равной с мужчинами правовой основе был обеспечен свободный доступ к высшему образованию и занятиям науками. В Академии наук Азербайджанской Республики, в вузах, в научно-исследовательских, проектно-конструкторских организациях и технических заведениях работали и продолжают работать женщины – кандидаты и доктора наук.

В связи с целым рядом обстоятельств, связанным с историческим развитием Азербайджана за последние 15-20 лет, гендерные исследования имеют исключительно важное значение. Обретение независимости, смена социально-политического строя привели к решительному изменению социальной структуры общества, его ценностных ориентиров. В процессе трансформационного перехода на путь рыночных преобразований Азербайджану по сравнению со многими другими странами удалось избежать значительных негативных явлений в социальной сфере, - большой безработицы, резкого расслоения населения по уровню доходов, снижения доступности услуг здравоохранения и образования и др.

Согласно данным Государственного комитета по статистике страны, по состоянию на первое октября 2013 года, численность населения Азербайджана достигла 9442,5 тыс.человек, что свидетельствует об его увеличении с начала года на 86 тыс.человек, (или 0,9%). Как сообщили в ведомстве, 53,1 процента населения проживает в городах, а 46,9 процента - в регионах страны. Из них 49,7 процента населения составляют мужчины, а 50,3 процента - женщины. Средний возраст жителей Азербайджана, согласно данным ведомства, составляет 32,6 года, а средняя продолжительность жизни равна 73,9 года. Средняя продолжительность жизни мужчин в стране равна 71,3 года, а женщин -- 76,6 года (10, с.1).

Правительство Азербайджана поставило перед собой цель искоренить бедность как понятие в стране в течение 2010-2015 лет, что, безусловно, приведет к повышению уровня жизни как мужчин, так и женщин.

Одной из областей гендерных исследований является проблема насилия. Насилие как гендерный феномен формируется и продуцируется социально-экономическим, политическим и правовым контекстом, в котором живут мужчины и женщины. Проблема домашнего насилия и сексуальных домогательств весьма актуальна и для Азербайджана. В этой связи важнейшей задачей государства и общественных организаций является реализация политики и практики предотвращения насилия по отношению к женщинам. Существенный компонент этой политики – усиление правовой базы борьбы с насилием над женщинами.

В 1999 году Генеральная Ассамблея ООН провозгласила 25 ноября Международным днем борьбы за ликвидацию насилия в отношении женщин. С этого времени мировая общественность ежегодно отмечает этот день. Как считает Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), насилие в отношении женщин и девушек является проблемой пандемических масштабов. По меньшей мере каждая третья женщина в мире на протяжении своей жизни испытала побои, принуждение к сексу или какие-либо иные формы жестокого обращения со стороны как правило знакомого ей человека. С 1981 года активисты женского движения отмечали 25 ноября в качестве дня борьбы против насилия. Эта дата выбрана в память о трех сестрах Мирабал - политических активистках Доминиканской Республики, жестоко убитых в 1960 году по приказу доминиканского диктатора Рафаэля Трухильо. В этот день правительства, международные организации и НПО приглашаются для организации мероприятий с целью повышения общественной осведомленности относительно этой проблемы. Международный день борьбы за ликвидацию насилия в отношении женщин также положило начало 16-дневной акции протеста против гендерного насилия, которая продолжается до 10 декабря - Дня защиты прав человека.

В Азербайджане День борьбы за ликвидацию насилия в отношении женщин проходит незамеченным. Со стороны государственных структур не организовываются никакие мероприятия. Между тем, как сообщила в беседе с газетой «Эхо» руководитель Международного общества прав человека азербайджанской национальной группы Саадат Бананьярлы, в Азербайджане, как и во всем мире, имеют место случаи, когда женщина становится объектом насилия (7, с.1). При этом правозащитница отметила, что, несмотря на то, что в Азербайджане женщины защищены законом, имеют место случаи, когда гендерное равноправие не соблюдается.

Понятие «насилие в отношении женщин» означает любой совершенный на основании полового признака акт насилия, который причиняет (или может причинить) вред физическому или психологическому здоровью женщины. По словам С.Бананьярлы, к примеру, в научных учреждениях наблюдается совершенно разное отношение к женщинам и мужчинам. «К сожалению, наше общество относится к женщинам не совсем серьезно. В Азербайджане распространены факты домашнего насилия. Для искоренения проблемы домашнего насилия необходимо оказывать психологическую помощь женщине - как жертве насилия. Кроме того, важно оказать психологическую помощь мужчинам-насильникам. Объяснить им, какой вред и зло они причиняют жене и детям», - говорит правозащитник (7, с.2). По ее словам, неравноправное отношение к женщинам на работе также является насилием против женщин.

Отметим, что в Баку готовился флэшмоб под названием «Кровавые топоры». Организаторы акции - общественная организация помощи женщинам «Чистый мир».

Особую лепту в процесс активизации роли женщин в общественной жизни Азербайджана привнесла первая леди страны Мехрибан Алиева. Она возглавляет Федерацию гимнастики Азербайджана, является президентом Фонда Гейдара Алиева.

Мехрибан Алиева удостоена почетного звания Посла доброй воли ЮНЕСКО за сохранение и развитие устной народной литературы и музыкального наследия Азербайджана. По результатам социологического опроса, проведенного в Азербайджане, супруга президента республики была удостоена звания «Женщина года-2005» (3, с.1).

2 декабря 2006 года вступил в силу Закон Азербайджанской Республики «Об обеспечении гендерного (мужского и женского) равенства». Цель настоящего Закона состоит в обеспечении гендерного равенства путем устранения всех форм дискриминации по половой принадлежности, создания мужчинам и женщинам равных возможностей в политической, экономической, социальной, культурной и иных сферах общественной жизни. В Законе есть отдельные статьи о недопущении дискриминации по половой принадлежности, о недопущении сексуальных домогательств, об основных направлениях государственной политики, связанной с обеспечением гендерного равенства, об обязанностях государства по обеспечению гендерного равенства, обязанностях работодателя по устранению дискриминации по половой принадлежности, о гарантиях гендерного равенства в экономических и социальных отношениях, о контроле над обеспечением гендерного равенства и т.д. (9).

В Азербайджане действует целый ряд организаций, целью которых является усиление гендерных проблем. Например, в январе 2002 года Фонд «Открытое Общество – Азербайджан» основал - Азербайджанский Гендерный Информационный Центр (АГИЦ). Проект создания и развития АГИЦ осуществляет коалиция женских организаций республики.

22 июня 2010 года был принят Закон Азербайджанской Республики о предотвращении бытового насилия. Настоящий Закон устанавливает и регулирует мероприятия, проводимые в направлении предотвращения насилия, совершаемого путем злоупотребления близкими родственными отношениями, нынешним либо прежним совместным проживанием, порожденных им негативных правовых, медицинских и социальных последствий, социальной защиты, обеспечения правовой помощью лиц, пострадавших от бытового насилия, а также устранения обстоятельств, приводящих к бытовому насилию (8, с.1).

В современном обществе существуют проблемы не только у женщин, но и у мужчин, причем порой очень острые и болезненные. Обособленное рассмотрение мужского и женского вне их взаимосвязи, вне сравнения и сопоставления создает неверный образ: приписывается специфичность, различие тому, что является общезначимым, характерным и для мужчин, и для женщин.

Роль женщин в нашем обществе продолжает с каждым годом возрастать. Свободные, гордые, талантливые и красивые наши женщины не только с успехом справляются со своими прямыми обязанностями, но и пытаются конкурировать с сильным полом в традиционно мужских сферах деятельности, хотя это, конечно, далеко не всегда хорошо. Процесс формирования системы новых общественных отношений в Азербайджане диктует женщинам быть самостоятельными и параллельно с мужчинами в состоянии самостоятельно справляться с поставленными целями и своими обязанностями.

Ключевые слова: социальные отношения, гендер, социальная безопасность, гендерная социология, женщины Азербайджана, насилие.

Список использованной литературы

1. Gender elminə giriş. I cild. Qərb Universiteti Gender Araşdırmaları Mərkəzi. Bakı, 2005.
2. Gender elminə giriş. II cild. Qərb Universiteti Gender Araşdırmaları Mərkəzi. Bakı, 2005.
3. Азербайджанские женщины стремятся к равноправию. www.ng.ru/courier/2007-03-05/19_alieva.html
4. Введение в гендерную науку. Том I. Западный университет, Центр гендерных исследований. Баку, 2006, 505 с.
5. Введение в гендерные исследования. Учебное пособие. Ред. И.А.Жеребкина. Харьков: Харьковский центр гендерных исследований, 2001.
6. Гендерная интеграция: возможности и пределы социальных инноваций. /Под ред. О.Б.Савинской, Е.В.Кочкиной, Л.Н.Федоровой. М.: ИСПП, СПб.: Алетейа, 2004.
7. Женщины в Азербайджане все еще становятся объектами насилия. <http://www.-echo.az/index.php?aid=30855>
8. Закон Азербайджанской Республики о предотвращении бытового насилия. Баку, 2010.
9. Закон Азербайджанской Республики об обеспечении гендерного (мужского и женского) равенства. Баку, 2006.
10. Обнародована численность населения Азербайджана. <http://www.trend.az/news-/society/2202171.html>
11. Силласте Г.Г. Женщина как объект и субъект социальной безопасности. www.a-z.ru/women/texts/silastr.htm
12. Тартаковская И.Н. Гендерная социология. М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский Простор», 2005.

Rəna MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCANDA GENDER MÜNASİBƏTLƏRİ: TARİX, MEYİLLƏR VƏ PROBLEMLƏR

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə müəllif kişilər və qadınlar arasında olan sosial münasibətlərin təşkil olunmuş modeli kimi çıxış edən gender haqqında bəhs edir. Qeyd olunur ki, qadınlar sosial təhlükəsizliyin prioritet obyektinə kimi çıxış edirlər. Müəllif tərəfindən vurğulanır ki, İslam dini qadınlara xüsusi hörmət bəsləyir. Məqalədə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində fəaliyyət göstərən görkəmli xanımlar haqqında məlumat verilir, qadınlara qarşı törədilən zorakılıq problemi ayrıca olaraq araşdırılır. Gender bərabərliyini təmin edən qanunvericilik aktları göstərilir.

Açar sözlər: sosial münasibətlər, gender, sosial təhlükəsizlik, gender sosiologiyası, Azərbaycan qadınları, zorakılıq.

Rena MAMMADOVA

GENDER RELATIONS IN AZERBAIJAN: HISTORY, TRENDS AND PROBLEMS

Summary

The author presents information about gender as an organized pattern of social relations between men and women. The point is that women are the object of a priority for social security. It is emphasized that no any religion has shown women a deserved respect as much as Islam. The paper refers to the outstanding women of Azerbaijan lived and created in different historical periods, and separately addresses to the issue of violence against women. It presents information on the legislative acts ensuring gender equality.

Keywords: social relations, gender, social security, gender sociology, Azerbaijani women, violence.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 159.9

Nailə MAMAYEVA

psixologiya ü.f.d.,

İdman Akademiyasının baş müəllimi

ÖZÜNÜTƏYİN ŞƏXSİYYƏTİN CƏMİYYƏTDƏ ÖZÜNÜFADƏ ÜSULU KİMİ*

Psixologiyanın insana, o cümlədən onun dünyanı necə dərk etməsinə marağı sönməzdir, çünki gerçəkliyin intəhasızlığı həm onun dərkinin, həm də sonuncunun üzərində refleksiyanın sonsuzluğunu nəzərdə tutur. Lakin insanın əqli fəaliyyətinin dialektikası belədir: o, idrakın yalnız subyekt deyil, həm də obyektidir və bu keyfiyyətdə insanlar qarşısında həm fərd, həm şəxsiyyət, həm də fərdiyyət kimi çıxış edir. Bu bütövlük onun fəaliyyətində, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərində təzahür edir.

İnsanın ictimai varlıqda bulunması onun bütün həyat fəaliyyətini şərtləndirir, sosiallıq onun özü ilə birlikdə etdiyi hər bir şeyin məğzinə işləmişdir. İnsan dünyada baş verən proseslərin mahiyyətini anlamağa can atır, onların ya batini, immanent, ya da zahiri, hətta situativ xarakteristikalarından çıxış edərək, daim onların mümkün səbəb və nəticələrini təhlil edir. Düzdür, insan onların arasında dəqiq hədd qoymağa həmişə nail olmur, çünki xarici və daxili amillər, demək olar ki, həmişə bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirir, insanın bütün həyat və fəaliyyəti boyunca cərəyan edən təşəkkül və sosiallaşmanın bütün mərhələlərində ona kompleks təsir göstərir.

Belə ki, artıq çoxdan müşahidə olunduğu kimi, insanın reallığı dərk etməsi onun həm şəxsi, həm də sosial identikliyi (eyniyyəti) ehtiva edən özü haqqında təsəvvürünün təsiri altında baş verir. Yəni insanın "Mən-konsepsiya"sı onun dərk etmə proseslərini düzənləyir və sosial davranışını ona münasibətdə sırf xarici (zahiri) amillərdən az olmayan dərəcədə şərtləndirir (8).

Lakin, əlbəttə, "Mən-konsepsiya"sının özü heç də sosial vakuumda formalaşmır: burada da həm insanın özünün, həm onun həyat fəaliyyətinin gerçəkləşdirildiyi mühitin, həm də bu inkişaf edən sistemin təşəkkülünü şərtləndirən amillərin təsiri təmsil olunur.

İnsanın həm özünə baxışını, özünü qiymətləndirməsini, öz xüsusiyyətlərinin bütün kompleksini, ona təsir göstərən xarici mühitə şəxsi münasibətini, həm də həmin mühitin özünü nəzərə almadan onun "Mən-konsepsiya"sının formalaşmasını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Başqa sözlə, "Mən-konsepsiya"sının təşəkkülü, beləliklə, insanın obyektiv gerçəkliyi dərk etməsi prosesi üçün özünüşərtləndirmənin (yaxud özünütəyinin) və sosial determinasiyanın böyük əhəmiyyətə malik olması etiraf edilməlidir. Əlbəttə, etiraf olunmalıdır ki, şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinin formalaşmasının insanın sosiallaşması və fəaliyyətinin, o cümlədən idrak fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mühitin bu və ya digər xüsusiyyətlərindən asılılıq dərəcəsi məsələsi də eyni dərəcədə önəmlidir. Lakin burada da insan mühitin onun təşəkkülünü tamamilə şərtləndirərək formalaşdırdığı passiv tərəf kimi çıxış etmir. İnsan fəaliyyətinin hər hansı, hətta ən fərdi formasını belə aşkar, yaxud qeyri-aşkar şəkildə baş verən birgə fəaliyyət kimi təsəvvür etmək olar, çünki onu yerinə yetirərkən insan özündən əvvəl yaradılmış vasitələrdən – biliklərdən, əmək alətlərindən, nəzəriyyələrdən və s. istifadə edir. A.N.Leontyev yazırdı: "İnsan həyatı boyunca bəşəriyyətin təcrübəsini, insanların əvvəlki nəsillərinin təcrübəsini mənimsəyir, bu, məhz onun mənalara yiyələnmə formasında və bu yiyələnmə dərəcəsinə uyğun baş verir" (7, s. 275).

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Bundan başqa, məsələn, insanın qrupda birgə fəaliyyəti zamanı ona "ilkin razılışmaya görə" icbari ünsiyyət situasiyalarının məcmusu təklif olunur, bu da şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinin təzahürünü nəzərdə tutur. Lakin qrupun inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, insanın ünsiyyət sistemində və birgə fəaliyyətdə tutduğu mövqe, öz növbəsində, şəxsiyyətin malik olduğu dəyərlərə söykənən həmin qrup fəaliyyətinin özünün onun üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi ilə şərtlənir.

Beləliklə, şəxsiyyətin sosial-psixoloji keyfiyyətləri başqa insanlarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, lakin fəaliyyət və ünsiyyət insanın özünün dəyərlər sistemi ilə şərtlənərək gerçəkləşir. Düzdür, xüsusi vurğulanmalıdır ki, "mədəniyyət insanın fərdi və sosial davranışını tənzimləyən dəyər təsəvvürləri sistemini şərtləndirir, idraki, praktik və şəxsi vəzifələrin qoyuluşu və gerçəkləşdirilməsi üçün bünövrə kimi çıxış edir" (3, s.56-62).

Bununla yanaşı, şəxsiyyətin strukturunda onun hansısa elementləri üstünlük təşkil edə bilər. Belə ki, məsələn, şəxsiyyətin dəyərlərinin iyerarxiyasında arxetip, qeyri-şüari, şüurlu, yaxud neotip təmayüllərinin üstünlük təşkil etməsi şəxsiyyətin müxtəlif tiplərinin formalaşmasını nəzərdə tutur (9, s.122). Qeyd olunmalıdır ki, insanın can atdığı dəyərlərin bütün müxtəlifliyi heç də onun üçün önəmli məqamların təsadüfi toplusu olmayıb, ən yüksək səviyyələrini insan üçün ən qiymətli məqsədlərin, əsasını isə, onun üçün önəmli olsa da, daha az əhəmiyyətli dəyərlərin təşkil etdiyi olduqca dəqiq iyerarxiyaya malikdir (13, s.153).

Dəyərlər problemi o dərəcədə çoxcəhətli və çoxsəviyyəli xarakterə malikdir ki, onlara həm maddi və mənəvi fəaliyyət məhsulları, həm də müəyyən mənəvi anlayışlar (ideallar, məqsədlər, zərurət, gözəllik və həqiqət haqqında təsəvvürlər) aid edilir. Başqa sözlə, dəyər qismində həm həyatı əhəmiyyət daşıyan tələbatları təmin edən maddi nemətlər, həm də fərdin (qrupun, cəmiyyətin) gerçəkliyə münasibətini ifadə edən və onun davranışı üçün istiqamətverici rolunu oynayan mənəvi-ideal anlayışlar çıxış edə bilər.

Beləliklə, cəmiyyətdə insan münasibətləri onun ətraf solumla qarşılıqlı fəaliyyətinin aktiv formasıdır, bu prosesdə o özünün fiziki, mənəvi, sosial, dəyər, informasiya və s. tələbatlarının təmin edilməsi yolunda müxtəlif maneələri dəf edir. Bütövlükdə, şəxsiyyət üçün fundamental əhəmiyyətə malik dəyər münasibətlərinin formalaşmasının mexanizmləri də onun tələbatları ilə bağlıdır. İdraki, praktik və şəxsi vəzifələrin yerinə yetirilməməsi fərdin mənafeələrini şübhə altında qoyur, onu hansısa sosial nemətlərdən məhrum edir, yəni onun məqsədlərinə çatmasına maneçilik törədir. Başqa sözlə, «vəzifə» və «maneə» bir-biri ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Demək olar ki, hər bir insan nail ola bildiyi daxili harmoniyanı qorumağa, baxış, bilik və yönəlişliklərini tərkib elementlərinin uzlaşması ilə xarakterizə olunan sistemdə birləşdirməyə can atır. Lakin bununla yanaşı, həmin biliklər sisteminin ayrı-ayrı elementləri arasında ziddiyyətlər, uyğunsuzluq yarana bilər və bu, heç də yolverilməz hal sayılmamalıdır.

İnsanın əqidəsi və aktual davranışı arasında müəyyən uyğunsuzluğun mövcudluğunun mümkün olmasına baxmayaraq, bu sistemin koqnitiv elementləri, insanın bir-biri ilə bağlı olan yönəlişlikləri, bilikləri, əqidəsi, inamı və hərəkətləri uzlaşmağa can atır. Onların arasındakı ziddiyyətlər insanı onları azaltmaq, yaxud tamamilə ardan qaldırmaq üçün müəyyən hərəkətlərə sövq edir. Beləliklə, müəyyən psixoloji diskomforta gətirib çıxaran uyğunsuzluğun (dissonansın) yaranması insanın həmin dissonansın dərəcəsinin azaldılması və konsonansın əldə edilməsi üzrə hərəkətlərini stimullaşdıracaqdır. Bundan başqa, insan ziddiyyətin artmasına, yaxud yenidən yaranmasına gətirib çıxara biləcək situasiya və informasiyadan fəal surətdə çəkinəcəkdir (11, s. 15-52).

Məlum olduğu kimi, insanın davranışı yalnız xarici, obyektiv, zahiri müşahidə üçün ölçətan maddi şəraitə müvafiq surətdə cərəyan etmir və reallaşmır, həm də gerçəkliyin psixoloji mənzərəsi adlanan reallıqdan asılıdır və fərd özünü məhz həmin psixoloji reallığa uyğun surətdə aparır.

Sosial psixoloqlar aşkar etmişlər ki, biz çox vaxt ətrafdakıların davranışını ya yalnız onların dispoziyasına görə, ya da yalnız situasiyalara görə izah edirik. Lakin gündəlik həyatda insanlar çox vaxt bu və ya digər davranışın başqa mümkün səbəblərini qiymətləndirmir və sağlam düşüncə səviyyəsində çox vaxt şəxsiyyətin davranışını adi məntiq əsasında izah edirlər (8, s.104). Sosial ərəait isə fərdin mənimsədiyi davranış formalarını, simasını, üslubunu, xarici şərtlərin təsiri altında insanda dəyişən hər şeyi formalaşdırır.

Bununla yanaşı, şəxsiyyət həm də formalaşmasına insanın təbii xarakteristikalarının (cins, quruluş, temperament, irsiyyət və s.) təsir göstərdiyi sosial fenomen kimi də çıxış edir.

Beləliklə, "Mən-konsepsiya"sı həm/ya insanın ətrafının təsiri altında, həm də/ya da onun idraki fəaliyyəti əsasında formalaşa bilər. Şəxsiyyət həmişə həm, bu sözün yaxşı mənasında, özünü təsdiqə, yəni özünün yaradıcı, mənəvi potensialını gerçəkləşdirməyə, həm də müəyyən sosial normalara uyğunlaşmağa can atır. Təəssüf ki, müasir insanı bəzən öz imkanlarına inam deyil, kiminsə, o cümlədən özünün ideallaşdırılmış "Mən"i üzərində qələbə istəyi hərəkətə gətirir.

Başqa sözlə, o, həyat strategiyası dedikdə çox vaxt gerçəkləşdirilməsi onun həyatını daha asan və " düzgün" etməyə imkan verən mövcudluq üsulunu, dəyərlər və məqsədlər sistemini nəzərdə tutur. Lakin hər halda, aydındır ki, bütün bunlara baxmayaraq, insanı əhatə edən adamların təsiri, onun müəyyən standartlara uyğunlaşmağa istəyi onun həyat fəaliyyətini tamamilə şərtləndirən amillər hesab oluna bilməz. Autentik şəxsiyyət özünün dəyərlər, qiymətləndirmə, əqidə, ideallar və s. sisteminə əsaslanaraq həmişə ətraf mühitin təsirinə fərqləndirilmiş münasibət göstərəcək, bəzi təsirləri qəbul edəcək, digərlərini isə rədd edəcəkdir. O həmişə həm ətrafına tam itaətdən, həm də onun tam inkarından qaçınmaq üçün özünəməxsus mövqe tutmalı olacaqdır. Söhbət şəxsiyyətin solumda onun cəmiyyətdəki öz dəyər yönümü və cəmiyyətin digər üzvləri ilə birgə həyat fəaliyyəti gedişində yaranmış münasibətlərə uyğun hərəkət etmək zərurətinin dərkinə əsaslanmış spesifik mövqeyini əks etdirən özünü təyinindən gedir (6).

Şəxsiyyətin özünü təyininin özünəməxsusluğunu müəyyən edən şəxsi və subyektiv xassələrin geniş məcmusu mövcuddur, onların bir çoxu, məsələn, intellekt, təfəkkür spesifikliyi, öyrənmə, refleksiya qabiliyyəti, məsuliyyət və s. bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Bu cəhət, öz növbəsində, şəxsiyyətin özünü təyini probleminə baxışların geniş spektrini şərtləndirir. Bu problem K.A.Abulxanova-Slavskaya, B.Q.Ananyev, A.V.Bruşlinski, T.M.Buyakas, A.L.Juravlyov, V.Znakov, V.A.Petrovski, A.V.Sayko, E.A.Sergeyenko, S.L.Rubinşteyn, D.N.Uznadze, M.Q.Yaroşevski və b. alimlərin əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Onların əsərlərində özünü təyinin əsas struktur elementlərindən başqa, onun həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli olan daha bir sıra fenomenlər nəzərdən keçirilmişdir.

Fikrimizcə, özünü təyininin subyektin cəmiyyət və özü xüsusunda qəbul etdiyi və ya formalaşdırdığı əsas yanaşmalar, habelə özünəməxsus həyatı məna və prinsiplər, dəyər və ideallar, imkan və gözləmələr və s. sistemi əsasında dünyada həyat fəaliyyətinin özünəməxsus üsulunun axtarışı kimi başa düşüldüyü konsepsiya daha maraqlıdır (5, s.5-15).

Özü də mövcudluq və inkişaf üsulunun axtarışı kimi özünü təyin eyni zamanda həm proses, həm hal (müəyyən inkişaf mərhələsində sonuncunun «təzahürü»), həm də subyektin keyfiyyəti (özünü təyin edən şəxsiyyət, yaxud qrup onların xüsusi xarakteristikasıdır) kimi başa düşülə bilər. Aydındır ki, özünü təyininin bütün bu mərhələlərində hər üç məqam eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqəli şəkildə, vəhdətdə mövcud olaraq, biri digərinə keçir, biri digəri vasitəsilə fəaliyyət göstərir və beləliklə, şəxsiyyətin təşəkkülü kontekstində vahid proses kimi çıxış edir. Əslində, özünü təyininin hər üç təcəssüm forması – həm hər biri ayrılıqda, həm də onların məcmusu - təşəkkül edən şəxsiyyətin təzahürünün müəyyən üsulunu təmsil edir. Məhz bu vəhdət şəxsiyyəti öz həyatının istiqamətini özü dəyişməli və tənziqləməli, özü-özünü, şəxsiyyətlərarası münasibətlərini qurmalı olan insan kimi (1, v) 299s.), yaxud özünü təyin etməli, könər dəstəkdə

dayaq tapmaq tələbatından imtina etməli olan, tamamilə özünə güvənməyə, müstəqil seçim etməyə, müstəqil mövqeyə malik olmağa, həyatda bütün dəyişikliklərə açıq və hazır olmağa qabil insan kimi (3,v) s.56–62; 3,q) s.241) başa düşməyə imkan verir.

Beləliklə, proses kimi özünüdəyinin subyektin ətraf aləm və özü haqqında özünəməxsus mənə, dəyər, motiv və təsəvvürlər sisteminin dərkini, seçilməsini və formalaşdırılmasını, habelə məqsədlərin qoyuluşunu və onlara nail olma üsullarının (o cümlədən, özünün və mühitin dəyişdirilməsi yollarının) müəyyənləşdirilməsini ehtiva edir və nəticə etibarilə, həm də *təşəkkül edən şəxsiyyətin təzahür üsulu* kimi çıxış edir.

Özünüdəyinin əsas psixoloji prosesini subyektin özünəməxsus həyat fəaliyyəti üsulu təşkil etdiyindən, bir çox tədqiqatlarda özünüdəyinin fenomeninin təhlili insanın, faktiki olaraq, özünü təyin etmə prosesinə daxil edilmiş başlıca mənə-həyat yönümlərinin öyrənilməsi ilə sıx əlaqədə yerinə yetirilir. Özünüdəyinin prosesinin məzmununu (təbiətini) həyati prinsip və mənaları, həyati dəyər və idealları, həyati imkan və qabiliyyətləri, həyati iddia və ümidləri və s., yəni müasir psixologiyada yetərincə işlənilməmiş bütün məqamları təhlil etmədən və nəzərə almadan anlamaq mümkün deyildir.

Özünüdəyinin fenomeninin yalnız şəxsiyyətin artan inkişafı, təkmilləşməsi, harmoniyaya nail olması prosesində deyil, həm də inkişafın repressiv formaları da daxil olmaqla, insanın dinamik, ziddiyyətli inkişafının istisnasız olaraq bütün mərhələlərində əhəmiyyətə malik olması şübhəsizdir. Özünüdəyinin formalarındakı bütün fərqlərə baxmayaraq, həm şəxsiyyətin özünün, həm də sosial mühitin radikal surətdə dəyişməsi hallarında şəxsiyyətin və mühitin qarşılıqlı təsiri daha önəmlidir. Hər bir inkişaf formasında və onun istənilən mərhələsində özünüdəyinin konkret insan üçün mümkün hərəkət və əməllərin, fəaliyyət və davranışın, bütövlükdə iş və fəallığın və s. dəqiq sərhədlərini, bəzi istiqamətlərini şərtləndirə bilər.

Başqa sözlə, özünüdəyinin şəxsiyyətin varlığının (fəaliyyət və inkişafının), həyati mənə və prinsiplərinin, dəyər və ideallarının, norma və qaydalarının və s. sosial-psixoloji məkanını müəyyən edir (5, s.5-15).

Təsədüfi deyildir ki, şəxsiyyətin özünü gerçəkləşdirməsi həm də insanın cəmiyyətin müəyyən etdiyi sosiallaşma mərhələlərindən keçərək məhz bundan sonra özünüdəyinin adekvat səviyyəsinə çatması kimi qiymətləndirilə bilər. Bizcə, özünügerçəkləşdirmə insanın fərdi və ictimai xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onu sosiallaşmasının mühüm səciyyəsidir. Ona hər bir cəmiyyət üzvü qadirdir və onun ifadə olunma dərəcəsi, insanın özünü gerçəkləşdirməsinin qiymətləndirməsi cins, yaş, təhsil səviyyəsi kimi bir çox sosial amillərin müxtəlif dəyər elementləri ilə uzlaşmasından asılıdır.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, fərdi və qrup subyektinin özünüdəyini onun sosial, iqtisadi və bütövlükdə həyat fəallığının ən mühüm amili kimi çıxış edir və dolğun həyat fəaliyyəti özünüdəyinin nəticələrindən biridir. Və bütün bunlar özünüdəyini şəxsiyyətin cəmiyyətdə özünü ifadə etməsinin ən əhəmiyyətli və mühüm üsullarından biri hesab etməyə əsas verir.

Açar sözlər: dəyərlər, özünüdəyinin, dissonans, özünügerçəkləşdirmə, şəxsiyyət, sosiallaşma, təşəkkül.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. a) Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М., 1980; б) Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни.; в) К.А. Абульханова-Славская М.: Мысль, 1991, 299 с.
2. Большой Толковый Психологический Словарь. М., 2001, с.283.

3. а) Буякас Т.М., Зевина О.Г. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей - культурных символов в индивидуальном сознании. (<http://www.eduhmao.ru/info/1/3952/25-073/>); б) Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов; в) Буякас Т.М. Вестник МГУ, Серия 14, Психология. 2000. №1, с.56-62; г) Т.М. Буякас, Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. Большой психологический словарь (3 изд., 2002, с. 241).
4. Васильев О.С., Демченко Е.А. Вопросы психологии, № 2, 2001, с.78.
5. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Психологический журнал, № 2, 2008. с.5-15.
6. Карпенко Л.А., Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Краткий психологический словарь. Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС», 1998.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975.с. 275.
8. Майерс Д. Социальная психология. (7 изд.) СПб.: Питер, 2007, с.104.
9. Сеидов С. Психология менеджмента. Баку, 2000, с.122.
10. Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи. Журн. «Социологические исследования» № 4, 2007, с. 37,38.
11. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. СПб.: Ювента, 1999, с.15-52.
12. Шакуров Р.Х. Барьер как категория и его роль в деятельности. Журн. Вопросы психологии, № 1, 2001, с. 3-17.
13. Milton Rokeach, "The Nature of Human Values." New York, 1973, p.153.

Наиля МАМАЕВА

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ ИНДИВИДА КАК СПОСОБ ПРОЯВЛЕНИЯ СЕБЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Социально-психологические качества личности, обусловленные системой ценностей самого человека, формируются в процессе совместной деятельности и общения с другими людьми. На формирование личности как на социальный феномен также оказывают влияние такие природные характеристики человека, как пол, конституция, темперамент, наследственность и др.

Поскольку основным психологическим процессом самоопределения является поиск субъектом своего способа жизнедеятельности, то во многих исследованиях анализ феномена самоопределения выполняется в тесной связи самых главных, смысло-жизненных ориентаций человека.

На этапах самоопределения личности все моменты существуют и действуют одновременно, взаимосвязано, в единстве, переходя один в другой, выступая тем самым как единый процесс в контексте становления личности.

Ключевые слова: ценности, диссонанс, консонанс, самоопределение и самореализация личности.

Nailya MAMAYEVA

SELF-DETERMINATION OF INDIVIDUAL AS A WAY TO MANIFEST HIMSELF IN THE MODERN SOCIETY

Summary

Social and psychological characteristics of a personality, caused by the system of values of a man himself, are formed in the course of joint activity and communication with other people, the formation of the individual as a social phenomenon is also affected by such natural characteristics of man as gender, constitution, temperament, heredity, etc.

As the basic psychological process of self-determination is to find a subject by his way of life, in many studies the analysis of the phenomenon of self-determination is performed in close connection of the most important, meaning-life orientation of a man.

At the stages of self-identity, all moments exist and operate simultaneously, jointly in unity, one moving into another, thereby serving as a single process in the context of standing a personality.

Keywords: values, dissonance, consonance, self-determination and self-realization of a personality.

Humay AXUNDZADƏ
e.i., AMEA FHI

DƏYİŞƏN CƏMİYYƏT VƏ AİLƏDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR *

Tarixin ilkin çağlarından təşəkkül tapan ailə institutu bəşəriyyətin formalaşdırıb inkişaf etməsi gedişində öz şəklini dəyişmiş, yeni-yeni cəhətlər kəsb etmişdir. Müasir dövrdə isə dünyada baş verən qloballaşma prosesləri, cəmiyyətdə izlənilən transformasiyalar bütün münasibət sistemlərində, habelə ailə münasibətlərində öz əksini tapmaqdadır. Bu həmçinin Azərbaycan ailəsinə də aid olduğundan onun problemlərinə diqqətin yönəldilməsi müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycan filosofu İ.R.Məmmədzaadənin də qeyd etdiyi kimi, «ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində ailə verbal surətdə həmişə böyük nüfuzla malik olub, lakin qloballaşma, bazar iqtisadiyyatına xas münasibətlərin hegemonluğu şəraitində onun nüfuzu ciddi sarsıntıya məruz qalıb, bu isə təəssüf doğurmaya bilməz, çünki ailədən əvvəlki kimi çox şey asılıdır» (1, s.20). Öz əhəmiyyətini itirməyən ailə institutunun bir sistem kimi mövcudluğu onun daxilində cərəyan edən münasibətlərlə bilavasitə əlaqədardır. Ailədaxili münasibətlər mürəkkəb və çoxşaxəli olmaqla, şaquli və üfüqi istiqamətdə gerçəkləşə bilər. Üfüqi istiqamətli münasibətlər kimi ər-arvad, sibliqlərə (övladlar arasında) münasibətləri göstərə bilərsə, şaquli münasibətlərə valideyn-övlad, ulu valideyn-nəvə münasibətləri aiddir. Bu münasibətlər həmişə şəxsiyyətlərə münasibətlər kimi reallaşır və eyni zamanda nəsillərə münasibətlər kimi özünü biruzə verir. Digər tərəfdən, onu da diqqətdən kənar qoymaq olmaz ki, nəsillərə qarşılıqlı münasibətlər sosial həyatın müxtəlif sahələrində daim cərəyan edir. O, konkret sosial kontekstdən asılı olaraq bir sıra cəhətlər kəsb edir. Demək olar ki, bütün sosiallaşma institutlarında biz bu münasibətləri izləyə bilərik. Təhsil prosesində, peşə fəaliyyətinin gedişində müxtəlif nəsillərin - yaş qruplarının nümayəndələri fasiləsiz olaraq təmasda olur. Onlar arasında rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlərin gedişində təcrübə mübadiləsi gerçəkləşir. Hər bir halda bu və ya digər nəslin nümayəndəsi müəyyən sosial rolun daşıyıcısı olaraq başqa nəslin nümayəndəsi ilə birgə ünsiyyət və fəaliyyət prosesinə qoşulur. Təhsil sistemində müəllim-şagird, müəllim-tələbə, yaşlı müəllim-gənc müəllim, istehsalat prosesində yaşlı, təcrübəli işçilərlə yenidən peşə fəaliyyətinə başlayan gənc işçilər arasındakı münasibətləri nümunə gətirmək olar. Lakin əminliklə göstərə bilərik ki, məhz ailə daxilində gerçəkləşən nəsillərə qarşılıqlı münasibətlər həm şəxsiyyət, həm də cəmiyyət üçün müstəsna rola malikdir. Ailədə nəsillərə qarşılıqlı münasibətlərin sosial-psixoloji tədqiqi məsələsinin zərurəti müasir dövrdə bir tərəfdən ailə institutunun cəmiyyətdəki əvəzolunmaz yeri, digər tərəfdən nəsillərə qarşılıqlı münasibətlərin ailənin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi və inkişaf dinamikasındakı rolu ilə şərtlənir. Ailə öz daxili qanunlarına malik olmaqla yanaşı, mövcud olduğu cəmiyyətin xüsusiyyətlərinə və tələblərinə uyğunlaşır. Ailədaxili münasibətlərin xarakteri ailənin mövcud olduğu konkret tarixi şərait, milli-etnik amillər və sairə ilə bağlıdır. Bu həmçinin nəsillərə qarşılıqlı münasibətlər üçün də doğrudur. Azərbaycan sosioloqu Y.Əliyeva da göstərir ki, «Dünyanın qloballaşması fonunda Azərbaycan cəmiyyətində keçid iqtisadiyyatına malik bütün ölkələrə xas fundamental dəyişikliklər baş verir. Sistem transformasiya edərkən cəmiyyətdə bütün münasibətlərin, həmçinin ailə münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərir» (2, s. 3).

Azərbaycan ailəsinin bir sıra aspektləri ilə yanaşı nəsillərə qarşılıqlı münasibətlərdə qarşılıqlı transformasiyalar izlənilir. Onların başvermə səbəbləri və determinantlarının

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

öyrənilməsi psixologiyanın bir sıra sahələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə axtarışlar bütövlükdə ailə institutunda baş verən proseslərə aydınlıq gətirə bilər, çünki nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri həm ayrıca götürülmüş şəxsiyyət, həm bir sistem olaraq, ailəyə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə öz təsirini göstərir. Bir tərəfdən insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, onun dünyaya etibar edib-etməməsi, ətrafdakılarla ünsiyyət üslubu, dəyər yönümləri və həyat idealları, digər tərəfdən isə kiçik qrup kimi ailədaxili dinamik proseslər, ailə üzvləri arasında həmrəylik nəsillərarası münasibətlərlə əlaqədərdir.

Nəsillərarası münasibətlər ailə formalarının dəyişilməsi ilə əlaqədar dəyişikliklərə uğrayır. Ailənin dəyişməsi isə cəmiyyətdə gedən proseslərdən ayrılmazdır. Lakin bu proses birtərəfli deyil. Belə düşünmək yanlış olardı ki, ailə sadəcə mövcud olduğu cəmiyyətin təsirinin passiv obyektidir. Ailə daxilində baş verən proseslər də öz növbəsində cəmiyyətin həyatında öz əksini tapır. Görkəmli sosioloq E.Giddens də istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ailə institutunda baş verən prosesləri təhlil edərək göstərir ki, ailə həyatının ənənəvi formalarının aşınması eyni zamanda həm özündə qloballaşma proseslərini əks etdirir, həm də bu proseslərin cərəyan etməsində əhəmiyyətli rol oynayır (3, s.156).

Öz növbəsində ailə və ailəni səciyyələndirən münasibətlər sistemi vakuumda cərəyan etməyərək mövcud olduğu cəmiyyət quruluşundan, konkret tarixi şəraitdən və həmin şərait üçün səciyyəvi olan psixoloji durumdan asılı olaraq formalaşır, cəmiyyətdəki proseslərin təsirinə məruz qalır. Bilirik ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli cəmiyyət formaları mövcud olmuşdur. Sosial-psixoloji tədqiqatın özünəməxsusluğundan irəli gələrək ümumi şəkildə ənənəvi və müasir cəmiyyəti fərqləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin ənənəvi və müasir cəmiyyətlərdə hansı xüsusiyyətlər kəsb etməsini təhlil etmək üçün bu cəmiyyətlərin hansı cəhətlərlə səciyyələndiyini aydınlaşdırmaq vacibdir.

Tarixən ənənəvi cəmiyyət daha əvvəl meydana gəlmiş və böyük bir zaman kəsiyini əhatə etmişdir. Elmi ədəbiyyatda onun bir-birinə yaxın bir neçə təyininə rast gələ bilərik. Qərb sosioloqları T.Louson və D.Qerroda görə, ənənəvi cəmiyyət fərdlərin davranışının göstərilən cəmiyyətə qədimdən xas olan modellərlə müəyyənləşdirilən sosial qurumdur. Əsas sosial davranış qaydaları nəsildən nəslə ötürülür və ritual xarakterli hərəkətlərin üstünlüyü ilə fərqlənir. Belə cəmiyyətdə dəyişikliklər zəif sürətlə baş verir, cəmiyyətin özünə isə mexaniki həmrəylik xasdır. Baxmayaraq ki, ənənəvi cəmiyyət çox zaman primitiv cəmiyyət kimi qavranılır, o özünəxas zəngin mədəniyyətə və yüksək dəyərə malik texnoloji təcrübəyə malikdir, bu təcrübəyə köhnəlmiş hesab olunaraq dəyər verilməsə də, o, təbii şəraitə çox yaxşı uyğunlaşdırılmışdır (4, s.501). Aydındır ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin ahəngdarlığı ailənin mövcudluğu, onun cəmiyyət qarşısında öz funksiyalarını yerinə yetirmək baxımından müstəsna rola malik idi. Çünki ənənələrdə öz əksini tapan davranış qaydaları və modelləri yaşlı nəslin böyüməkdə olan nəsillə bilavasitə qarşılıqlı təsiri prosesində həyata keçirilirdi. Əks halda, belə cəmiyyətin mövcudluğunu təmin edən nəsillərarası varisliyin qorunub saxlanması qeyri-mümkün olardı. Azərbaycan etnoqrafı Ş.Bünyadovanın qeyd etdiyi kimi, nəsillərin varisliyi təcrübənin uşaqlara çatdırılmasından asılıdır (5, s.165). Bu təcrübənin çatdırılması isə ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərdən kənar baş verə bilməzdi. Qərb müəllifinin ənənəvi cəmiyyətə xas olan birlik, birgəlik hissinin mexaniki həmrəylik kimi qeyd olunması, fikrimizcə, mübahisəli məqamdır. Hesab edirik ki, ənənəvi cəmiyyətin çiçəklənmə mərhələsində ona xas ailədə mexaniki həmrəyliyin olması fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Bu dövrdə ailə və insanın burada tutduğu mövqe onun həyatının nüvəsini təşkil edirdi. Ailədən kənar, ayrılıqda həyat, ümumiyyətlə, ağılaşmaz bir hal idi. Bu zaman ailədə nəsillər arasında və cəmiyyət üzvləri arasındakı bağlılıq, həmrəylik hər bir ayrılıqda götürülmüş fərdin daxili aləminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

Lakin ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid dövrünü yaşayan cəmiyyət quruluşlarında mövcud dəyər və normaların transformasiya olunduğu, onların aksiomatikliyinin şübhə altına alındığı dövrdə həmrəylik hissi mexanikləşə, öz dərinliyini itirə bilərdi. Digər tərəfdən, məhz Qərb müəllifi tərəfindən «mexaniki həmrəylik» anlayışının istifadə olunması təsadüfi deyil. Müasir Qərb cəmiyyətində şəxsiyyət azadlığı ideyasının yayılması, şəxsi maraqların qrup maraqları ilə qarşılaşdırılması və üstün mövqeyi fonunda ənənəvi ailə və orada hökm sürən münasibətlərə birtərəfli nəzər nöqtəsinin olması labüddür. Müasir dövrdə ictimai şüurda yer alan təsəvvürlərə əsasən ənənəvi cəmiyyət üçün xarakterik ailələrə avtoritar üsul idarəsi və şəxsiyyət azadlığının tamamilə sıxışdırılması xasdır. Biz bu mövqeni şübhə altına alaraq hesab edirik ki, ənənəvi cəmiyyətdəki ailə münasibətlərini müasir cəmiyyətin meyarları ilə dəyərləndirmək düzgün deyil. Bu cəhətdən görkəmli Azərbaycan etnoqrafi Q.Qeybullayevin fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi. Onun təbirincə, XIX əsr ailəsində uşaqlarla ata-ana arasında münasibətlər patriarxal adətlərə görə tənzimlənsə də, qorxuya və istismara yox, qarşılıqlı hörmətə əsaslanırdı. Bunsuz ailə təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirə bilməz (6, s.112). Aydın ki, XIX əsr ailəsi elə faktiki olaraq ənənəvi ailə deməkdir. Mövqeyini əsaslandırarkən o, həmçinin belə bir dəqiqləşdirmə də verir: «Etnoqrafiya elmində ümumi fikir belədir ki, yaranması və inkişafının ilk dövründə böyük ailələrdə qarşılıqlı münasibətlər adətlərlə tənzim olunan demokratik prinsiplərə uyğun olmalı idi. Başqa cür də ola bilməzdi: bir ailədə birləşmiş kişilərin və qadınların birinin digərinə zorakılığı, ailə başçısının despotluğu ailənin normal yaşamasına imkan verməzdi» (6, s. 96). Yəni biz görürük ki, ailə daxilində hökm sürən şaquli və üfüqi qarşılıqlı münasibətlər adətlərlə tənzimlənsə də, bu heç də birmənalı olaraq avtoritarizmin hökmranlığı və ya ailə üzvlərinin bir-birini sıxışdırması demək deyildi. Vaxtaşırı baş verən quraqlıq, aclıq, müxtəlif epidemiyalar, müharibə və s. böhranlı hallarla üzleşərkən ailə üzvlərinin sağ qalması, ailənin özünü qoruyub saxlaya bilməsi həmrəylik, əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşma, ənənələrə sadiqlik, yaşlı nəslin təcrübəsinə ehtiram, böyüməkdə olan nəslin qorunması yolunda fədakarlıq sayəsində baş verə bilərdi. Burada yaşlı nəslin təcrübəsinə ehtiramı xüsusilə qeyd etmək istərdik. Təsadüfi deyil ki, Y.Q.Volkovun qeyd etdiyi kimi, ənənəvi sivilizasiyalarda davranış və tərəkürdə əcdadların təcrübəsinə özündə cəmləşdirən nümunə və normalar üstünlük təşkil edirdi (7, s.215). Bu o deməkdir ki, əcdadların təcrübəsi sonrakı nəsillərin həyat sınaqlarına sinə gərməsi yolunda əvəzolunmaz resurs rolunu oynayırdı. Məhz bu resursa əsaslanaraq hələ yetərincə həyat təcrübəsinə malik olmayan gənc nəsillər çətinliklərin öhdəsindən gəlir, öz şəxsi təcrübəsinə toplayır və yetkinləşirdi. Müəyyən vaxt gəldikdə isə öz təcrübəsinə növbəti nəsillərə ötürür və beləliklə də nəsillərarası varisliyin qorunub saxlanılmasını təmin edirdi. Öz-özlüyündə nəsillərarası varislik nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərlə üzvi surətdə əlaqəli bir prosesdir. Nəsillərarası varisliyin necə cərəyan etməsi nəsillərin qarşılıqlı münasibətlərinin ahəngdarlığından bilavasitə asılıdır. Müasir sosial psixologiyada varisliyin bir neçə tipi fərqləndirilir: I tip - *“ikitarəfli varislik”*, II tip - *“birtərəfli varislik”*, III tip - *“pozulmuş varislik”* (8, s.5). Adından göründüyü kimi, birinci tip varislik formasında nəsillərarası təcrübə mübadiləsi sözün əsl mənasında ikitərəfli xarakter daşıyır. Yəni nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər prosesində resursların qarşılıqlı mübadiləsi həyata keçirilir. Yaşlı nəsillər öz təcrübəsinə, bilik və bacarıqlarını, baxışlar sistemini gənc nəsillərə ötürdüyü kimi, özü də gənc nəsillərə təcrübəsinə etibar edir, ondan özü üçün münasib olanı mənimsəyir. Güman etmək olar ki, bu tip varislik ailədə demokratik idarə üsulunun, bərabər hüquqlu münasibətlər sisteminin hökm sürdüyü şəraitdə baş verə bilər. Yəni burada yaşlı və gənc nəsillər bir-birinə qarşı mövqedə dayanmamışdır. Xüsusilə yaşlı nəsillərin gənclərin təcrübəsinə etibar etməsi birincilərin ikincilərə münasibətdə hörmətin olmasına dəlalət edir. İkinci tip varislik forması olan *“birtərəfli varislik”* də yetərincə funksional və effektiv sayıla bilər. Lakin burada təcrübənin ötürülməsi bir istiqamətdə həyata keçirilir. Bilik, bacarıq, dəyərlər və s. bilavasitə ünsiyyət prosesində yalnız yaşlı nəsildən gənc nəsillərə doğru ötürülmüş olur.

Məntiqi təhlillə belə ehtimal etmək olar ki, bu tip varislik ailədə nisbətən avtoritar idarə üsulunun üstün olduğu şəraitdə baş verə bilər. Yəni burada münasibətlər bütövlükdə ahəngdar olsa da, yaşlı nəslin təcrübəsinə daha çox etibar edilir, yaşlı nəsil birmənalı olaraq nüfuz sahibi kimi qəbul olunur, gənc nəslin özünəxas resurslarına və təcrübəsinə isə bir qədər şübhə ilə yanaşılır. Ən qeyri-funksional və arzuolunmaz hesab olunan isə «pozulmuş varislik»dir. Bu halda təcrübə ya heç ötürülmür, ya da çox zəif ötürülür. Aydın ki, əksər hallarda bu tip varisliyə ailə münasibətlərində kəskin münaqişə, qarşılıqlı anlaşılmazlıq fonunda rast gəlinir. Ailədaxili zorakılığın, despotizmin və yaxud soyuq, biganə münasibətlərin hökm sürdüyü şəraitdə ailə üzvləri bir-birinin təcrübəsinə, həmçinin gənc nəsil yaşlıların təcrübəsinə hörmət və ehtiramla yanaşmır və bir növ ona müqavimət göstərir, onu rədd edir. Beləliklə, nəsillərarası varislik pozulmuş olur, əvvəlki nəsillərin toplamış olduqları mənəvi resurslar itirilir.

Yuxarıda açıqlanan məsələləri araşdırarkən qarşıya belə bir sual çıxır. Bəs, görəsən, təhlil olunan varislik formaları ənənəvi və müasir cəmiyyətdə necə təzahür edir? Belə güman etmək olar ki, adətlərin üstün mövqe tutduğu ənənəvi cəmiyyətlərdə II tip varislik formasına daha tez-tez rast gəlinir, I tip varislik isə olduqca nadir hallarda ola biləcək fenomen idi. I tip varislik - yəni «ikitarəfli varislik» daha çox müasir cəmiyyətə xas törəmədir, lakin bu yenə də o demək deyil ki, o, müasir cəmiyyətdə aparıcı mövqe tutur.

Ailə və ailədaxili münasibətlərin tədqiqi ilə məşğul olan müxtəlif elmlərdə, o cümlədən ailə psixologiyası və sosial psixologiyada ümumi qəbul olunmuş fikir belədir ki, ənənəvi ailədən müasir ailəyə keçidi xarakterizə edən mühüm cəhət ailənin aparıcı funksiyasının dəyişikliyə məruz qalması ilə əlaqədardır (9, s.10). Belə ki, əvvəllər ailənin təsərrüfat funksiyası əlahiddə rolə malik idisə, industrial və postindustrial cəmiyyətə keçid ailənin emosional-psixoloji funksiyasının müstəsna yer alması ilə müşayiət olunmuşdur. Biz belə hesab edirik ki, nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərdə meydana çıxan istər müsbət, istərsə də mənfi cəhətlərin köklərini məhz bu prosesdə axtarmaq olar. Fikrimizcə, cəmiyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar ailədə baş verən dəyişikliklərdə özünəməxsus bir paradoks mövcuddur. Bir tərəfdən, ailənin psixoemosional funksiyasının ön plana keçməsi (yəni ailə üzvlərinin hörmət, sevgi, qəbul olunmaq və s. kimi tələbatlarının ailə daxilində ödənilməsinin xüsusi önəm daşması) ailədaxili münasibətlərə həm elmi, həm də məişət səviyyəsində diqqətin artmasını, insanların valideyn-övlad, ulu valideyn-nəvə münasibətlərinə, heç olmasa müzakirələr səviyyəsində önəm verməsini şərtləndirmişdir. Digər tərəfdən isə müasir qloballaşan cəmiyyətdə əks tendensiya da öz təsirini göstərməkdədir. Bu tendensiya şəxsiyyətin azadlığı, ənənələrin aksiomatik olmaması kimi ideyaların şüurlara sirayəti ilə bağlıdır. Fərdiyyətçilik, şəxsi maraqların ailə maraqlarından üstün tutulması müasir cəmiyyət üçün səciyyəvidir. Nəsillərarası varisliyin qırılması, ailədə nəsillərarası münasibətlərdə bir növ «uçurumun» meydana çıxması cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılansa da, eyni zamanda elə müasir cəmiyyətə xas yüksək həyat tempi, fasiləsiz informasiya yüklənməsi, demək olar ki, bütün sosial sahələrdə yüksək rəqabət və s. faktiki olaraq ailədə nəsillərarası münasibətlərdəki bu «uçurumu» şərtləndirir. Yəni bir çox hallarda cəmiyyətin yetkin insanın qarşısına qoyduğu tələblər heç də onun ailədaxili firavanlığını, öz valideyn və ya övladları ilə sağlam münasibətlərini nəzərdə tutmur. Belə ki, istənilən münasibətin ahəngdarlığının təmin olunması insandan iradi səy, resurslar, bəzən isə fədakarlıq tələb edir. Müasir insan isə sosial aləmdə özünü gerçəkləşdirmək üçün mənəvi resurs və potensialını maksimal dərəcədə ailədən kənar sərbəst etməli olur. Qalan resurslar isə ailə həyatının müxtəlif mərhələlərində təbii olaraq qarşıya çıxan çətinlikləri çözmək və münasibətlərdə keyfiyyətə daha yüksək növbəti mərhələyə çıxmaq imkanı vermir. Bu şəraitdə müasir insan qarşısına qoyulan tələblərin ziddiyyətliyi ucbatından şəxsiyyətdaxili konflikt vəziyyəti yaşayır. Cəmiyyətin tələbi və daxili konfliktin qovşağında isə ailədaxili münasibətlərin ziddiyyətliyinin artması labüd bir nəticə kimi özünü göstərir.

Müasir dövrdə ailədə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətləri təhlil edərkən müasir cəmiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Qloballaşma şəraitində ailə institutunun məruz qaldığı təsirləri nəzərdən keçirən rus sosioloqu T.A.Qurkonun sadaladığı belə amillər arasında nəsillərarası münasibətlərə təsir baxımından önəmli olan bəzilərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bunlar miqrasiyanın qohumluq, ailə əlaqələrini dağıtması və ölkələrarası nigahların artmasıdır (10). İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, insanların hətta uzaq məsafələrdən belə bir-birilə əlaqə saxlamaq imkanlarının genişlənməsinə baxmayaraq, bir və ya bir neçə ailə üzvünün müxtəlif səbəblərdən başqa şəhərə və ya ölkəyə köçüb getməsi həmin ailədə mövcud olan nəsillərarası münasibətlər üçün böyük zərbədir. Belə şəraitdə müxtəlif nəsillərin nümayəndələri arasında emosional bağların və qarşılıqlı anlaşmanın saxlanması sözün əsl mənasında istər gənc, istərsə də yaşlı nəsildən səy tələb edir. Lakin bir məqamı da nəzərdən qaçıra bilmərik. Şəxsi keyfiyyətlər, ailənin həyat tsikli və s. əlaqədar hər bir ailədə müxtəlif nəsillərin nümayəndələri arasında anlaşılmazlıq, hətta müəyyən münaqişələr ola bilər. Əlaqələrdən uzaqlaşma, onların minimuma endirilməsi heç də münaqişənin konstruktiv həll yolu deyil. Belə olan halda aydındır ki, nəsillərarası münasibətlərdə problemlərin yaşanıdığı ailələr üçün miqrasiya fenomeni ümumiyyətlə sarsıdıcı təsir göstərə bilər. Yəni biz hesab etmirik ki, miqrasiya birmənalı olaraq nəsillərarası münasibətləri dağıdır. Əksinə, gündəlik yaşam təcrübəsində tez-tez rast gəlinən haldır ki, bir çox insanlar gündəlik ünsiyyətin gedişində deyil, məhz yaxın qohumlarından-valideyn və ya övladlarından uzaq düşdükləri zaman aralarında olan emosional bağlılığı kəskin şəkildə hiss etməyə başlayırlar. Amma bu daha çox o zaman mümkündür ki, münasibətlərdə pozitiv məqamlar neqativ olanlara nisbətən üstünlük təşkil etsin.

Ailədə nəsillərarası münasibətlərə yeni cəhətlər gətirən amil kimi artmaqda olan miqrasiya prosesi ilə əlaqədar transmədəni nikahların artması tendensiyasını da qeyd etmək lazımdır. Yəni tamamilə müxtəlif mədəniyyətlərdən olan, ayrı-ayrı ölkələrdə anadan olmuş, sosiallaşmanın ilkin mərhələlərini tamamilə fərqli cəmiyyətlərdə yaşamış şəxslərin ailə qurması halları get-gedə artmaqdadır. Bu həmçinin Azərbaycanda da müşahidə olunur. Transmədəni nikaha girən şəxslər müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçiləri olduqlarından onların məqbul hesab etdiyi münasibətlər sistemində köklü fərqlər ola bilər. Bu fərqlər ailədə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər sahəsinə də aiddir. Bir mədəniyyətə nəsillərin varisliyi, nəsillərarası münasibətlərin yüksək dəyərə malik olması xasdır, nəsillərarası əlaqənin qorunması xüsusi önəm daşıyarsa, digər mədəniyyətdə eyni məsələlərə fərqli mövqenin olması mümkündür. Bəs, görəsən, belə müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında qurulan yeni ailə hansı dəyərlərin daşıyıcısı olacaq, hansı dəyərlər onun mövcudluğunda təməl rolunu oynayacaq, belə ailələrin növbəti nəsillərə ötürdüyü ailədaxili münasibət tipləri, davranış patternləri hansı millətin ənənələrinə daha yaxın olacaq? Hesab edirik ki, müasir dövrdə bu istiqamətdə ayrıca tədqiqatların aparılması zərurəti vardır. Lakin burada bir faktor qeyd etmək yerinə düşərdi. Güman etmək olar ki, transmədəni nikahlarda ailənin məkan baxımından harada yaşaması amili öz rolunu oynayır. Nikaha girənlərdən kimin miqrasiya etmiş olması və kimin öz mədəniyyəti çərçivəsində yaşaması önəm daşıyan faktorlardan biridir. Hansı istiqamətdə yaşlı nəsillərin nümayəndələri ilə bilavasitə ünsiyyət qurmaq imkanları daha çoxdursa, o millətə xas münasibətlər sistemini mənimsəmək ehtimalı da bir o qədər çoxdur. Çünki psixoloji keyfiyyətlərin yeni nəsildə formalaşması prosesində bilavasitə ünsiyyətin yeri əvəzsizdir. Son nəticədə sosiallaşan yeni nəsillə formalaşdığı mühitin və daha çox əlaqədə olduğu şəxslərin ötürdüyü sosial-psixoloji keyfiyyətlərin daşıyıcısı olacaqdır. Lakin hər iki valideyn miqrantlardan ibarətdirsə və yeni nəsillə öz valideynləri üçün tamamilə yad mühitdə formalaşsın, yaşlı nəsillə sıx ünsiyyətdən məhrumdursa, belə olan halda o hansı sosial-psixoloji keyfiyyətlər kəsb edəcəkdir? Bu hal nəsillərarası varislik zəncirinin zəifləməsi və qırılmasına gətirib çıxara bilər. Fikrimizcə, bu, müasir dövrdə müşahidə olunan mühüm psixoloji problemin kökündə duran məsələlərdən biridir. Bu tip ailələrdə övladlar valideynləri üçün yad və hələ onların uyğunlaşmasını tələb edən

fərqli cəmiyyət və ona xas mədəniyyət sistemində formalaşır. Bu halda övladlar bir növ seçim qarşısında qala bilərlər: ailəyə yönümlü olub, daha geniş sosial çevrədə özünü gerçəkləşdirmək imkanından az istifadə etmək, yoxsa valideynlər üçün yad, lakin böyüməkdə olan nəsil üçün artıq yetərinə tanış cəmiyyətin adətlərinə yönələrək ailədən özgələşmək? Belə sosiallaşma şəraiti bütün dünyada “köklərini itirmiş insanlar ordusunun” formalaşmasının səbəbidir. Başqa sözlə, nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin zəifləməsi, varisliyin pozulması son nəticədə belə insanların formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu yalnız transmədəni nikahlarla bağlı olmayıb, ümumiyyətlə, miqrasiya ilə əlaqəli şəkildə özünü göstərə bilər. Görkəmli amerikalı müəllifi H.Karterin qeyd etdiyi kimi, “bizim övladlarımıza verməli olduğumuz iki əsas miras vardır: biri qanadlar, digəri isə köklərdir” (11, s.452). Yaşlı nəslin nümayəndələrindən uzaqda, başqa ölkədə, hətta planetin tamamilə başqa səmtində yaşayan gənc nəslin bu “kökləri” qoruyub saxlamaq və onları növbəti nəsillərə ötürmək imkanı isə məhduddur.

Ənənəvi aqrar cəmiyyətdən müasir industrial və postindustrial cəmiyyətə keçid prosesində nəsillərarası münasibətlər və nəsillərin varisliyinə təsir göstərmiş amillərdən biri kimi sosial mobilliyi qeyd etmək olar. Belə ki, ənənəvi cəmiyyətdə insanın sosial statusu, cəmiyyətdə tutduğu mövqə ona bir növ anadangəlmə verilir, onun həyat tərzini və gələcək məşğuliyyəti də bir çox hallarda hansı ailədə anadan olması, onun ata-babalarının kimliyi ilə müəyyən olunurdu. Bu “təbii” şəxərə zəncirini qırıb, fərqli həyat tərzini, başqa sosial dairələrə canatmanın özü cəmiyyətdə mənfi qarşılıqlıdır. Bu o demək idi ki, sonrakı nəsillərin əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə istinad etmək zərurəti və bu istinadın müxtəlif həyat situasiyalarında özünü doğrultmaq ehtimalı daha yüksək idi. Bu da öz növbəsində yaşlı nəsllə ehtiramı daha da möhkəmləndirir, nəsillərarası münasibətlərdə mövcud ahəngi qoruyub saxlayırdı. Cəmiyyətdə başqa sosial təbəqəyə keçid almaq imkanı isə hər zaman olmasa da, müəyyən hallarda nəsillərin varisliyinin qorunmasına, ailədə müxtəlif nəsillər arasında əlaqəyə mənfi təsir göstərə bilər. Çünki sonrakı nəsillərin həyat tərzini və sosial əhatəsinin tamamilə fərqli olması əvvəlki nəsillərin istinad etdiyi dəyərlərə, toplamış olduğu təcrübəyə skeptik münasibət formalaşdırır. Bu isə öz növbəsində bir ailəni təşkil edən müxtəlif nəsillərin nümayəndələri arasında özgələşməyə gətirib çıxara bilər.

Unutmaq olmaz ki, yaşlı və gənc nəsil arasında müəyyən konfrontasiya, habelə anlaşılmaçılıqların olması istənilən dövrdə bu və ya digər dərəcədə həm elmi, həm də güzaran səviyyəsində müzakirə obyektini, mübahisələr meydanı olmuşdur. Bu problemlərin olması diqqət yetirdiyimiz sferanın insan həyatında müstəsna yeri ilə əlaqədardır. Lakin ötən əsrin son onilliklərindən etibarən nəinki Azərbaycanda, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik bir çox ölkələrdə ailədaxili, nəsillərarası münasibətlərə xas problemlərin kəskinləşməsi təsadüfi hal deyil. Bu bir tərəfdən, müasir cəmiyyətə xas yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərdən, digər tərəfdən isə müxtəlif nəsillər arasındakı fərqlərin kəskinləşməsindən qaynaqlanır. Ortaya belə bir sual çıxır ki, məgər nəsillər arasında fərqlərin olması təbii bir hal olub istənilən dövrə aid deyilmi? Təbii ki, bir nəsil sosial-psixoloji cəhətlərinə görə nə özündən əvvəlki, nə də sonrakı nəslin eynisi olmur və ola da bilməz. Amma müasir dövrdə bu fərqlər əvvəlki dövrlərə nisbətən daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən hal-hazırda cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər daha yüksək tempdə cərəyan edir. Bu dəyişikliklər fonunda ontogenetik inkişaf yolunu azacıq zaman fərqi ilə keçən, yəni az yaş fərqi olan insanların belə dünyagörüşündə, həyat idealları və dəyərlər sistemində köklü fərqlərin olması mümkündür. Fərqlər çox olduqca isə ümumi olanın aşkar edilməsi, ona istinad edərək qarşılıqlı anlaşmaya nail olma daha da çətinləşir. Belə olan halda aydındır ki, müasir Azərbaycan ailəsində nəsillərarası münasibətlərin, belə demək olarsa, böhran dövrünü yaşaması həm bütövlükdə dünya üzrə baş verən qloballaşma proseslərinin yüksək tempi, iqtisadi və dövlət quruluşunun dəyişməsi, müharibə və s. ekstremal tarixi hadisələrlə əlaqədardır. Görkəmli Azərbaycan alimi R.C.Əzimovanın qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ailəsinin son iyirmi ildə demək olar ki, ekstremal

vəziyyətdə yaşaması (keçid mərhələsinin Qarabağ müharibəsi ilə üst-üstə düşməsi) obyektiv olaraq valideynlərin uşaqlara diqqətsizliyinin artması ilə müşahidə olunur (1, s.43). Qeyd edə bilərik ki, bu diqqətsizlik nəinki valideynlərin övladlarına münasibətində, həmçinin yetkin övladların yaşlı valideynlərinə münasibətdə də özünü büruzə verməkdədir.

Nəticə

Ənənəvi və müasir cəmiyyətdə ailədə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin sosial-psixoloji təhlili zamanı biz belə bir qənaətə gəlirik ki, bu sahədə “ışıqlı keçmişin” sentimental ideallaşdırılması və “qaranlıq gələcəyin” təsvir olunması nəzəri cəhətdən mübahisəli, praktik cəhətdən faydasızdır. Bu, müasir dövrdə ailədəki nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin bir sıra psixoloji problemlərlə müşayiət olunması faktının inkarı demək deyildir, təbii ki, problemlər vardır. Nəsillərarası varisliyin pozulması, yaşlı nəslin təcrübəsinə skeptik münasibət, biganəlik, hətta ailə daxilində insanların düçar olduqları tənhalıq hissi – bütün bunlar bəşəriyyətin global problemlərindən qaynaqlanır və müəyyən dərəcədə Azərbaycan ailəsinə də xas proseslərdir. Lakin digər tərəfdən, bəşər övladı mövcud olduqca, onu daim ekzistensial tələbatları müşayiət edəcək. Bu tələbatlar isə ilk növbədə məhz ahəngdar ailədaxili münasibətlərin mövcudluğu şəraitində ödənilə bilər. Öz köklərini duymaq, özünü aid olduğu nəslin, xalqın və nəticə etibarilə bütövlükdə bəşəriyyətin bir hissəsi kimi hiss etmək, eyni zamanda həyat boyu toplamış olduğu bilik və təcrübəni yer üzündən getməmişdən öncə yeni nəslə ötürmək istəyi mahiyyət etibarilə ekzistensial tələbatlardır. Onların gerçəkləşmə sahəsi isə ümumiyyətlə, nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər, xüsusilə də ailədaxili nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər sferası ilə üst-üstə düşür. Bu tələbatların, belə demək olarsa, ölməzliyi hətta müasir dövrdə dəyərlərin şübhə altına alınması şəraitində daim “bərpaedici” əks tendensiyaların meydana çıxmasına təsir edəcəkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ailədə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər ilk dəfə olaraq ənənəvi və müasir cəmiyyətin xüsusiyyətləri kontekstində sosial-psixoloji cəhətdən təhlil olunur.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti müasir ailədə nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərə xas sosial-psixoloji problemlərin həll olunması üçün psixoloji işin konseptual əsaslarının və metodoloji bazasının hazırlanmasındadır.

Açar sözlər: ailədə nəsillərarası münasibətlər, nəsillərarası varislik, ənənəvi cəmiyyət, müasir cəmiyyət, miqrasiya, transmədəni ailə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Adət-ənənələrimiz və müasirlik baxımından ailə bir dəyər olaraq”. Konfrans materialları. Bakı, 2011, 90 s.

2. Алиева Я. Тенденции изменения социальной структуры азербайджанского общества и их отражение на семейных отношениях. 22.00.04/БГУ. Автореф. дис. на соиск.уч.степ. канд. социол. наук. Баку, 2007, 34 с.

3. Гидденс Э. Социология /При участии К.Бердсолл. Пер. с англ. Изд.2, перераб. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2005, 632 с.

4. Лоусон Т., Геррод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник (Пер.с англ. К.С.Ткаченко. М.: ФАИР-Пресс, 2000, 608 с.

5. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.

6. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1994, 440 s. (264 s.).

7. Волков Ю.Г., Поликарпов В.С. Человек: энциклопедический словарь. М.: Гардарики, 2000, 520 с.

8. Сизова М.А. Взаимосвязь межпоколенческих отношений и функциональности семьи. Автореф. дис. на соиск уч. степ. канд. психол. наук.

http://dis.podelise.ru/pars_docs/diser_refs/71/70221/70221.pdf

9. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: учебное пособие для вузов. 2 изд. М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2006, 768 с.

10. Гурко Т.А. Глобализация и семья. Presentations of International Forum “Expanding the role of women in cross-cultural dialogue” June 10-11, 2008, Baku, Azerbaijan, http://www.isras.ru/blog_gurko1.html

11. Michael W. Passer, Ronald E. Smith. Psychology: frontiers and applications/-1st ed. McGraw Hill Companies, 702 p. 2001.

Умай АХУНДЗАДЕ

ИЗМЕНЯЮЩЕЕСЯ ОБЩЕСТВО И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПОКОЛЕНИЙ В СЕМЬЕ

Резюме

Институт семьи, будучи одной из важнейших составных частей общества, находится в постоянном изменении в связи с его трансформацией. Тенденции глобализации отражаются на многих аспектах семьи, в том числе на взаимоотношениях поколений. В статье рассматриваются особенности взаимоотношений между поколениями в семье в контексте традиционного и современного общества. Анализируются актуальные тенденции, свойственные данным отношениям в современной семье и психологические особенности, имеющие ресурсную значимость для уменьшения негативных последствий этих тенденций.

Ключевые слова: взаимоотношения поколений в семье, преемственность поколений, традиционное общество, современное общество, миграция, транскультуральная семья.

Humay AKHUNDZADE

CHANGABLE SOCIETY AND INTERRELATION OF GENERATIONS IN A FAMILY

Summary

Family institute, being one of the significant parts of society, is in the process of continuous change in connection with its transformation. Tendencies of globalization are reflected in many aspects of family, including relationship of generations. In the article the features of intra-generations relations in family have been considered in the context of a traditional and modern society. The actual tendencies, peculiar for these relations and psychological features of the resource importance for diminishing the negative consequences of these tendencies are also analysed.

Keywords: interrelation of generations in the family, continuity of generations, traditional society, modern society, migration, transcultural family.

Məryəm ƏMİNZADƏ TƏBRİZİ
doktorant, BDU

PSIXOLOJİ ANTROPOLOGİYA VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏ ŞƏXSİYYƏTARASI İNTERAKSİYA*

Mədəni antropologiyanın əsas cərəyanlarından biri də mədəniyyəti şəxsiyyət prizmasından öyrənən «mədəniyyət və şəxsiyyət» (culture personality) cərəyanıdır. Burada mədəni sistem qazanılmış, öyrənilmiş, təqlid edilən və sosial mühitdə şərtlənmiş davranışlar kontekstində təhlil edilir. Psixoloji antropologiya kimi də tanınan mədəniyyət və şəxsiyyət cərəyanı əsasən mədəniyyətin şəxsiyyətə və müxtəlif şəxsiyyət tiplərinə necə təsir etdiyini öyrənməyə çalışır. Mədəniyyət sferasına diqqətini yönəldən psixoloji antropologiya istənilən cəmiyyətdə şəxsiyyət nümunələrini öyrənərkən daxili strukturlara daha çox əhəmiyyət verir. Burada hər bir cəmiyyətin şüurlu yaxud kortəbii formada nümunə və əsas götürdüyü xüsusi xarakterə malik şəxsiyyət tiplərinin öyrənilməsinə cəhd göstərilir.

Psixoloji antropologiya

XX əsrin 30-cu illərində Amerikada antropologiya və etnoqrafiya sahəsində, fərdin şəxsiyyəti ilə mədəniyyət arasında ciddi əlaqənin olduğunu düşünən alimlər meydana çıxmışdır. Onlar antropoloqların mədəniyyət sahəsində həyata keçirdikləri çoxsaylı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanırdılar.

Bu cərəyana əsasən mədəni sistem öyrənilmiş davranışlar vasitəsi ilə (təlim və təhsil, təqlid və ekoloji amillərin nəticəsi olan şərtləndirmə) ötürülə bilər. Digər tərəfdən psixoloji yanaşmaya əsasən insanların sosiallaşması və mədəni ünsürləri mənimsəməsi də bu cərəyan nümayəndələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu cərəyanın nümayəndələri belə bir suala cavab tapmaq istəyirlər ki, mədəniyyət insanların davranışını necə istiqamətləndirir? (1, s. 65). Tədqiqatçılar bu sualın cavabını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə mədəniyyət, institutlar, təşkilatlar, sosial prinsiplər və davranışlar fonunda insan şəxsiyyətinin şüurlu və qeyri-şüuri cəhətlərinin tədqiq edirlər. Onlar hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin mədəni cəhətlərini və xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışırlar. Bu tədqiqatçıların fikrincə, şəxsiyyət müəyyən düşüncə, davranış, emosional reaksiya tərzləridir ki, fərdin ətraf mühitə adaptasiya olmaq istiqamətlərini müəyyən edir (2, s. 75).

Bu cərəyan üç əsas sualla mədəniyyət və şəxsiyyət arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə çalışır:

- 1) insanlar psixologiya elmindən hansı məsafədə olduqda eyni istiqamətdə inkişaf edirlər?
- 2) müxtəlif cəmiyyətlərdə şəxsiyyətlərin fərqli formalaşmasına nələr səbəb olur?
- 3) hansı mədəni fərqlər psixoloji amillərə əsasən təhlil və izah edilə bilər? (3, s. 301).

Psixoloji antropologiyanın yanaşmasına əsasən «mədəniyyət müəyyən bir cəmiyyətin üzvlərinin hamısı üçün ortaq mənə kəsb edən davranışlar toplusudur və həmin davranışların nəticələri maddi yaradıcılıqda və məhsullarda özünü göstərir, yəni həmin davranışların nəticəsi maddi mədəniyyətdə təzahür edir» (4, s. 45). Bu maddi nəticələr daha çox insan şəxsiyyətini əhatə edir. Deməli, mədəni fenomenlər mədəniyyətin daşıyıcıları ilə əlaqədar mənə kəsb etmiş olurlar.

* Məqalə psixologiya ü.f.d., dosent Miraləm Vəliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Əsas (nümunə) şəxsiyyət

Kardiz və Linton psixoloji antropologiyanın iki nümayəndəsi olub, “əsas şəxsiyyət” tipi nəzəriyyəsinin baniləri hesab edilirlər. Bu nəzəriyyəyə əsasən hər bir cəmiyyətdə “əsas şəxsiyyət” tipi var və bu tip xüsusi şəxsiyyət tipi kimi qəbul edilməlidir. Bu şəxsiyyət tipi cəmiyyət üzvləri üçün “ortaq məxrəc” hesab edilir. Cəmiyyət üzvləri həmin şəxsiyyət tipinə öz tərbiyə və davranış kodekslərini müəyyən edərək nümunə model olaraq istinad edirlər. Bu mövzu sosial elmlərdə, fərdin həyatında əhəmiyyətli rola malik olan “istinad qrupları” (reference groups) ilə əlaqələndirilir.

Cəmiyyət üzvlərinin hamısı davranış və fəaliyyət sahəsində “əsas şəxsiyyət” ilə dolaylı interaksiyada olurlar. Onlar sosiallaşma çərçivəsində həmin şəxsiyyətin xarakterik cəhətlərini öyrənib, mənimsəyirlər. Məhz elə buna görə də milli şəxsiyyət - etnik xarakter formasında təzahür edən həmin “əsas şəxsiyyət” tipi fonunda müəyyən cəmiyyətin mədəniyyətini təhlil etmək olar.

“Əsas şəxsiyyət” insanlarla təbii və mədəni mühit arasındakı əlaqə fonunda formalaşır. Cəmiyyət üzvləri davranış və düşüncə tərzlərini həmin mühitin normalarına uyğunlaşdırırlar. Digər tərəfdən “əsas şəxsiyyət”in köklərini cəmiyyətin “ilkin” və “ikinci” institutlarında axtarmaq lazımdır.

İnstitutlar və şəxsiyyət sikli

Kardiner bu modeldən bəhs edərək əsasən ailə kimi ilkin institutlara təkid edir və bu tip institutların şəxsiyyətlə mədəniyyət arasında əlaqəsinə ciddi təsir etdiyini vurğulayır. Bu institutda sosiallaşma və mədəniyyəti mənimsəmə çərçivəsində uşaqlar qeyri-formal təlim və təhsil almış olurlar. Bu prosesdə uşağın şəxsiyyəti cəmiyyətdə mövcud olan “əsas şəxsiyyət” tipinə doğru istiqamətləndirilir. Din, adət-ənənə, mif və folklor kimi ikinci institutlar da uşağın sosiallaşmasında, mədəniyyəti mənimsəməsində və “əsas şəxsiyyət” tipinə doğru istiqamətlənməsində əhəmiyyətli rola malikdirlər.

Marqaret Mid psixoloji antropologiya sahəsinin digər bir nümayəndəsi kimi hesab edir ki, psixoloq-antropoloqun əsas məqsədi cəmiyyətdə mədəniyyətin mənimsənilməsi və sosiallaşmaya səbəb olan tərbiyə və təlim nümunələrini öyrənməkdir. Bu zaman mədəniyyətin şəxsiyyətə təsirini və nüfuzunu öyrənmək olar.

1960-cı illərdən etibarən bu cərəyanın digər nümayəndələri Bəndkit və Midin tədqiqatlarına əsaslanaraq insan davranışı və təfəkkürünü başa düşmək məqsədi ilə “mədəni nisbilik” nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdılar. Onlar mədəni fərqlərin əsasını və kökünü şəxsiyyətlərin fərqli olması ilə izah edirdilər, həmçinin insan davranışını cəmiyyətin dini, sosial və mədəni xüsusiyyətləri fonunda təhlil edirdilər. Beləliklə onlar müxtəlif cəmiyyətlərdə insanların fəaliyyəti, davranışı, düşüncə təzi və öz yaşadıkları mühitə dair baxışlarını öyrənməyə səy göstərirlər. Onlar daha çox müəyyən cəmiyyətdə müxtəlif qrupları müşahidə və öyrənməyə üstünlük verirdilər (5, s. 113).

Mədəni xüsusiyyətlər

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, antropologiya ilə və şəxsiyyətlə əlaqədar olaraq daha çox əhəmiyyət kəsb edən mədəni xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- statik olduğu halda dinamiklik;
- ötürülmə qabiliyyəti;
- mühitə adaptasiya və mühitlə harmoniya.

Mədəniyyət statik olmaqla yanaşı həm də dinamikdir və davamlı dəyişikliklərə məruz qalır. Mədəniyyətin strukturu, insanların müxtəlif alət və vasitələrdən istifadə təzi, dəyərlər, normalar və mədəniyyətin digər ünsürləri daimi və davamlı olaraq dəyişirlər. Lakin bu

dəyişikliyin uzun zaman daxilində və olduqca asta olması səbəb olur ki, insanlar həmin dəyişiklikləri duymayıb mədəniyyətin statik olduğu qənaətinə gəlmiş olurlar.

Ötürülmə qabiliyyəti: insan qazandığı hər şeyi (mədəniyyəti) müxtəlif metodlarla başqalarına ötürür. Mədəniyyət insanların həyatından müstəqil olaraq yaşayır, davam edir və gələcək nəsillərin sosial həyatını təmin etmiş olur.

Mühitə adaptasiya olmaq və mühitlə harmoniya: dənizkənarında və sahilə yaşayan insanların quru səhralıqda və dağlıq ərazidə yaşayan insanlarla şəxsiyyət və mədəni xüsusiyyətləri tamamilə eyni ola bilməz. Mədəniyyəti təşkil edən ünsürlər (o cümlədən; adət-ənənə, incəsənət, dil, folklor, miflər, həyat tərzı və s.) ekoloji şəraitə uyğun olub həmin şəraitlə harmonik əlaqədə olurlar. Şəxsiyyətin xarakterik cəhətləri, emosiyalar və davranışda müşahidə edilən pozuntular da həmin qaydaya tabe olmaqla yanaşı məzmun baxımından mədəniyyətdən qaynaqlanırlar (6, s. 130).

İnamlar, dəyərlər və istinad edilən nümunələrin öyrənilməsi və ötürülməsi

İnamlar, dəyərlər və istinad edilən nümunələrin öyrənilməsi və ötürülməsi aşağıdakı metodlar və vasitələrlə reallaşır:

Öyrənilmə və ötürülmənin bir vasitəsi cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslərə tabe olan rəsmi institutlar və təşkilatlardır. Buraya bağçaları, məktəbləri, universitetləri, kütləvi informasiya vasitələrini və s. aid etmək olar.

Digər bir metod mədəni irsin insanlar vasitəsi ilə ötürülməsidir ki, bu da ailədə, qrup daxili əlaqələr fonunda, qrupdan kənar əlaqələr fonunda, oyun qrupları daxilində və həmyaşıdlar arası əlaqələr fonunda reallaşır.

Mədəni irsin ötürülməsinə xidmət edən bu iki rəsmi və qeyri-rəsmi vasitə və metodun təhlili və tədqiq edilməsi cəmiyyətdə mədəniyyətin dəyişiklik istiqamətləri və formaları ilə şəxsiyyət arasındakı əlaqəni izah etmiş olacaq. Bu əlaqənin kəşf edilməsi və müəyyənləşdirilməsi mədəni antropologiyanın əsas vəzifəsi hesab edilir.

Uşaq öncə mədəniyyətlə tanış olur və ən azı 6 yaşına qədər cəmiyyətin dəyərlər və emosiyalar sistemindən qaynaqlanan anlayışlar və obyektiv faktların birbaşa təsiri altında olur. Sonralar mücərrəd və qeyri-maddi anlayışlar onun beynində və şəxsiyyətində formalaşır. Bundan sonra biristiqamətli mədəni mənimsəmə prosesi iki istiqamətli bir cərəyana çevrilir. Yəni obyektiv və subyektiv anlayışlar birlikdə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edir, həmçinin öyrənmə səviyyəsi yüksəldikcə, fiziki inkişaf artdıqca, maddi mədəniyyətlə əlaqələr genişləndikcə obyektiv və subyektiv anlayışlar uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında daha ciddi rol ifa etməyə başlayırlar (7).

Mədəniyyətin fərdi davranışa təsiri

Mədəniyyətin insan davranışına təsiri sosiallaşma anlayışı ilə ifadə edilir. Sosiallaşma elə bir prosesdir ki, insanlar həmin proses çərçivəsində cəmiyyətdə mövcud olan bilikləri, təcrübələri, məharətləri, dəyərləri və davranış nümunələrini (normaları) mənimsəmiş olurlar. Sosial identiklik və şəxsiyyət fərd ilə digərləri arasında interaksiya zəminində və qrupdaxili fəaliyyətlər fonunda formalaşır. Əlbəttə, sosial identiklik və şəxsiyyətin formalaşmasına müxtəlif mədəni fenomenlər (o cümlədən adət-ənənə, sosial vərdislər, incəsənət, folklor, dəyərlər, dini və milli etiqad, inamlar və s.) və amillər də çox ciddi təsir göstərmiş olur. Bu proses ailədən başlayır və fərdin uşaqlıq dövründən qocalıq dövrünə qədər davam edir. Həmin prosesin nəticəsi olaraq şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası ciddi fərqləri müşahidə etmək olar.

Bəzi mədəniyyətlərdə şəxsiyyət daha introvert (qapalı) formalaşır, bəzi mədəniyyətlərdə isə şəxsiyyət daha eksentrik (açıq) formalaşır. Bəzi mədəniyyətlər daha həyəcanlı şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olduğu halda, digər bir qismi daha sakit və həyəcandan uzaq şəxsiyyətin

formalaşmasına səbəb olurlar. Bəzi mədəniyyətlər daha emosional şəxsiyyətləri formalaşdırır, bəziləri isə şəxsiyyətin emosionallığını məhdudlaşdırmış olur, onun emosiya sərhədlərini kontrol edir. Mədəniyyətin makro səviyyədə təsiri ilə yanaşı (cəmiyyətlər səviyyəsində) həm də mədəniyyətin mikro səviyyədə təsirindən (fərdlər səviyyəsində) bəhs etmək olar.

Hər bir cəmiyyətdə müxtəlif təbəqələrin, qrupların, peşə qruplarının və hətta regionların özünəməxsus sub-mədəniyyəti mövcud olur. Belə ki, hər bir təbəqə, qrup, peşə və region nümayəndəsinin şəxsiyyət baxımdan xüsusiyyətləri digərlərindən fərqlənir (8, s. 225).

Nəticə

Psixoloji antropologiya mədəni antropologiyanın əsas sahələrindən biridir və mədəniyyətin şəxsiyyət kontekstində təhlilinə üstünlük verir. Bu cərəyanın nümayəndələri sosial mühitdə reallaşan davranışlar fonunda mədəni sistemi təhlil edirlər.

Bu cərəyanın son tədqiqatlarına əsaslanan mədəni nisbilik nəzəriyyəsi çərçivəsində cəmiyyətlərin mədəni baxımdan müxtəlifliyi, insanların gündəlik davranış və həyat tərzində olan fərqləri və onların həyata yanaşma tərzlərindəki fərqlər öyrənilir. Müxtəlif tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr göstərmişdir ki, sosiologiya və psixologiya kimi elmlərdə cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsi mədəniyyət amilini öyrənmədən mümkün deyil. Başqa sözlə, insanların davranışı mədəniyyət və şəxsiyyət arası interaksiyanın məhsuludur.

Açar sözlər: mədəniyyət, şəxsiyyət, psixoloji antropologiya, interaksiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. River Klud. Antropologiyaya giriş. Tərcümə: Nasir Fukuhi. Tehran: Ney nəşriyyatı, 2000.
2. Bits Plag. Mədəni antropologiya. Tərcümə: Möhsün Sulasi. Tehran: Elmi-Fərhəngi nəşriyyatı, 1996.
3. Şəri Kəmalı. Əsgəri Xanqah və Əsğr Məhəmmədi. Ümumi antropologiya. Tehran: Səmt nəşriyyatı, 2001.
4. Mahmud Ruh-əl-Əmini. Antropologiyanın əsasları. Tehran: Əttar nəşriyyatı, 1996.
5. Nasir Fukuhi. Antropologiya nəzəriyyələri və tarixi. Tehran: Ney nəşriyyatı, 2002.
6. Fears in American, Australian 1996 Ahande, A. (Dony,Q. ollendich, T. H. yang. B. king. N. 1 213/37 journal of child psychology and psychiatry, and Nigerian children and adolescents: Across – cultural stualy – 230.
7. Məhhəməd Hüseyn Şərbətian. Psixoloji antropologiya yaxud mədəniyyət cərəyanına qısaca baxış. <http://anthroplogy.ir/node/2150>
8. Culture, gender, and self: A prespective from Individualism – collectivism research yo-shihisa kashima, susumu yaguchi journal, of personality and social psychology, 1995, vol, 69, №5, 225-937.

Марьям АМИНЗАДЕ ТЕБРИЗИ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И ИНТЕРАКЦИЯ МЕЖДУ КУЛЬТУРОЙ И ЛИЧНОСТЬЮ

Резюме

Одно из основных течений в антропологии занимается исследованием взаимоотношений между культурой и личностью сквозь призму личности (culture personality). Здесь культурная система рассматривается в контексте поведения человека, обусловленного средой пребывания, изучается при помощи этой среды и в определенной степени основана на подражании ей. Это направление, известное как «психологическая антропология», рассматривает типологию личности с точки зрения воздействия на нее культурных ценностей. Психологическая антропология, занимающаяся сферой культуры определенного общества, исследует типы личности, акцентируя при этом большее внимание на их внутренние структуры.

В статье осуществляется попытка рассмотреть типологию личности, стихийно или осознанно сформировавшуюся в обществе на основе культурных ценностей.

Ключевые слова: культура, личность, психологическая антропология, интеракция.

Maryam AMINZADEH TABRIZI

PSYCHOLOGICAL ANTHROPOLOGY AND INTERACTION BETWEEN CULTURE AND PERSONALITY

Summary

One of the main currents of national anthropology deals with investigating the relationship between culture and personality through the prism of personality (culture personality). This cultural system is considered in the context of human behavior, conditioned by the environment, where he inhabits, is studied with the help of this medium and to some extent based on the imitation of it. This trend, known as «psychological anthropology», considers the typology of personality from the standpoint of its exposure to the influence of cultural values. psychological anthropology, directing its attention to a particular cultural sphere of a definite society, investigates personality types, while giving more attention to their internal structures.

In the article an attempt is made to examine the typology of the individual in a society, consciously or spontaneously formed in a society based on cultural values.

Keywords: culture, personality, psychological anthropology, interaction.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

УДК 32:008; 32:316.7

Анар БАГИРОВ

д.ф. по политическим наукам

К ВОПРОСУ О КОНСЕНСУСЕ МЕЖДУ ЭТИКОЙ И ПОЛИТИКОЙ*

В западной политической философии проблему поведения субъектов власти исследуют, основываясь на соотношении принципов морали и политики. Доминирует представление, согласно которому поведение человека в политике нельзя рассматривать сквозь призму моральных ценностей: политик может вести себя, не соблюдая норм общественной морали, и то, что не допускается с точки зрения нравственности, может допускаться в политике. Политика подчиняется нормативным системам, отличающимся от правил морального поведения. Таким образом, этика как наука о морали оказывается нейтральной к политической сфере и политическому поведению. Здесь мы сталкиваемся с парадоксальным явлением - политическое поведение противопоставляется поведению вообще. Эта антиномия разрешается с помощью политической этики, которая стремится найти консенсус между моралью и политикой, невзирая на особый, частный характер самой политики. История политической мысли находится в состоянии непрерывных поисков с целью разрешить существующее противостояние между общественной и политической моралью. Политика стоит выше, чем мораль? Политическая этика - это этика результатов, а не принципов? На эти вопросы мы постараемся ответить посредством рассмотрения сущности господствующих моральных и религиозных ценностей и их роли и влияния на поведение субъектов политической власти в обществе.

Истоки расхождения относительно понятия «этика и политика» таятся в определении роли ценностей для индивида и группы индивидов. То, что имеет значимость для субъекта в индивидуальном плане, может не быть важным для субъекта в коллективе. Или: то, что представляет ценность для индивида, не является значимым для группы индивидумов или целого общества. Эти ценности по своей природе динамичны и подвергаются изменению в зависимости от исторической поры. Иначе говоря, они должны соответствовать интересам эпохи. Групповые ценности отличаются от индивидуальных наличием в них важности, значимости и всеобщности, что делает видимой рациональное разделение этики от политики. Однако это не дает нам основания игнорировать роль индивидуальных ценностей, которая приобретает правовую оболочку в лице римского права, где правила для одних и исключения для других порождают *ius commune* и *ius singulare*, создавая особый статус: привилегия для одних и страдание для других. Требуется оправдания то действие, которое не соответствует общепринятым правилам и нарушает общественные нормы, независимо от того, имеют ли они моральную или юридическую природу. Принципы, которые моделируют взаимоотношения между индивидумами и нравственно обязуют их, отражаются в теории права: мои права обязуют других, у которых есть долг по отношению ко мне; права других обязуют меня и трансформируются для меня в долг по отношению к другим (10, с.38). Ассоциируясь с отраслями римского права, следует выделять гражданскую и частную мораль. Без гражданской морали сообщества могут прекратить существование, но и без частной

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

морали их сохранение не имеет никакой ценности. Следовательно, гражданская и частная мораль равно необходимы (9, с.119). В действительности это не является решением, скорее всего это вызов, который мы должны принять для примирения этики и политики.

Существующая органическая связь между моралью и обществом основывается на метафизике ценностей, на управлении социализацией и контролем. Для функционалистов политическое действие не порождает этические проблемы; действие состоит не в преследовании целей, а в выполнении функций. В обществе не задают вопрос, *почему* или *для кого*, а спрашивают: *как?* Функция включает в себя единственное рациональное решение: редуцирование системы ценностей, значимости креативного участия субъекта в культурном процессе и в формировании нормы, исключение этики от политики, отказ от социальной ответственности. Этическая проблема представляет собой политическое сосуществование (3, с.256-257).

Сделать политику более нравственной не подразумевает наличие честных политических лидеров и лидеров, деятельность которых направлена во имя общего блага, а не ради собственной выгоды. Необходимо сделать нравственной частную жизнь, дать мораль обществу и государству. Существует субъект над индивидуумами, и этот субъект воспринимается отдельным индивидуумом в качестве лидера. Честный политик - это не кто иной, как человек, обладающий политической способностью (2, с.165). Если хочешь стать превосходным правителем, то не должен допустить, чтобы кто-либо отнял у тебя те достоинства, которые имеешь только ты: великодушие, умеренность и честность (7, с.65). Моральный политик тот, кто не подчиняет мораль требованиям политики, а интерпретирует политические принципы способом, позволяющим сосуществовать с моралью (5, с.317). Цель лидера заключается в достижении власти, которая обеспечит его в будущем всем - большим, чем он владеет сегодня. Человек у власти - это субъект, стремящийся освободиться от общественной морали. Следовательно, дифферент в восприятии между частной и общественной моралью и есть определение человека у власти.

В одном из произведений Платона можно встретить умозаключение - несправедлив никто, за исключением справедливого государства (13). Справедливость и ее концепция исходят от добра, и действие справедливо, когда следствие, производимое действием, несет больше добра или блага для всех (8, с.37; 1, с.17-42). Телеологический подход определяет добро независимо от справедливости (10, с.21). Теоретически платоновская идея примиряла этику и политику, но на практике мы становимся свидетелями совершенно противоположного эффекта, который выражается в использовании насилия и установлении диктатуры. Таким образом, каждая диктатура - это эффект одинаковой попытки примирения, так как диктатура - не режим одного или немногих злодеев, пользующихся успехом с помощью антигуманных средств. Диктатура - это режим одного или нескольких индивидуумов, воодушевленных интерпретаторами моральных ценностей гражданского общества, и поэтому они обделены моральным долгом, чтобы навязывать его всем остальным. Диктатура представляет собой власть одного или нескольких индивидуумов, которым общественные и моральные ценности не дают удовлетворить ценности индивидуальные. Эти действия в деле морализации политики зависят от ценностей гражданского общества, в котором присутствуют ценности как гуманные, так и антигуманные. Мы присваиваем гуманные ценности тому гражданскому обществу, которое оказывает нагубное воздействие на либеральный рост моральных ценностей. Ведь мораль меняется с изменением гражданского общества. В гражданском обществе современного демократического государства нет места для примирения, несмотря на то, что придается моральный оттенок политике; однако при этом идет процесс политизации

самой морали. Индивидуумам предоставляется полная свобода и моральная ответственность, правителям достается единственная функция: поддерживать различия ценностей и гармонизировать их с целью продолжать дальнейшую интеграцию в гражданское общество.

Это показывает нам путь решения проблемы деградации индивидуумов. Если индивидуумы оставались свободными, чтобы следовать во имя собственного блага, то такое следование было стихийно гармоничным. С теоретической точки зрения, свободные индивидуумы обладают правом морального выбора, и это является благом для них. Индивидуумы могут договориться о том, что благо для них, оценивая последствия собственных действий. Те действия являются хорошими для индивидуума, которые считаются благими для него, а вот объективно хорошими признаются те поступки, которые являются ценными как для него, так и для всех. Это объединяет эмоциональную и сентиментальную основу морали согласно принципу: хорошо то, что вызывает эмоцию одобрения и чувство удовлетворения с объективностью того, что благо есть то, что ценно для всех. Возникает связь между всеобщим благом, которое ценно для всех людей, и справедливостью, определяемой действием, которое предоставляет больше всеобщего блага и присваивает праву роль в решении моральных последствий.

Практическая проблема заключается в том, как согласуются блага индивидуумов. Это приближает нас к взаимодействию с государственными институтами. Между индивидуальными и всеобщими благами, между собственными и общественными интересами не существует заданной гармонии. Однако имеют место способы найти точку равновесия; таким средством выступают право и правительство – институты, которые стараются нести всеобщие интересы, чтобы преобладать над индивидуумом. Аналогичную функцию развертывает общественное мнение посредством одобрения и осуждения. Силовые институты являются воздействующей структурой; поэтому индивидуумы видят выгоду в том, чтобы не совершать преступления. Это не означает, что мы должны построить полицейское государство. Мы должны создать такую форму государственных институтов, которая путем балансирования не допустит доминирования определенной группы с ее частными интересами. Обобщив вышесказанное, мы можем извлечь из него морально-политический императив: ты поступаешь так, чтобы удовлетворить свои желания и построить такие институты, чтобы индивидуум или группа индивидуумов не соглашалась быть освобожденной от контроля. Практически мы добиваемся политизации морали. Следовать желаниям допустимо, но мы хотим действительно руководствоваться ими, чтобы построить общество, в котором будут согласованы личные и общественные блага.

Моральные ценности зависят от желания и поведения субъекта. Нравственные суждения выражаются следующей формулировкой: если X подразумевает «доброе», то это означает, что я одобряю X, другие должны поступать так же. Неопозитивисты утверждают, что моральные суждения – это суждения, которые выражают желания или поведение индивидуума. Однако не все желания являются нравственными, а только те, которые несут безличный характер. Этика позволяет нам попытаться дать универсальную важность нашим пожеланиям и не поддерживает личные стремления в наших волеизъявлениях. Великие моральные новаторы были людьми, чьи желания приобретали безличный характер и более обширный, чем у простого обывателя. Человеческие желания находятся во взаимном конфликте, и благо это главное в социальной концепции, готовое найти решение этому конфликту. Следовательно, индивидуум должен поступить так, чтобы генерировать согласованность желаний, нежели их противоречие. Эта теория не

будет релятивистской. С другой стороны, она является субъективной, так как моральные ценности зависят от желания или поведения субъекта. Субъективизм может быть релятивистским в том случае, если благо представляет собой все то, что одобрено индивидуумом или группой индивидуумов, как было указано выше.

Исходя из внутреннего, собственного нравственного кодекса, мы можем дать определение блага в индивидуальном или в социальном плане. В индивидуальном плане благо - все то, что одобряется индивидуумом, в социальном - только то, что утверждается индивидуумом, который проявляет безличное отношение. Неопозитивисты, напротив, утверждают, что благо - все то, что одобрено индивидуумом или группой индивидуумов. Отсюда следует, что ваши моральные идеи выражают ваши желания, они разные и отличаются от других, однако вы не можете утверждать, что другие ошибаются. Личные нравственные идеи выражают больше, чем собственные желания. Неопозитивисты считают, что их желания лучше или правильнее тех, что предлагаются традиционной моралью. Исходя из вышесказанного, можно прийти к выводу, что благо - это концепция политическая, а не логическая. Это дает нам повод выделять в этической теории субъективизм и объективизм. Этическая теория объективна тогда, когда моральные ценности рассматриваются как внешние объекты и становятся независимыми от желаний субъекта.

В историческом ракурсе религия и этика дополняют друг друга. Большинство поведенческих принципов легитимированы и освящены религией, и эти основы становятся универсальными и всеобъемлющими (4, с.190). Теорию божественного приказа, согласно которой этические нормы являются волей Бога и которые существуют независимо от человеческих желаний, можно познать через откровение Мартина Лютера «О послании к римлянам», где он пишет: «Даже если власть имущие злы и безбожны, все же власть и сила ее есть благо, и они от Бога. Так что везде, где есть власть и где она процветает, она потому есть и остается, что установлена от Бога. Бог предпочитает стерпеть любое правление, как бы ни было оно дурно, нежели позволит черни бунтовать, сколько бы ни было у нее справедливых причин. Князь должен оставаться князем, каким бы он ни был тираном. Как бы то ни было, он может обезглавить лишь немногих, ибо должен иметь подданных, чтобы быть правителем» (6). Христианская мораль в ту эпоху отвергала роль человека, он для нее всего лишь средство божественного провидения (12, с. 21). Религиозная нравственность стремится путем обманных рассуждений оправдать существующее порабощение человека человеком и снимает с человека его обязательства по отношению ко всем людям и налагает на него обязанности по отношению к верховному существу, т.е. невидимой отвлеченности, гнев которой можно укротить повинованием (11, с.388-389). Существующий дуализм между этикой и политикой является результатом противостояния между церковью и государством. Противостояние между политикой и моралью исчезает в тот момент, когда действия, осуждаемые моралью, исполняются от имени Бога. Поэтому в политике имеют значение не принципы, а великие свершения - цель, для достижения которой допускается вседозволенность. Следовательно, политические действия осуждаются на основе успеха в достижении того самого великого свершения.

В данной статье мы рассмотрели лишь небольшой круг вопросов, который требует все более пристального изучения. Мы должны продолжать искать пути примирения между моральными ценностями, характерными для субъекта политической власти, и кодексами морали обыденного человека. И это возможно, если мы решимся на это.

Ключевые слова: этика, политика, право, власть, диктатура, индивидуум, субъект власти, мораль, добро, ценность, лидер, благо, справедливость.

Список использованной литературы

1. Cheney D. Broad's critical essays in moral philosophy. London, 1971, pp.17-42.
2. Croce B. L'onesta politica. In ID., Etica e politica. Laterza, Bari 1945, p.165.
3. De Vita R. Razionalita ed etica. Fanco Angeli, 1995, pp.256-257.
4. De Vita R. Pluralismo ed etica. Franco Angeli, 1996, p.190.
5. Kant I. Per la pace perpetua. Progetto filosofico. In ID., Scritti politici e di filosofia della storia e del diritto. Utet, Torino, 1956, rist.1978, p. 317.
6. Martin Luter. Vorlesung über den Römerbrief, part 1.
7. Erasmo Da Rotterdam. Institutio Principis Christiani (1515) trad. it. L'educazione del principe cristiano, a cura di M. Isnardi Parente. Morano. Napoli, 1977, p.65.
8. Russel B. Un'etica per la politica. Economica Laterza, 1994, p. 37.
9. Russel B. Autorita e individuo. TEADUE, 1997, p.119.
10. Veca S. Etica e politica. Garzanti, 1989, pp. 21, 38.
11. Кропоткин П.А. Этика. М., 1991, с. 388-389.
12. Мамедзаде И.Р. Политика и мораль. Баку, 1988, с. 21.
13. Платон. Собрание сочинений, в 3-х тт. Т.1, М., 1971.

Anar BAĞIROV

ETİKA VƏ SİYASƏT ARASINDA KONSENSUS MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə etika və siyasət arasında konsensus məsələsinə toxunulur, hakim əxlaqi və dini dəyərlərin mahiyyəti nəzərdən keçirilir, cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin subyektlərinin davranışına onların təsiri vurğulanır. Tədqiqatda həmçinin siyasi fəlsəfənin klassik nəzəriyyəsinin bir sıra problemləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: etika, siyasət, hüquq, hakimiyyət, diktatura, individium, hakimiyyətin subyekti, əxlaq, lider, xeyir, ədalətlik.

Anar BAGHIROV

ON THE ISSUE OF CONSENSUS BETWEEN ETHICS AND POLITICS

Summary

The article considers the question of consensus between ethics and politics and highlights the essence of moral and religious values and their influence on the behavior of subjects of political power in society. The given research studies also reflect the questions on the classic theory of political philosophy.

Keywords: ethics, politics, law, power, dictatorship, individual, subject of power, morality, good, leader, justice.

Şahin BAĞIROV

*b.e.i., siyasi e.ü.f.d., dosent,
AMEA FHI*

AZƏRBAYCANDA SİYASİ ELİTANIN FORMALAŞMASININ TARİXİ-ƏNƏNƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin süqutu ilə dünya siyasi xəritəsində yeni mənzərə yarandı və bəşəriyyətin tarixində tamamilə yeni bir səhifə açıldı. Bu yenilik isə yalnız siyasi coğrafiyanın dəyişilməsi ilə yekunlaşmırdı. Xalqların həyatında yeni trendlər yaradan yeni siyasi quruluş həyatın bütünlüklə yeni istiqamətdə inkişafına səbəb oldu. Növbəti illərdə kommunistlər öz partiyalarını islah edib xalqa daha yaxın edə bilmədilər. Sovetlər tək partiyalı sistemlə idarə edilir və bütün siyasi həyatın əsasını Kommunist Partiyası təşkil edirdi. Əslində, Kommunist Partiyası və partiyada tutulan vəzifələr mahiyyət etibarilə dövlət və hökumət vəzifələrindən daha üstün idi. Ölkədə söz azadlığı və plüralizm yox səviyyəsində idi. Siyasi elita xalqla hesablaşmayan və əslində özü-özünü filtr edən, müəyyən zamandan bir siyasi dəyişiklikləri mümkün edən bir sistem idi. Bu sistem çərçivəsində isə „...rəhbərliyin və idarəçiliyin effektivliyi çox cəhətdən siyasi rəhbərlik və idarəçilik subyektinin intellektindən, onun peşəkar hazırlığından, şəxsi (o cümlədən psixoloji) keyfiyyətlərindən asılı idi” (1, s.81). Gələcək liderlərini Kommunist Partiyası müxtəlif siyasi məktəblər və DTK-nın incələməsi vasitəsi ilə yetişdirirdilər. Bu isə ölkəni idarə edən yerli və mərkəzi aparat rəhbərlərinin kommunist dünyagörüşündən kənar mövqeyə malik olmalarını sadəcə olaraq mümkünsüz edirdi. Qeyd edək ki, İ.Stalindən sonra ölkənin rəhbəri vəzifəsində heç bir qeyri-slavyan xalqının nümayəndəsi çalışmamışdır. Baxmayaraq ki, 1960-cı illərin sonundan 80-ci illərin sonlarınaq Sovet hökumətində H.Əliyev və E.Şevardnadze kimi nəhəng siyasətçilər təmsil edilmişdilər, ancaq bu hallarda belə qeyri-slavyan mənşəli siyasətçilər bundan yuxarı vəzifələrə qalxmamışdılar. Təbii ki, ölkənin islah edilməsinə əngəl yaradan səbəblərdən biri də məhz siyasi elitanın slavyanlaşdırılması idi. Siyasi səbəblər sırasında digər mühüm amil SSRİ-nin islahatlara açıq olmayan və dəyişilməz sistemə malik olması idi.

Qeyd edək ki, yalnız M.Qorbaçov hökuməti dövründə liberal islahatların aparılmasına start verildi. Belə ki, 1990-cı ilin fevralında Xalq Deputatları Qurultayı Kommunist Partiyasını hakimiyyətin yeganə mənbəyi hesab edən 6-cı maddəni Konstitusiyadan və siyasi idarəçilik sisteminə dəyişikliklər edilərək prezident-üsul idarəsi yaradıldı.

Beləliklə, yerlərdə insanlara liberal fəaliyyət imkanları yarandıqca milli məsələlər daha açıq və qabarıq forma almağa başladı. O cümlədən, yerlərdə siyasi elitanın transformasiyası prosesi də baş qaldırdı. Kommunist rejiminin süqutu və cərəyan edən müxtəlif siyasi proseslər yerlərdə və eləcə də keçmiş ittifaq respublikalarında yeni siyasi elitaların formalaşması prosesinə stimül oldu (2, s 45).

Nəzərə yetirək ki, Azərbaycanda milli elitanın formalaşması prosesi olduqca mürəkkəb və fəvqəladə şəraitdə baş vermişdir. Burada ən başlıca fərqli xüsusiyyətlərdən biri odur ki, milli elitanın formalaşması prosesi Rusiya imperiyasının, daha sonra sovet imperiyasının kommunist hakimiyyət strukturlarının ciddi nəzarəti altında baş vermişdir. Digər fərqli xüsusiyyət kimi qeyd olunmalıdır ki, elitanın formalaşması prosesi ona adekvat olan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesi ilə müşayiət olunmurdu. Milli elitanın formalaşması prosesinin qarşısı

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəna Mirzəzadə tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

dəfələrlə uzaqgörən, savadlı, mütərəqqi düşüncələrə sahib, müstəqillik amalı ilə yaşayan milli elita nümayəndələrinə qarşı repressiya tədbirləri ilə alınmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiya imperiyasında olduğu kimi Azərbaycanca yerli əsilzadə (zadəgan) nümayəndələri, şəhər və kəndlərdə məskunlaşan orta təbəqə nümayəndələrinin rus zadəgan zümərəsinin tərkibinə cəlb olunması həyata keçirilirdi. Yuxarıda göstərilən sosial təbəqə nümayəndələrinin bir qismi özlərinin bacarıq və fitri istedadlarına görə təhsil alaraq dövlət orqanlarında işə qəbul ola bilmişdilər. Lakin rus administrasiyası Azərbaycan elitasına hər zaman şübhələrlə yanaşaraq onların arasında İran və Türkiyəyə meyilli şəxslər axtarmışdır. Bu səbəbdən də hər zaman imperiya siyasətində müsəlman mənşəli şəxslərin mərkəzi hakimiyyət orqanlarında çalışmalarına əngəl olmuşdur.

Bakı şəhərində sənayenin sürətlə inkişaf etməsi, zəngin neft yataqlarının istismarı (1898-ci ildə neft hasilatına görə dünyada birinci yerdə) yerli əhaliyə müəyyən şanslar vəd edirdi. Əhalinin ən kasıb təbəqələrindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağamusa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və digərləri kimi istedadlı sahibkarlar yetişməyə başladı. Məhz həmin təbəqədən yetişən şəxslər milli kapitalın və milli iqtisadi elitanın formalaşması prosesində nüvə rolunu oynamışlar.

Sözündən şəxslər öz bacarıq və sahibkarlıq istedadları ilə milyonlar qazanmış, əldə etdikləri sərvətləri səxavətlə təhsil və mədəniyyətin yüksəlməsinə, milli ziyalıların yetişməsinə xərcləmişlər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində çar administrasiyasının ciddi əngəllərinə baxmayaraq Azərbaycan elitasının sıraları genişlənməmiş və elmi-mədəni səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Azərbaycan elitasının Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov kimi nümayəndələri özlərinin maarifçilik fəaliyyətlərində milli şüurun oyanmasına xidmət etmişlər. Məhz milli ziyalılar içərisindən milli azadlıq uğrunda mübarizə aparan siyasi elita formalaşmışdır.

Yerli elitanın siyasi fəallığının qarşısının alınması üçün imperiya hakimiyyəti diskriminasiyalara, milli elitanın fəaliyyətini məhdudlaşdıran tədbirlərə əl atırdı. Həmin tədbirlərdən biri kimi qeyd olunmalıdır ki, əhalinin xristian olmayan hissəsi, müsəlmanlar-azərbaycanlılar yerli idarəetmə orqanlarında, şəhər bələdiyyəsi və idarələrində çoxluq təşkil edə bilməzdilər. Rusiya Dövlət Dumasına seçkilər zamanı azərbaycanlı namizədlər xristianlara nisbətən daha çox səs toplamalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, zahiri məhdudiyyətlərlə yanaşı, digər ilk baxışdan sezişməyən gizli əngəllər də var idi. Həmin əngəllərdən biri kimi qeyd olunmalıdır ki, bir çox şəxslər rus dilində təhsil aldıqdan sonra, rus administrasiyasında işə qəbul olunur, azərbaycanlı əhalinin əsas kütləsindən təcrid olunur, bununla da təcridcən milli düşüncə tərzi və təəssübkeşlikdən getdikcə uzaqlaşırtdılar. Bütün bunlar, kosmopolit mövqe və həyat tərzi bir növ Azərbaycan ziyalısının rus və daha sonra bolşevik elitasının sıralarına qəbul olmaq üçün ödədikləri bədəl hesab oluna bilər.

1917-ci ildə Rusiya imperiyasında hakimiyyət böhranı və onun çöküşü Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi üçün imkanlar yaratdı və bu imkan reallaşdırıldı. Bu zaman milli elita yaranmış tarixi situasiyanı düzgün dəyərləndirərək tarixi missiyasını yerinə yetirdi. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti elan olundu. M.Rəsulzadə, F.Xoyski, N.Usubbəyov, Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədov, M.Hacınski, M.Cəfərov və başqalarının milli dövlətçilik atributlarının işlənilib hazırlanması və qəbul olunmasında olduqca böyük xidmətləri olmuşdur: Milli Məclis, hökumət, diplomatik nümayəndəlik, pul sistemi, sərhədlər və s. nümunə kimi göstərilə bilər. Milli təhsil və mədəniyyət sisteminin yaranması istiqamətində də xeyli işlər görüldü. Yüzlərlə gənc Avropanın təhsil mərkəzlərinə təhsil almaq üçün göndərildilər. Müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq parlamentarizm və sosial təmayüllü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı zamanı bolşevik müdaxiləsi bütün bunlara müvəqqəti də olsa son qoydu və bir qisim analitiklər hesab edir ki,

Azərbaycan elitası bir qədər daha sıx birləşsə idi rus bolşevik müdaxiləsinə tab gətirə bilərdi. Göründüyü kimi, ADR-in süqutundan sona milli elitanın möhkəmlənməsi və güclənməsi prosesi dayandı. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1917-ci ilə qədər universitet təhsili almış 2000 nəfərdən sovetləşdirmə dövründə çox az şəxs qalmışdı. Sovet hakimiyyətinin çar Rusiyasından azərbaycanlılara şübhə ilə yanaşmaq miras qalmışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rus S.M.Kirov, erməni A.Mirzoyan kommunist imperiyasının emissarları kimi fəaliyyət göstərək kommunist partiyası sıralarında azərbaycanlılara qarşı ciddi aktlar həyata keçirirdilər. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının beynəlmiləl kontingentinin nümayəndələri milli maraqların bolşevik üsürləri tərəfindən tapdalandığını görəndə və onun müdafiəsinə qalxan Nəriman Nərimanovu az qala xalq düşməni elan edilməsinə qədər söylər göstərmişlər. Tarixi araşdırmalar aparan analitiklər hesab edirlər ki, N.Nərimanovu belə bir aqibətdən sadəcə müəmmalı və təsadüfi ölüm xilas etmişdir. Lakin həmin illərdə bolşevik mətbuatında N.Nərimanova qarşı ittiham və hədyanlarla dolu materiallar dərc olunmaqda idi.

Azərbaycanda kommunist nomenklaturası və elitanın formalaşması SSRİ və bütün sosializm lagerinə daxil ölkələrdəki kimi baş vermişdir. Bu zaman ölkədə totalitar sistemin mühafizə edilməsində maraqlı olan, çoxsaylı imtiyazlara sahib nomenklatura, xüsusi elita yaranmışdı. Respublikanın ali elitası bir neçə iri qruplardan ibarət idi: təsərrüfatı-texnokratlar, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları və dövlət aparatında çalışan ideoloqlar. Göstərilən hər qrupun ali hakimiyyət orqanlarında öz nümayəndələri var idi. Sovet dövründə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi tərəfindən idarə olunurdu. Lakin olduqca mürəkkəb bir şəraitdə yenə də respublikanın və milli maraqların qorunması uğrunda mübarizə aparan, heç zaman milli təəssübkeşlikdən əl çəkməyən Azərbaycan elitasının görkəmli nümayəndələri də tarix səhnəsində öz layiqli missiyalarını yerinə yetirə bildilər.

Qeyd edək ki, siyasi hakimiyyətin əsas daşıyıcılarından biri elita təbəqəsidir. Elita təsisatı hər bir sivil cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Mürəkkəb mütəşəkkil sosial sistemdə daim qrupların, sistem daxilində insan fəaliyyətinin formalarının coxcəhətli qarşılıqlı fəaliyyətlə səciyyələnən vəziyyəti nəzərə çarpır. Bu, insanların peşəkar surətdə idarə edənlərə ayrılmasını şərtləndirir. Onlar ən mühüm siyasi qərarları qəbul etməklə, əhalinin müxtəlif qruplarının mənafeələrinin uzlaşdırılmasını, kütlələrin sosial dəyişikliklərdə iştirakı formalarını müəyyənləşdirir. Deməli, elitarlıq gələcəkdə də saxlanılacaq. Bundan əlavə cəmiyyətin elitarlığına qarşı mübarizə, obyektiv olaraq tərəqqiyə istiqamətlənən cəmiyyətin özünə ziyan vurur.

Son dövrlər yerli tədqiqatlarda da Azərbaycan cəmiyyətində elitanın - idarəedici təbəqənin təbiəti və xarakteri haqqında məsələlər qoyulur və müzakirələr aparılır. Bu, adətən postsovet dövrü ilə müqaisədə elitanın mahiyyətinə görə dəyişib-dəyişməməsi məsələsini əhatə edir. Digər tərəfdən, problemin başqa tərəflərinin də geniş şərh olunması üçün aşağıda təklif olunmuş tipologiyadan istifadə etmək olar. Bundan başqa sovet və müasir Azərbaycan elitasının qısa xarakteristikasını verməklə alınmış nəticələrin tərtibatını vermək olar.

Sovet elitası	Müasir Azərbaycan elitası
Qapalı olmaqla yanaşı yüksək olmayan sirkulyasiyaya malik idi. Onun tərkibinə daxil olmaq bir çox formal meyarlar əsasında həyata keçirilirdi: (Məsələn, partiyalılıq, iş stajı, sosial mənşə, yaş, şəxsi etibarlılıq, siyasi loyallıq və s. kimi). Seçim mexanizmi təyinat üzrədir.	Daha açıqdır, yüksək sirkulyasiya səviyyəsinə malikdir. Onun tərkibinə daxil olmaq daha az formal meyarlar əsasında və insanların şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Seçim mexanizmi - seçkilərdir.
Ayrı-ayrı mövcud olan iqtisadi elita qrupları mövcud deyildi. Belə ki, siyasi elita dövlət mülkiyyəti və strateji resurslar üzərində inhisara malik idi.	Bazar tipli iqtisadi cəmiyyətə keçidlə bağlı və fərdi mülkiyyət institutunun yaradılmasıyla müstəqil iqtisadi elita qrupları seçilmiş və yaranmışdır.
İnhisar idarəedici hesab olunur. İnhisar üstünlüyü müxalifətin formalaşmasına olan istənilən cəhdin məhvinə və sıxılmasına əsaslanmışdır. Kontrolita bununla bağlı mövcud deyildir.	İnhisar üstünlüyü cəmiyyətin demokratikləşmə prosesləri ilə ixtisar olunmuşdur. Müxalifət sıx formalaşmağa başlamışdır. Nəticədə kontrolita yaranmış və onun tərkibinə ayrı-ayrı demokratik hərəkatın rəhbərləri, partiyalar, yaradıcı və elmi ziyalıların nümayəndələri daxil olmuşdur.
Elitadaxili münasibətlərin xarakteri ideoloji birləşmənin əsasında müəyyənləşirdi.	Elitadaxili münasibətlərin xüsusiyyətləri aşağı səviyyəli olmaqla, müxtəlif siyasi, eləcə də ideya baxımından ziddiyyət təşkil edən qüvvələrin mübarizəsi ilə səciyyələnir.
Reallaşdırma səviyyəsi aşağı səviyyədə idi.	Reallaşdırma səviyyəsi bir qədər genişdir.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan elitası sovet elitasından fərqli olaraq yaş tərkibinə görə fərqlənir. XX-XXI əsrin astanasında ölkənin yüksək rəhbərliyinin orta yaşı 53 təşkil etmişdir. 1980-cı ildə bu göstərici 62 yaş olmuşdur. Yüksək elita qatının 10 faizinin təhsil səviyyəsi artmışdır. Bunun da əsas səbəbi iki və daha artıq yüksək təhsil alan insanların yaranması ilə izah olunur (3).

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, elitanın özünün tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. 1990-cı ildə prezidentin ətrafında yalnız 25% şəxs əvvəlki nomenklaturaya daxil olmamışdır.

Seçim mexanizminin dəyişilməsinə baxmayaraq elitanın radikal dəyişikliyi 1990-cı ildə tam dəyişilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi qeyri-elita qruplarından yeni üzvlərin axınının məhdudlaşması, seçkilərin müasir Azərbaycan elitasının legitimliyini təmin edən əsas vasitəyə çevrilməsidir.

Azərbaycan cəmiyyətində elitanın dəyişiklik prosesi tam başa çatmamışdır. Yeni Azərbaycan elitası köhnə sovet elitasından yüksək rəqabətqabiliyyətliliyi ilə fərqlənir. Lakin onun tərkibi və bir çox əlamətləri elitadaxili münasibətlərinin bəzi xüsusiyyətləri önündə keçmişin „nomenklaturasının” izlərini özündə daşıyır.

Beləliklə, elitanın tipologiyası onun mahiyyətini və cəmiyyətin həyatında onun fəaliyyət xüsusiyyətlərini dərindən başa düşməyə imkan verir.

Son illər müasir Azərbaycan siyasi elitasının keyfiyyət tərkibi nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır. Bundan başqa onun təhsil səviyyəsi yüksəlmişdir, yaş tərkibinin optimallaşması həyata keçirilmiş, daha gənc siyasətçi axınları elitaya daxil olmuşdur; bir çox siyasətçilər idarəetmə fəaliyyəti üzrə təcrübəyə yiyələniblər və s.

Lakin statistik göstəricilər elita fəaliyyətinin effektivliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan vermir. Belə ki, effektivliyin bu səviyyəsi cəmiyyətin bütün tələbatına adekvat olaraq qəbul olunan qərarlar əsasında müəyyən olunur.

Siyasi elita siyasi sistem çərçivəsində əsas qərarlar qəbul edən şəxslərdir. Bu şəxslər bürokratik aparatın vasitəsilə onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər.

Hər bir cəmiyyətdə siyasi elita üstün mövqe tutmaqla, siyasi rəhbərlik funksiyasını həyata keçirirlər. Konkret siyasi sistem şərtlərində elitanın formalaşması və fəaliyyəti fərqlənə bilər. Bu müxtəliflik müxtəlif tip elitanın ayrılması xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşə bilər.

Konkret hadisənin tədqiqi müxtəlif paradigmalarda həyata keçirilə bilər. Bu zaman elitanın tipoloji meyarlarının ayrılmasına nəzəri-metodoloji yanaşmalar dəyişə bilər.

Sosial paradigma çərçivəsində cəmiyyətin siyasi həyatı ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif hadisələrin, elitanın tiplər üzrə bölgüsünü özündə ehtiva edir. Bununla bağlı olaraq elita siyasi, iqtisadi, hərbi, bürokratik və ya mədəni-informasiyalı olmaqla bölünür. Bundan başqa elitanın müxtəlif sosial qatlara aid olan tərkibi üzrə bölgüsü də baş verə bilər.

Rasional-tənqidi paradigma çərçivəsində siyasətə bir hadisə kimi baxılır. O, xarici faktorlardan asılı olmayaraq (mülkiyyət formaları, cəmiyyətin sinfi bölgüsü və s.) müstəqil kateqoriya kimi tədqiq olunur. Bu zaman elitanın formalaşma üsullarından, siyasi sistemdə yerindən asılı olmayaraq növü fərqlənir (4).

Qeyd edək ki, cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial-struktur - biliklər və onlar arasındakı məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafının müvafiq səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsü ilə şərtlənən sabit münasibətlərin məcmusudur. Sosial-strukture əhalinin yaş, cins, milli, peşə, ərazi və digər əlamətlərə görə bölgüsü daxildir. Sosial-sinfi strukturda sinflərin, həmçinin əsas sinflərin tərkibinə bilavasitə daxil olmayan sosial təbəqələrin münaqişə və sinfi mübarizəsi mövcud ola bilər.

Fəlsəfi lüğətdə qeyd olunur ki, elita anlayışı hərbi sahədə yaranmış, yüksək hərbi rəhbərliyin səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunur. Müvafiq lüğət 1965-ci ildə Leypsiç şəhərində nəşr olunmuşdur. İngiltərədə, 1823-cü ildə nəşr olunmuş Oksford lüğətində göstəriləni kimi, bu termin 1823-cü ildə sosial iyerarxiya sistemində yüksək sosial qruplar üzrə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Politoloji ədəbiyyatda isə, bu terminin öz mənşəyini latın sözü olan „elitere” və fransızca „elite” - ən yaxşı, seçmə, seçilmiş sözündən götürmüşdür (5). Yuxarıdakı paraqraflarda da qeyd olunduğu kimi, elitanın müasir izahını iki əsas yanaşma üzrə - dəyərlik və struktur-funksional olmaqla vermək olar. Birinci yanaşmanın tərəfdarları elitanın mövcudluğunu bəzi insanların digər insanlar üzərində intellektual, mənəvi və s. üstünlüyü ilə izah edirlər. İkinci yanaşmanın tərəfdarları insanların rolu istisna olunan idarəetmənin mühüm funksiyası kimi elitaya yanaşırlar. Müasir Qərb sosiologiyasında struktur-funksional institusional yanaşma geniş yayılmışdır. Onlar elitayı şəxs qrupları kimi göstərir. Yəni şəxs qrupları dedikdə hakimiyyət, iqtisadi, hərbi, mədəni, sosial institutlarda mühüm rəhbər mövqe tutan insanlar nəzərdə tutulur.

Bəzən elitaya hakimiyyətdə olan şəxs qrupları kimi baxırlar ki, bu da kifayət qədər düzgün yanaşma hesab oluna bilər.

Siyasi elita anlayışı altında cəmiyyətin idarəetmə sistemi başa düşülür. Onlar ümumi dövlət əhəmiyyətli qərarlar qəbul edirlər. Bəs cəmiyyətdə, elita hansı rol oynayır? Elita və demokratiya anlayışı bir yerə sığandırmı?

Qeyd edək ki, elitar nəzəriyyənin əsasını qoyanlardan V.Pareto, Q.Moska, R.Mihels inanırdılar ki, sivilisasiyanın bütün mərhələsində cəmiyyət azsaylı idarəedici azlıqları idarə edir. Cəmiyyətin azsaylı idarəedici sinfə və siyasi kütləyə çevrilməsini onlar sosial təkamülün qanunu hesab etmişlər.

Müasir elitaristlərin (elita üzrə mütəxəssislərin) fikrincə, indiki demokratiya elitanın faktiki hakimiyyətini təmsil edir. Amerikan elitaristi Q.Medciddin fikrincə, cəmiyyətin elitasız fəaliyyət göstərməsi yalnız siyasi məqsədlər üçün mümkün ola bilər. Digər siyasi sistemlərdən fərqli olaraq demokratiya elitanın olmaması ilə deyil, yalnız onun tərkibi və elitanın mobilliyi ilə seçilir.

Xalqın idarə olunmasında demokratiyanın mümkünsüzlüyünü elitaristlər kütlənin tam olmaması ilə və onun lider qarşısında səcdə edə bilməyi ilə əsaslandırırlar. Fransız sosioloqu

R.Julienin fikrincə, demokratiya yalançı ideyaya söykənir, siyasət ancaq kütləyə hesablanmışdır. Buna görə elitaristlərin fikrincə, demokratiya xalqın idarə olunmasında arzuolunmaz bir vasitədir.

XX əsrin 30-cu illərində elitarizmin demokratiya ilə uzlaşdırılması cəhdləri olmuşdur. Demokratik elitizm ilkin konsepsiyalardan hesab olunur. Onun müəllifi C.Şumpeter və K.Mann-qeym olmuşdur. J.Şumpeter demokratiya anlayışından imtina etməyə, onu xalq tərəfindən razılıq verilən hökumət kimi ifadə etməyə çağırmışdır. Bu halda siyasi proseslər elitanın hakimiyyət mövqeləri üzrə rəqabəti və seçicilərin səsi uğrunda mübarizə kimi səciyyələnir.

ABŞ-da elitarizmin liberal variantı Q.Lassuelin məktəbi ilə inkişaf etmişdir. O, təsdiq edir ki, müasir burjua cəmiyyətinin elitası əvvəlki tip elitələrdən fərqli olaraq idarəetmə qabiliyyətinə və bacarığına malikdirlər ki, bu da müasir rəhbərlik üçün daha əlverişlidir. Beləliklə, elitaristlər inanırlar ki, müasir demokratik cəmiyyətləri real olaraq elita idarə edir.

Plüralist demokratiya konsepsiyasının nümayəndələri təsdiq edirlər ki, müasir qərb cəmiyyəti açıq cəmiyyət olmaqla, yüksək sosial-mobil cəmiyyətdir. Bu mobilliyin əsası elitaya açıq daxil olma imkanlarının olmasıdır. Lassuel qeyd edir ki, açıq cəmiyyətdə hakimiyyət üzərində inhisar rəhbəredici ali sinfin əlində cəmlənməmişdir. Bütün cəmiyyət elitanın inkişafına əsaslanmaqla fəaliyyət göstərir. Məhz buna görə də elita bütün istedadlı insanlar üçün açıqdır. Lakin bu proses digər sosioloqların tədqiqatları ilə inkar olunur.

R.Mills 1965-ci ildə yazdığı „Hakimiyyətlik edən elita” kitabında geniş faktiki materiallar əsasında amerikan elitasına daxil olmanın geniş imkanları haqqında fikri inkar etmişdir. R.Mills ABŞ-ın üç nəsil multimilyonerləri haqqında verilənləri tədqiq etmişdir. Təhlil göstərmişdir ki, bu insanların böyük hissəsinin valideynləri iri kapitalistlər, əsasən milyonerlər olmuşdur. Maliyyə oliqarx elitasına daxil olmaq həmişə çətin olmaqla yanaşı, əksinə 1900-1950-ci illər arasında bu elitanın üzvləri daha da azalmışdır. 1950-ci il multimilyonerlər nəslində cəmiyyətin aşağı qatlarından çıxanların payı 9% olmuşdur. ABŞ-da hər 10 iri varlıdan 7-si iri varlıların övladlarıdır.

ABŞ-da varlı insanlar qapalı qrup təşkil edirlər. Onlar öz çevrələrini aşağı səviyyəli digər qruplardan qoruyurlar. Bu cür varlıların övladları adi uşaqların olduğu kimi təhsil və tərbiyə almırlar. Onlar bahalı qapalı məktəblərə (Sent-Mark, Sent-Pol, Sent-Corc, Qroton) daxil olurlar. Sonra isə daha nüfuzlu universitetlərdə təhsillərini davam etdirirlər. Onlar qapalı aristokrat klubun üzvləri hesab edirlər. Məsələn, Harvard, Priston, Uels və s. kimi universitetlərdə...

İngiltərədə elitar institutların köhnə ənənələri vardır. İngiltərədə belə bir təəssürat vardır ki, İton, Xarrou, Vinçester kimi fərdi məktəblərdə, aristokrat təhsil müəssisələrində orta təhsil almaq, Oksford və Kembric Universitetlərində ali təhsilin davam etdirilməsi dövlət aparatında yüksək vəzifələrə yol açır.

Amerikan sosioloqu E.Babie yazır ki, artıq soyad əlaqələri, qapalı məktəblər, klublar, korporasiyalar üzrə formalaşan elitar subkulturanı təşkil edir. Amerikan elitasının təşəkkülündə bunlar mühüm rol oynayır. Məsələn, korporasiya çərçivəsində qərarlar direktorlar şurası tərəfindən qəbul edilsə, korporativarası əlaqələr direktorların səlahiyyətlərinə əsaslanır ki, onlar da adətən, aristokrat klublarının rəhbərləri olurlar. Bu klublar aparıcı siyasi və hərbi xadimlərlə maliyyə oliqarxlarının əlaqələrini təmin edir. Klublar çərçivəsində vacib siyasi qərarlar hazırlanır və müzakirə olunur.

Beləliklə, Qərb sosioloqlarının etirafına görə, müasir burjua cəmiyyəti daha çox qapalı kastaya bənzəyir. Bura digər cəmiyyətin siniflərindən və qatlarından axın çox da böyük deyildir. Adətən idarəedici sinif idarəetmə fəaliyyətinə əhalinin digər qatlarından bacarıqlı nümayəndələri cəlb edirlər. Bu zaman idarəedici elitanın, sinifsiz elita yaratması təsəvvürünün formalaşması təmin olunur.

Keçmiş SSRİ-də elita korpusu partiya funksionerləri, əsasən, komsomol bürokratiya, təsərrüfat rəhbərləri, ordu generalları, elm və mədəniyyət xadimləri və s. təşkil olunmuşdur.

Sovet elitasını ən azı dörd nəsilə bölmək olar. Onlara Lenin qvardiyası, stalinçilər, bürokratiya elitası, partiya funksionerləri (Xruşşov, Brejnev dövrləri), nəhayət, M.Qorbaçovun rəhbərliyi ilə islahatçılar aiddir. 1991-ci il avqust ayından sonra yeni idarəedici elita hakimiyyətə gəlmişdir ki, onlar da özlərini demokratiyaçılar adlandırmışlar.

Digər nöqtəyi-nəzərdən yanaşan nümayəndələr hesab edirlər ki, sovet elitası Stalindən sonrakı dövrdə formalaşmışdır. Əsas arqumentlər bunlar hesab olunur. „Rəhbərin” dövründə elə hesab olunur ki, elitanın bütün atributları formalaşmışdır. Bundan başqa vahidlik, ümumilik, yüksək konsolidasiya səviyyəsi olmadan elitanın mövcudluğu mümkün deyildir. Bildiyiniz kimi diktator hansısa qrupun, fraksiyanın mövcudluğunu qəbul etmirdi və öz rəhbərliyinə real təhlükə hesab edirdi. SSRİ-də həm ümumi, həm də fərdi olaraq bütün rəhbərlər, özündən yüksək vəzifə sahibinə tabe idilər ki, onlar da onların taleyini həll edirdi (6).

Qeyd edək ki, bütün cəmiyyətdə vertikal əlaqələr yeganə üstünlük təşkil edirdi. Horizontal əlaqələr isə qadağan olunmaqla, yüksək vəzifə sahibinə loyol olmamaq hesab olunurdu. Nəticədə vəzifə tutanlar ali rəhbərin iradəsinə uyğun hərəkət etməklə, tədricən sosializmin inkişafı dövründə yetişmiş elitaya çevrilirdilər. Sovet idarəedici sinif haqqında, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən məsələlər M.Cilasın, M.Vselenskiyin, A.Avtorxanovun işlərində təqdim olunmuşlar. Beləliklə, idarəedici elita yalnız siyasi qərarları inhisarlaşıdırma hüququna malik toplusu deyildir. Mahiyyət ondan ibarətdir ki, bu, ilk növbədə xüsusi sosial qrupdur. Onun tərkibinə siyasətçilərdən ibarət dərin daxili əlaqələr aiddir. Onları ilk növbədə ümumi maraqlar birləşdirir. İdarəedici elita xüsusi qrup kimi dəyərləri birləşdirir. Onun xüsusi normaları, onun üzvləri arasında tənzimləyici münasibətlər mövcuddur. Elitanın hakimiyyət və dövlət haqqında, ölkənin və dünyanın inkişafı barəsində, ictimai problemlər və s. öz baxışları mövcuddur. Digər sözlə, elitanın özünün rəsmi və təbliğ olunan dünyagörüşünə aid fərqli baxışları mövcud olur. Onu idarəedici azlığın ideologiyası da adlandırmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, növ meyarlarından asılı olaraq elitanın müxtəlif tiplərini fərqləndirmək mümkündür.

Siyasi elitanın tipləri

Elitanın siyasi seçimi	Açıq elita Qapalı elita
Fəaliyyət növü	Siyasi, hərbi, bürokratik iqtisadi, mədəni-informasiyalı.
Siyasi sistemdə yeri	İdarəedici, müxalifətyönümlü (kontrelita)
Elitadaxili münasibətlərin xarakteri	Birləşmiş (inteqrasiyanın yüksək dərəcəsi); a) İdeoloji birləşmə b) Konsensus birləşmə
Təmsilçilik səviyyəsi	Ayrılmış (az inteqrasiya dərəcəli) Yüksək təmsilçilik səviyyəsi; Aşağı təmsilçilik səviyyəsi

Açıq elita onunla səciyyələnir ki, onun seçimi zamanı elitaya daxil olma məqamında çox da böyük olmayan formal məhdudiyyətlər mövcud olur. Burada ilkin olaraq insanların şəxsi keyfiyyəti mühüm rol oynayır. Seçim mexanizmi rəqabət mübarizəsini özündə ehtiva edir. Elitanın bu tipi dövretmənin yüksək səviyyəsini təmin edir. Buraya ayrı-ayrı sosial təbəqələrin elitaya düşməsi imkanları, yeni ideyalarla insanların daxil olması da daxildir.

Qapalı elita əsasən ona seçilmədə böyük formal tələblərin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bura rəhbərə sadıqlıq, onun əmrlərini yerinə yetirməyə hazırlılıq da aiddir. Seçim mexanizmi təyinat üzrədir. Elitanın bu tipi siyasətin işlənilməsində, yüksək səviyyəliyi, daxili mübahisələrin aşağı səviyyədə olmasını təmin edir. Lakin bu zaman o öz tərkibinə təşəbbüskar insan axınının qarşısını alır, dövrətmə səviyyəsini aşağı salır. Elitanın qapalı tipinə açıq nümunə sovet siyasi rəhbərliyinin mövcudluğunu göstərmək mümkündür. Onun tərkibinə daxil olmaq üçün bir sıra formal tələblər irəli sürülürdü ki, ona da partiyalılıq, iş stajı, sosial mənşə, yaş həddi, şəxsi etibarlılıq, siyasi loyallıq aid idi. Bu zaman insanın peşəkar keyfiyyətləri ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyırdı.

Siyasi elita siyasi qərarların hazırlanma və reallaşdırma sferasında rəhbərliyi həyata keçirir. Onlar siyasi liderlər, nüfuzlu siyasi partiya, hərəkət rəhbərləri kimi təmsil olunurlar.

İqtisadi elita özündə iri mülkiyyətçiləri, bankirləri, maliyyə-sənaye qruplarının rəhbərlərini, iri kapital sahiblərini ehtiva edir. Onlar cəmiyyət həyatında iqtisadi sfera üzrə rəhbərliyi təmin edir. Artıq real həyatda siyasi və iqtisadi elita arasında müəyyən sərhədlərin qoyulması çətinlik təşkil edir.

Hərbi elita ölkənin yüksək rütbəli hərbiçiləri tərəfindən təmsil olunmaqla, müdafiə sferasında peşəkar rəhbərliyi həyata keçirir.

Bürokratik elita dövlət qulluqçularının yüksək təbəqəsi ilə təmsil olunur. Onlar ölkə miqyasında siyasi qərarların qəbulunda rəhbərliyi həyata keçirirlər.

Mədəni-informasiyalı elita əsasən böyük elm və mədəniyyət xadimləri, tanınmış jurnalistlər, dini xadimlər və s. ictimai fikri formalaşdırıcılar tərəfindən yaradılır. Bu qrupun əsas funksiyası elita üçün əlverişli ictimai fikri formalaşdırmaq, elitanın rəhbərliyini faktlarla ideoloji baxımdan əsaslandırmaqdır.

İdarəedici elitaya o qruplar və siyasətçilər aiddir ki, onlar real olaraq vacib qərarlar qəbul edir, yaxud onların qəbuluna təsir göstərilir. Muxalif elita (kontrelita) əsasən idarəedici elitada mövqe tutmağa yönələn siyasətçilər və qruplardır. Onlar qeyri-elit qruplar tərəfindən hakimiyyəti dəyişdirmək məqsədində olurlar.

Elitadaxili münasibətlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də vacib şərtlərdən hesab olunur. Birləşmiş elita inteqrasiyanın yüksək səviyyəsinə malikdir. Onda qruplararası rəqabətin aşağı səviyyəsi mövcud olmaqla, mövcud konfliktlər davamlı olaraq reallaşmır. Bu zaman elitanın birləşmələri vahid və ümumi ideologiyanı formalaşdırır. Konsensus əsasında birləşmiş elita ümumi dəyərlər əsasında razılaşma əldə edirlər. Bura həyata keçirilən siyasətin məqsəd və metodları, siyasi rəqabətin qaydaları da aiddir. ABŞ və Almaniyada yüksək çinli məmurların üçdə iki hissəsi mütəmadi olaraq öz aralarında və hakimiyyət nümayəndələrinin üzvləri ilə şəxsi və işgüzar əlaqəyə girməklə elita birləşməsinin yüksək səviyyəsini yaradırlar.

Bölünmüş elita inteqrasiyanın aşağı səviyyəsi ilə səciyyələnir. Onda strateji mövqelərin əldə olunması yönündə sərt mübarizə mövcuddur. Bura resursların bölgüsü və nəzarəti sferası da aiddir. İngiltərədən Hollandiyaya kimi yalnız müvafiq olaraq 16% və 5% yüksək məmurlar öz aralarında, qanunverici hökumət nümayəndələri ilə əlaqə saxlamaqla, elita birləşməsinin aşağı səviyyəsini formalaşdırırlar.

Yüksək səviyyəli elita nümayəndələri cəmiyyətin müxtəlif seqmentlərinin maraqlarını ifadə edə bilər. Aşağı səviyyəli nümayəndələrə malik elita cəmiyyətin məhdud seqmentinin maraqlarını ifadə edir. Məhz bunlara əsasən konkret elitanın müxtəlif xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkündür.

İstənilən cəmiyyətin müasir siyasi elitesinin öyrənilməsi tarixi təcrübəyə əsaslanmalıdır. Müasir Azərbaycan idarəedici elitesinin əsas xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ölkənin siyasi keçmişinin öyrənilməsi məqsədəuyğundur. İnqilaba qədər Azərbaycanda elitanın formalaşması prosesi cəmiyyətdə demokratik azadlığın olmaması şəraitində mövcud olmuşdur. Rəsmi siyasi

elita əsasən məmurlardan ibarət olmaqla qurulmuşdur. Kontrelita isə qeyri-qanuni partiyanın yaradılması yolu ilə formalaşmışdır. Onun sosial bazasını ziyalıların müxtəlif təbəqələri təşkil etmişdir. 1917-ci il inqilabından sonra elitanın əsasını proletar bürokratiyası təşkil etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə elita şərtsiz nomenklatura prinsipi üzrə formalaşmışdır.

Ümumiyyətlə, elita vahid və inhisarçı dairə hesab olunurmu? Hələ V.Pareto elitanı idarəedici və qeyri-idarəedici formalara bölmüşdür. Birinciyə hökumətin idarə olunmasında mühüm rol oynayan insanlar aid olunur. İkinciyə elitanın digər nümayəndələri aiddir. Müasir dövrdə əks-elita terminindən daha çox istifadə olunur ki, bu da sosial təbəqə üzrə liderlərini (sol partiyaların, həmkarlar təşkilatının rəhbərləri və s.) müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bundan başqa elitanın siyasi, iqtisadi, intellektual (mədəni), hərbi, ruhani növlərini ayırırlar. Onlar bir-birilə tabeçilik altda olmaqla yanaşı, rəqabət mübarizəsində də ola bilərlər. Qərb elitasının müxtəlif istiqamətləri bu subelita qruplarının yerini cəmiyyətdə müxtəlif cür görürlər.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları təsdiq edirlər ki, heç bir sinif və ya əhali hakimiyyət üzrə inhisara malik deyildir. Sosial-siyasi müxtəlif maraqlı qruplar üzrə kompromis və rəqabət əsasında irəliləyir. Bu qrupların qarşılıqlı rəqabəti cəmiyyətdə onların hansısa birinin üstün elita olacağını təmin edir.

Sol radikal ideologiyaya əsasən, plüralist demokratiya əslində elitanın maliyyə kapitalı üzərində hökmranlığıdır. Onların tənqidlərinin təsiri altında elitarizm transformasiya olunmağa məcbur olmuşdur. Bu barədə R.Millsin „Hakimlik edən elita” kitabında qeyd olunmuşdur. Bu transformasiyanın nəticəsi elit plüralizm olmuşdur. Qərb cəmiyyətində hakimiyyət bir elitaya deyil, ixtisaslaşmış elitanın kompleks sisteminə malik olur. Müvafiq nəzəriyyənin müəllifləri olan S.Keller, R.Dal təsdiq edirlər ki, siyasi elita eyni zamanda iqtisadi və sosial elita deyildir. Elitanın hər bir sferası müəyyən məhdudiyətlərə malikdir. Qarşılıqlı rəqabət onları seçicilərin fikirlərinə diqqət yetirməyə yönəldir. Siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi elita bir-birinə münasibətdə məhdudlaşma funksiyasını yerinə yetirirlər. Elitanın qarşılıqlı razılığı və tarazlığı demokratik azadlığın saxlanılmasını təmin edir. Eyni zamanda, elit plüralizm nəzəriyyəsi plüralist demokratiyanın konsepsiya müxtəlifliyi olmuşdur.

Lakin XX əsrin 70-80-ci illərində bu nəzəriyyə həm mühafizəkar, həm də sol radikal mövqə tərəfindən tənqidlərə məruz qalmışdır. Plüralist konsepsiyanın əlehdaqları T.Day, F.Landberq, U.Domxoff sübut etmişlər ki, Amerikada həqiqi hakimiyyət mülkiyyətçilər və maliyyə kapitalına malik elita tərəfindən siyasi elita ilə sıx əlaqədə olmaqla həyata keçirilir.

Təbii ki, bu nəzəri-təcrübi biliklərin öyrənilməsi Azərbaycanda da analogi halların təhlil edilməsində, eləcə də elitanın formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində oxşar situasiya yaradır.

Açar sözlər: siyasi elita, zadəgan, neft yataqları, ADR, cəmiyyət, sosial struktur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş. II cild. Müasir geosiyasi proseslər. (2 cildə), Bakı: Azərneşr, 2011.
2. Мусабеков Р. Исторические особенности формирования азербайджанских элит // Политическая элита. М.: «Олма-пресс», 2003, 542 с.
3. Гаман-Голутвина О.Б. Региональные элиты в постсоветской России. Текст О.В.Гаман-Голутвина // Российская Федерация, 1995, № 10.
4. Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита: определение основных понятий. Текст О.В.Гаман-Голутвина // Полис, 2000, № 3.

5. Гаман-Голутвина О.В. Региональные элиты России в зеркале экспертного опроса. Текст О.В.Гаман-Голутвина //Власть. 2004, № 4.

6. Миллс Ч.Р. Властвующая элита. М.: Издательство иностранной литературы, 1959, 5кЦ с.

7. Мухаев Р.Т. Политология: Учебник для студентов юрид. и гуманитар, факультетов. М.: Приор, 1997, 400 с.

8. Миллс Ч.Р. Властвующая элита. М.: Издательство Иностранной литературы, 1959. -5кЦ с.

9. Мясников О.Г. Смена правящих элит: консолидация или вечная схватка //Полис, 1993, № 1.

10. Нарта М. Теория элит и политика. М.: Прогресс, 1978. 237 с.

11. Немченко Г. Национальная элита //Российская Федерация, 1999, № 19.

Шахин БАГИРОВ

ИСТОРИКО-ТРАДИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются политологические аспекты функционирования политической элиты и механизмы ее господства в демократических условиях. Предлагается определение понятия «политическая элита», выделяются ее основные признаки, разрабатывается типология, отмечается специфика процессов азербайджанского элитообразования и определяется роль политической элиты в условиях советских и современных демократических обществ а также выявляются дальнейшие тенденции ее развития.

Ключевые слова: политическая элита, аристократ, нефтяные запасы, АДР, общество, социальная структура.

Shahin BAGIROV

THE HISTORICO-TRADITIONAL FEATURES OF THE FORMATION OF THE POLITICAL ELITE IN AZERBAIJAN

Summary

The article considers the political aspects of functioning the political elite and mechanism of its predominance in democratic conditions. Definition of the notion political elite is given, its basic signs are distinguished out, typology is worked out, specificity of the processes of Azerbaijani elite formation is shown, its role in conditions of Soviet and democratic societies is determined and the further tendencies of development are exposed.

Keywords: political elite, aristocrat, oil deposits, ADR, society, social structure.

Etibar ƏSƏDOV

*b.e.i., siyasi e.ü.f.d.,
AMEA FHI*

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ MÜHARİBƏ VƏ SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR PROBLEMI*

Silahlı münaqişələr və müharibələr demək olar ki, bütün bəşər tarixi boyu beynəlxalq münasibətlərlə harmonik vəhdət təşkil etmişlər. Yəni, beynəlxalq münasibətlər heç vaxt silahlı münaqişələrdən və müharibələrdən azad şəkildə mövcud olmamışdır. Çünki, əksər hallarda dövlətlər arasında illər boyu yığılıb qalmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məhz müharibə nəticəsində aradan qalxmışdır. Müharibə nəticəsində tarixin müxtəlif dövrlərində dövlətlərin siyasi, iqtisadi və hərbi güclərinə müvafiq olaraq beynəlxalq münasibətlərin yeni strukturu formalaşmış, koalisiyalar və bloklar yaranmışdır. Bir sözlə, müharibə, dövlətlərarası münasibətlərə aydınlıq gətirən başlıca meyar rolunda çıxış etmişdir və ya bu cür qəbul edilmişdir. Müvafiq olaraq hərbi güc dövlətin qüdrəti və hakim elitanın qorunması komponenti və amili kimi nəzərdən keçirilir. Dünya siyasətində silahlı toqquşmaların və müvafiq olaraq hərbi gücün həlledici rolu haqqında daha aydın təsəvvürlərə malik olmaq üçün avstriyalı hərbi nəzəriyyəçi Karl fon Klauzevitsin bu haqda irəli sürdüyü mülahizələrə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. General Karl fon Klauzevitsin fikrincə, beynəlxalq münasibətlər dövlətlər arasında siyasi münasibətlərdir. Bu siyasət isə dövlətin digərlərinə qarşı vahid strateji xəttidir və müharibə bu siyasətin aləti və silahıdır. Hərbi dairələrin nə qədər təzyiqləri olsa da, son anda müharibə həmişə siyasi məqsədlərin həyata keçməsi üçün edilir və buna görə də o, siyasətin alətidir (11, s.145).

“Müharibə filosofu” adlandırılan Klauzevits bir çox hərbi və siyasətçilərin stolüstü kitabı olan “Müharibə haqqında” traktatını yazmışdır. O, beynəlxalq münasibətlərə müharibənin öyrənilməsinə böyük töhfə vermiş, lakin traktatı yarımçıq qalmış və ölümündən sonra nəşr olunmuşdur. Onun fikrincə, müharibə insanlar arasında insani təbiətdən irəli gələn siyasi əlaqələrdən meydana çıxan “ən yüksək səviyyədə zorakılığın” təbii qanunudur. Müharibə siyasi vəziyyətdən irəli gəlir və yalnız siyasi motivlər daşıyır, buna görə də siyasi akt səciyyəsinə malikdir. O, realist kimi idealistlərin “daimi sülh” ideyalarına kinayə ilə yanaşırdı. Klauzeviç müharibənin psixoloji aspektlərinə, xüsusən milli xarakterə təsirinə, müharibənin siyasi məqsədlərinə xalqın münasibətinə diqqət yetirir: Eyni siyasi məqsəd müxtəlif xalqlara, hətta eyni xalqa müxtəlif dövrlərdə müxtəlif təsir bağışlaya bilər. O, yazırdı ki, müharibə əhəmiyyətinə və intensivliyinə görə müxtəlif formalar kəsb edə bilər. Onun müharibəni siyasi vasitə kimi qeyd etməsi daha sonra Aronun əsərlərində öz əksini tapdı.

Göründüyü kimi, müharibə dövlət siyasətinin ayrılmaz bir hissəsidir və K.Klauzevitsin fikirlərindən də aydın olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki vəziyyəti müəyyən edən əsas faktor rolunda çıxış edir.

Təhlükə səviyyəsi və qeyri-müəyyənlik amilləri dünyadakı hərbi-siyasi və hərbi-strateji vəziyyətə, gərginlik ocaqlarının yaranmasına və münaqişə zonalarının meydana çıxmasına ciddi təsir göstərir. Dövlətlər və ya ayrı-ayrı dövlətlərin daxilində sosial birliklər arasındakı silahlı münaqişə və ya silahlı qarşıdurmalar iqtisadi, siyasi, milli-etnik və digər ziddiyyətlərin həll edilməsinin “sınanılmış” vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməkdədir (4, s.215). Qeyd edək ki, silahlı münaqişə və müharibə ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olsalar da, bir sıra əlamətlərinə

* Məqalə siyasi e.ü.e.d., professor Elman Nəsirli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

görə biri-birilərindən ciddi şəkildə fərqlənirlər. Onların başlıca ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, hər ikisinin gedişində güc amilindən istifadə edilir. Lakin gücünün tətbiqi səviyyəsinə və mexanizmlərinə görə bu iki zorakılıq hadisəsi arasında sərhədlənməni aparmaq mümkündür. İlk olaraq silahlı münaqişəni müharibədən fərqləndirən aşağıdakı cəhətləri qeyd edək:

- qarşıdurmanın tərəflərin siyasi məqsədlərinin məhdud xarakter daşması;
- hərbi gücdən istifadənin məhdud xarakter daşması;
- qarşıdurmanın daha məhdud coğrafi məkanı əhatə etməsi;
- qarşıdurmaların nisbətən az davamlılığa malik olması və s. (7, s.15).

Göründüyü kimi, müharibə özü-özlüyündə silah münaqişə kateqoriyasına aid olsa da, silahlı münaqişə bir əlamətlərinə görə müharibədən fərqlənir. Eynilə də müharibənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə, yalnız onun üçün xarakterik olan məqamları üzə çıxarmaq mümkündür. Bununla həm də müasir müharibənin xarakteri haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə etmək mümkündür. Məsələn, müharibənin formal əlamətlərindən biri ondan ibarətdir ki, silahlı münaqişələrdə müstəqil dövlətlər iştirak edirlər. Beləliklə, əgər silah münaqişədə tərəflər rolunda müstəqil dövlətlər çıxış edirlərsə, onda o, müharibə kimi səciyyələndirilir.

Qeyd edək ki, silahlı münaqişələr beynəlxalq hüququn predmeti kimi nəzərdən keçirilir. Silahlı münaqişələr hüququnun əsas normaları 1907-ci il Haaqa Konvensiyasında, (3, s.13) 1949-cu il “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi” haqqında Cenevrə Konvensiyasında əksini tapmışlar. Əlavə olaraq 1977-ci ildə Əlavə Protokollar da qəbul olunmuşdur (5, s.137). Ümumiyyətlə, müasir mərhələdə silahlı münaqişələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı prinsiplial məqamların üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur:

- silahlı münaqişələrin ümumiləşdirilmiş bir tipi mövcud deyildir. Münaqişələr forma, döyüş əməliyyatlarının aparılması prinsiplərinə görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirlər;

- münaqişələrin əksəriyyəti assimetrik xarakter daşıyır. Yəni, silahlı münaqişələr texniki baxımdan müxtəlif mərhələlərdə olan rəqiblər arasında baş vermişdir;

- demək olar ki, əksər silahlı münaqişələr nisbətən məhdud ərazilərdə baş vermişdir. Lakin bu zaman münaqişə zonasından xeyli kənardə yerləşən subyektlərin gücündən və silahlarından istifadə edilmişdir. Məsələn, son dövrlər Yaxın Şərqdə cərəyan edən silahlı münaqişələrdə belə vəziyyət aşkar müşahidə olunmaqdadır. Bundan başqa, mahiyyət etibarilə lokal xarakterli münaqişələr özlərinin kəskinliyi ilə fərqlənirlər və bir çox hallarda hətta, dövlət sisteminin dağılmasını şərtləndirir;

- müasir mərhələdə silahlı münaqişələrin və müharibənin başlanğıc mərhələsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Yəni, silahlı toqquşmaların başlanğıcında təşəbbüsü ələ alan tərəf əksər hallarda qarşıdurmadan qalib çıxır. Bununla da, münaqişənin talehi toqquşmaların lap başlanğıcında həl olunmuş olur;

- müasir mərhələdə silahlı münaqişələr zamanı əsas həlledici rol yüksək dəqiqliyə malik uzaqvuran silahlara aid olur. Bu zaman aviasiyadan da istifadə olunmaqla, qarşıya qoyulmuş hərbi vəzifənin öhtəsindən asanlıqla və qısa zaman kəsiyində gəlinir. Sonrakı mərhələdə isə əsas rolu quru qoşunları öz üzərinə götürür və silahlı toqquşmaların sonrakı inkişaf tendensiyası ondan asılı olur.

Müasir mərhələdə müharibə və silahlı münaqişə problemi ətrafında müzakirələr apararkən həm də qeyd etmək vacibdir ki, müharibə-dövlətlər, sosial-siyasi qruplar kimi subyektlər arasında silahlı toqquşma formasında baş verən qarşıdurmadır. Müharibənin başlıca məqsədi düşmən tərəfə iradəni qəbul etdiməkdən ibarətdir. Yenə də K.F.Klauzevitsin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə, “müharibə siyasətin başqa vasitələrlə davam etdirilməsidir”. Müharibənin məqsədlərinə çatmağın əsas yolu başlıca və həlledici vasitə kimi silahlı mübarizədir. Bundan başqa, iqtisadi, diplomatik, ideoloji, informasiya və digər vasitələr də müharibədə həlledici rol oynaya bilərlər. Qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək müharibənin mahiyyətinə daha dəqiq aydınlıq

gətirmək mümkündür. Beləliklə, müharibə, siyasi məqsədlərə çatmaq məqsədi ilə mütəşəkkil hərbi gücün tətbiqi deməkdir. Total müharibə-ən son gərginlik həddinə çatdırılmış silahlı zorakılıqdır. Bildiyimiz kimi, müharibədə əsas vasitə rolunda yaxşı təşkilatlanmış və təchiz olunmuş ordu çıxış edir. Yalnız güclü ordu sayəsində qarşıya qoyulmuş siyasi məqsədlərə səmərəli şəkildə çatmaq mümkündür.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müharibənin birbaşa məqsədi iradəni rəqibə qəbul etdirməkdən ibarətdir. Siyasətin subyektlərindəb biri digərinin davranışlarını dəyişdirməyə çalışır. Bu zaman qarşılıqlı şəkildə biri-birilərini müstəqillikdən məhrum etməyə, malik olduğu ideologiyadan, strateji hüquqlarından milli dəyər və sərvətlərindən və s. imtina etməyə məcbur edirlər. Bu cəhdlərin qeyri-hərbi vasitələrlə, məsələn, danışıqlar prosesində, güc tətbiqi ilə hədələmə yolu ilə, həyata keçirilməsi bəzi hallarda bir dövlətin könüllü olaraq digərinə birləşdirilməsi ilə nəticələnə bilər. Çünki, müstəqillikdə, milli dəyərlərdən və ideologiyadan və s.-dən məcburi imtina məhz bu anlama gəlir. Psixoloji müharibə problemi üzrə tanınmış amerikalı mütəxəssis P.Laynbarjer müharibəni inandırma, bahalı, təhlükəli, qanlı, xoşagəlməz, lakin, digər tədbirlər səmərə vermədikdə ən etibarlı vasitə kimi səciyyələndirmişdir (8, s.41).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda müharibənin təşəbbüskarları birbaşa məqsədlər üçün deyil, dolayısı ilə tamam başqa məqsədlər naminə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, özlərinin daxili siyasi mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müharibədən ən səmərəli vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Bu zaman əksər hallarda qısa, lakin qlibiyyətli müharibələrə can atılır. Müharibə məğlubiyyətlə sona çatdığı təqdirdə onun baş verməsini şərtləndirən subyektlərin aqibəti əvvəlkindən daha da acınacaqlı ola bilər. Belə müharibələr təkcə daxili siyasi mövqelərin gücləndirilməsi üçün deyil, həm bütövlükdə regiondakı vəziyyəti gərginləşdirmək və rəqibin diqqətini yayındırmaq məqsədi ilə də aparıla bilər. İstəməyərək müharibəyə cəlb olunmuş tərəfin məqsədi isə əsasən aşağıdakılardan ibarət olur:

- öz iradəsini qəbul etdirməyə çalışan rəqibdən müdafiə olunmaq;
- düşmənin aqressiyasının yenidən baş verməsinin qarşısını almaq.

Təhlillərimiz göstərir ki, müharibə silahlı münaqişənin kəskin bir forması olmaqla və özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digər münaqişə formalarından ciddi fərqlənməklə, həm də xüsusi sona çatma məntiqinə malik olur. Müharibənin aşağıdakı mümkün sona çatma formalarını qeyd etmək mümkündür:

-müharibə silahlı toqquşma iştirakçılarının biri tərəfindən tam qazanıla bilər. Başqa tərzdə ifadə etmiş olsaq, aqressorun iradəsi müdafiə olunan subyekt tərəfindən qəbul oluna bilər. Həm də, bir çox hallarda rast gəlinəyi kimi, müdafiə olunan tərəf aqressoru tamamilə zərərsizləşdirə bilər;

-müharibə zamanı tərəflərdən heç biri qarşısına qoyduğu məqsədə tam çatmaya bilər. Ya da aqressorun iradəsini qarşı tərəf qismən qəbul edə bilər.

Ümumiyyətlə, bütün hərbi münaqişələr müxtəlif dövlətlərin və ya bu dövlətlər daxilindəki ayrı-ayrı sosial-siyasi qruplaşmaların həyatı vacib maraqlarında obyektiv qarşıdurmalarla şərtləndirilir. Qarşıdurmada iştirak edən tərəflərdən hər biri, artıq məlum olduğu kimi, qarşı tərəfin üzərində dominantlığı həyata keçirmək istəyir. Hərbi münaqişənin bir növü kimi müasir müharibənin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-qeyri-ənənəvi metodlar da daxil olmaqla, döyüş fəaliyyətinin müxtəlif forma və metodlarının tətbiqi;

- hərbi fəaliyyətin partizan və terrorçuluq fəaliyyətləri ilə uzlaşdırılması;
- kriminal ünsürlərdən geniş istifadə;
- hərbi əməliyyatların sürətli aparılması;
- məhv ediləcək obyektləri seçmək imkanlarının olması;
- yüksək dəqiqliyə malik silahların köməyi ilə təmassız döyüşlərin(həmlələrin) həlledici

rola malik olması;

-strateji obyektlərə nöqtə zərbələrin endirilməsi;

-siyasi-diplomatik, informasiya, psixoloji və iqtisadi təsirlərin uzlaşdırılması və s. (11).

Müasir müharibənin yuxarıda sadaladığımız əlamətləri göstərir ki, o, artıq bizə məlum olan klassik müharibə formasından çıxmaqdadır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hətta, müasir müharibələrin başlanması zamanı qarşı tərəfə xəbərdarlığın olunması belə öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Qeyd etdiklərimizdən başqa, müasir müharibələrin strateji xarakteri iştirakçı dövlətlərin imkanları, hərbi-siyasi məqsədləri və qarşıya qoyulmuş strateji vəzifələrlə müəyyənləşir. Onların daha xarakterik cəhətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

-müharibəyə hazırlığın gizli aparılması və gözlənilmədən aqressiyanın həyata keçirilməsi;

-yüksək dəqiqliyə malik olan silahlardan, radioelektron mübarizə vasitələrindən kütləvi şəkildə istifadə;

-hərbi əməliyyatların aparılmasının əvvəllər məlum olmayan üsullarının tətbiq edilməsi;

-hərbi mübarizənin bütün müstəvilərdə aparılması;

-dövlətin vacib obyektlərinin, infrastruktur elementlərinin odlu silahlar vasitəsilə sıradan çıxarılması;

-aeromobil qüvvələrdən, desantlardan, xüsusi təyinatlı dəstələrdən geniş istifadə etməklə manevrlərin həyata keçirilməsi;

-daim münaqişənin arealının genişlənməsi təhlükəsinin olması və s. (9, s.32).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hətta kifayət qədər geniş əraziləri əhatə etsə belə, hazırkı məqamda müharibələrin başlanması elan olunmur, dövlətlərdə hərbi vəziyyət elan olunur və genişmiqyaslı səfərbərlik tədbirləri həyata keçirilmir. Bu o deməkdir ki, hazırkı müharibələrin aparılması zamanı sülh və hərbi vəzifələri arasında dəqiq hüquqi sərhədlənmə prinsipi əhəmiyyətini itirmişdir.

XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində baş verən münaqişələrin dərindən təhlili göstərir ki, siyasi məqsədlərin əldə edilməsi istiqamətində yenə də ənənəvi olaraq hərbi gücə müraciət olunur. Hadisələrin hazırkı məntiqi qeyd etməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə də bu tendensiya davam edəcəkdir. Hərbi-siyasi nəaliyyətlərin əldə edilməsi istiqamətində həlledici məqam silahlı münaqişə gedişində strateji təşəbbüsün əl alınması ilə bağlıdır. Müəyyən motivlər əsasında passiv hərbi əməliyyatların aparılması subyekt üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan silahlı toqquşmalar zamanı münaqişənin başlanğıcında üstün mövqeləri ələ keçirən tərəf böyük ehtimalla qalib olacaqdır.

Müasir mərhələdə baş verən silahlı münaqişələrin təhlili gələcək münaqişələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında da müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. Belə ki, artıq müəyyənləşdirmək mümkündür ki, gələcək silahlı münaqişələr zamanı rəqiblərin təkcə hərbi obyektləri deyil, həm də iqtisadiyyatları, dinc əhalisi və bütöv ərazisi ciddi zərbələrə məruz qalacaqdır. Artıq müasir silahlı münaqişələrdə bu məqamlar müşahidə edilməkdədir. Yüksək dəqiqliyə malik olan silahların tətbiq olunmasına baxmayaraq, hazırkı silahlı münaqişələr zamanı dinc əhali arasında böyük tələfatlar baş verməkdədir. Belə olan halda mülki müdafiə sistemlərinin yüksək səviyyədə təşkil olunması zərurəti meydana çıxır (2, s.92).

Müasir dövrdə silahlı münaqişələrin hərbi tələbinin kriteriyaları müxtəlifdir. Lakin buna baxmayaraq, əsas vəzifə silahlı münaqişələr vasitəsilə siyasi məqsədlərə çatmaqdan ibarətdir. Bu o deməkdir ki, silahlı münaqişələrdə hərbi-siyasi və operativ-taktiki vəzifələr köməkçi xarakter daşıyır. Heç bir münaqişədə rəqiblər biri-birilərinə əvvəlcədən planlaşdırdıqları formada və səviyyədə zərər vura bilmirlər. Bu da müasir silahlı münaqişələrin səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi qəbul edilə bilər. Əksər hallarda isə qarşıya qoyulan siyasi məqsədlərə çatılır.

Yeni tarixi dövrün silahlı münaqişələrinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, silahlı

toqquşmalarda müxtəlif sferalar arasında ciddi rol bölgüsü aparılmışdır. Silahlı mübarizənin gedişi və nəticəsi ümumilikdə əsasən kosmik-hava məkanında və dənizdəki qarşıdurmalardan asılı olacaqdır. Belə olan halda quru qoşunları isə əldə olunmuş nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olacaqdır. Yəni, əsas məsələnin həllini, siyasi məqsədlərə çatılması işini quru qoşunları başa vurcaqdır (9, s.46).

Beləliklə, bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir mərhələdə də silahlı münaqişələr beynəlxalq münasibətlər sisteminin ayrılmaz, mərkəzi elementi rolunda çıxış edir. Hazırkı mərhələdə siyasi məqsədlərə çatmağın ən etibarlı vasitəsi kimi yenə də silahlı münaqişə və müharibə nəzərdən keçirilir. Müasir dövrün silahlı münaqişələri və müharibələri özlərinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Hətta qeyd etmək mümkündür ki, müasir müharibə və silahlı münaqişələr əvvəlkilərdən getdikcə daha kəskin şəkildə fərqlənəcəklər. Proseslərin hazırkı inkişafı göstərir ki, yaxın gələcəkdə müharibələrdə hərbcilərdən daha çox dinc əhali ziyan görəəcəkdir. Lakin bütün fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, müasir müharibənin də əsas hədəfi rəqibə iradəni qəbul etdirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: silahlı münaqişə, müharibə, ziddiyyətlər, siyasi məqsəd, toqquşma, dövlətlərarası münasibətlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A. Beynəlxalq münaqişələr: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 194 s.
2. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М.: Междунар. отнош., 1990.
3. Гагская конвенция от 18 октября 1907 года «О законах и обычаях сухопутной войны» //Ведение боевых действий: Сборник Гагских конвенций и иных соглашений. М.: МККК, 1995.
4. Ганюшкин Б.В. Вооруженные конфликты нового поколения //Международное право, 2001, № 3.
5. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года «О защите гражданского населения во время войны» //Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. М.: МККК, 1994, с.137-212.
6. Клименко Б.М. Мирное разрешение территориальных споров. М.: Издательство ИМО, 1982, с.284.
7. Попов А.А. Причины возникновения и диалектика развития межнациональных конфликтов //Идентичность и конфликт в постсоветских государствах /Под ред. М.Б.Олкотт, В.Тишков, А.Малашенко. М.: Моск. Центр Карнеги, 1997.
8. McCoubrey H. International Humanitarian Law: The Regulation of Armed Conflict. Dartmouth, 1990.
9. Roberts A., Guelff R. Documents on the Law of War. Oxford University Press, 2000.
10. International Relations Theory: a critical introduction second edition. Weber C., Routledge-2005, p.145.
11. www.conflictolog1.narod.ru

Этибар АСАДОВ

ПРОБЛЕМА ВОЙНЫ И ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье рассматривается проблема вооруженных конфликтов и войн на современном этапе. Прежде всего обоснованно отмечается, что вооруженные конфликты и войны обусловлены объективными противоречиями в области жизненно важных интересов различных государств или различных социально-политических группировок внутри этих государств. Автор анализирует характерные особенности современных войн и вооруженных конфликтов.

В статье выдвигаются некоторые важные тезисы о стратегии ведения вооруженной борьбы. Так отмечается, что решающим моментом для достижения военно-политического успеха является захват стратегической инициативы в ходе вооруженного конфликта.

Автор статьи также прогнозирует особенности ведения вооруженной борьбы в будущем. Считается, что в ходе войны под ударами противника окажутся не только военные объекты и войска, но одновременно и экономика страны со всей ее инфраструктурой, а также гражданское население и территория. Все эти вопросы обстоятельно рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, война, противоречия, политическая цель, столкновение, межгосударственные отношения.

Etibar ASADOV

PROBLEM OF WAR AND ARMED CONFLICTS AT THE PRESENT STAGE

Summary

In the article the problem of armed conflicts and wars at the present stage is considered. First of all, it is substantiated that armed conflicts and wars are caused by objective contradictions in the sphere of vital interests of various states or various socio-political groups in these states. The author analyses the characteristic features of modern wars and armed conflicts.

In the article some important theses about strategy of conducting the armed fight are moved forward. Thus it is noted that the decisive point for achievement of military-political success is capture of a strategic initiative in the course of armed conflict.

The author of the article prognosticates also the features of the armed fight of the future. It is considered that during war under blows of the opponent not only military facilities and armies will appear, but at the same time both national economy with all its infrastructure and the civilian population and the territory. All these questions are considered profoundly in the article.

Keywords: armed conflict, war, contradictions, political goal, collision, interstate relations.

Elnur HACALIYEV

*b.e.i., siyasi e.ü.f.d.,
AMEA FHI*

MÜASİR DEMOKRATIYA NƏZƏRİYYƏLƏRİ*

Ümumi demokratiya anlayışından çıxış edərək tədqiqatçılar belə bir sualı cavablandırmağa cəhd etmişlər ki, demokratiya nədir və eləcə də qeyri-demokratik dedikdə nə başa düşülür, müvafiq olaraq demokratikliklə qeyri-demokratikliyi fərqləndirən meyarlar hansılardır. Təsadüfi deyil ki, həmin sualları cavablandırmaq indiyə qədər mübahisəlidir və bütövlükdə həllini tapmayıb. Belə reallıqdan çıxış edərək demokratiyaya aid müxtəlif görüşlərin, konsepsiyaların, demokratiya nəzəriyyələrinin açıqlanması və müqayisəli təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Demokratiyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməyə cəhd edən xeyli Qərb tədqiqatçıları hesab edirlər ki, birincisi, demokratiya ölkəni vətəndaşların özlərinin birbaşa və ya vasitəli (seçkili nümayəndələr vasitəsilə) idarə etməsidir; ikincisi, demokratik mahiyyətə malik olan dövlətdir, ölkədir, cəmiyyətdir; üçüncüsü, əksəriyyətin idarə etməsidir; dördüncüsü, vətəndaşların hüquq və azadlığının bərabərliyi prinsipinin, eləcə də onların mümkünlüyünün dərk edilməsi və reallaşdırılmasıdır. Bu tərif və mülahizələrdə başlıca tezis ondan ibarətdir ki, demokratiyanın müasir anlamda ilk başlanğıcı antik Yunanıstanda təzahür etmişdir. Belə mənalandırma isə mövcud termində və anlayışda öz əksini tapmışdır. Fəlsəfi ensiklopediya lüğətində qeyd edilir ki, «demokratiya xalq hakimiyyətin mənbəyi kimi təsdiqləməyə əsaslanan dövlət formasıdır, onun hüquqi dövlət işlərində iştirak etməkdən, vətəndaşların hüquq və azadlığının geniş dairəsi ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir».

Demokratiya, onun bu və ya digər tərəfləri, təzahürünün ayrıca aspektləri haqqında başqa təsəvvürlər də mövcuddur. Hazırda mövcud olan demokratiya nəzəriyyələrindən ən əhəmiyyətli pluralist, partisipar (və ya iştirakçılıq), konsosial, bazar, nümayəndəli, plebism, birbaşa demokratiya nəzəriyyələridir. Onlardan hər biri demokratiya anlayışını özünəməxsus səviyyədə açıqlayır və hamısı müəyyən diqqətə layiqdir. Həmin başlıca demokratik nəzəriyyələrin müqayisəli təhlili demokratiya anlayışının mahiyyəti, məzmun və xüsusiyyətləri barədə düzgün və dolğun elmi təsəvvürün formalaşmasına xidmət edir.

Demokratiya haqqında ən geniş yayılan plüralist demokratiya nəzəriyyəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosialist demokratiyası nəzəriyyəsiindən başqa sadələdiyimiz nəzəriyyələrin hamısında plüralizmin başlıca elementləri öz əksini tapmışdır. Demokratiya nəzəriyyəsinin təkmilləşməsi və inkişafına plüralizm tərəfdarları dəyərli töhfə bəxş etmişlər. Plüralizm termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə alman filosofu X.Volf tərəfindən XVIII əsrdə gətirilsə də, ictimai-siyasi nəzəriyyədə öz əksini XIX əsrin sonlarında tapmışdır. Demokratiya nəzəriyyəsinin işlənilməsi və hazırlanmasında isə bu termindən məhz XX əsrin birinci yarısında istifadə edildi. Bu istiqamətdə ilk cəhd edənlər Q.Laski, D.Trumen, R.Dal və başqaları hesab olunur. Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi belə bir müddəadan çıxış edir ki, müasir demokratik dövlətdə siyasətin hərəkətverici qüvvəsi kimi şəxsiyyət, xalq deyil, məhz qrup çıxış edir.

Plüralist demokratiya konsepsiyasında, demokratiya və onun müxtəlif qüvvələr arasında diffuziyası şəraitində formalaşan hakimiyyətin təşkilinin tipi kimi araşdırılır. Bu mənada demokratiya siyasətin başlıca hərəkətverici qüvvələri olan müxtəlif qrupların azad oyunu, yarış hesab olunur. Siyasət sferasında plüralist model elə mexanizm kimi nəzərdən keçirilir ki, burada

* Məqalə tarix ü.e.d., professor Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

mənafeələrin reallaşması prosesində xeyli maraq qrupları iştirak edir və bir-birini tarazlaşdırıcı mövqedə saxlamağa cəhd edir. Plüralist model cəmiyyətdə hakimiyyətin xeyli mərkəzlərinin mövcudluğunu ifadə etməklə onların münaqişədə razılığa gəlməkdə, kompromisə səy göstərməkdə maraqlı olmasını və nəticədə qarşılıqlı məqbul qərarın qəbul edilməsini səciyyələndirir. Belə plüralizm müxtəlif sosial-siyasi qüvvələr arasında münaqişələr zamanı mübarizə üçün, razılaşıdırılmış tarazlığın və kompromisin əldə olunması üçün şərait yaradılmasına təminat verir (1, s.178).

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsinin müxtəlif istiqamətlərini ümumiləşdirdikdə onların aşağıdakı başlıca ümumi ideyaları nəzərə çarpır: birincisi, şəxsiyyətin mənafeyi, hüquqi və azadlığının reallaşmasına təminat verən demokratiyanın mərkəzi elementi – maraq qrupları; ikincisi, müxtəlif qrupların münaqişəli qarşılıqlı fəaliyyətinin və onların kompromislərinin nəticəsi kimi səciyyələnən ümumi iradə; üçüncüsü, demokratik hakimiyyətin, onun dinamikasının sosial əsası – qrup halında mənafeələrin rəqabəti və tarazlığı, dördüncüsü, liberalizmin, «gecə keşikçisi» kimi dəyərləndirdiyi dövlət yox, məhz ictimai-siyasi sistemin bütün sahələrinin normal fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyan, cəmiyyətdə sosial ədaləti müdafiə edən başlıca siyasi təsisat hesab olunan dövlət orqanı; beşincisi, dövlət quruluşunun mövcudluğunun əsaslarını qorumağı və möhkəmləndirməyi nəzərdə tutan ictimai konsensusun mövcudluğu; altıncısı, mənafeələrin nümayəndəliyinin vacib şərti kimi çıxış edən ən əsas qrupların demokratik təşkili. Bunsuz demokratiya elitanın plüralizminə çevrilir.

Plüralist demokratiya konsepsiyası ümumi şəkildə belə bir müddəadan çıxış edir ki, dövlət məhz hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak edən çoxlu təşkilatların və ya muxtar qrupların mövcudluğu şəraitində mümkündür. Əgər «ümumi rifah dövləti» doktrinası əsasən müasir dövlətin iqtisadi və sosial fəaliyyətinə diqqət yetirirsə, «plüralist demokratiya nəzəriyyəsi» (plüralist demokratiya termini həm də siyasi demokratiyanın sinonimi kimi işlədilir) başlıca olaraq siyasi hakimiyyətin burjua-demokratik sistemini araşdırır.

Plüralist demokratiya ideyasını geniş şəkildə Böyük Britaniyanın görkəmli nəzəriyyəçisi Harold Laski əsaslandırmışdır. O, dövlətin plüralist nəzəriyyəsi və siyasi plüralizm anlayışlarının mahiyyətini dəqiq şəkildə və dürüst açıqlamışdır. Laski azadlığın bərqərar olmasını yeni ictimai quruluşla – sənaye demokratiyası ilə əlaqələndirir. Gələcək cəmiyyətin mənzərəsini təsvir edərək bu nəzəriyyəçi belə bir müddəadan çıxış edir ki, həmin cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət saxlanılacaq, lakin istehsalın idarə olunması funksiyası zəhmətkeşlər kollektivinə veriləcək. Hakimiyyətin mərkəzləşdirilmiş təşkilini «plüralist dövlət» əvəz edəcək.

Plüralist demokratiyaya görə belə şəraitdə siyasi qərarların qəbulu müxtəlif qrupların qarşılıqlı fəaliyyətinin, «azad oyunlarının» və rəqabətinin nəticəsidir (2, s.540). Plüralizm ideoloqları belə qənaətə gəlirlər ki, plüralist cəmiyyətdə dövlət hər hansı sinfin deyil, bütün sinflərin və təbəqələrin mənafeyini idarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir liberal demokratiyanın özü ilk öncə, plüralist demokratiya kimi səciyyələnir. Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi siyasi hakimiyyət sistemində daha çox nümayəndəlik və müxtəlif sosial qrupların maraqlarının tənzimlənməsi imkanlarından çıxış edir. Müxtəlif qruplar tərəfindən siyasi qərarların inhisara alınması inkar edilir. Plüralist konsepsiya demokratik prosesdə hakimiyyətə başçılıq edən bu və ya digər xüsusi qrupun əsas maraqlarını əks etdirən siyasi fəaliyyəti istisna edir və sosial qüvvələr arasında tarazlığın yaranması prosesini şərtləndirir.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən biri olan R.Dal demokratiyanın bu formasına aşağıdakıları aid edir:

- plüralist demokratiya çoxlu sayda təşkil olunmuş maraqların birgə yaşayışını təklif edir;
- təşkil edilmiş maraqlar öz aralarında siyasi hakimiyyəti əldə etmək və təsir imkanları qazanmaq məqsədilə bir-birilə rəqabətə girir;

- rəqabətdə olan maraqlar qarşılıqlı surətdə bir-birinə nəzarət edir və hakimiyyəti məhdudlaşdırır;

- maraqların plüralist rəqabəti; ən yaxşı halda siyasi qərarların qəbulunda ictimai və qrup maraqlarını nəzərə alaraq ictimai tarazlığa doğru istiqamətlənir.

Plüralist konsepsiyada belə bir mülahizə yürüdüldür ki, demokratiya müxtəlif ictimai qruplara öz maraqlarını ifadə etməyə və rəqabət mübarizəsində onların qüvvələr nisbətini səciyyələndirən kompromis qərarı qəbul etməyə imkan yaradan idarəçilik forması kimi başa düşülür. Plüralist demokratiya aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

- demokratik siyasi sistemin başlıca elementi kimi çıxış edən maraq qrupları;
- müxtəlif qrupların münaqişəli əlaqəsini və kosensusunu şərtləndirən ümumi iradə;
- qrup maraqlarının rəqabəti və tarazlığı;
- tarazlığa yalnız institusional sferada deyil, eləcə də sosial sahədə riayət olunması;
- dövlətin fəal müşahidəçi deyil, sosial ədalətin təminatçısı kimi çıxış etməsi;
- hakimiyyətin müxtəlif siyasi təsir mərkəzləri arasında diffuziyası (paylanması);
- sosial sistemdə dəyərlər konsensusunun mövcudluğu;
- cəmiyyətdə başlıca qrupların demokratik təşkili və s.

Siyasi plüralizm və çoxpartiyalılıq demokratiyanın əhəmiyyətli xarakteristikası kimi mənəlanir. Siyasi plüralizm isə siyasi partiyaların, təşkilatların və hərəkatların, onların görüşlərinin, inamlarının, maraqlarının müxtəlif siyasi fəaliyyət növlərinin çoxluğu ilə səciyyələnir.

Elitanın hakimiyyətə gəlişi elitar demokratiya modeli haqqında mülahizə yürütməyə əsas verir.

Hazırda Qərb siyasi fikrində əks-elita adlanan siyasi təsisat ilk öncə, demokratik cəmiyyətin hakim elitesinin siyasi qrupu ilə rəqabətdə olan təbəqə kimi nəzərdən keçirilir, elitanın əvəz olunması isə təbii rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Belə nöqtəyi nəzər demokratik elitizm konsepsiyasında ifadə edilir. Elitar demokratiya modeli kimi səciyyələnən bu konsepsiya R.Dal tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Hollandiya tədqiqatçısı A.Leyphart konsosial demokratiya ideyasını irəli sürməklə, plüralist demokratiya konsepsiyaları sistemini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmişdir. Bu tədqiqatçı həmçinin, demokratiyanın mahiyyətinin prosedur tədbirlərdən ibarət olduğunu bildirirdi və bu mövqedən çıxış edərək «hakimiyyətin bölünməsinin» orijinal modelini işləyib hazırlamışdır. Həmin model azlığın mənafe nümayəndələrinin təmin olunmasını nəzərdə tuturdu, bununla belə onun dövlət idarəçiliyi vasitələrini mənimsəməsinə məqsəduyğun saymırdı. A.Leyphart bu azlığın hakimiyyətə sahib olması məqsədilə dörd ən əhəmiyyətli mexanizmi müəyyənləşdirmişdir.

Belə modeli ilk növbədə cəmiyyətin başlıca təbəqələrini təmsil edən bütün partiyaların iştirakı ilə koalisiyalı hökumətin yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmin modeldə əhalinin müxtəlif qruplarının proporsional nümayəndəliyini təmin edən texnologiyanın rolu son dərəcə prinsipial məna kəsb edir. Demokratiyanın bu modelinin işlənilib hazırlanması üçün siyasi məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində qruplara imkan yaradılmasına son dərəcə əhəmiyyət verilir və eləcə də bu məqsədlə onların veto hüququna malik olması bildirilir.

Lakin təcrübədə belə model azlığın siyasi periferiyaya və müxalifət düşərgəsinə sıxışdırılmasına istiqamətlənir. Hakimiyyətdə iştirak etməyin belə demokratik modeli yalnız o zaman mümkündür ki, qruplar öz siyasi təşkilatlarına malik olsunlar və nisbi müstəqillik kəsb edən siyasət həyata keçirirlər.

Hər hansı bir şəxs, sosial qrup, partiya və s. tərəfindən hakimiyyətin inhisara alınmasını mümkün edən liberal-demokratik model ictimai həyatın bütün sferalarında ən geniş seçim ideyası müddəasından çıxış edir. Bu nöqtəyi-nəzərin başlıca əhəmiyyəti iqtisadi seçim azadlığını təcəssüm etdirməsi və yaşayış vasitələri əldə etmək üçün müvafiq alternativ mənbənin mövcud-

luğudur. Burada xüsusi mülkiyyət, azad bazar, azad sahibkarlıq ideyasına aid müddəalar öz əksini tapır.

Qərbdə bazar demokratiyası nəzəriyyəsi böyük populyarlıq qazanmışdır. Bu nəzəriyyənin başlıca müddəasını ilk dəfə Y.Şumpeter «Kapitalizm, kommunizm, demokratiya» kitabında formalaşmışdır. Həmin müddədə o aydın şəkildə və birmənalı olaraq demokratiya və demokratik prosesin mahiyyətini təhlil etmək məqsədilə bazar terminologiyasından istifadə etmişdir. E.Douns, E.Şatşnayder, A.Vildavski və başqaları bu xətti davam etdirərək siyasi prosesi bazarda rəqabət şəraitində mübadilə ilə eyniləşdirmişdir. Seçkilərdə səsvermə müəyyən siyasi kurs uğrunda səslərin mübadiləsi, siyasətçilərin fəaliyyəti isə bazarda çalışan və mövqeyini ticarətin təşkili ilə möhkəmləndirməyə cəhd edən sahibkarların fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilir.

Seçicilər isə əsasən, passiv «istehlakçılar» kimi izah olunur. Beləliklə, demokratiyanın əsas vəzifəsi elə seçki strategiyaları tətbiq etməkdən ibarət olur ki, o hakimiyyətə namizədliyi seçicilərin mövqeyi ilə əlaqələndirir. Bu məqam vətəndaşların iradəsini manipulyasiya etmək üçün imkan yaratsa da, U.Qrayderin qeyd etdiyi kimi «belə düzəltmə iradə» «demokratiyanın kirayə verilməsinin» mahiyyətini dəyişdirmir. Demokratiyanın prosedur əsasının müasir görünüşü indiki cəmiyyətin texniki inkişafını təhrif edə bilməz. Çünki bazarın istehsal funksiyası bütövlükdə əməyin texniki-iqtisadi xarakterini əks etdirir. Şərik olmaq funksiyası isə əməyin-fəaliyyətin sosial-iqtisadi xarakterini ifadə edir. Bazar prosesinə eləcə də müəssisə sahibləri və muzzdlu işçilər daxil olurlar. Bir sözlə bazar münasibətlərinin obyektiv xarakterindən və inkişaf qanunauyğunluğundan çıxış edərək bazar demokratiyasının elementlərini məqsədyönlü araşdırmaq elmi və praktiki zərurətdir.

Bazar demokratiyası ilə bağlı mülahizələrində Şumpeter belə bir fikir vurğulayır ki, demokratiyanın başlıca problemi ixtisaslı siyasətçilərin müəyyənləşdirilib seçilməsindən asılıdır. Demokratik idarəetmə formasının fəaliyyəti üçün bu tədqiqatçı idarə edənlərin fəaliyyət üsulunu da əhəmiyyətli şərh sayır. Şumpeterin gəldiyi qənaətə görə idarə edən elita təkcə başa düşülən yox, eləcə də xalqın bəyəndiyi formada qəbul olunan qərarlar daha çox dəyərləndirilməlidir. Belə səciyyəli fəaliyyəti reallaşdırmaq məqsədilə hakimiyyət və bürokratiya öz peşəkar fəaliyyət formalarına daim və ciddi diqqət yetirməlidirlər.

Bütövlükdə demokratik idarəetmə forması elitanın yoxluğu ilə deyil, məhz seçicilərin səsi uğrunda bir-birilə rəqabət aparən xeyli elitanın mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bunu nəzərə alaraq demokratiyanın başlıca prinsiplərinin və məqsədinin təhlili zamanı plüralist model əsas götürülür.

Müasir liberal demokratiyanın başlıca təsisatı azad seçicilərin köməyi ilə həyata keçirilən xalq nümayəndəliyi, icraedici hakimiyyətə nəzarəti təmin edən hakimiyyətin bölünməsi sistemi (prezident, hökumət), qanunverici hakimiyyət (parlament), qanunçuluq prinsipinə əsaslanan hüquq normaları iyerarxiyası və s. hesab olunur.

Nümayəndəli demokratiya demokratik prosesin dəyərli istiqamətlərindəndir. Seçki hüququnu əks etdirən nümayəndəli demokratiya və ya real demokratiya xalq tərəfindən seçilən insanların hakimiyyətidir. Nümayəndəli demokratiya nəzəriyyəsində bu demokratiya vətəndaşların siyasi iştirakçılığının daha əhəmiyyətli və mürəkkəb forması kimi səciyyələndirilir. Çünki bütün xalqın həyata keçirilə biləcəyi siyasi hakimiyyət, başqa sözlə, bilavasitə demokratiya şəraiti yalnız idealdir. Məşhur alman sosioloqu və politoloqu Ralf Darendorf yazır: «Demokratiya xalqın idarəetməsi deyildir. Dünyada ümumiyyətlə, belə şey olmur. Demokratiya xalqın seçdiyi hökumətdir, bundan əlavə demokratiya öz xüsusi kursuna malik hökumətdir». Nümayəndəli demokratiyanın başlıca problemi siyasi mübarizənin representivliyini (nümayəndəliyini) təmin etməklə bağlıdır, başqa sözlə elə şərait yaradılmalıdır ki, onun vasitəsilə bu və ya digər şəxslərin seçilməsi əhalinin əhval-ruhiyyəsinə və mənafeyinə uyğun gəlsin.

Ümumiyyətlə, «liberal demokratiya»ya sosial dəyərlərin azad yaradılması sisteminin nizama salınmasıdır (3, s.685).

Plebist demokratiyanı isə ilk əsaslandırılardan biri Maks Veber hesab olunur. Müasir politologiyanın patriarxı adlandırılan bu böyük alim demokratiyaya aid əhəmiyyətli fikirlərini plebist (ümumi səsvermə) idarəetmə nəzəriyyəsində şərh edir. Onun qənaətinə görə demokratiya hökmranlıq «vasitəsi», ümumi «xalq iradəsi» kimi mənalanır. Belə ki, vətəndaşlar öz maraqlarını reallaşdırmaq və müdafiə etmək məqsədilə özünün hakimiyyətə və idarəetmə sistemə münasibətini və nəzarət hüququnu ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilən harizmalı liderə verməlidir. Məhz bu mənada Veber qətiyyətlə qeyd edir ki, demokratiya «xalqın etibar etdiyi lideri seçdiyi zaman» həyata keçirilən prosedura və razılığın məcmudur.

Plebist demokratiya xalqın açıq iradəsini nəzərdə tutur, lakin qərarın hazırlanmasının yalnız müəyyən mərhələsi ilə bağlıdır. Dövlət başçısı və vətəndaşlar qrupu tərəfindən çıxarılan qərarın, qanun layihəsinin bəyənilməsi və ya inkarı buna aydın misal ola bilər. Bu baxımdan mövcud səsvermənin nəticələri heç də həmişə məcburi sayılmaz, qəbul edilən qərarın hüquqi nəticələri ancaq hakim elita tərəfindən nəzərə alınır.

Demokratiya nəzəriyyələri sırasında birbaşa demokratiyaya aid mülahizələr də maraq doğurur. Müxtəlif ölkələrə xas olan siyasi nəzəriyyələr və siyasi praktika nümayəndəli və birbaşa demokratiyanın ən müxtəlif formalarını və növlərini işləyib hazırlamışlar. Öz xarakterinə görə bir-birindən fərqlənən demokratiyanın müxtəlif növləri arasında siyasi demokratiya daha çox seçilir. Siyasi elmə dair və hüquqi ədəbiyyatda nümayəndəli demokratiyanın müxtəlif formalarına xeyli diqqət yetirilsə də birbaşa demokratiyanın formalarının açıqlanması kifayət dərəcədə deyildir. Başqa sözlə, kollektiv ərizələrin, yığıncaqların, toplanışların, ümumxalq sorğusunun, referendumun (xalqın rəyinin öyrənilməsinin) və s. tədqiqinə az diqqət yetirilir.

Birbaşa demokratiya qərarların hazırlanması, müzakirəsi, qəbulu və reallaşmasında vətəndaşların bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Belə iştirakçılıq formasından əsasən o zaman istifadə olunur ki, vətəndaşlardan hər hansı xüsusi hazırlıq tələb olunmur. Məsələn, hakimiyyətdə iştirakın belə forması yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində, özünüidarə çərçivəsində meydana çıxan problemlərdə, lokal münaqişələrin tənzimlənməsində geniş yayılmışdır.

Demokratiyanın nəzəri cəhətdən müxtəlif fərqlərinə baxmayaraq, son nəticədə həmin şərhlər iki başlıca və daha ümumi görüşlər sistemi ilə tamamlanır: «sərvət yönümü» və «rasional-prosedur».

«Sərvət yönümü» mövqeyindən çıxış edənlər demokratiyanı hakimiyyətdə müəyyən idealları və prinsipləri tamamilə təcəssüm etdirən siyasi quruluş kimi araşdırırlar. Demokratiyaya belə münasibət onun sosial mənasını və dəyərini səciyyələndirir. «Sərvət yönümü» nöqtə-nəzərinin nümayəndələri demokratiyanı xalq hakimiyyəti sistemi kimi müəyyənləşdirirlər ki, bu da onun etimologiyasını tam əks etdirir.

«Rasional-prosedur» mövqedən çıxış edənlər isə qeyd edirlər ki, bütövlük və mürəkkəblik kəsb edən sosial sistem olmaq etibarilə, cəmiyyətdə hakimiyyətin resurslarının yayılması o dərəcədə miqyaslı xarakterə malikdir ki, sosial qruplardan heç biri rəqibini özünə tabe etdirmək və ya hakimiyyət hegemonluğunu qoruyub saxlamağa qadir olmur. Belə vəziyyətdə situasiyadan daha səmərəli və məqsədyönlü xilas olmaq, yalnız kompromis əldə etməkdən, mövcud funksiya və səlahiyyətlərin qarşılıqlı bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bunlar siyasətin demokratik təşkili mövcudluğunu əks etdirən prosedura və texnologiyalardır. Demokratiyanın mahiyyəti və məzmununun belə dərk edilməsini əsaslandırmağa ilk cəhd edənlərdən biri M.Veber hesab olunur. Bu görkəmli alim öz mülahizələrini plebist idarəetmə konsepsiyasında yürüdür. Veber əsaslandırmağa çalışır ki, demokratiya əslində hökmranlıq «vasitəsi», ümumi «xalq iradəsi» kimi başa düşülməlidir. Vətəndaşlar öz maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə özünün hakimiyyətə və idarəetmə aparatına nəzarət hüququnu ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilən harizmalı liderə

həvalə etməlidir. Veber hesab edirdi ki, ənənəvi liderlik inama, adət və ənənələri gözləməyə əsaslanır. Harizmalı lideri rəhbərin, gələcəyi görünən xüsusi fəvqəltəbii qabiliyyəti doğurur, bürokratik (legitim) liderlik qanuna və hüquq normalara əsaslanır, buna görə də onun təbiətində inam və qanun başlıca yer tutur. Bu fikirdən o belə qənaətə gəlir ki, demokratiya «xalqın etibar etdiyi lideri seçdiyi zaman» həyata keçirilən prosedura və razılığın təzahürüdür. Demokratiyanın proseduralı və prosesual aspektini vurğulayarkən, Veber kütlələrin idarəetmədə iştirakı ideyasını tamamilə rədd edir.

Demokratiya yalnız cəmiyyət həyatının bu və ya digər sferasına aid edilə bilməz, eləcə də özünün hər hansı təzahür formasında nəzərdən keçirilməməlidir. O ancaq xüsusi siyasi və dövlət rejimi, başqa sözlə, hakimiyyətin həyata keçirilməsi metodlarının məcmusu kimi də təzahür edə bilməz. Demokratiya özünün ən müxtəlif keyfiyyətlərində və təzahürlərində nəzərə çarpır.

Xüsusilə dövlətin və ictimai hakimiyyətin subyektinə – xalqa münasibətdə onun iradəsinin, söylərinin, maraqlarının maksimal təzahürü kimi çıxış edir. Bu hakimiyyətin bilavasitə daşıyıcısına – dövlət, partiya və ictimai orqanlara və təşkilatlara münasibətdə onların müvafiq forması və ya təşkilatın prinsipi kimi çıxış edir. Dövlət və ictimai hakimiyyətin həyata keçirilməsi prosesinə münasibətdə demokratiya hökmranlığın müvafiq metod və üsullarının məcmusu kimi səciyyələnir. Nəhayət, hakimiyyətin təzahürü obyektinə – ayrıca vətəndaşa, hüquqi şəxsə, sosial təbəqəyə, qrupa, sinfə, assosiasiya və təşkilata münasibətdə isə demokratiya onların müvafiq statusu, həyat fəaliyyəti rejimi, konstitusiyada möhkəmləndirilən hüquq və azadlığının geniş dairəsi kimi mənalanır. Bu mülahizələrə belə bir məqamı da əlavə etmək lazımdır ki, siyasi və ideoloji plüralizm, çoxpartiyalılıq, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin təsdiqlənməsi, məsələlərin çoxluğun səsi ilə həlli, seçilmə, dövlət orqanlarının dəyişməsi və xalqa hesabat verməsi və xeyli digər cəhətlər demokratiyanın təzahür yolları və vasitələrindəndir (4, s.70-73).

Elmi ədəbiyyatda real demokratiyaya təminat verən obyektiv amillər arasında bunlar nəzərə çatdırılır: maddi, sosial, hüquqi, siyasi, ideoloji və digərləri. Demokratiyanın təminatının obyektiv şəraiti və vasitələri dedikdə yalnız demokratik prinsiplərin, ideyaların, vətəndaşların hüquq və azadlığının elan edilməsi və hüquqi baxımdan möhkəmləndirilməsinin təminatı deyil, eləcə də onların hərtərəfli qorunması və həyata keçirilməsi başa düşülür. Bu məqsədlə tədqiqatçıların çoxu hər şeydən əvvəl, maddi təminatı daha çox dəyərləndirirlər. Belə mövqə demokratik hüquq və azadlıqların şərti qruplaşdırılması aspektində də nəzərə çarpır. Belə ki, tədqiqatçılar hazırkı şəraitdə demokratik dövlət tərəfindən qəbul edilən hüquq və azadlıqları şərti olaraq üç başlıca qrupa ayırırlar:

1. Vətəndaş cəmiyyəti daxilində fərdlərin münasibətlərini müəyyənləşdirən sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlar.

2. siyasi birliklərin üzvü olmaq etibarilə fərdlərin siyasi hüquq və azadlıqlarının təsdiqlənməsi.

3. Fiziki şəxs kimi hər bir insanın şəxsi hüquq və azadlıqları (5, s.130-131).

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, demokratiya bütöv hadisə olmaqla, cəmiyyət həyatının bütün sferalarına nüfuz edir.

Açar sözlər: demokratiya, nəzəriyyə, plüralist, bazar demokratiyası, plebist, nümayəndəli.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гаджиев К.С. Политология. М., 2011.
2. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2009.
3. Спиркин А.Т. Философия. М., 2001.

4. Тимошина Е.В. Записки по законоведению К.П.Победоносцева. //Правоведение. М., 1997, №1.

5. Холодковский К.Т. Демократия и реформы. М., 1996.

Эльнур ГАДЖАЛИЕВ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРИИ ДЕМОКРАТИИ

Резюме

В статье раскрывается понятие демократии и анализируется сущность самых значимых современных теорий и концепций о демократии. Кроме того, предпринимается попытка сравнительного анализа различных моделей к демократии, рассматриваются специфические особенности демократического политического режима.

Ключевые слова: демократия, теория, плюралист, рыночная демократия, плебисцит, представительный.

Elnur HAJALIYEV

MODERN THEORIES OF DEMOCRACY

Summary

In article the concept of democracy is elucidated and the essence of the most significant modern theories and concepts about democracy is analyzed. Besides an attempt of the comparative analysis of various models relating to democracy, is made, specific features of a democratic political regime are considered.

Keywords: democracy, theory, pluralist, market democracy, plebiscite, representative.

Xalid NİYAZOV
doktorant, AMEA İnsan
Hüquqları üzrə ET İnstitutu

**VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA
SIYASİ HAKİMİYYƏTİN VƏ İNFORMASIYA SIYASƏTİNİN
(KİV-LƏRİN TİMSALINDA) ROLU***

Müasir dünyada informasiyanın rolu getdikcə artmaqda, dövlət institutları və ictimai strukturlar arasında kommunikasiya əlaqələri çoxşaxəli xarakter daşımaqdadır. Qeyd olunan kontekstdə kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) siyasətin əsas faktorlarından biri kimi cəmiyyətdə gedən proseslərə təsiri davamlı şəkildə yüksəlir və bu, istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə özünü qabarıq büruzə verir. Sözügedən məqam demokratik siyasi sistemlərin mövcud olduğu şəraitdə özünü daha aydın göstərir. Çünki bu cür sistemlərdə dövlətin informasiya siyasəti vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını özündə ehtiva edir. KİV də bir institut olaraq dövlət tərəfindən müstəqil və kifayət qədər nüfuzlu tərəfdaş olaraq qəbul edilir. Bu halda siyasi həyatın müxtəlif məsələlərinə münasibətdə cəmiyyətin ayrı-ayrı strukturlarının fərqli mövqe tutması sağlam siyasi rəqabətin, dialoq təcrübəsinin əlaməti olaraq qiymətləndirilir.

Dövlət və cəmiyyət arasında normal kommunikasiya əlaqələrinin mövcudluğu həm də solumun siyasi gündəmin formalaşması və ya dəyişməsində yaxından iştirak etməsi ilə dövlətə ciddi təsir vasitəsinin ərsəyə gəlməsinə imkan verir. Bunu nəzərə alaraq elm üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də dövlətin normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi, ictimai fikrin tənzimlənməsi, KİV-in azad fəaliyyət göstərməsinə imkan verən şərait yaratmaq və digər vasitələrlə məqsədyönlü şəkildə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına hansı formada yardım göstərə biləcəyi imkanlarının öyrənilməsidir. Çünki bu, demokratik siyasi sistemin daha möhkəm özlər üzərində təşəkkül tapmasının fundamental əsaslarından biridir.

Digər tərəfdən, bu da birmənalı qəbul edilmiş faktır ki, uğurlu modernizasiyanın keyfiyyət amilinə əsaslanan əsas baza şərtlərindən biri vətəndaş cəmiyyəti, onun güclü siyasi institutlarının mövcudluğudur. Vətəndaş cəmiyyəti deyilərkən elə bir cəmiyyət nəzərdə tutulur ki, onun üzvləri arasında dövlətdən asılı olmayaraq iqtisadi, mədəni, hüquqi, siyasi münasibətlər yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olur. Lakin bu cəmiyyət dövlətlə birgə fəaliyyət göstərir, onunla birlikdə hüquqi, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, mənəvi münasibətlərin tərəqqisində iştirak edir (1, s. 75).

Vətəndaş cəmiyyəti deyilərkən həm də könüllü şəkildə assosiasiya və təşkilatlarda birləşən, özlərini dövlətin birbaşa müdaxiləsindən və özbaşına reqlamentasiyasından müdafiə etmək qabiliyyətində olan fərdlərin birliyi nəzərdə tutulur.

Vətəndaş cəmiyyətinin təyinatı müxtəlif sosial-siyasi, sosiomədəni və ya digər təbəqə, güc, maraqlar arasında birliyin, vahid mövqenin əldə olunmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Dövlətdən asılı olmayaraq, bu cəmiyyət malik olduğu vasitə və sanksiyalarla fərdi ümumi qəbul olunmuş normalara riayət etməyə məcbur edə bilər. Məhz vətəndaş cəmiyyəti institutları ailə, məktəb və könüllülük əsasında yaranan digər birliklər, ittifaqlar kimi belə bir rol oynamaq iqtidarındadırlar (2, s. 606).

Dövlət və vətəndaş münasibətlərində dövlət özü hüquqi münasibətlər qurmaq yolu ilə, yəni vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu ilə nəzarət altına düşür. Beləliklə, dövlətə nəzarət funksiyalarının bir hissəsini vətəndaş cəmiyyəti öz öhdəsinə götürür. Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyəti anlayışı iki səviyyədə öyrənilir: funksional səviyyədə - vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən

* Məqalə siyasi e.ü.f.d. Xaqan Balayev tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

asılı olmayan avtonom bir sfera kimi nəzərdə tutulur. Bu mənada vətəndaş cəmiyyəti əsas etibarilə demokratiya tipli hakimiyyətlə əlaqədərdir. İkinci səviyyədə isə vətəndaş cəmiyyəti liberal, demokratik cəmiyyət kimi qəbul olunur.

Müstəqil ictimai təşkilatlar və hərəkatlar, KIV-in timsalında dövlətə qarşı balanslaşdırıcı güc mərkəzinin ərsəyə gəlməsi isə ictimaiyyətin vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında oynadığı roldur. Məsələn, bu prizmadan yanaşdıqda aydın olur ki, totalitar və avtoritar rejimlərdə vətəndaş cəmiyyəti mümkün deyil. Məsələn, Azərbaycanın da 70 il tərkibində yaşadığı və tarixə ən güclü totalitar dövlətlərdən biri kimi daxil olan SSRİ-də vətəndaşlıq institutu mövcud olsa da, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafından bəhs etmək mümkün deyildi. Çünki burada vətəndaş tam şəkildə dövlətdən asılı vəziyyətdə olduğundan onlar hansısa müstəqil birliklər yarada bilməzdilər. Bütün birliklər tamamilə dövlətin nəzarəti altında olduğundan vətəndaş ictimai həyatın hər hansı bir sahəsi üzrə müstəqil fəaliyyət göstərə bilməzdi. Beləliklə də, cəmiyyətin üzvləri vətəndaşlıq statusuna malik olsalar da, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün heç bir şərait mövcud deyildi.

Lakin SSRİ-nin tarixi zərurət sonucu süquta uğramasından sonra yeni yaranan müstəqil dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda özünü göstərən ictimai yeniliklərdən biri də fəal şəkildə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna start verilməsi olmuşdur. Ötən əsrin son onilliyində yenidən dövlət müstəqilliyini əldə edən Azərbaycanda bu prosesə başlanılması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar o deyirdi: “Biz Azərbaycanda demokratik, müstəqil respublika, vətəndaş cəmiyyəti quraraq sivilizasiyalı cəmiyyət uğrunda mübarizə aparıb, ümumdünyəvi, bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etməliyik. Biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən, əsrlərdən sonra ilk dəfə müstəqilliyini aldıqdan sonra bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilsin. Güman edirəm ki, Azərbaycan xalqının bu barədə həm tarixi, həm də müasir potensialı olduqca böyükdür. Bunların hamısından səmərəli istifadə olunarsa, Azərbaycan həm tam müstəqil demokratik bir dövlət olacaq, həm də bizim cəmiyyətimiz tam demokratik, hüquqi, ümumbəşəri dəyərlər əsasında qurulan demokratik bir cəmiyyət olacaq. Bunun üçün bizim həm elmimiz, həm mədəniyyətimiz, həm tarixi ənənələrimiz, həm də mənbəyimiz olan İslam dini – hamısı birlikdə çox böyük əsas yaradır” (3, s. 9).

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Qərbi demokratiyasına əsaslanan dövlət quruculuğu, Avroatlantik məkana inteqrasiya kontekstində vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinə start vermiş, sürətli tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdur. Bu məqam həm də ölkədə hüquqi dövlət quruculuğunun əsas şərtlərindən biri qismində çıxış etmişdir.

Ümummilli liderin müəllifi olduğu müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında təsbit edilən əsas normalardan biri məhz vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlıdır. Konstitusiyada qeyd olunur ki, demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli sosial və iqtisadi qaydalar əsasında hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq Azərbaycan dövlətinin ali məqsədləridir (4).

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun uğurla reallaşmasının ümdə şərtlərindən biri isə iqtisadi tərəqqi, siyasi sabitlik, hüquqi qaydaların ictimai həyatı tənzimləyən əsas prosedür qismində çıxış etməsidir. Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq göstərilən amillərin uğurlu vəhdəti sayəsində ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu daha geniş vüsət almağa başlamışdır.

Azərbaycanın gənc, müstəqil dövlət kimi demokratik dəyərləri qəbul edərək onların tətbiqi, daha möhkəm özüllər üzərində qərar tutması fonunda atdığı addımlara nəzər yetirdikdə, diqqəti cəlb edən amillərdən biri də vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində dövlətin aparıcı rol oynaması faktının özünü qabarıq şəkildə büruzə verməsidir. Bu mənada dövlətin vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına və inkişafına təsiri, onun xarakterinin müəyyən olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aparılan təhlillər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət tərəfindən vətəndaş təşəbbüsləri sistemləşdirilərək həm Azərbaycanın daxili, həm də həyata keçirdiyi daxili

və xarici siyasətdə milli bir resurs olaraq istifadə edilir. “Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu bugünkü dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Biz iqtisadi uğurlarımızı, Azərbaycanın dinamik inkişafını siyasi islahatlırsız, vətəndaş cəmiyyəti olmadan, daxili ictimai-siyasi proseslərdə fəal vətəndaşların iştirakı olmadan təsəvvür etmirik” (5).

Bu gün ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, onun mexanizmləri dövlətlə sıx təmas yaratmışdır və belə bir situasiya siyasi sistemin sabitliyinin artmasında önəmli rol oynayır. Beynəlxalq əməkdaşlıqda maraqlı bir ölkə kimi Azərbaycan vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda təkcə yerli tərəfdaşlar yox, həm də beynəlxalq partnyorlarla işbirliyinə xüsusi önəm verir. Hazırda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində qabaqcıl Qərb, o cümlədən Avropa təcrübəsi öyrənilərək ölkəmizdə uğurla tətbiq edilir.

Demokratiyanın tərəqqisində bəlli bir məsafə qət etmiş ölkələrin təcrübəsi təsdiq edir ki, cəmiyyət həyatının bütün sferaları, o cümlədən haqqında bəhs edilən vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və tərəqqisi informasiyadan, onun artan rolundan, informasiya texnologiyalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu mənada dövlətin informasiya siyasəti özünü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərən elementlərdən biri kimi göstərir. Eyni zamanda, demokratik quruluşun, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri söz və vicdan azadlığının təmin olunmasından ibarətdir.

Demokratiyanın, siyasi plüralizmin və vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarından hesab olunan söz və məlumat azadlığının başlıca daşıyıcıları isə kütləvi informasiya vasitələridir. KİV-in demokratik meyarlara uyğun şəkildə fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ölkəmizdə zəruri addımlar atılmışdır. Xüsusən də Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 6 avqust 1998-ci il tarixli fərmanı kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst inkişafı, onların cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir edən qüdrətli vasitəyə çevrilməsində, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesində yaxından iştirak etməsində mühüm addım olmuşdur. Eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi və fəaliyyəti üçün qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, optimal hüquqi mühitin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələri sahəsində dövlət siyasətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, media orqanları xalqın maariflənməsində, ümumbəşəri ideyaların təbliğində, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda qüdrətli vasitəyə çevrilsin, demokratiya, aşkarlıq və ədalətin təntənəsinə xidmət etsin. Hazırda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində media orqanları da yaxından iştirak edirlər. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti daim inkişafda olan bir mexanizm olduğundan Azərbaycanda da onun daim yeniləşməsi və yeni keyfiyyət çalarları ilə zənginləşməsi, medianın isə bu prosesdə fəal rol alması təbii amil kimi qiymətləndirilir.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas aparıcı institutlarından biri məhz müstəqil KİV-dir. Çünki KİV siyasi, iqtisadi, həm də vacib sosial funksiyaları həyata keçirir. İqtisadi baxımdan KİV iqtisadi sektor hesab oluna bilər. Yəni, mediaşirkətlər insanları işə qəbul edir, onlara məvəcib verir, məhsul və xidmətləri alır, satır, vergi ödəyir. Həmçinin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində çox vacib segment sayılan reklamçı funksiyasını yerinə yetirərək, alıcı ilə satıcı arasında “korporativ əlaqələr” yaradır.

Sosial baxımdan KİV cəmiyyətə və bu cəmiyyətin üzvü olan fərdə gündəlik həyatında vacib olan çoxsaylı informasiyalar ötürür. Müasir insanın sosiallaşmasında yenə də KİV önəmli funksiya yerinə yetirir. KİV-in təsirindən danışarkən psixoloqlar burada əxlaqi, istiqamətverici, idraki və hətta fiziki təsirlərdən belə bəhs edirlər (6, s. 41-45).

Nəticə etibarilə demək olar ki, KİV cəmiyyətin, onun üzvlərinin reallıqla bağlı davranış və baxışlarını dəyişmək iqtidarındadır. Jurnalistika tədqiqatçıları artıq belə qənaətə gəlirlər ki, müasir KİV-in başlıca funksiyası demokratikləşmə və bazar münasibətlərinə əsaslanan, vətəndaş

cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən tərzdə insanlarda sosial-psixoloji keyfiyyətlərin aşılması məqsədilə ictimai şüurun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir (7, s. 86).

Vətəndaş cəmiyyətinin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi kontekstində isə müasir jurnalistikanın yeni istiqaməti – vətəndaş jurnalistikası yaranmışdır. Onun nəzəri əsaslarını isə mətubatin sosial məsuliyyət nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyəsinin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, demokratik sistemdə imtiyazlı vəziyyətdə olan mətbuat cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımağa borcludur (8). Vətəndaş jurnalistikasının bütün layihələrində iki ideya daima özünü təkrarlayır: vətəndaşları cəmiyyətin həyatında fəal iştiraka çağırmaq və onları cəmiyyətdə gedən proseslərə təsir göstərmək imkanında olduqlarına inandırmaq (9, s. 278-279).

Bu konsepsiya çərçivəsində jurnalistlər təkcə problemləri göstərmirlər; həm də həmin problemləri birlikdə həll etmək təklifi ilə çıxış edirlər. Bunun üçün isə üç yol mövcuddur:

- birinci yol müzakirələrdir. Bu o zaman baş verir ki, hansısa problemə ictimai fikri yönəltmək lazım gəlir.

- ikincisi, ictimai fikrin həmin problem üzərində köklənməsidir. Bu zaman vətəndaşlar həmin problemin iştirakına dəvət olunurlar.

- üçüncüsü təşkilatçılıqdır. Belə vəziyyətdə bu və ya digər layihələrin həyata keçirilməsi üçün vətəndaşların birliyi formalaşır.

Göstərilən yollar həm də məşhur “kollektiv təbliqatçı, təşkilatçı və təşviqatçı” triadasını xatırladır.

Hazırda vətəndaş jurnalistikasının inkişafına internetin tərəqqisi daha böyük töhfələr verməyə başlamışdır. Xüsusilə də Facebook, Twitter və digər sosial şəbəkələr vətəndaş jurnalistikasını daha aktiv vəziyyətə gətirmişdir. Azərbaycanda bunun çoxsaylı nümunələrini görmək mümkündür. Ölkəmizdə daha çox populyar olan Facebook sosial şəbəkəsinin hazırda 1 milyondan çox istifadəçisi vardır. Burada bəzən informasiyanın yayılma və daha çox auditoriyaya ünvanlanması ənənəvi media vasitələrini, o cümlədən televiziya və radionu belə qabaqlayır. Digər tərəfdən, sosial şəbəkələrdə yayılan informasiyalara, qaldırılan problemlərə vətəndaşlar çox asanlıqla münasibət bildirir, onların kollektiv müzakirəsi həyata keçirilir (**Şəkil 1**).

Sosial şəbəkələr bu yolla faktiki şəkildə vətəndaşların virtual birliyini yaradırlar. Lakin istər beynəlxalq, istərsə də müasir Azərbaycan təcrübəsindən yanaşdıqda sosial şəbəkələrdə yayılan informasiyalarla bağlı heç də həmişə sosial məsuliyyətin gözlənilmədiyi aydın nəzərə çarpır. Bunu bəzən həmin şəbəkələrdə yayılan zərərli informasiyalar, təhlükəli çağırışlar və onların ətrafında qurulan müzakirələr də təsdiq edir. Lakin istənilən halda bir məsələ tam dəqiqdir ki, internet və sosial şəbəkələr vətəndaş jurnalistikasının inkişafını getdikcə daha da sürətləndirir, onun auditoriyasını durmadan genişləndirir. Bütün bunlar öz növbəsində vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını, onun ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və digər proseslərdə daha yaxından iştirakını şərtləndirir.

Jurnalist marağının əsas predmeti bu və ya digər dərəcədə müəyyən sayda insanların marağına toxunan problemdir. Bu fonda təbii olaraq jurnalistin mövqeyindən çox şey asılıdır və bu mövqeyə çoxsaylı faktorlar, o cümlədən iqtisadi amillər təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində medianın cəmiyyətdə oynadığı rola, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinə təsir göstərir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycanda medianın bir neçə növünü ayırmaq mümkündür. Burada ilk növbədə dövlət orqanları tərəfindən təsis olunan və daha çox dövlətin maraqları çərçivəsində fəaliyyət göstərən KİV-i qeyd etmək lazım gəlir.

Hazırda ölkədə dövlət tərəfindən təsis olunan və ya səhmlərinin əsas hissəsi dövlətə məxsus media orqanları fəaliyyət göstərir. Onların sırasında Milli Məclisin orqanı sayılan “Azərbaycan” qəzeti, təsisçisi Azərbaycan Prezidenti Administrasiyasının İşlər İdarəsi olan “Respublika”, “Bakinskiy raboçiy” və “Xalq qəzeti”ni, həmçinin Azərbaycan Dövlət Televiziyası Qapalı Səhmdar Cəmiyyətini göstərmək mümkündür. Bundan başqa müxtəlif dövlət strukturları, o cümlədən nazirliklər tərəfindən təsis edilən sahəvi mətbu orqanlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Müasir Azərbaycan reallığında həm də bu və ya digər siyasi partiyalar tərəfindən təsis edilən, onların maraqlarını qoruyan media orqanlarına rast gəlmək mümkündür. Biznes-media da KİV-in aparıcı növləri sırasında yer alır. Ölkəmizdə sırf buistiqamətdə fəaliyyət göstərən media orqanları, məsələn, “Birja”, “Super Market” kimi qəzetlər mövcuddur (**Şəkil 2**).

Say və oxucu, tamaşaçı, dinləyici kontingentinə görə ölkədə həm də çoxsaylı müstəqil media orqanları fəaliyyət göstərirlər. Medianın bu növü dövlət və ya özəl şirkətlərin büdcəsindən maliyyələşdirilmir. Onlar özləri bir biznes subyekti kimi çıxış edirlər və fəaliyyətlərinin davam etdirmək üçün qəzetin tirajından, satışından, eləcə də reklamvericilərdən birbaşa asılıdırlar. Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan çoxsaylı informasiya internet portallarının böyük əksəriyyəti də müstəqil media orqanları sırasına şamil oluna bilər.

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında qeyd edilən media subyektləri özünəməxsus rol oynayırlar. Məsələn, dövlət və ya onun hansısa strukturu tərəfindən maliyyələşdirilən KİV bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də hadisələrin gedişinə, proseslərin qiymətləndirilməsinə daha çox dövlət, hakimiyyət maraqlarının qorunması prizmasından yanaşır. Lakin bu, o demək deyil ki, onlar vətəndaş cəmiyyətinə xidmət etmirlər. Burada söhbət, sadəcə, ondan gedir ki, vətəndaş cəmiyyəti bu tip media vasitələri üzərində hansısa ciddi təsir mexanizminə malik olmur. Lakin demokratik inkişaf yolunu seçən bir ölkə kimi çoxsaylı müstəqil media orqanlarının yaradılmasına imkan verməklə Azərbaycan dövləti ictimaiyyətin, vətəndaş cəmiyyətinin mövqeyinin belə KİV-də əks olunmasına da tam şərait yaratmışdır. Xüsusən də, İctimai Televiziyanın yaradılması bu istiqamətdə atılan ən uğurlu addımlardan biri sayıla bilər.

Müstəqil media orqanları, məsələn, ANS, Azad Azərbaycan, Lider, Space, Xəzər televiziya-ları, eyni adlı radiolar, həmçinin, çoxsaylı qəzet və jurnallar (“Exo”, “Ayna”, “525-ci qəzet”, “Kaspi”, “Eksperss”, “Mövqe”, “Olaylar”, “Səs” və digərləri), internet resursları cəmiyyətdə bütün mövqələrin spektrini yaradır, fərqli baxışları əks etdirir, sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni po-tensialın inkişaf etdirilməsinə birbaşa təsir göstərir, insanların dünyagörüşünün, hadisələrə baxışlarının formalaşmasında önəmli rol oynayırlar. Ancaq belə vəziyyətdə insanlar, vətəndaş cəmiyyətləri özləri də KİV-ə təsir göstərirlər, onların fəaliyyətlərini nəzarətdə saxlayırlar. Bu, ilk növbədə o yolla baş verir ki, bu cür KİV-lərin öz fəaliyyətlərini davam etdirməsi məhz oxucu sayından, tamaşaçı, dinləyici kontingentindən asılıdır. Bunlar jurnalistlərin, onların çalışdıqları media orqanlarının fəaliyyətinə təsir göstərir. İ.Dzyaloşinskiy müasir jurnalistlərin fəaliyyə-tinin dörd istiqamətini ayırır: insanların şüur və davranışının idarə olunması, neytral şəkildə məlumatın çatdırılması, auditoriya qarşısında dayanan problemlərin qabardılması və onların həlli yollarını tapmaq cəhdləri və nəhayət, sadəcə pul qazanmaq (10, s. 33-34).

Bir sıra müasir tədqiqatçılar isə bildirirlər ki, KİV-in ictimaiyyətə əsas təsiri və missiyası ondan ibarətdir ki, insanlara nə barədə fikirləşməyin lazım olduğu göstərilsin. Bu mənada “yeni jurnalistika” adlanan kommunitarizm daha çox diqqət cəlb edir. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, redaksiya siyasəti vətəndaş cəmiyyətinin məqsədlərinə tabe olmalıdır. Sosial məsuliyyət məsə-ləsinə yanaşma baxımından onların mövqələri Hatçinsin nəzəriyyəsinə yaxındır. Hatçins hesab edir ki, jurnalistika insanlara redaksiyaqərarlarının qəbulunda imkan verəcəyi təqdirdə daha dem-okratik olardı. Hazırda bu təcrübədən ABŞ-da, Avropada bəzi redaksiyalar istifadə etməyə çalışır-lar. Lakin onun geniş yayıldığını söyləmək hələ tezdir. Azərbaycanda isə analoji təcrübədən isti-fadəyə hələlik hər hansı bir redaksiyada rast gəlinmir. Ancaq perspektivdə onun ölkəmizdə tətbiqi tamamilə mümkün hesab edilir. Bunun üçün media vasitələrinin vətəndaş cəmiyyəti ilə daha sıx təmasda olması zəruri şərtlərdən biri kimi çıxış edir.

Aydındır ki, müasir Azərbaycan üçün informasiya siyasəti sferasında əsas vəzifələrdən biri məhz vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, dövlət və cəmiyyət, hakimiyyət və xalq arasında konstruktiv dialoqun qurulmasına nail olmaqdır. Bu, həqiqi demokratik siyasi sistemin formalaşmasının başlıca məqsədləri sırasında daxildir, hakimiyyət orqanlarının və dövlət idarəçilik sisteminin vətəndaş üçün açıq olmasının mühüm şərtlərindəndir.

Hakimiyyət qeyd olunan istiqamətdə istənilən nəticəni əldə edə bilmək üçün kifayət qədər vacib sayılan informasiya kimi resursdan maksimal dərəcədə səmərəli şəkildə faydalanmalıdır. Çünki informasiya təkə uğurlu modernizasiya üçün uğurlu vasitə deyil, eyni zamanda dövlətin cəmiyyətə vacib təsir vasitələrindən biridir. Bu fonda müasir Qərb təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın görmək olur ki, KİV-ə sərmayə yatıran iş adamları təkə kommersiya gəlirləri yox, həm də müəyyən siyasi məqsədlərə çatmaq niyyəti güdürlər.

Azərbaycanda da son illərdə hakimiyyət və vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə sahəsində mühüm irəliləyişlər nəzərə çarpır. Məsələn, siyasi hakimiyyət təmsilçiləri vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri, bu sektorda fəaliyyət göstərən müxtəlif qurumlarla daha sıx təmaslar yaradır, onların rəy və təkliflərini praktik fəaliyyət vaxtı nəzər alırlar. Bu proses özü isə Azərbaycan KİV-nin informasiya proqramlarının məzmununu təşkil edən əsas məqamlardan birinə çevrilir. Ancaq istər dövlət, istərsə də özəl, müstəqil media vasitələrində qeyd edilən prosesin geniş analizinə nadir hallarda rast gəlinir. Halbuki, dövlət-KİV-vətəndaş cəmiyyəti “triada”sı arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi, dərinləşdirilməsi üçün belə analizlərə, çıxarılan vacib nəticələrə böyük ehtiyac var. Xüsusən də auditoriyasının genişliyi baxımından telekanallarda bu məzmununda analitik verilişlərin hazırlanaraq efirə verilməsi olduqca mühümdür.

Vətəndaş cəmiyyəti həm də informasiya baxımından yüksək səviyyədə təmin olunmuş cəmiyyət olaraq dəyərləndirilir. Belə bir informasiyalı cəmiyyətin vətəndaşı özünü cəmiyyətin ayrılmaz parçası, problemlərini isə ictimai problem olaraq qəbul edir. Azərbaycanda informasiya istehlakının miqyas və həcmi nəzərə alındıqda, ölkəmizdə artıq informasiyalı cəmiyyətin formalaşmaqda olduğunu söyləmək mümkündür.

Obyektiv səbəb və şərait üzündən hakimiyyət dövlət idarəçiliyinin çoxfunksiyalı kompleks vəzifələrindən biri kimi informasiya siyasətini formalaşdırmaqla yanaşı, onun həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır. Hazırda Azərbaycanda hakimiyyət tərəfindən cəmiyyətə informasiya xidmətinin göstərilməsi mexanizminin getdikcə təkmilləşdirilməsi, bunun qabaqcıl Qərb ölkələrinin təcrübəsinə uyğunlaşdırılması prosesinin getməsi müşahidə edilir. Qeyd edilənlərə rəvac verən əsas amillərdən biri müasir informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqidir. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ilin “İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq olunması barədə sərəncam imzalamışdır. Bu planda qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri də informasiya cəmiyyətinin yaradılması və insan potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə müxtəlif dövlət strukturları tərəfindən müxtəlif sahələri əhatə edən 26 tədbirin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (11).

Mövcud şəraitdə isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, xüsusən, internetin intensiv və sürətli inkişafı, geniş tətbiqi nəticəsində cəmiyyətin bütün sferalarında köklü dəyişikliklər baş verməkdədir. İKT-nin tətbiqi və təsiri nəticəsində ciddi dəyişikliyə məruz qalan jurnalistika informasiya cəmiyyəti şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Özü də o kontekstdə ki, biliklərin rolunun, informasiya sektorunda çalışanların sayının, ümumi daxili məhsulun tərkibində informasiya sektorunun payının artması, radio, televiziya, telefon, internet, ənənəvi və elektron mətbuatın təsiri nəticəsində cəmiyyətin informasiyalaşması geniş vüsət alır. Bu baxımdan, kütləvi informasiya vasitələri müasir cəmiyyətdə ilkin informasiya istehsalçısı kimi daha mühüm yer tutmaqla, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında xüsusi rol oynamaqdadır.

Qabaqcıl Qərb ölkələrində olduğu kimi, hazırda Azərbaycanda müasir cəmiyyətin həyat fəaliyyəti siyasi, sosial institutların, ayrı-ayrı vətəndaşların biri-birlərinə çoxtərəfli informasiya təsiri əsasında qurulmaqdadır. Bu gün ön plana informasiya çıxır, elm bilavasitə istehsal gücünə çevrilir. Yekun nəticədə məhz çoxtərəfli informasiya təsiri müasir cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edən kapitalın, texnologiyanın irəliyə doğru inkişafını təmin edir. Cəmiyyətin informasiyalaşması isə özünü sırf texnoloji deyil, mahiyyəti etibarilə dərin sosial proses olaraq göstərir. Burada yenə media vasitələrinin üzərinə böyük vəzifə düşür. İlk növbədə ona görə ki, media vasitələri

hakimiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı cəmiyyətin məlumatlandırılması və onun fəaliyyətinə cəmiyyətin münasibətinin çatdırılması vasitəsi kimi mühüm sosial institut statusuna yüksəlmişdir.

Lakin İKT-nin, o cümlədən internetin təsiri nəticəsində KİV-in bir neçə istiqamətdə transformasiyası baş verir. “Birinci istiqamət rəqəmsallaşmadır. Yəni informasiyanın bütün ları - mətn, qrafik, audio, video rəqəmsal formaya keçir. Bunun nəticəsində internet xüsusi informasiya-kommunikasiya mühitinə çevrilir, istənilən formada olan media məhsulunu istənilən məkana sürətli və məhdudiyyətsiz ötürmə imkanı yaranır. KİV-in transformasiyasının ikinci istiqaməti konvergensiyadır. KİV-in transformasiyasının üçüncü istiqaməti qloballaşmadır (Şəkil 3).

Bu istiqamətdə baş verən transformasiya prosesinin əsas mahiyyəti KİV sahəsində ümumdünya miqyasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi, istənilən media orqanının dünyanın hər bir nöqtəsində əlyətərli olmasıdır” (12).

Bu xüsusiyyətlər vətəndaş cəmiyyətinin üzvlərinin fəaliyyət göstərdiyi coğrafi məkanın sərhədlərinin KİV vasitəsilə daha da genişlənməsinə imkan yaradır. Yəni də müasir Azərbaycan reallığına nəzər salmaqla bunun konkret nümunələrini görmək mümkündür. Məsələn, bu gün Azərbaycan sərhədlərindən kənarada olan şəxs ölkədə üzvü olduğu vətəndaş cəmiyyəti, onun fəaliyyət istiqamətləri barədə KİV, xüsusən də internet resursları vasitəsilə qısa zaman kəsiyində məlumat əldə edə bilər. Belə şəraitdə KİV və internet vasitəsilə şəxs vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə dair öz baxışlarını, fikir və mövqeyini ortaya qoya bilər. Bununla o, virtual şəkildə olsa belə, vətəndaş cəmiyyətinin işində iştirak edir.

Azərbaycan hakimiyyəti üçün informasiya siyasəti vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsinin vasitə və formalarından biridir. Bu zaman diqqət yetirilən önəmli məqamlardan biri də informasiya siyasətinin demokratikləşmənin təzahür formalarından biri kimi milli ideyaya bağlılığının qorunması, milli solumun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsidir. Çünki məsələyə ümumi kontekstdə yanaşdıqda aydın olur ki, demokratiya özü müasir şərtlərlə Azərbaycan milli ideyasının mühüm komponentinə çevrilmişdir. Burada əsas diqqət həm də solumun sosial təşkilinin mühüm ünsürü və demokratiyanın tərkib strukturu olan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasına yönəlidir.

Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev qeyd edir: “Azərbaycan üçün vətəndaş cəmiyyəti – bütün sosial və etnik qrupların sülh şəraitində birgə yaşadığı, özlərini ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşları hiss etdikləri, dövlətin iqtisadi və siyasi inkişafında, bütün millətlərin nümayəndələrinin birgə həyat mühitinin daima mənəvi və psixoloji cəhətdən yenilənməsində dərinədən maraqlı olan sosial mühitdir. Bu halda, müasir dövrdə milli ideyaların vətəndaş cəmiyyətinin maraqları nəzərə almadan reallaşdırılması heç bir perspektivə malik deyil” (13).

Azərbaycanda milli ideya ona görə zəngindir ki, vətəndaş özünü dövlətin bir hissəsi kimi hiss edir, özündə yeni islahatların həyata keçirilməsi üçün güc tapır. Elə bu da onun dövlətlə təmasını artırır və bu təmasın formalaşmasına media orqanları böyük töhfə verirlər. Lakin bütün bu proseslərin təhlükəsiz şəraitdə cərəyan etməsi üçün informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması vacib şərt kimi çıxış edir. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində ölkənin milli maraqlarından irəli gələn vəzifələri isə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- birincisi, milli informasiya vasitələri ilə vətəndaşları ölkə daxilində və xarici aləmdə baş verən hadisələr haqqında operativ, obyektiv və dolğun məlumatlarla təmin etmək;
- ikincisi, ölkə vətəndaşlarının və beynəlxalq dairələrin milli dövlət informasiya vasitələrinə və resurslarına sərbəst çıxışını təmin və təşviq etməklə dövlət qurumlarının fəaliyyəti və dövlətin yürütdüyü siyasət haqqında obyektiv məlumatları ictimai fikrə düzgün çatdırmaq;
- üçüncüsü, cəmiyyət və keyfiyyət baxımından milli informasiya vasitələrini, elektron və media qurumlarını, onların istifadə etdiyi texnologiyaları müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirmək, daxili bazarın tələbatını maksimum ödəmək, ölkənin vahid informasiya məkanına daxil olan bütün infrastrukturunu təkmilləşdirmək;

- dördüncüsü, milli səviyyədə mühafizə olunan informasiya ehtiyatlarına qanunsuz daxilolmaların qarşısını almaq, informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək” (14).

Hazırda informasiya təhlükəsizliyi sahəsində səmərəli nəticələr əldə etmək məqsədilə dövlət tərəfindən məqsədyönlü siyasət həyata keçirilir, informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin əsas tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilir (**Şəkil 4**).

Bu gün Azərbaycanın sosial inkişafının əsas məqsədlərindən biri açıq informasiya cəmiyyətinin qurulmasıdır. Sözügedən istiqamətdə son illərdə genişmiqyaslı işlər görülür və nəticə etibarlı ilə açıq informasiya cəmiyyəti Azərbaycanda təşəkkül tapmaqdadır. Bu kontekstdə sosial və siyasi proseslərə gətirdikcə daha çox insan cəlb edilir və KİV hadisələrin qeyd olunan istiqamətdə inkişafına böyük töhfələr verir. Məsələyə beynəlxalq miqyasda yanaşdıqda demək olar ki, bu hal Azərbaycanın Avroatlantik məkana inteqrasiya prosesini daha da sürətləndirir, qloballaşma prosesinə ölkəmizi daha intensiv formada cəlb edir, beynəlxalq informasiya mübadiləsinə zəmin yaradır.

İstənilən halda isə aydın görünür ki, informasiya siyasəti müasir cəmiyyətin sosial strukturuna söykənir. Bu zaman təbii olaraq informasiyanın toplanması, emalı və yayılmasına görə məsuliyyət daşıyan əsas institut kimi KİV-in rolu aktivləşir. Müasir KİV-in texnoloji imkanları isə təkcə sosial reallıqları əks etdirməyə imkan vermir, eyni zamanda medianın bu reallıqların yaradılmasının fəal iştirakçısı olmasını təmin edir. Vətəndaş cəmiyyətinin üfqi strukturu isə KİV-in məhsulu olan informasiyanın daha sürətlə yayılmasına rəvac verir. Müasir dünya və Azərbaycan reallığı birmənalı şəkildə sübuta yetirmişdir ki, KİV vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının əsas dayaqlarından və iştirakçılarından biridir.

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, informasiya siyasəti, siyasi hakimiyyət, vətəndaş jurnalistikası, milli ideya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Политология: энциклопедический словарь. Общ. ред. и сост. Ю.И.Аверьянов, М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993, 431с.
2. Гаджиев К.С. Политическая философия. Отд-ние экон. РАН; науч.-ред. совет изд-ва «Экономика», М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999, 606 с.
3. «Heydər Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir» (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraciətlər, fərmanlar), 1-ci cild. Bakı: Azərneşr, 1997, 606 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <http://az.wikisource.org/wiki/>
5. «Vətəndaş Cəmiyyətinin möhkəmləndirilməsində QHT-hökumət dialogu» Forumu. Azərbaycan Prezident Administrasiyasının ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Nəsenovun çıxışından, 02 iyul 2012.
6. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. СПб.: прайм ЕВРОЗНАК, 2001, 448 с.
7. Ворошилов В.В. Журналистика, Учебник. Европ.ин-т экспертов, СПб: Изд-во В.А.Михайлова, 1999, 643 с.
8. Питерсон Т., Сиберт Ф., Шрамм У. Четыре теории прессы. М.: Нац. ин-т прессы, «Вагриус», 1998, 223 с.
9. Роль прессы в формировании в России гражданского общества. М.: Институт гуманитарных коммуникаций, 1999, 296 с.
10. Дзялошинский И.М. Редакционная политика как фактор успешной деятельности СМИ, М.: Союз распространителей печатной продукции, 2000.

11. Prezident İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ilin «İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları ili» elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı»nın təsdiq olunması barədə Sərəncamı, 30 mart 2013.

12. «Respublika» qəzeti, 15 noyabr 2012.

13. Газета «Бакинский рабочий», 16 ноябрь 2011.

14. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasını milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti, Letterpress, 2011, 440 s.

Халид НИЯЗОВ

**РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ВЛАСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
(НА ПРИМЕРЕ СМИ)**

Резюме

В статье рассматривается роль основных атрибутов демократии, политического плюрализма и гражданского общества, свободы слова и печати в формировании гражданского общества, основными носителями которых являются СМИ. Отмечается, что в конце прошлого столетия после обретения Азербайджаном независимости, страна активно приступила к построению гражданского общества. Этот процесс является приоритетным для государственной политики и по сей день. Затрагивая политические, экономические, а также социальные функции независимых СМИ, являющихся одними из ведущих институтов гражданского общества, автор анализирует факторы, которые влияют на развитие нового направления современной журналистики - гражданской журналистики рассматривает ее характерные особенности.

Ключевые слова: гражданин, общество, информационная политика, политическое государство, гражданская журналистика, национальная идея.

Khalid NIYAZOV

**THE ROLE OF INFORMATION POLICY AND POLITICAL
POWER IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY
(ON THE CASE OF MM)**

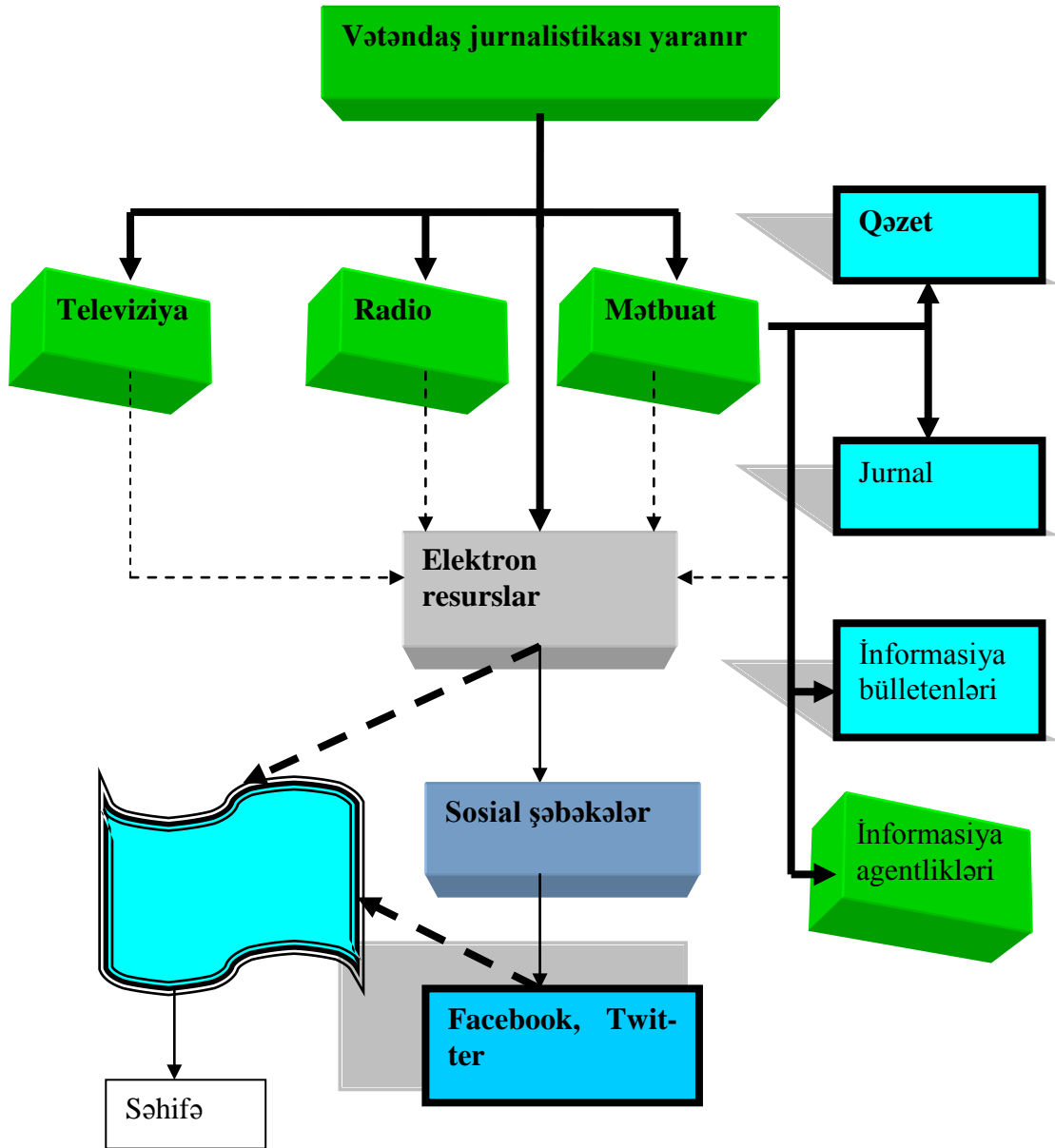
Summary

The article describes the role of the main attributes of democracy, political pluralism and civil society, freedom of speech and the press in shaping civil society, main carriers of which are the media. It is noted that at the end of the last century, after Azerbaijan gained its independence, the country has actively begun construction of a civil society, and this process is still a priority for state policy. The author, touching upon the political, economic and social functions of the independent media, which is one of the leading institutions of civil society, analyses the factors influencing on the development of a new trend in modern journalism - civil journalism, and its characteristic features.

Keywords: citizen, society, information policy, political state, civil journalism, national idea.

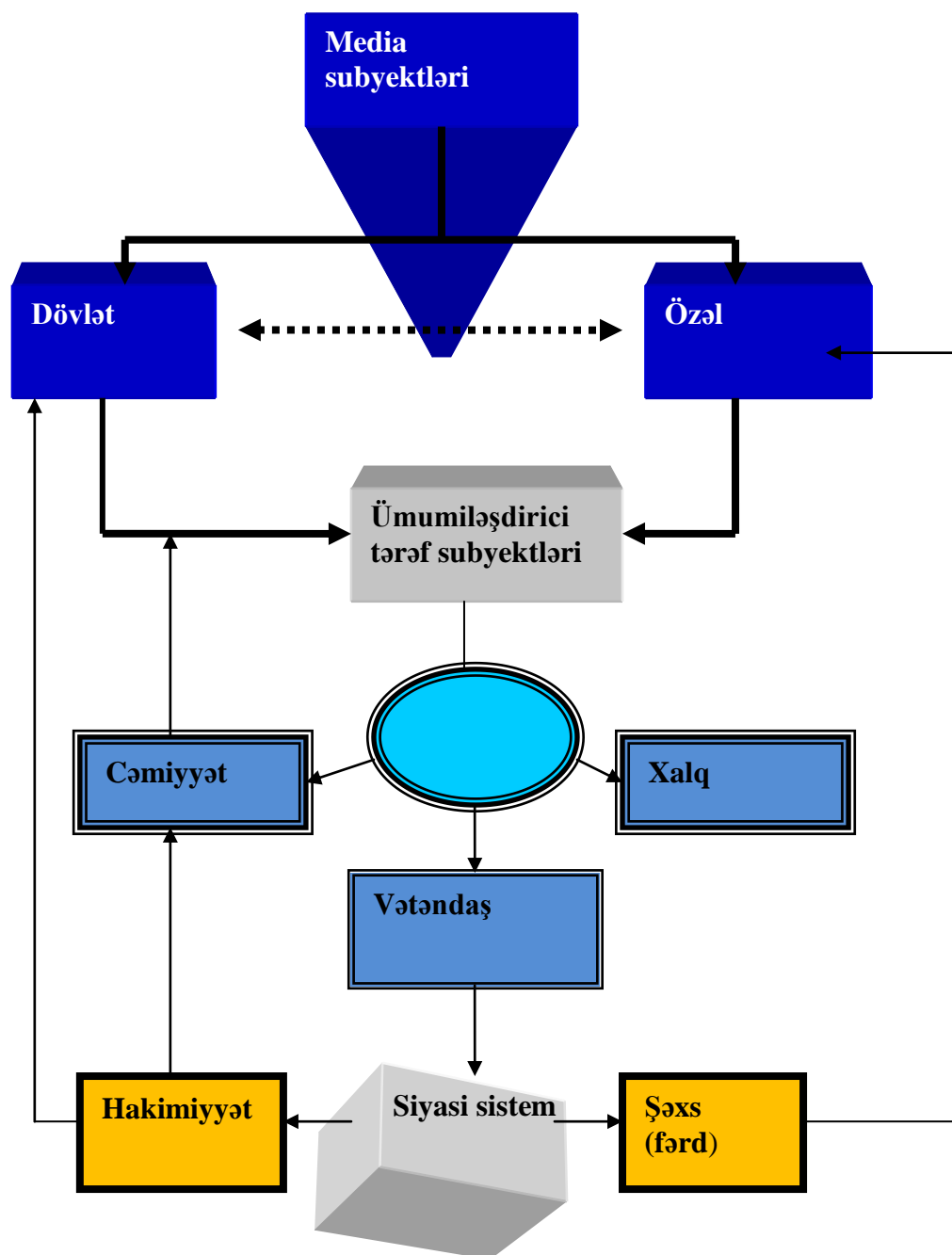
Şək. 1

Vətəndaş jurnalistikasının yaranmasında istifadə olunan vasitələri əks etdirən sxem

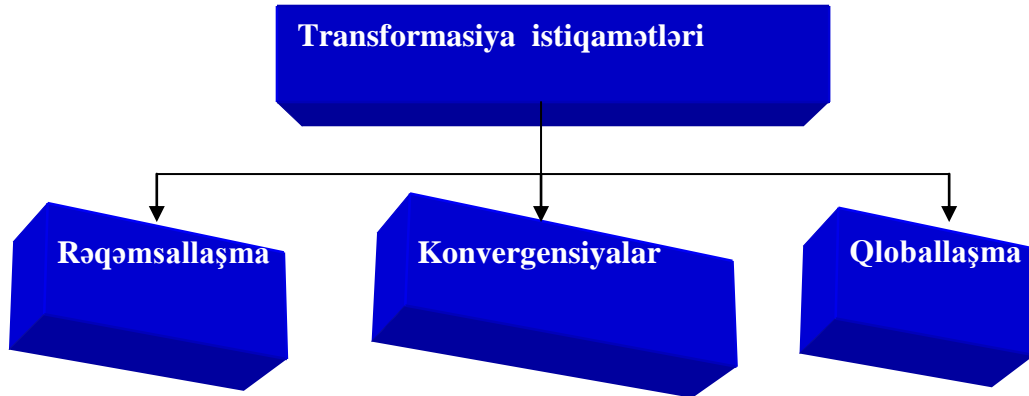
Şək. 2

Media vasitələrinin mənsubiyyətini əks etdirən sxem

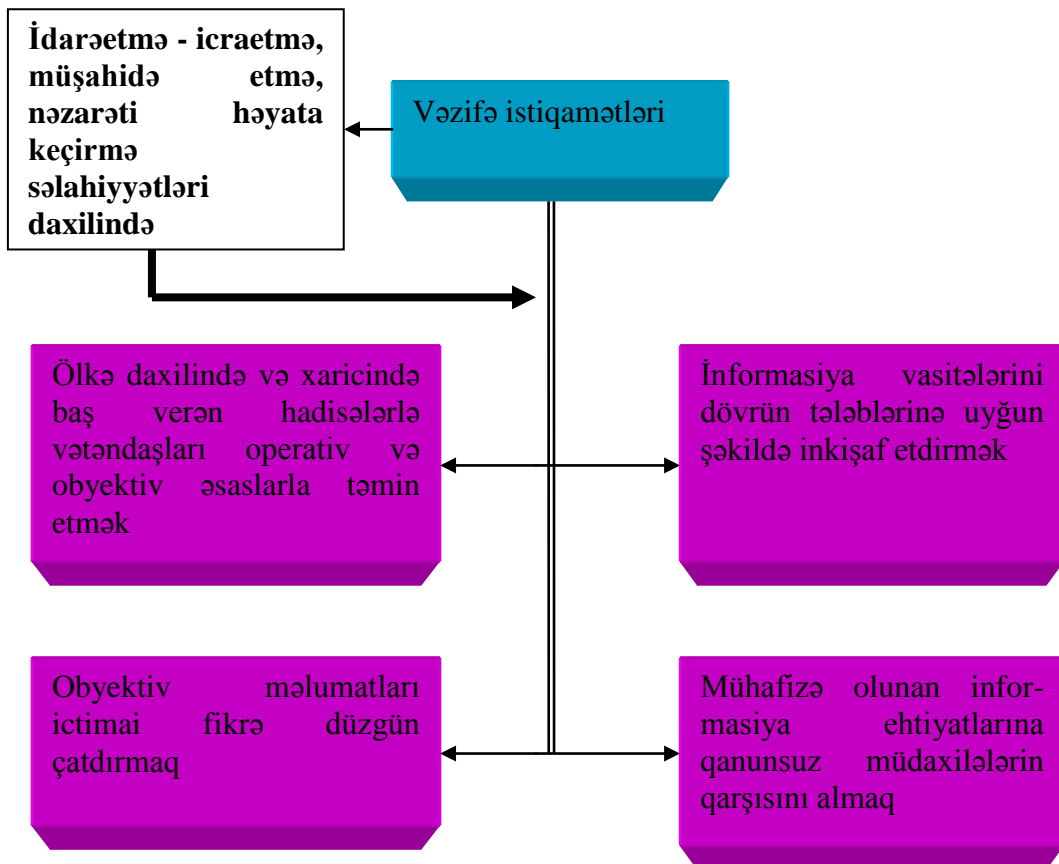
Şək. 3

KİV-in transformasiya istiqamətlərini əks etdirən sxem

Şəkil – 4

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində ölkənin milli maraqlarından irəli gələn vəzifələri

Ülkər ƏLİYEVƏ
doktorant, AMEA FHI

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ BAKI NEFTİ*

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində artıq neftin strateji əhəmiyyəti böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Digər tərəfdən bu dövrdə bəzi ölkələrdə belə bir fakir də dolaşmaqda idi ki, dünya neftsiz qala bilər, çünki neftə olan tələbat günü-gündən sürətlə artmaqda idi. 1914-1920-ci illər ərzində təkcə Amerikada qeydiyyatda alınmış motorlu nəqliyyat vasitələrinin sayı beş dəfə artmışdı (1, s. 232). Neftə tələbatın bu qədər sürətlə artımı dünya ölkələrini, xüsusilə də ərazisində neft olmayan böyük ölkələri çox böyük bir vəchlə neft axtarışına sövq etmişdi. Bu ölkələr neftə sahib olmaq uğrunda bütün vasitələrdən istifadə etməyə hazır idilər. Məhz bu səbəbdən də 1918-ci ildə Bakı nefti ilə bir-birinin ardınca bir sıra ölkələr və ələlxüsus ruslar, almanlar, ingilislər, türklər və italyanlar yaxından maraqlanırdılar. Azərbaycanlıların öz müstəqil dövlətini – Şərqdə ilk demokratik müsəlman dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmağa çalışdıqları bir vaxtda Bakı böyük dövlətlərin mübarizə meydanına çevrilmişdi və bu baxımdan ruslar birincilər sırasında idi.

Artıq 1918-ci ildə Xəzər sahilində yerləşən Bakının neft strukturları həm Almaniya, həm də İngiltərə tərəfindən intensiv hərbi-siyasi fəaliyyətlərin obyektinə çevrilmişdi. Bir neçə həftə ərzində isə Böyük Britaniya buranı işğal etməklə, Almaniyanı onun üçün ciddi və həyati əhəmiyyətli olan neft uğrunda gedən mübarizə meydanından sıxışdırırdı. 1918-ci ilin avqust ayında baş verən bu hadisə Almaniya üçün Bakı nefti uğrunda gedən və heç zaman səngimək bilməyən mübarizə meydanında sonuncu zərbə oldu. Məlum oldu ki, neft artıq geosiyasi didişmələrin mərkəzində yerləşir (2, s. 22-23).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə beynəlxalq arenada neft mənbələrini ələ keçirtmək uğrunda Böyük Britaniyanın böyük təcrübəyə malik dövlət strukturları və transmilli şirkətləri fəaliyyət göstərirdilər. Bu dövlət strukturları sırasında İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyini və neft sahəsində zəngin təcrübə qazanmış şirkətləri göstərmək olar. Dünya neft strukturlarını ələ keçirtməkdə qeyd olunan bu strukturlar vahid mövqe və cəbhədən çıxış edir və bir mərkəzdən də idarə olunurdular. Hal-hazırda da bu proses davam etməkdədir. Dünya nefti uğrunda mərkəzləşmiş qaydada gedən belə mübarizə, başqa ölkələrin neft uğrunda siyasətində müşahidə olunmayıb və yalnız istisna olaraq, o dövrdəki bolşevik Rusiyasını göstərmək olar. İngiltərəBirinci Dünya müharibəsində qalib gəldikdən sonra, əlbəttə ki, bu qalibliyin əsas səbəbi neft idi, onlar bütün güclərini səfərbər etdilər ki, dünyada olan əsas neft mənbələrinə sahib olsunlar. Bu işdə ingilis neft şirkətləri dövlətdən daima ciddi və zəruri dəstək alırdı. Bununla yanaşı, bir çox hallarda hökumət müxtəlif yollarla məsələyə müdaxilə edir və bu məqsədlə diplomatik kanallardan təsir etmək mexanizmi işə düşürdü.

Rusiyada kapitalizmin inkişafında Bakı neftinin rolu mühüm idi. Bu dövrdə Bakı Rusiyanın əksər sənaye sahələri və bütün dəmir yolu şəbəkəsinin “mühərriki” olduğu kimi, həm də kifayət qədər mühüm ticarət və sənaye mərkəzinə çevrilmişdi. Bütün bunlar əlbəttə ki, neftin sayəsində idi. Eyni zamanda Bakı öz geosiyasi mövqeyi ilə də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bakı Rusiya ilə İrani, İranla Türkiyəni, Rusiya ilə Qafqazı ticarətlə bağlayan yeganə bir liman şəhəri idi (3, s. 21). Buna görə də ruslar Bakını itirmək istəmir, bütün imkan və vasitələrdən istifadə etməklə Bakını əldən verməməyə çalışırdılar.

* Məqalə tarix ü.e.d., professor Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Almaniyanın Bakıdakı uğursuzluğu onun üçün çox ciddi bir zərbə olmuşdu. 1918-ci ilin oktyabrında Almaniya üçün artıq dəhşətli bir vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, Alman ordusunun bütün yanacaq ehtiyatları artıq tükənmişdi. Buna görə də bir aydan sonra 11 noyabr 1918-ci ildə Almaniya sülh müqaviləsinə imza atmağa məcbur oldu və bununla da müharibə bitdi. Əslində müharibə ərəfəsində Almaniya özünün çuqun və kömür ehtiyatlarına çox güvənirdi (4, s. 203). İngiltərənin bu zaman neft və neft məhsullarından istifadə etməyə başlaması müharibənin gedişatını dəyişdi. Məhz elə bu səbəb də Antantaya qalibiyyət qazandırmışdı. Fransız Neft komitəsinin direktoru senator Beranje hələ o zaman neftə yüksək qiymət verərək qeyd etmişdi: “Neft müharibənin qanı idi, indi isə o, dünyanın qanı olacaq. Indi sülh şəraitində bizim əhali, sənaye, ticarət, bizim fermerlər – hər kəs çoxlu neft, benzin istəyir, daha da çox neft” (4, s. 204). Neftin bu qədər yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi ona olan marağı günü-gündən artırır.

Almaniyanın Qafqazı, o cümlədən Bakını ələ keçirmək cəhdlərinin ciddiliyi və ona böyük əhəmiyyət verildiyini, Almaniya ordusunun Baş Qərargahının 1918-ci ilin iyul ayında Belçikanın Spa şəhərində keçirilmiş məxvi müşavirəsi də aşkar şəkildə göstərirdi (5, s. 347). Alman generalı Lüdendorfun çıxışında qeyd olunmuşdu ki, Almaniyanın strateji vəzifələrinin həlli üçün neft məsələsi fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir və buna görə də Bakını ələ keçirtmək lazımdır. Donanma idarəsinin stats-katibi onun Bakını almaq barədə fikrini dəstəkləyərək bildirmişdi ki, Almaniya donanmasının neftə olan tələbatı artır və sualtı müharibənin sonrakı gedişi onun ödənilməsindən aslıdır (5, s.347).

Bakı nefti almanlar üçün son dərəcə vacib idi və onlar çox yaxşı başa düşürdülər ki, əgər türklər Bakıya gəlsələr almanlar neft əldə edə bilməyəcəklər. General Lüdendorf 1914-1918-ci il müharibəsi haqqında öz xatirələrində yazırdı ki, “Biz ancaq öz gücümüzdə arxalanaraq Bakı neftini əldə edə bilərdik” (6, s. 150). Birinci dünya müharibəsi zamanı dövlətlər iki qrupda – “Antanta” və “Üçlər İttifaqı” olaraq bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar. Neft uğrunda mübarizədə isə artıq heç bir müttəfiqlikdən əsər-əlamət qalmamışdı. Müttəfiq dövlətlər hətta bir-birindən gizli fəaliyyət göstərərək, neftə sahib olmaq mübarizəsində digərinin qarşısını almağa çalışırdılar.

Alman komandanlığı onu da gözəl başa düşürdü ki, Bakı neftini əldə etmək üçün həll edilməsi son dərəcə çətin olan problemlər də az deyildir. Onlardan ən vacibi, şübhəsiz ki, neftin nəqli məsələsi idi. Neftin Bakıdan Qara dəniz sahilinə, oradan da Almaniya daşınması heç də asan deyildi. Bunun üçün Cənubi Qafqaz dəmir yolunun tam təhlükəsizliyi, istənilən sayda vaqon-çənlərin və tankerlərin mövcudluğu tələb olunurdu. Bu isə öz növbəsində olduqca böyük təşkilatçılıq, əzmkarlıq işi və qətiyyətli tədbirlər sayəsində əldə oluna bilərdi. Həm də gözlənilməz hadisələrin baş verə biləcəyini də nəzərdən qaçıрмаq olmazdı (7, s. 294).

Lüdendorf “Mənim müharibə haqqında xatirələrim: 1914-1918” əsərində qeyd edirdi ki, “Bizim hərbi və hərbi-iqtisadi vəziyyətimizi nəzərə alaraq, Şərqdə mən nə qədər lazım bildimsə, bir o qədər də içərilərə nüfuz edirdim. Dünyanı fəth etməklə bağlı Napoleon planları məni cəlb etmirdi. Mən Ukraynada və Qafqazda ərazilər ələ keçirmək arzusunda deyildim. Mən yalnız oradan o xammalı əldə etmək istəyirdim ki, o, ümumiyyətlə, yaşayış və müharibənin davam etdirilməsi üçün son dərəcə vacib idi” (7, s. 307) Əlbəttə ki, burada Lüdendorfun son dərəcə vacib hesab etdiyi xammal neft idi.

Bakı nefti uğrunda açıq və qapalı şəkildə gedən mübarizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmaq uğrunda fədakarlıqla çalışan M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşlarının diqqətindən kənar qala bilmədi. Xalqımızın bu əvəzolunmaz milli sərvəti üstündə sahiblik hüququ bərpa olunmalı idi. Bu son dərəcə çətin və ciddi bir problem olsa da, onun həlli zəruri və zamanın tələbindən irəli gəlirdi. 1918-ci ilin iyul ayında Mərkəz ölkələrinin və Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşdakı konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilmiş Azərbaycan diplomatik nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Məmməd həsən Hacınskiyə məktubunda qeyd edirdi ki, “Sizə məlumdur ki, neft

haqqında məsələ Azərbaycandan çox Türkiyə-Almaniya məsələsidir”. O, həmin günlərdə M.H.Hacinskiyə yazırdı ki, “Almaniya və Türkiyə Bakı məsələsinə müxtəlif cür yanaşır. Neft mədənlərinin bolşeviklər tərəfindən dağıdılacağından ehtiyat edərək, almanlar onlarla razılığa gəlib neftin alınması haqqında saziş bağlamağa meyil göstərir” (5, s. 347-348).

4 iyun 1918-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında razılaşma imzalandıqdan sonra Bakı-Batum neft kəməri haqqında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə nümayəndələri tərəfindən razılaşma imzalandı. Tərəflər hər biri neft kəmərinin öz ərazilərində olan hissəsinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öhdələrinə götürdülər. Bu razılaşmanın əldə olunması Azərbaycan neft sənayesinin inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, onun dünya bazarına çıxmasını da təmin edirdi (6, s. 174). Tərəflər həmçinin neft boru kəmərinin istismarından əldə edilən gəliri kəmərin öz ərazilərindəki uzunluğuna uyğun olaraq bölməyi razılaşdırdılar. Lakin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər və hərbi əməliyyatlar boru kəmərinin normal istismarına imkan vermədi, 1918-ci ilin noyabrında isə Cənubi Qafqaz dəmir yolları, eləcə də Bakı – Batum boru kəməri ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi və ingilislər bunların vasitəsilə qısa müddət ərzində 21,1 milyon pud neft daşıyıb apardılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti isə yalnız 1919-cu ilin yazında Batum limanı vasitəsilə xarici bazara neft və neft məhsulları ixrac etmək imkanı əldə edə bildi. Bununla bağlı mayın 2-də Bakı-Batum boru kəməri ilə xam neft nəqlindən kerosin nəqlinə keçmək haqqında qərar verildi. Dünya təcrübəsində görünməmiş sürətlə boru kəməri təmizlənilib kerosin vurulması üçün yararlı hala salındı (8, s. 215).

1918-ci il iyul ayının əvvəllərində Almanyanın İstanbuldakı konsulluğunda aşağıdakı formada bir hesabat hazırlanmışdı: “Əgər biz... bolşeviklərlə razılığa gələ bilsək, onda Bakının neft mənbələri və oradakı ehtiyatları bizim əlimizə keçə bilər... Əgər, əksinə, bolşeviklər şəhərdən çıxmalı olsalar, bu halda nə türklər, nə də biz neft ehtiyatlarından istifadə edə bilməyəcəyik” (6, s. 200). Bu fikri alman səfiri Bernsdorf İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə də qeyd etdi. O bildirdi ki, əgər Qafqaz islam ordusu Bakıya hücum edərsə, şəhəri dağıdıb neft mənbələrini məhv edə bilərlər. Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə belə bir məktub yazmışdı: “Almanlar ona görə Bakıya hücum etmək istəməzlər ki, hərbi qarşıdurma zamanı bolşeviklər neft ehtiyatlarını və neft mənbələrini məhv edə bilərlər. Neft isə müharibə edən hər kəs üçün çox vacibdir. Buna görə də almanlar Bakı məsələsini sülh yolu ilə həll etməyə çalışırlar... Şəxsi kanallar vasitəsi ilə bizə almanlarla bolşeviklər arasında neft haqqında xüsusi razılaşma olduğu barədə məlumat çatmışdır” (6, s. 200).

Doğurdan da bolşeviklərin Bakıdan getməzdən əvvəl neft ehtiyatlarını yandırmaq kimi bir planı var idi. Sonralar Suren Şaumyan belə xatırlayırdı: “Yoldaşların əksəriyyəti, mərkəzin işçiləri də daxil olmaqla, təkid edirdilər ki, Bakıdan getməzdən əvvəl neft mənbələrini yandırmalıdırlar. Bizim təşkilatın tərkibində çoxlu sayda yoldaşlar var idi ki, türklərə yalnız kül qalsın deyə, bütün neft ehtiyatlarını yandırmağı təkidlə istəyirdilər” (6, s. 214).

İstanbul konfransında nümayəndə heyətləriylə danışıqlardan sonra onlar başa düşdülər ki, nə tərəfdaşları Türkiyə vasitəsilə neft əldə edə biləcəklər, nə də Azərbaycandan neft ala biləcəklər. Almanlar Türkiyə və Azərbaycana bütün ümidlərini itirdikdən sonra müəyyənləşdirdilər ki, Bakı neftini onlar yalnız Rusiya vasitəsilə əldə edə bilərlər (6, s. 200-201).

İngilisləri isə türklərin Bakıdakı döyüşdə qalib gəlməsi çox narahat edirdi. Bu ona görə idi ki, alman-türk bloku Bakı neftinə sahib olacaq, digər tərəfdən isə onlar narahat olurdular ki, Nuru Paşa Orta Asiyaya, Əfqanıstana, Hindistana irəliləyə bilər. Buna görə də onlar general-mayor Denstervili Bakıya göndərdilər (6, s. 215). Burada onların siyasi və iqtisadi mənfəətləri var idi. Bakı neftinin müstəqil bir Qafqaz ölkəsinin əlində olması və xüsusilə də Qafqazın Rusiyadan ayrılması ingilislərə çox sərf edirdi. Görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də hesab edirdi ki, Azərbaycan bundan istifadə etməliydi (3, s. 50). Bu dövrdə rusların əsarətindən

çıxmaq istəyən azərbaycanlılar avropalılardan, xüsusilə də ingilislərdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Beləliklə, Bakı uğrunda mübarizə günü-gündən şiddətlənməkdə idi. Əsas məsələ də Bakının neft mənbələrinin Ənvərpaşanın əlinə keçməsinin qarşısını almaq idi (9, s. 330).

Azərbaycana münasibətdə Almaniyanın iklimövrəyini var idi. Almaniyalı siyasətçiləri istəyirdilər ki, Bakı son nəticədə rusların əlində qalsın, çünki qorxurdular ki, türklər Bakını tutsalar, Almaniya neftsiz qalacaq. Digər tərəfdən də bolşeviklər Rusiyanın vəziyyətini çətinləşdirirdi. Rusiyanın Almaniyanın diplomatik dəstəyinə daha çox ehtiyacı var idi. Müsəlman qoşunlarının Bakıya gəlməsi Almaniya ilə Rusiyanı daha da yaxınlaşdırdı. İngilislərin Bakıya gəlişi isə vəziyyəti biraz da dəyişdi, ancaq Rusiya neftlə zəngin olan Abşeronu özünə qaytarmaq üçün bütün yollardan istifadə edirdi. Avqustun sonlarında Berlində aparılan danışıqlar zamanı Almaniya Rusiyanın ingilisləri Bakıdan çıxaracağı şərt ilə türklərin Bakıya gəlişinin qarşısını alacağı barədə razılığa gəldilər (6, s. 232).

Nəhayət, 27 avqustda bu danışıqların nəticəsi olaraq türklərdən gizlin almanlarla ruslar arasında razılaşma imzalandı. Bir çox tədqiqatçılar bu razılaşmanı “Bakı haqqında razılaşma” adlandırırlar. Bu razılaşmaya əsasən Rusiya bütün gücü ilə Bakıda neft hasilatını artırmalı və hasil olunmuş neftin dördü birini Almaniyaya göndərməli idi. Bu sövdələşmə barədə məlumat əldə etdilər və türklər onu çox ciddi şəkildə tənqid etdilər (6, s. 232).

Sentyabr ayının birində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycandakı rəhbərliyə yazırdı: “Berlindən gələn məlumatlara görə, bolşeviklərlə Almaniya arasında əlavə razılaşma əldə olunub. Bu razılaşmaya əsasən Qafqaz ölkələrindən bolşeviklər yalnız Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyırlar. Almanlar da rusların Bakını və onun neft rayonlarını əldə etmək istəyinə qarşı çıxmıdılar. Bolşeviklər isə almanlara Bakıda hasil olunan neftin bir hissəsini söz veriblər. Xəbər hər kəsi heyrətləndirib” (6, s.234).

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Onun neft və neft məhsullarına böyük ehtiyacı olduğu üçün Türkiyə hökuməti Bakı neft mədənlərinə çox maraq göstərirdi. Ona görə də Bakı türklərin iştirakı ilə əldə edildikdən sonra buradakı Türkiyə qoşunları komandanlığının ilk sərəncamlarından biri onun bütün mədən işçilərinin dərhal işə çıxması haqqında əmri oldu (5, s. 365).

Türkiyə komandanlığı tərəfindən neft məhsullarının daşınması üçün Bakı-Batım ağ neft kəmərinin təmiri üçün tədbirlər görüldü. Eyni zamanda, Batımdan keçməklə Bakıdan Türkiyə və Almaniya üçün gündə ən azı 23 neft sisteminə ibarət yük qatarları yola salınmağa başlandı (5, s. 365).

Azərbaycandan neft gətirilməsi Türkiyə iqtisadiyyatının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirməyə kömək etmişdi. Türk tarixçisi Əhməd Rəfiqin qeyd etdiyi kimi, o günlər neftlə doldurulmuş gəmilər bir-birinin ardınca Batımdan İstanbula yola salınırdı. Bakıdan yetərinə neft və ağ neft gətirilməsi nəticəsində İstanbulda onların qiyməti on dəfə aşağı düşmüşdü (5, s. 366).

1919-cu ildə isə İtaliya hökuməti Bakı nefti ilə maraqlanmağa başlayır. İtalyan polkovnik M.Qabba baş nazir N.Usubbəyovdan İtaliyaya neft satmağı xahiş etmişdi. Onlar min ton neft almaq istəyirdilər. Cavab məktubunda N.Usubbəyov qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökuməti hər ay İtaliya üçün Batıma hər tonu 35 dollara 500 min pud neft və ya hər tonu 25 dollara mazut göndərə bilər. 1920-ci ilin əvvəllərində artıq bir sıra hökumət orqanları və özəl şirkətlər Azərbaycanla neft, neft məhsulları, pambıq, ipək, yun və digər məhsullar almaq barədə müqavilə bağlamışdılar (6, s. 555). Lakin Azərbaycanın 1920-ci il aprel işğalı İtaliya-Azərbaycan sazişlərinin reallaşdırılmasına imkan vermədi (10, s.70).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də neft sənayesi iqtisadiyyatın öncül sahəsi sayılırdı, çünki bu zaman neft dünyanın ən önəmli hərəkətverici qüvvəsi idi. Odur ki, parlament

və hökumət neft hasilatı və emalının vəziyyətini vaxtaşırı təhlil edir, dünya neft bazarını öyrənirdi. Təbii sərvət iqtisadi inkişaf üçün maddi baza olsa da, iqtisadi qüdrət və gücün təbii sərvətdən asılılığının həmişəlik olmadığı və gələcəkdə dəyişəcəyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istinad etdiyi başlıca iqtisadi müddəalardan biri idi (8, s. 66). Lakin Bakı neftinə dünya ölkələrinin getdikcə artmaqda olan marağından istifadə edərək müstəqil Azərbaycan dövlətini qurub, onu bərpa etdirməyə çalışmaq cəhdi çox uzun çəkmədi. Təəssüflər olsun ki, mübarizə meydanına çevrilən Bakının azadlığı qısa bir müddət sonra əlindən alındı. Çünki dünya əhəmiyyətli təbii sərvətlərlə zəngin və eyni zamanda mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın müstəqil olması heç kimə lazım deyildi.

Açar sözlər: Bakı nefti, avropalılar, AXC, siyasət, mübarizə, neft şirkətləri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. The Quest, Energy, Security, and the remaking of the modern world. Penguin books. 820 p, 51.
2. Уильям Ф. Энгдаль. Столетие войны. (Англо-американская нефтяная политика и новый мировой порядок). СПб., 2008, 262 с.
3. М.Ə.Rəsulzadə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı: Elm, 1990, 116 s.
4. Дэниел Ергин. Добыча: всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М.: «Альпина Паблишер», 2012, 944 с.
5. Azərbaycan tarixi 1900-1920-ci illər. 7 cildə, 5 cild, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
6. Гасанлы Д. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: "Флинта", 2011, 672 с.
7. N.R.İsrafiloğlu. Neft:Qlobal münafişələr mənbəyi. Bakı: «Şərq-Qərb», 2009, 464 s.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 2 cildə. 5 cild. Bakı: "Lider", 2004, 440 s.
9. Hopkirk Peter. On the secret service east of Constantinople, The Plot to bring down to the British Empire, published by John Murray, London 2006, 431 p.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 2 cildə, 5 cild. Bakı: "Lider", 2005, 476 s.

Улькер АЛИЕВА

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА И БАКИНСКАЯ НЕФТЬ

Резюме

В статье автор анализирует попытку крупных мировых держав и нефтяных компаний захватить бакинскую нефть во время Первой мировой войны и в период Азербайджанской Народной Республики. Особенно подчеркивается активизация политико-экономической деятельности Германии, Великобритании, России и Турции в этом направлении. Отмечается, что руководство АНР чтобы отстоять бакинскую нефть, которая стала ведущей отраслью в промышленности Азербайджана, предприняло ряд дипломатических шагов.

Ключевые слова: Бакинская нефть, европейцы, АНР, политика, борьба, нефтяные компании.

Ulker ALIYEVA

AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC AND BAKU OIL

Summary

In the article the author analyzes the attempts of the great world powers and oil companies to seize Baku oil during the World War I and in the period of Azerbaijan People's Republic. Activization of political and economic activities of Germany, Great Britain, Russia and Turkey in this direction is emphasized in particular. It is noted that APR undertook a series of the diplomatic moves to uphold Baku oil. Namely at this time oil branch became a leading one in the industry of Azerbaijan.

Keywords: Baku oil, Europeans, APR, politics, struggle, oil enterprises.

Yaqub YAQUBOV

*dissertant,
AMEA FHI*

ERMƏNİ KÖÇLƏRİ VƏ İDEOLOGİYASI ARASINDA SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏSİ*

Erməni siyasi düşüncəsinin formalaşmasında istifadə edilən bir sıra psixoloji məqamlar vardır. Bu məqamların əsas öndə gələn xüsusiyyəti ermənilərin daim özlərini zülmə məruz qalmış bir xalq imicində göstərmək istəmələridir. Ümumiyyətlə, bəşəri psixologiyada belə bir nüans vardır ki, zülmə məruz qalmış olan insan mərhəmətə və kömək edilməyə layiqdir. Ermənilər həmişə insan xislətinin bu tərəfindən də siyasi cəhətdən bəhrələnməyə çalışmışlar.

XIX əsr boyu və XX əsrin birinci yarısında erməni xalqının tarixində bir ölkədən başqasına köç çox mühüm yer tutur. Erməni təqdimatında bu zülmədən xilas olma kimi təqdim edilsə də, əslində xəyanət etməyin nəticəsi və ya daha yaxşı yaşanılan ərazilərdə məskunlaşmaq istəyindən başqa bir şey deyildi. Erməni milli şüurunu idarə edən kilsə və onun yetişdirdiyi şiddət tərəfdarı ziyalılar bu millət üçün bir dövlət qurmaq iddiasında idilər. Göstərilən dövrün demoqrafik şəraiti dəyişməyə idi, erməni elitasının bu arzusu elə arzu olaraq da qalacaqdı. Müxtəlif ölkələrə və əyalətlərə yayılmış bir milləti vahid coğrafi ərazidə yığmaq, böyük dövlətlərin xeyir duasını almaq, habelə erməni dövləti üçün zəmin hazırlamaq erməni siyasi elitası və ruhaniliyinin hədəflərindən idi.

Böyük dövlətlərin, Rusiya, İran və Osmanlının Qafqaz uğrunda mübarizəsi ermənilərin işinə çox yaradı. Belə ki, onlar xristian təəssübkeşliyindən istifadə edərək həm böyük xristian imperiyaları Böyük Britaniya və Fransada, həm də dünya ağalığı uğrunda mübarizədə özünə yer hazırlayan ABŞ-da dayaq tapdılar. Eləcə də İran və Osmanlı kimi dünyanın əsas qüdrətli müsəlman dövlətlərindəki daxili çəkişmələrdən, digər milli azlıqların da ayağa qalxmasından istifadə etməyə başladılar. Müasir türk araşdırmaçıları da məsələlərin bu tərəfini diqqət mərkəzinə çəkirlər: “Fransız İnqilabının milli müstəqillik fikirləri Osmanlı dövlətinin əvvəl xristian azlıqları üzərində təsirli oldu. Balkanlarda yaşayan serblər, yunanlar, bolqarlar, rumlar və digərləri Osmanlı dövlətinə qarşı dəyişik zamanlarda qiyam qaldırdılar. Xristian azlıqların hər qiyamında, Avropa ictimaiyyəti və böyük dövlətləri dərhal onları qorudular. Rusiya isə bundan faydalanıb Osmanlı dövlətinə hücum etdi. Bundan ən son faydalananlar isə ermənilər oldular” (4).

Böyük dövlətlərin də ermənilərə yönəlik öz planları vardı. İlk öncə xristian imperiyaları ermənilər arasında istənilən sağlam, İran və Osmanlıya sadiqlik tərəfdarı olan fikirlərə son qoymaq üçün missioner fəaliyyətlərinə başladılar. Ermənilər Avropaya getmək, orada ən yaxşı məktəblərdə təhsil almaq imkanları əldə etdilər. Buralarda təhsil alan ermənilər artıq iki ideyanın daşıyıcısı idilər. Erməni dövlətinin yaranması və bəhrələndikləri dövlətlərin maraqlarının təmin edilməsi düşüncələri daim onları təqib edirdi.

Ermənilərin köçlərə başladıkları ərazilər arasında isə indiki Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla, Azərbaycan torpaqları prioritet təşkil edirdi. Bunun da bir neçə səbəbi vardı. Ən başlıcası ermənilərin Azərbaycanda yerləşdirilməsi Rusiyanın maraqlarına xidmət edirdi. Çünki Azərbaycanda yerləşən ermənilər həm Osmanlı və İranla bir bufer olurdu, həm də azərbaycanlıların artması qarşısında bir əngəl idi. Rusiya azərbaycanlılarda olan artım səviyyəsindən, onlarda

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

müsəlman həmrəyliyi təfəkküründən narahat idi. Peterburqda düşünürdülər ki, azərbaycanlılar türklər, ya da iranlılar üçün beşinci eşelon ola bilərlər. Türklərin və azərbaycanlıların demoqrafik inkişafında başlıca maneələrdən biri də erməni terroru olmuşdu. Demoqrafik və tarixçi alim K.Şükürov bu haqda yazır: “Erməni terroru Azərbaycanın tarixi-demoqrafik inkişafının bütün sahələrinə faciəli təsir göstərmişdir:

- erməni terrorçuluğunun genişləndiyi, genosid, deportasiya və hərbi terrorla müşahidə olunduğu dövrlərdə (1905-1906; 1918-1920; 1948-1953; 1980-cı illərin sonları – bizim günlər) azərbaycanlıların say dinamikası aşağı düşmüşdür;

- həmin dövrlərdə Cənubi Qafqaz əhalisi içərisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi azalmışdır;

- ölüm halları çoxalmışdır;

- məcburi miqrasiya genişlənmiş, əhali içərisində qaçqınlıq və köçkünlük yaranmışdır və s.

Bu günlərdə də davam edən erməni terrorunun qarşısının alınması antiterror siyasətinin gücləndirilməsini tələb edir. Bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı terrorun ağır demoqrafik nəticələrinin aradan qaldırılmasına da mühüm yer ayrılmalıdır” (6, s. 6).

Ermənilərin isə maraqları ilk növbədə iqtisadi idi. Çünki Azərbaycan torpaqları olduqca məhsuldar və bərəkətli idi. İkinci siyasi düşüncə tərəfindən istifadə edilə biləcək məqam isə o idi ki, burada xristian alban əhalinin nisbətən erməniləşmiş, ancaq özünü dərk şüurunu saxlamış albanları tam assimilyasiya etməklə onun tarixi yadigarlarına sahib çıxmaq olardı. Tarixin sonrakı gedişi bu niyyətin necə güclü olduğunu ortaya qoydu. Burada maraqlı bir fakt gətirmək yerinə düşərdi: “1831-ci ildə ermənilər Qafqaz canişini Paskeviçə belə bir pətişiya göndərmişdilər ki, onlar məskunlaşdıqları yerdə heç bir xalq məskunlaşdırılmasın. Eləcə də onlara vergisiz ticarət haqqı verilsin və öz milli məhkəmələri formalaşdırılsın”(6, s.33). Burada əslində ermənilərin milli psixologiyasında olan bir xəstəlik-fərqli olanlara dözə bilməmə xəstəliyi ortaya çıxır. Eyni zamanda müraciət ermənilərin Qafqaza hansı iddialarla köçdüyünü göstərir. Tam bir hakimiyyətə sahib olmaq iddiası zaman-zaman hətta erməniləri bura köçürənləri də qayğılandırır.

İndi isə erməni köçlərinin mənzərəsinə nəzər salmaq zəruridir. Çünki erməni köçlərinin mənzərəsi və qrafiki erməni siyasi düşüncəsinin müxtəlif məqamlarına aydınlıq gətirməyə kömək edəcəkdir. Erməni siyasi düşüncəsinin əzəli erməni torpaqları kimi təqdim etdiyi ərazilərdə əslində tarixən türk-müsəlman əhalisi yaşamışdı. Belə torpaqlardan biri də Qarabağ idi. XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında Qarabağ əhalisinin erməni deyil, türk oymaqları olduğu açıq-aydın görsənir (5, s.205-206). Erməni siyasi düşüncəsində ermənilərin bu torpaqlara gəlməsi bir qayıdış kimi təqdim edilsə də əslində deyilən, ancaq izləri tapılmayan bu qayıdışın ideoloji bir yalan olması üzə çıxır.

XIX əsrin başlanğıcında Rusiyada I Aleksandr hakimiyyət başına gəldikdən sonra onun dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində köklü dəyişiklik yarandı. Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqlarına qarşı açıq işğal yoluna qədəm qoydu. 1803-cü ildə P.D.Sisiyanovun Qafqazın baş komandanı təyin edilməsi ilə Qafqaz xalqlarına qarşı ən qəddar siyasəti yeridilməyə başlandı. Ermənilər Rusiyanın siyasətindəki bu dəyişikliklərdən öz məqsədlərinə uyğun bəhrələnməyə çalışırdılar. Rusiyanın himayəsi altında erməni dövlətinin yaradılması, həmçinin ermənilərin İran və Türkiyədən Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara köçürülməsi təsadüfi hadisə olmayıb, erməni-rus münasibətlərinin qanunauyğun nəticəsi idi ki, bu münasibətlərin əsasını rus və erməni tarixi ədəbiyyatında təbliğ edildiyi kimi, yalnız ticarət əlaqələri deyil, başlıca olaraq Şərqi müsəlman dövlətlərinə, xüsusilə Türkiyəyə, XVIII əsrdən etibarən isə həm də Azərbaycana qarşı düşmənçilik münasibəti təşkil edirdi.

Ermənilərin bu düşmənçiliyinin əsasında dövlətə sahib olmamaqdan doğan bir qisasçılıq təfəkkürü dayanırdı. Bu qisasçılığın zərərçəkən bir tərəfi olan türklər və onların etnik-dini

qardaşları azərbaycanlıların günahı bəlkə də ermənilərə qarşı olduqca mərhəmətli olmalarında idi. Ancaq ermənilər isə bu insani münasibətdən süni istifadə etməyi münasib hesab etmişlər.

Rusiya işğalları zamanı mühüm vəzifələrdən birini tutmuş olan X.E.Lazaryev soydaşlarının (erməni) Şimali Azərbaycana köçürülməsində Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinin yerinə yetirilməsində A.S.Qriboyedovun demək olar köməkçisi rolunu ifadə etmişdi (3).

1805-ci il mayın 14-də Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında bağlanan Kürəkçay müqaviləsində əsas etnik üstünlük yalnız azərbaycanlılara aid olduğu üçün də onlarla imzalandı. Yəni bu vaxt Qarabağda erməni icması barədə söhbət olmamışdı. Onlar yalnız və yalnız bu diyara yenicə köçürülürdü. 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yeni inzibati bölgü, Erməni vilayəti təşkil edilərkən bu ərazidə 1110 yaşayış məntəqəsindən yalnız 62-si erməni kəndi idi. Buralar bir çox tarixi mənbələrdə Azərbaycan torpaqları kimi gedirdilər (2, s.6).

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycana Türkiyədən 84000, İrandan isə 40 mindən çox erməni köçürülərək, onlara 200000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı (1, s.49). Əgər 1832-ci ildə Qarabağ əhalisinin 91%-ni azərbaycanlılar, 8, 4%-ni isə ermənilər təşkil edirdisə, çarizmin XIX əsrin birinci yarısında kütləvi köçürmə siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların faizi 64,8-ə endi, ermənilərin faizi isə 34,8-ə qalxdı. 1911-ci il üçün bir mənbəyə görə isə Cənubi Qafqazda, xüsusilə Şimali Azərbaycanda yaşayan 1.300.000 erməninin 1 milyonu yerli əhali olmayıb, onlar Rusiyanın müstəmləkə siyasəti nəticəsində xaricdən buraya köçürüləndilər (1, s.51).

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gəlmə ermənilərin XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Qarabağda kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi Azərbaycan xalqının gələcək faciələrinin baş verəcəyinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədi daşımışdır.

Erməni məskunlaşdırılması elə bir vaxtda gedirdi ki, Osmanlı İmperiyası da süqut edirdi. Odur ki, köçüb gələn ermənilər Osmanlıda qalanlarla əlaqəni itirmirdilər. Əksinə ilk erməni partiya və təşkilatları mərkəz olaraq Osmanlıyı alsalar da dərhal onların ocaqları Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda təsis edilirdi.

Erməni köçlərinin güclənməsi və ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması ilə ermənilərin siyasi fəaliyyətlərində də canlanma müşahidə edildi. Erməni millətçiliyi təşəkkül tapdı. Daha doğrusu erməni millətçiliyi özünü yeni bir formatda təqdim etdi. Bu elə bir dövr idi ki, dünyanı inqilablar bürümüşdü. Solçu siyasi görüşlər xüsusən maraqlı doğururdu. Lakin erməni siyasi elitası sırf solçuluğun ermənilər arasında üstünlük qazanmasına imkan verə bilməzdi. Çünki sırf solçu olmaq milli dövlətçilik ideyasının ərsəyə gəlməsinə imkan verməzdi. Belə olan təqdirdə istənilən ideologiya ermənilər tərəfindən bir aranjimana məruz qalmalı idi. İdeologiyada erməni milli üstünlüyü və bu kimi saçma-sapan xülyalar özünə yer almalı idi. Təsədüfi deyil ki, ermənilərin 1885-ci ildə yaranan ilk siyasi partiyası olan «Armenakan»ın əsası qoyularkən xüsusi vurğulanmışdı ki, erməni xalqı onu əhatə edənlərdən səviyyəsinə görə fərqləndiyi üçün inqilabi fəaliyyəti də ayrı aparmalı, prioritet məsələ isə erməni dövlətinin yaranması olmalı idi (8, s.63-64).

Açar sözlər: siyasət, ideologiya, region, genosid, deportasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. IV c. Bakı, 2000, 612 s.
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, 245 s.
3. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы. СПб., 1898, XII, XXIII.

4. <http://www.yeniforumuz.biz/ermeni-sorunu-tehcir-t1185777.html>
5. Kırzioğlu F. 1593 (H. 1001) yılı Osmanlı vilayet Tahrir Defterinde anılan Gence-Karabağ sancakları «Ulus» ve «Oymakları» Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Cafaroğlu Özel Sayısı, sayı 10, Ankara, 1979, 365 s.
6. Наджафов Б. Лицо врага. Ч. 1. Баку: Элм, 1993, 392 с.
7. Şükürov K. Terror və demoqrafiya (Azərbaycana qarşı erməni terrorunun materialları üzrə) «Qarabağ dünən, bu gün və sabah» 7-ci elmi-əməli konfransının materialları (2008-cı il), 323 s.
8. Шавров. Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, предстоящая распродажа Мугани Инородцамь. СПб., 1911, 115 с.

Ягуб ЯГУБОВ

ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ МИГРАЦИЕЙ АРМЯН И ИХ ИДЕОЛОГИЕЙ

Резюме

Исторические процессы и миграционный процесс - понятия взаимосвязанные. Очень часто политические воззрения народов и наций формируются под влиянием миграционного процесса. Миграция армян и их политические предпочтения взаимосвязаны. Исходя из этого, предметом изучения автора стала миграция армян как причина и следствие возникновения их идеологии. Для полного изучения данного вопроса мы использовали литературу на разных языках, в том числе обратились и к работам армянских авторов. В конце статьи автор приводит свои доводы.

Ключевые слова: политика, идеология , регион, геноцид, депортация.

Yagub YAGUBOV

THE CAUSAL-INVESTIGATORY RELATIONSHIP BETWEEN MIGRATION OF THE ARMENIANS AND THEIR IDEOLOGY

Summary

The historical processes and migration process are interconnected concepts. In many cases, the political views of peoples and nations are formed under the influence of the migration process. The migration of the Armenians and their political preferences are interrelated. Proceeding from this the subject of the study of the author became the migration of the Armenians as reason and the consequence of emergence of their ideology. For the complete study of the given issue they used multilingual literature, including the Armenian ones. In the conclusion of the article author offers his arguments.

Keywords: policy, ideology, region, genocide, deportation.

Лейла СУЛЕЙМАНОВА

*диссертант, Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской Республики*

О НОВЫХ ФОРМАХ И МЕТОДАХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА НА БОЛЬШОМ БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ*

События последних лет показывают качественно новые изменения в геополитическом соперничестве мировых и региональных держав на Большом Ближнем Востоке. Одной из специфических особенностей развития в данном регионе геополитических процессов является использование Западом технологий «управляемого хаоса» в виде так называемых «цветных» («финиковых», «фисташковых» и пр.) революций с целью «демократизации» традиционных консервативных социальных устройств в ряде арабских государств.

Технологии этих революций включают весь арсенал психологических и организационных приемов, шаблонов и схем, смещая при этом ударение на методы, способные расколоть сплоченность традиционных восточных обществ на мелкие фрагменты с тем, чтобы вырвать отдельные личности из состава родовых и племенных кланов, дезориентировать их в политической обстановке с помощью технологий управления массовым сознанием и создать из этих дезориентированных граждан главный таранный инструмент любой «цветной революции» – «политическую толпу». Методы и технологии, позволяющие расколоть сплоченные традиционные общества на отдельные фрагменты, погружая общество в состояние распада и политический хаос, подчиняющийся своим законам, носят название технологий «управляемого хаоса».

Одним из авторов популярной на Западе «теории управляемого хаоса» является американский дипломат и политолог Стивен Манн (1). В соответствии с этой теорией, для обеспечения добровольной подчиняемости стран Северной Африки интересам внешнего государства, объединяющие их население кланы и общины должны перемешаться, т.е. существующее до сих пор традиционное социальное устройство в Северной Африке должно быть разрушено и перемешано (2). Именно это и происходит сейчас в государствах, ставших жертвами «новой революционной волны» (3). Причем эти «революции» необходимо рассматривать не в узком смысле, не как рядовые внутригражданские конфликты, а в системе координат глобальной политики (4).

В целом то, что процесс погружения Северной Африки и части Ближнего Востока в «управляемый хаос» начался именно в начале 10-х годов XXI века, говорит о том, что видимо, пришло время пересмотра прежних соглашений правительств ряда арабских государств с мировыми лидерами, и прежде всего с США. Если за «арабской весной» стоит именно Вашингтон, то переформатирование им карты Северной Африки и Ближнего Востока может преследовать две основные цели.

Во-первых, истинные цели «цветных революций» в ряде стран Большого Ближнего Востока несомненно глубже, чем просто смена политических режимов. Причем регион Магриба является точкой, в которой сегодня сходятся интересы крупнейших мировых политических сил, сделавших Северную Африку своеобразным полигоном и плацдармом

* Məqalə siyasi e.ü.e.d. Ramiz Sevdimaliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

для приближающейся схватки за весь африканский континент - крупнейший после получения бывшими колониями своей независимости. Эта схватка, по мнению многих аналитиков, станет для черного континента новым территориальным и энергетическим переделом (3).

Есть несколько важнейших причин, по которым Северная Африка имеет стратегическое значение для мировой экономики, в том числе для геополитических интересов Соединенных Штатов Америки и Китая как крупнейших игроков мирового рынка. Главная из них - нефть. Суммарные нефтяные резервы североафриканских стран - 16,6 млрд. тонн, что составляет 10% общемировых запасов. По этому показателю Северная Африка уступает лишь Ближнему Востоку и Евразии. При этом ежегодно открываются новые месторождения (3). США пытаются уменьшить энергетическую зависимость от Ближнего Востока, поэтому Северная Африка в последние годы стала особым объектом американского политического интереса.

На североафриканские страны приходится около трети китайского импорта нефти. Кроме того, экономика КНР заметно ориентируется на поставки африканского газа. Газовые ресурсы африканского континента значительны, они насчитывают 14,65 трлн. куб. м, что составляет 7,9% мировых запасов (3).

Таким образом, Северная Африка и Ближний Восток в настоящее время являются точкой пересечения жизненно важных интересов двух великих держав – США и Китая, которые уже вступили между собой в непримиримую борьбу за доступ к энергоресурсам и за политическое влияние в регионе.

Для Вашингтона страны Магриба - это ключевой регион на карте мира, установление контроля над которым позволит управлять глобальным транзитом углеводородов и других видов стратегического сырья для крупнейших развивающихся экономик, прежде всего Китая. По темпам экономического развития США проигрывают своему главному сопернику - Китаю и все больше становятся зависимыми от его быстро растущей экономической и политической мощи. В этих условиях политика Вашингтона может выражаться в том, чтобы любой ценой удержать контроль над крупными запасами углеводородного сырья, воспрепятствовать его поставке в Китай и Европу и тем самым сдержать их экономический рост. Один из методов достижения этой цели – использование национальных сепаратистских и экстремистских движений для дестабилизации неподконтрольных регионов – так называемый «управляемый хаос». Применение именно таких технологий и наблюдается сегодня в ряде стран Большого Ближнего Востока, переживших или продолжающих переживать «финиковые революции». Это первая, основная цель США, и это причина «революционных» событий в регионе; не исключено, что перед новыми правителями, пришедшими к власти с помощью технологий «цветных революций» и «управляемого хаоса», будет поставлена задача перекрыть или же существенно сократить экспорт энергоносителей в Китай.

Во-вторых, основная цель Вашингтона может иметь отношение к обострению конкурентной борьбы между основными геополитическими игроками в этом регионе, в котором подавляющее большинство государств было образовано после распада колониальных империй европейских метрополий во второй половине XX в. Не исключено, что в самом ближайшем будущем на смену колониальным границам региона придет новое политическое устройство. В этом переустройстве США рассчитывают сыграть ключевую роль, выдвинув концепцию нового геополитического образования - «Большого Ближнего Востока». Цепочка «цветных революций» в странах Северной Африки и Ближнего Востока может стать первым практическим шагом на пути ее реализации (3).

В целом 2010-2013 гг. стали для ряда арабских стран Ближнего Востока и Северной Африки (Египет, Сирия, Ливан, Иордания, Йемен, Тунис, Ливия) периодом бурных внутривластных потрясений и вооруженных конфликтов. Это были события, получившие на информационном поле и в текущем политическом лексиконе название «Арабская весна». В результате массовых городских митингов протеста населения, уличных столкновений протестующих с полицией и военными в ряде названных стран возникли ситуации общенационального бунта и вооруженного противостояния. В итоге своих постов лишились президенты Туниса (Бен Али), Египта (Хосни Мубарак), Йемена (Али Абдалла Салех). Отправлены в отставку несколько правительств и в других странах. В ходе прямо поддержанного Францией, Великобританией и другими странами НАТО, а также Саудовской Аравией и Катаром вооруженного мятежа в Ливии был убит глава государства и один из лидеров арабского мира Муаммар Каддафи.

Строго объективных и внятных оценок событий «арабской весны» на сегодня практически так и не существует. Тем не менее, нельзя сказать, что все они были спонтанными, стихийными и неуправляемыми. По всему чувствовалось, что накопившееся среди населения большинства арабских стран недовольство условиями жизни и существующими порядками активно подогревалось как изнутри, так и извне.

Достаточно очевидно, что формирование и развитие событий «арабской весны» происходило под влиянием большого числа факторов. По мнению российского политолога, генерал-майора А.Гушера этому процессу способствовали:

- во-первых, общее недовольство населения большинства арабских государств ухудшением экономической ситуации и условий жизни, последовавшими сразу же за спадом экономической активности в США и в Европе после 2008 года;

- во-вторых, нарастание протестных настроений средних городских слоев (мелкая буржуазия, часть интеллигенции, учащаяся молодежь и др.) в отношении правящих режимов, не предпринимавших необходимых усилий для решения обострившихся социально-экономических проблем;

- в-третьих, свою роль в формировании протестных настроений и активности в большинстве арабских стран сыграли масштабная коррупция в высших эшелонах власти, расцвет семейственности и клановости, сепаратистские настроения и репрессивный характер режимов;

- в-четвертых, безусловно, реакция наиболее активной и продвинутой части населения на бурный рост в последнее десятилетие процессов информатизации общества, в результате которого люди получили возможность сравнивать свою жизнь с жизнью народов в других странах и задавать себе вопросы, почему они живут хуже, чем другие (5).

Однако это послужило лишь общей базой для развития событий «арабской весны», общим фоном и питательной средой для процессов, взбудораживших весь арабский мир. Организующими же силами «арабской весны», ее идеологами, давшими протестным настроениям и выступлениям программу и алгоритм действий, стали группы внутренней и эмигрантской светской политической оппозиции, оппозиционные исламские организации, партии и часть исламского духовенства, а также спецслужбы США и некоторых других стран НАТО (Великобритания, Франция, Турция). Особенно важно то, что к событиям «арабской весны» приложили свою руку, а вернее всего свои деньги и влияние, Саудовская Аравия и Катар. Опираясь на свои огромные деньги, богатые ресурсы, союзнические отношения с Вашингтоном и влияние в исламском мире, Саудовская Аравия и Катар решили избавиться от непослушных арабских лидеров и навязать арабскому и неарабскому исламскому миру свое лидерство, создать

согласованные механизмы подавления «инакомыслия» в исламском мире и тем самым обезопасить себя от любых опасных новаций, поползновений и посягательств на их власть как со стороны конкурентов, так и оппозиции (5).

Кроме того, во всех этих событиях прослеживалось также активное вмешательство международных исламских экстремистских и террористических организаций и движений.

Характерно, что каждая из групп инициаторов и вдохновителей «арабской весны» и другие ее участники преследовали свои цели. Светская политическая оппозиция (вернее, не допущенные к власти в арабских странах или отрешенные от нее на разных этапах политики бывшие крупные чиновники и кланы) в качестве своих главных целей ставила свержение правящих режимов, захват власти или возвращение ею на утраченные в прежние времена позиции.

Исламские политические партии и группировки ставили перед собой более широкие задачи: не только захватить власть в своих странах, но также перестроить жизнь арабского общества на основе исламских порядков, традиций и норм шариата.

Западные страны, в первую очередь США и страны НАТО, преследовали цели отстранения от власти неудобных им и Израилю арабских национальных лидеров, политика которых давно не устраивала Вашингтон и его союзников на Ближнем Востоке. Прежде всего это относилось к Муаммару Каддафи. С Саддамом Хусейном американцы расправились раньше, а в отношении Башара Асада и сегодня осуществляются масштабные военно-политические мероприятия по его отстранению от власти, вплоть до физического уничтожения.

Другими важными целями западных стран было приведение к власти в ближневосточных странах более управляемых режимов, готовых передать под полный контроль Запада ресурсы энергетические, (и не только ресурсы своих стран) и свернуть программы политического, экономического и военно-технического сотрудничества с Россией, Китаем и Ираном (5).

Вооруженная борьба в Сирии приняла характер широкомасштабной гражданской войны с привлечением ряда международных исламских террористических организаций, некоторых западных структур, а также определенным вмешательством Турции и Ирана (6). Причем на стороне оппозиционных вооруженных отрядов воюют по большей части наемники из Турции и других арабских стран, замеченные к тому же активной поддержкой разного рода «цветных революций», в том числе и боевики из Аль Каиды (7). К тому же, как заявила 30 мая 2012 г. посол США в ООН Сюзан Райс; эскалация насилия в Сирии грозит кризисом всему региону (8).

Безусловно, новейшим фактором военно-политической дестабилизации на Ближнем Востоке стало появление такого маргинализованного явления на карте региона, как так называемое «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ).

Эта исламская террористическая организация, действующая на протяжении последних лет преимущественно на территории Сирии и Ирака, была образована в 2006 году в Ираке путем слияния одиннадцати радикальных исламистских группировок во главе с местным подразделением «Аль-Каиды»(9). В настоящее время ИГИЛ представляет собой «полуреальное квазигосударство» с шариатской формой правления, которое частично контролирует территорию «суннитского треугольника»(10).

В 2013 году боевики ИГИЛ вступили в гражданскую войну в Сирии против режима Башара Асада. Выступая на стороне антиправительственных сил, эта группировка приобрела репутацию одной из самых жестоких. Она ведет активную экстремистскую деятельность и ответственна за множество терактов против американских и натовских сил на территории Ирака, иракских военных, а также против гражданских лиц и объектов.

Целью организации является создание исламского суннитского государства на территории Сирии, Ирака и Ливана. Несмотря на то, что это движение насаждает жесткое следование исламским законам, оно в первую очередь представляет собой коалицию противников шиитских властей страны, которая включает в себя как исламистов, так и бывших иракских офицеров времен режима Саддама Хусейна (11). Широкую известность группировка обрела летом 2014 года, когда боевики начали полномасштабное наступление на северные и западные районы Ирака. Радикалам в течение месяца удалось взять под свой контроль несколько городов - Мосул (второй по величине город в Ираке), Тикрит, а через несколько дней они подошли вплотную к Багдаду. В конце июня террористы объявили о создании собственного квазигосударства (т.н. «халифата»), простирающегося от города Алеппо на севере Сирии до провинции Дияла, расположенной на востоке Ирака. 3 августа террористам удалось взять под контроль два крупных нефтяных месторождения. «Халифом» был объявлен главарь боевиков Абдалла Ибрагим ас-Самараи, известный также под именем Абу Бакр аль-Багдади. После провозглашения государства, которого не признала ни одна страна, группировка, ранее известная как «Исламское государство Ирака и Леванта», отбросила географическую привязку в своем названии и стала называться просто «Исламское Государство» (ИГ) (9).

От рук этих боевиков, отличающихся особой жестокостью, уже погибли тысячи «иноверцев» - шиитов, христиан, езидов, тысячи же людей были вынуждены бежать из захватываемых экстремистами районов, многие женщины и дети стали пленниками и содержатся в концентрационных лагерях террористов. Правительство Ирака обратилось к международному сообществу за помощью в противодействии «Исламскому Государству». На помощь иракским властям пришли военные США, которые нанесли десятки авиаударов по позициям исламистов (12).

После появления на политической арене «Исламского Государства» вновь, как это было не раз в прошлом, актуализировалась «курдская проблема». Ряд стран Запада приняла решение помогать формированиям курдского «пешмерга», которые ведут бои с боевиками ИГ на территории Ирака и на сирийско-турецкой границе. В состав стран, которые достаточно активно помогают курдам вооружениями, входят США, Великобритания, Франция, Германия, Канада. От конечного исхода этих событий во многом зависит, насколько кардинально изменится геополитическая карта Большого Ближнего Востока.

Ключевые слова: Большой Ближний Восток, геополитическое соперничество, «цветные революции», «политическая толпа», теория «управляемого хаоса», вооруженные конфликты, «арабская весна».

Список использованной литературы

1. Steven R. Mann. The Reaction to Chaos //Complexity, Global Politics, and National Security. Edited by David S. Alberts and Thomas J. Czerwinski. National Defense University Washington, D.C. 1998.

2. Управляемый хаос /Бялый Ю. Концепт Стивена Манна и его проекции на мировую политику //Концептуальная война, 2012, № 6, 28 ноября.

3. Манойло А.В. «Цветные революции» на Ближнем Востоке и в Северной Африке: технологии управляемого хаоса. Часть 3 //Специально для Интернет-журнала «Новое Восточное Обозрение».

4. Коровин В. Цунами цветных революций на Большом Ближнем Востоке. /Евразия, ИАП. 2011, 4 апреля, <http://evrazia.org/print.php?id=1619>

5. Гушер А. Особенности и тенденции развития геополитических процессов на Ближнем и Среднем Востоке. Часть 1 //Специально для Интернет-журнала «Новое Восточное Обозрение» //ru.journal-neo.com/node/119909
6. Сирия предотвратила попытку вторжения боевиков из Турции //dokwar.ru/publ/novosti_i_sobytiya/s...; Иранское влияние на события в Сирии //voprosik.net/iranskoe-vliyanie-na-s...
7. Богданов М. Алеппо сегодня // <http://mbogdanov.ru/index.php/news-journal/119-aleppo-to-day> 22.08.2012
8. Сюзан Райс: эскалация насилия в Сирии грозит кризисом всему региону// golos-ameriki.ru/content/un-syria/1...
9. Исламское государство Ирака и Леванта //ru.wikipedia.org/wiki/Исламское_гос...
10. Игнатенко А. «Аль-Каида» пытается создать исламское государство одновременно на территории Ирака и Сирии. Институт религии и политики. 27 июля 2012.
11. Ансель Ф. Что такое «Исламское государство Ирака и Леванта»? //Atlantico, 2014, 1 июля .
12. Самолеты ВВС США нанесли 15 ударов по позициям «Исламского государства» в Ираке. ИТАР-ТАСС, 2014, 18 августа.

Leyla SÜLEYMANOVA

BÖYÜK YAXIN ŞƏRQDƏ GEOSİYASİ RƏQABƏTLƏRİN YENİ FORMALARI VƏ METODLARI

Xülasə

Məqalədə Yaxın Şərqdə və Şimali Afrikada yerləşən ərəb ölkələrində baş verən “rəngli inqilablar”, kütlə şüurunun idarə edilməsi və bu inqilabların əsas dağıdıcı alətinin - “siyasi izdihamın” yaradılmasının bəzi psixoloji və təşkil üsullarını özündə cəmləşdirən texnologiya təhlil analiz edilir. O cümlədən, qeyd olunur ki, bu metod və texnologiyalar ənənəvi cəmiyyəti tənzimləyən və siyasi “idarə olunan xaos” halına salmağa imkan yaradır.

Məqalədə göstərilir ki, Yaxın Şərqdə yaranan hərbi siyasi qeyri-sabitliyin ən yeni əsas amili bu regionun xəritəsində yaranan və “İraqın və Levantın İslam Dövləti” (İLİD) adlandırılan fenomenidir.

Açar sözlər: Böyük Yaxın Şərq, geopolitik rəqabət, «rəngli inqilablar», «siyasi izdiham», idarə olunan xaos nəzəriyyəsi, hərbi münaqişələr, «ərəb baharı».

Leyla SULEYMANOVA

ABOUT THE NEW FORMS AND METHODS OF GEOPOLITICAL RIVALRIES IN THE GREATER NEAR EAST

Summary

The paper analyzes the technology of so-called “coloured revolutions” used in a number of Arab countries situated in the Near East and North Africa, which includes a whole arsenal of psychological and organizational ways of control over mass consciousness and the creation of the main ramming instrument of any “coloured-revolution” - “political crowd”. It is noted that these methods and technologies allow to immerse the traditional society into a state of decay and political “controlled chaos”.

It also notes that the latest factor of the military-political destabilization in the Middle East is the emergence of this phenomenon on the map of the region, so-called “Islamic State of Iraq and Levant” (ISIL).

Keywords: Greater Near East, geopolitical rivalry, coloured revolutions, political crowd, controlled chaos, military conflicts, «Arabian spring».

İLƏHİYYAT VƏ DİNSÜNASLIQ BÖLMƏSİ

UOT 2:14

Samid QULİYEV

doktorant, AMEA M.Füzuli ad.

Əlyazmalar İnstitutu

ƏHMƏD BİN MƏHƏMMƏD ƏRDƏBİLİNİN “ƏQAİDUL-İSLAM” ƏSƏRİNDƏ TÖVHİD ANLAYIŞI*

Səfəvilər sülaləsi “Səfəviyyə” təriqətinin əsasını qoymuş Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252-1334) adı ilə bağlıdır. Azərbaycan tarixində mühüm izlər buraxaraq milli kimliyimizin təşəkkülündə mühüm rol oynamış Səfəvilərin banisi Şeyx Səfiəddin yeddinci şiə imamı Museyi Kazımdan (Musa bin Cəfər əl-Kazım) törəmədir. Bu şəcərə İslam Peyğəmbərinin qızı həzrəti Fatiməyə bağlıdır. Belə ki, imam Museyi Kazım Həzrət Əlinin və peyğəmbərin qızı Həzrəti Fatimənin iyirmi altıncı nəslidir (5, s. 409).

Şeyx Səfiəddin 1252-ci ildə Ərdəbilin Kəlxoran kəndində anadan olmuş, uşaq yaşlarından dini bilikləri öyrənməyə başlamışdır. Elmə bağlılığı onu Şiraz vilayətinə qədər getməsinə səbəb olmuşdur. Şirazda təhsil alan Şeyx Səfiəddin ustadlarına irfanla bağlı çoxlu suallar vermiş və irfan elminin sirlərini öyrənməyə çalışmışdır. Ustadı Sədi Şirazi (Müslihiddin Müşrif ibn Abdulla) ona “*Mən səni ancaq bu məqama qədər gətirə bildim, sən bir az da Vətənin Azərbaycanı, Şeyx Zahidin yanına get. Bəlkə, axtardığını orada taparsan*”, – deyərək onu Şeyx Zahidin yanına göndərmişdir (8, s. 80).

Şeyx Səfiəddin 25 yaşında ikən XIII əsrin böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Lənkəranın Siyavurud kəndində yaşayan Zahid Gilaninin (1218-1301) yanında təhsilini davam etdirmiş və qısa bir zamanda müəlliminin etimadını qazanmışdır. Bu yaxınlıq sonralar Zahid Gilani ilə qohum olmağa körpü olmuş və o, Zahidin qızı Bibifatimə ilə ailə həyatı qurmuşdur (9, s. 61).

Zahid Gilani dünyasını dəyişdikdən sonra yerini Şeyx Səfiəddin tutaraq sufiliyə meyilli olan sünni məzhəbinin Şafi qolunu təbliğ edən “Səfəviyyə” təriqətinin əsasını qoymuşdur. Sonralar Səfəvilərin inkişaf dövrü Şah İsmayıl Xətəinin (1487-1524) adı ilə bağlıdır (9, s. 60). Şah İsmayıl Xətəi Şeyx Səfiəddindən fərqli olaraq, sufi “səssizliyini” şiə ideologiyası ilə dəyişdi və Səfəvi dövlətinin yeni siyasətinin əsasını qoydu. Bu dövlət şiə uləmələrinə etimad göstərərək onlara dövlət işlərində vəzifə və böyük səlahiyyət verdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda şiəliyin inkişaf edərək dövlət səviyyəsinə çatdırılması Şah İsmayıl Xətəinin dövrü ilə bağlıdır.

1501-ci ildə hakimiyyət başına gələn Şah İsmayıl şiəliyin möhkəmləndirilməsi, bu məzhəbin əsaslarının xalqa çatdırılması barədə məsələ qaldırdı və məlum oldu ki, şiəliyin nəzəriyyəsi ilə səthi tanışlığı olan bir nəfər də yoxdur. Hətta şiə əqidəsinə uyğun kitab da yox idi. Şiəliyə dair rəhbərlik üçün Şeyx Cəmaləddin Mütəhhər Hillinin (Əllamə Hilli) (1250-1325) “Qəvaidül-İslam” (“İslamın qaydaları”) kitabı yeganə rəsmi ədəbiyyat kimi qəbul edilmişdi (6, s. 56).

Şah İsmayıl Xətəidən sonra hakimiyyətə gələnlər də bu ideologiyanın təsiri altında dövləti idarə etmişlər. Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbilinin yaşadığı dövr Səfəvi şahları I Təhmasib (1524-1576), II İsmayıl (1576-1577), Məhəmməd Xudabəndə (1577-1587) və I Abbasın (1587-1629) dövrünə təsadüf etmişdir (3, s. 6). Bu səbəbdən Əhməd bin Məhəmmədin yaradıcılığında Səfəvi hakimiyyətinin siyasəti qabarıq formada özünü göstərmişdir. Səfəvilər daha çox din

* Məqalə filologiya ü.e.d. Kamandar Şərifov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

alimlərinin nüfuzundan istifadə edərək, dövlətin xeyrinə bir çox məsələləri həll etmiş və şüəliyin inkişaf etdirilməsi üçün hər cür şərait yaratmışlar.

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbili (XVI əsr) orta əsrlərdə Azərbaycan dini-irfani fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri sayılmaqla islam alimləri arasında mühüm yer tutmuşdur. XVI əsrin əvvəllərində Ərdəbil şəhəri yaxınlığındakı Niyar kəndində kasıb bir ruhani ailəsində dünyaya gəlmiş və ilk təhsilini dövrünün böyük riyaziyyatçı və astronom alimi - əmisi Əllamə İlyas Ərdəbilidən almışdır (4, s. 11). Daha sonra elmini mükəmməlləşdirməkdən ötrü İraqın Nəcəf şəhərinə köçmüşdür. Nəcəfdə böyük İslam alimi Zeynuddin bin Nurəddin Əlinin (1506-1558) (Şəhid Sani ləqəbi ilə məşhurdur) tanınmış şagirdi olan Əli Saiğdən fiqh, üsuli-fiqh, təfsir, əqaid, kəlam, hədis, sərf-nəhv və başqa dini elmlərə yiyələnmişdir. O, dövrün məşhur filosofu sayılan Cəmaləddin Mahmuddan (Mövla Cəlal Dəvaninin şagirdi) dərslər almaq niyyəti ilə Nəcəf şəhərindən köçüb bir müddət İranın Şiraz şəhərində yaşamış və yenidən Nəcəfə qayıtmışdır (2, s. 4).

Nəcəf şəhərinə qayıtdıqdan sonra çox keçməmiş Nəcəf elmi mərkəzinin rəhbərliyini öz öhdəsinə götürmüşdür. Böyük alim dini-elmi mərkəzə bir sıra yeniliklər gətirərək mərkəzi elm şəhəri kimi məşhur etmişdir. Ayətullah seyyid Həsən Sədr bu barədə yazır: "Əhməd Ərdəbilinin zamanında Nəcəf şəhərinə elmi səfərlər yenidən dirçəlməyə başladı. Elmi mərkəz qüvvətləndi və camaat digər məntəqələrdən və şəhərlərdən ora üz tutdular və bu şəhər ən böyük elmi mərkəzə çevrildi" (3, s. 5).

Alim xalq arasında böyük nüfuz sahibi olmuş və bu günə qədər daha çox "Müqəddəs Ərdəbili" kimi tanınmışdır. Bu ləqəbdən göründüyü kimi, Əhməd bin Məhəmmədin insani keyfiyyətləri, əxlaqı, xalqla rəftarı yüksək səviyyədə olmuşdur. O, rəhbərlik etdiyi dini mərkəzdə təhsil alan tələbələrinə daim yardım etmiş və onların yüksək səviyyədə təhsil almalarına nəzarət etmişdir.

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbili 1585-ci ilin iyul ayında (h.q. 993-cü ilin rəcəb ayı) dünyasını dəyişmişdir. Böyük Azərbaycan aliminin məzarı İraqın Nəcəf şəhərində dördüncü İslam xəlifəsi olmuş Əbutalib oğlu Əlinin məzarının yaxınlığındadır (7, s. 1645).

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbili gələcək nəsillərə iyirmidən çox dəyərli elmi əsər qoymuş və bu əsərlərin ikisini doğma dili olan Azərbaycan dilində yazmışdır (2, s. 7). Azərbaycan dilində olan "Risələtul-əxlaq" əsəri hazırda bizlərə məlum olmasa da, haqqında ayrı-ayrı kitablarda məlumat vardır. Digər bir kitabı "Əqaidül-İsləm" əsəridir ki, bu günə qədər qorunub saxlanılır. Bu kitabın əlyazma nüsxəsi AMEA-nın kitabxanasında F-956 və F-1743 şifrəsi altında qorunmaqdadır. Əsərdə İslam əqidəsinin əsaslarını təşkil edən Tövhid, ədl, nubüvvət, imamət və məad haqqında geniş məlumat verilmiş, əqli və nəqli dəlillərlə misallar göstərilmişdir.

Biz bu məqalədə alimin "Əqaidül-İsləm" əsərində I, II və III babı əhatə edən "Tövhid" bəhsini araşdıraraq alimin Azərbaycan islamşünaslığına və kəlam elminə verdiyi böyük bir töhfənin şahidi oluruq.

"Tövhid" (ət-təuhid)-Səməvi dinlərin əsas prinsiplərindən biri olmaqla, ilahi elçilərin əsas təbliğat vasitəsi olmuşdur (19, s. 38). «Tövhid» sözü ərəb dilindən Azərbaycan dilinə "tək və yeganə bilmək" anlamına gəlir (11, s. 146). Qurani-Kərimdə ən çox toxunulan mövzulardan biri də Tövhid-Allahın yaradan olaraq şəriksiz olması məsələsidir. Necə ki, Qurani-Kərimdə oxuyuruq: "(Ya Rəsulum!) Səndən əvvəl elə bir peyğəmbər göndərmədik ki, ona: "Məndən başqa heç bir tanrı yoxdur, buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!" - deyə vəhy etməyək." (Ənbiya, 25)

Tövhid Allahın Zatına (təuhid fi zatihi), Onun sifətlərinə (təuhid fi sifatihi), Onun etdiklərinə (təuhid fi əfalihi) və Ona ibadətdə (təuhid fi ibadətihi) şərik qoşmamaqdır (18, s. 310). Bu da o deməkdir ki, Allah mütləq varlıqdır (vacibəl-vücut), Onun şəriki və bənzəri yoxdur.

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbili "Əqaidül-İsləm" əsərində birinci fəsildə (bab əvvəl) vacibəl-vücutun sabit olması haqqında giriş verərək bu cür izah etmişdir: "Pəs deyuruz kim, Vacibül-vücutunun olməqi gərəkdir əlbətdə. Vəl əyaz billəh, əgər Vacibül-vücut olmasə, lazım

gəlur ki, hiç bir mövcud aləmdə olmiya və hal o kim, aləm mövcuddur. Pəs Vacibül-vücut dəxi mövcuddur. Bəyan mülazimət oldur kim, mövcudat iki qismdur: Vacibül-vücut və mumkinəl vücut. Şək salis mahaldur” (2, s. 21). Alimin fikirlərindən də aydın olur ki, iki varlıq mövcudur: Birinci varlıq vacibəl-vücut olan Allah, ikinci varlıq isə yaradılış olan mümkünəl-vücut.

İslam əqidəsinə görə də bu iki varlıqdan başqa varlığın olması haqqında heç bir fikir ayrılığı olmasa da, bəzi alimlər mümtəhinəl-vücudu da (19, s. 44) bu bəhsə aid etmişlər.

Mümkünəl-vücudun əmələ gəlməsində mütləq Yaradanın olması zəruridir. Mümkünəl-vücut bütün yaradılışa şamil edilir. Necə ki, əsərdə “Və dəxi deyiruz kim, təmami əfrad aləm xəvah ruhani olsun; cinn və mələk kimi və xəvah cismani olsun; heyvanat və cəmadat kimi, əvvəldən axıra xəvah axəri olsun və xəvah olmasın, hamısı bir mümkünəl vücutin hökmündədur” (2, s. 22) qeyd olunmuşdur.

Mümkünəl-vücudun öz-özlüyündə vücuda gəlməsi qeyri-mümkündür. Bütün yaradılış nizamı Yaradan tərəfindən nizama salınmış və Özünü yaradılışın daxilində gizlətməmişdir (14, s. 74). Bu barədə İslam peyğəmbəri buyurur: “Hər kim özünü tanısa, Allahını tanımışdır”.

Vacibəl-vücut elə bir varlıqdır ki, onun var olması digərlərinə bağlı deyil, o əvvəldən var olan və sona qədər (mütləq sonsuzluq) olacaqdır (17, s. 152). Səməvi kitabların sonucusu olan Qurani-Kərim Allahın varlığının sübut olunmasını yersiz sayır və bu barədə İbrahim sürəsinin 10-cü ayəsində “*Göyləri və yeri yaradan Allaha şəkk etməkmi olar? O, günahlarınızı bağışlamaq və sizə müəyyən vaxta qədər möhlət vermək üçün sizi (iman gətirməyə) çağırır*”. Onlar dedilər: “*Siz də bizim kimi, ancaq bir insansınız. Bizi atalarımızın ibadət etdiklərindən döndərmək istəyirsiniz. Elə isə bizə açıq-aydın bir dəlil gətirin*” buyurur.

Alim əsərin ilk babında vacibəl-vücudun tanıtılması üçün ibrətli bir misal çəkmişdir. “Buna dəlil budur kim, bir kimsə yukusində ölüldəndən və dirilərdən birisini görür və onu tanıyır və bilir (ki), əslən bu gözün ondan xəbəri yoxdur. Və dəxi onun ilən sövləşür (ki), bu dilin ondan xəbəri yoxdur. Və dəxi onun ilən soruşub və sözüən eşidir (ki), bu qulaqun ondan xəbəri yoxdur və qalan həvasları dəxi belə qiyas ilə” (2, s. 26).

Vacibəl-vücudun isbatı üçün islam alimləri bir çox nəqli dəlillər çəkmiş və bu yolla Allahın varlığını insanlara çatdırmışlar. Əsərdə Vacibəl-vücudun isbatı üçün çəkilməmiş ən məşhur rəvayətlərdən birini gözdən qaçırmamış və əsərdə hadisəni bu cür qeyd etmişdir: “Və dəxi məşhurdur əvvəl qarı övrətin hekayəti kim, ögündə cəhrə var idi. Ondən sual elədilər kim, Pərvərdigar ələmi nə dəlil ilə bilürsən? Fil hal əlini cəhrədən götürdi. Pəs cəhrə məətəl qaldı. İşarət elədi kim, nəuzu billah, əgər vacibəl-vücudun olmiyəydi, çərx və fələk və Adəmi, və gün və gecə və gündüz və yaz və yay və payız və qış, doqmaq və ölmək kim, həmişə gərdişədilər, bu cəhrə kimi məətəl qalurlardı (qalardılar) Və bu noktə ilə həzrət nəbəvi şuari əksər səhabəyi kibarə tənbeh elərdi və buyurardı: “*Və aleykum bidinil əcəiz*”, yəni sizə olsun əvvəl qarı övrətin dini. Ləfz cəmi təəzim içündür” (2, s. 27).

Vacibəl-vücudu tanıtma bəhsində nəqli dəlillərdən sonra Qurani-Kərimin Tövhid barəsində olan “İxlas” sürəsinə müfəssəl sürətdə izah etmiş, nəticə etibarilə Allaha şəriq qərar verməyi batil bir inanc hesab edərək, “Çün bunları bildin, imdi deiruz kim, əl əyaz billəh iki Vacibül-vücudun olsa və ikisi dəxi cəmi luzum zatində və sifətində bərabər olsa, gərəkdir kim, hiç bir şey aləmdə mövcud olmiya. Zira kim bu vaciblərin iradələri bir-birinə müxalifdir, ya müvafiq. Və əgər müxalif olsa, yəni biri arada hərəkət eləsə və əvvəl biri arada məskun. Pəs əgər ikisinin muradi dəxi hasil ola, lazım gəlur kim, ictimai nəqizin caiz ola və əvvəl mahaldur” – deyə qeyd etmişdir (2, s. 31).

Alimin tövhid bəhsinin ilk dəlilləri əqli və nəqli yollarla Allahın isbat olunması, daha sonra isə zındıqlara xitab edərək Allahı tanıtmağa çalışmış və bütün yaradılışın ata-ana vasitəsilə var olmasını, ata-anaların isə yaradılış yolu ilə “Əbül-Bəşər” Adəmdən, Adəmin isə 4 ünsürdən yaranma qənaətinə gəlmişdir.

Birinci fəslin sonunda alim bir zındıqın İmam Cəfəri-Sadiqin yanına gələrək Allahın var olması ilə bağlı verdiyi sualı imamın cavablandırtdığını belə nəql etmişdir: “Başımdan keçən qəziyyə oldur kim, bundan ayrılı dərya səfəri ixtiyar eləmişdim. Su yüzindən gəlur ikən naghah bad müxalif çıxub dəniz yüzində əzim tufan oldi. Pəs güclü yellər və muhlək ləpələr tokunməqdən gəminin təxtələri daqıldı və əvvəl halətdə vari canimizdən ümid üzdüq və həyatimizdən əl yoqduq və mən bu saətdə bir təxtə parəsinə yapuşub su yüzinə düşmiş idim, ta kim ləpələr çəkub mənə təxtə ilə dəniz qıraqinə çikərdi”. Həzrət buyurdi kim: “ Ya zındıq! Əvvəl halətdə kim, kəşti sınımış idi, sizə dərya ləpələri müsəllət olmuşdi, heç qəlbində bir kimsə ümidin var idi kim, ona təzərru eliyəsən, ta kim səni əvvəl tufandan xilas eyliyub nicat verə?”. Dedi: “Bəli, yəbnə rəsuləllah!” Pəs həzrət buyurdu kim: “Ya zındıq! Huvə rabbikum”- yəni pərvərdigarin o kimsədur” (2, s. 35).

Daha sonra isə Tövrət, Zəbur, İncil və Quran kimi səmavi kitabların Allahın var olmasının sübutu kimi qiymətləndirmiş, “peyğəmbərlərə kitab verən və onları din və ayin təklifi üçün xəlqə göndərən, əlbəttə, mövcuddur və əvvəl Vacibül-vücudundur təala şənuhu və cəllə sultanəhu” fikirləri ilə I fəslə bitirmişdir (2, s. 43).

Allahda olan bütün sifətlər dərk olunmaz qədər kamildir və bu sifətlər mənə cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər (14, s. 40). Allahın ad və sifətləri kəlam elmində əqidə məsələlərinin izah olunmasında mühüm yer tutur. Belə ki, həmin mövzular Allahın substansiyasını və atributlarını əhatə edir (18, s. 310). Allahın sifətləri mövzusunda İslam alimləri müxtəlif fikirlərlə çıxış etmiş, əsasən, bu mübahisələr mötəzilə, əhli-sünnə, mərcəi, xarici və şiələr arasında olmuşdur.

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbili Allahın sifətlərini 2 qismə ayırmışdır:

a) sifəti sübutiyyə (Allaha xas olan xüsusiyyətlər)

b) sifəti səlbiiyyə (Allahda olması mümkünsüz olan xüsusiyyətlər)

Alim “Əqaidül-isləm” əsərində Allahın sifətləri bəhsində isna-əşəriyyə məzhəbinin kəlam alimlərindən fərqli olaraq hər iki sifəti 14 növə ayırmış və izah etmişdir.

Əhməd bin Məhəmməd Ərdəbilinin nəzərinə, Allaha xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. “Qadir” (qüdrətli)
2. Alim (bilən)
3. Diri
4. Mürid (iradə edən)
5. Müdrük (dərk edən)
6. Qədim və əzəli (əvvəl və son)
7. Mütəkəllim (nitq sahibi)

Allahda olması mümkünsüz olan xüsusiyyətlər:

1. Mürəkkəb
2. Cism
3. Məkan
4. Cövhər
5. Hülul (ittihad və birləşmə)
6. Məhəlli həvadis (Hadisələrə məruz qalmaz)
7. Görünən

Hər iki xüsusiyyətə görə sifətlərin tanınması yolları.

1. Sifətlərin qisimləri. Kəlam alimlərinin Allahın sifətləri ilə bağlı bəhs etdikləri təsnifatdan danışılır və hər birinə aid olan terminlər açıqlanır.

2. Allahın sifətlərini tanımağın mümkünlüyü. Bu hissədə Allahın sifətlərini tanımaq və onları dərk etməyin mümkün olub-olmaması və bu sahədə bir sıra kəlamə nəzəriyyələr araşdırılır.

3. Sifətləri tanımağın yolu. Sifətlərin tanınması bəyan olduqdan sonra bunun hansı yollarla həyata keçməsi haqda söhbət açılır.

4. Xaliqlə məxluq arasında oxşar olan sifətlərin izahı. Burada məxluqda olan sifətlərlə Allahda olan sifətlərin mənə fərqi araşdırılır.

5. Kamal sifətlərinin ümumi şəkildə sübutu. Burada Allahın bütün sifətlərinin kamil olması sübut edilir.

6. Zatin sifətlərlə obyektiv əlaqəsi. Burada izah olunur ki, Allahda olan sifətlər Zatlə eynidir. Bu bəhsə bəzən “sifətdə-tövhid” deyilir.

7. Allahın sifətlərinin təqlidi yolla çatdırılma metodu. Burada izah olunur ki, Allahı vəsf edərkən yalnız Quran və hədislərdə olan sifətlərlə kifayətlənmək lazımdır (12, s. 166,167).

Qurani-Kərimin Taha surəsinin 110-cu ayəsinin təfsirini edən əl-Həvizi “Nurus-səqəleyn” adlı təfsir əsərində yazır: “Həzrəti Əli buyurur: Məxluqların elmi Allahı əhatə edə bilməz, çünki O, qəlblərin gözüne pərdə salmışdır. Heç bir fəhm bu pərdəni götürüb Onu dərk edə bilməz və heç bir fərd onu hədd-hüddud vasitəsilə vəsf edə bilməz. Elə isə Allahı O, özünü vəsf etdiyi kimi vəsf et.....” (16, s. 30).

İkinci fəslə (baba) giriş kimi birinci fəsilə “Təbsurə: Məzkur olan ayətlərdən belə məlum olundu kim, Vacibül-vücudun sifətləri iki qışmdır: birisinə “sifat sübutiyyə” deirlər. Zira əql yanında sabit olubdur ki, bu sifətlər Vacibül-vücudunda olməq gərəkdir. Yuxsə lazım gəlur kim, Vacibül-vücudun naqis ola və hal o kim, ona noqsan degul. Və birisinə dəxi sifət səlbiiyyə deirlər və əvvəl birinci sifətlərdur kim, Vacibül-vücudunda da olməq gərəkdir. Yoksa lazım gəlur kim, ona ehtiyac caiz degul və hər birisi öz məhəllində rövşən dəlil ilə bəyan olunur.-inşəəllah təala-” (2, səh. 29) göstərmək olar.

İkinci fəslin əvvəlində isə “sifəti-sübutiyyə” (Allahda olan sifətlər) haqqında izahlı başlanğıc edərək Qadir (qüdrət sahibi) sifətini bu cür izah etmişdir: “Pəs bu tərif ilə lazım gəlur kim, Vacibül-vücudun fail muxtar və qadir ələl itlaq ola. Yəni mümkün olduqca hər nəsnənin kim, qabiliyyəti bir növ vücudə və istedadı bir nəhv kəmalə olsa, gərəkdir kim, məbdəi fəyazdan vücud ona faiz ola. Məkr əvvəl kim, mümkün, olmiyə. Mislə dəvə ignə yulduzundan keçmək kimidir və kök bir yumurta içinə sıqməq kimi. Bunlar kimi olana vücud fayiz olməz. Pəs bu nəqs qabiliyyət və istedad zati olməqdəndur, nə əvvəl kim, əl əyaz billəh fəyaz ələl itlaq bəxl ya təqsir eliyubdir. Pəs sabit oldi kim, nəqs qabildəndur, faildən degul” (2, s. 49).

Qadir sifəti haqqında cəbriyyə məzhəbinin və fəlsəfi fikirlərin batil olmasını önə çəkərək qeyd etmişdir ki, “hər şey Allahın ixtiyarındadır”, bir halda ki, su öz-özlüyündə axmaqda, od yandırmaqda öz ixtiyarlarında deyillər (2, s. 47).

Qadir sifəti Qurani-Kərimin Əhqaf surəsinin 33-cü ayəsində bu cür təsbit olunur: “*Məgər onlar göyləri və yeri yaratmış və onları yaratmaqdan yorulmamış Allahın ölümləri də diriltməyə qadir olduğunu görüb anlamırlarmı? Bəli, O, hər şeyə qadirdir!*”

Allahın alim sifəti onun substansiyasına xas olmaqla, bütün sifətlərin bir-birini tamamladığı kimi, bu sifət də hər bir sifəti tamamlayaraq özündə cəmləşdirir. (15, səh.51) Əsərdə Əhməd bin Məhəmməd alim sifəti haqqında isə buyurur: “Bəyan mülazimət budur kim, əl əyaz billəh vacibəl-vücud alim olməsə gərəkdir kim cahil ola” (2, səh. 55) Allahın alim olması kainatın yaradılış mizanında öz əksini tapmış və heç bir məxluqatı səbəbsiz yaratmamışdır. Alim əsərdə bu sifəti bizzat və bilğeyr olmaqla iki hissəyə ayırır. Bizzat sifəti odur ki, Allahın elmi yalnız Onun zatına məxsusdur. Alim bilğeyr haqqında isə özünü misal çəkərək buyurur: “Bil kim zatindən başqa ola və əvvəl mümkünat alimləridur, bizum kimi” (2, s. 57).

Qurani-Kərimdə Allahın alim sifəti haqqında Mülk surəsinin 14-cü ayəsində “*Yaradan (Allah) Lətif və (hər şeydən) Xəbərdar olduğu halda, ola bilərmə ki, O, (gizlində və aşkarda olanları) bilməsin?*” oxuyuruq.

Vacibəl-vücud haqqında üçüncü sifət “həyy” sifətidir ki, diri qalmaq anlamındadır. Nəticə etibarilə bütün yaradılışa həyat verən özü ölümə məhkum ola bilməz. Bu sifət barədə geniş

açıqlama verməyən alim bu sifətin isbatını “Qadir” və “Alim” olan Allahın mütləq diri sifətinə malik olmasını göstərmişdir (2, s. 57).

Bu sifət haqqında keçən işarələrdən biri də, Hədid surəsinin 3-cü ayəsidir. «*Əvvəl də, axır da, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! (Allah Öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda, Özünü görünməz, dərkolunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir*»).

Mürid iradə edən anlamında olmaqla yaratdığı hər bir varlığın yaxşılığını və pisliyini biləndir. Allah yaratdığı heç bir şeyi səbəbsiz xəlq etməmiş, hər bir varlığın bizə məlum olan və olmayan səbəbləri vardır (11, s. 82). Alimin əsərdə bu sifətə yanaşması Quran ayələrində əmr və qadağaların sabit olması ilə görürük.

İradə sahibi olan Allah Nəhl surəsinin 40-cı ayəsində buyurur: “*Biz bir şeyi yaratmaq istədikdə, ona ancaq: “Ol!” – deyirik, o da olur*”.

Müdrək sifəti isə hər bir şeyi dərk edən anlamındadır. Dərk etməyin isə 10 vasitə ilə həyata keçməsinə qeyd edən alim “Pəs sabit oldu kim, Vacibül-vücudun müdrəkdir. Yəni idrak eyləyicidir, cəmi müdrəkati. Və müdrəkət əvvəl nəsnələrdir kim, həvas miyancılıqla tapmaq və bilmək ola və həvas ondur. Beşi zahirdə və beşi batindədir. Əmma əvvəl beş ki, zahirdədir əvvəl: gözdür kim, ona bəsrə deirlər. İkinci: qulağdır kim, ona səməə deirlər. Üçüncü: burundur kim, ona şammə deirlər. Dördüncü: dildur kim, ona zaiqə deirlər. Beşinci: təmam əzəi kim ona lamisə deirlər.

Əmma əvvəl beş ki, batindədir, əvvəl xəyaldır. Ona mütəxəyyulə deirlər. İkinci: fikirdir kim, ona mütəfəkkirə deirlər. Üçüncü: vəhmdir kim, ona qorku və mütəvəhhimə deirlər. Dördüncü: yaddaşdır kim, ona hafizə deirlər. Beşinci: his müştərəkdir və əvvəl bir qüvvətdir kim, bunların hamısı ilə şərikdir. Məsələn, xəyal ilə mütəxəyyilə və fikr ilə mütəfəkkirə və vəhmilə mütəvəhhimədir. Qalan həvvasi dəxi belə qiyas ilə. Pəs məzkur olan həvvaslər ilə tapulən nəsnə müdrək deirlər, məful siğəsiylə. Yəni idrak olunmuş. Pəs həq təala müdrəkdir, fail siğəsiylə. Yəni idrak eliyicidir, hər nəsnəni kim, əql və həvas ilə tapmaq ola. Əmma fərq budur kim, əql və həvas alətsiz idrak eliyə bilməz. Bi xilaf Vacibül-vücudun kim, zat bizzat ilə idrak elər. Əslən ehtiyaci alətə və əsbabə yoqdur. Elə kim Quran məcid şəhadət eylər, “Lə tudrikuhul əbsar və huvə yudrikul əbsar və huvəl lətiful xəbir” (əl-Ənam, 103)” əsərdə öz əksini tapmışdır. Bunlardan fərqli isə Allahın idrakı daha kamildir. (2, s. 58, 59).

Müdrək sifətini izah edərək, bu ayəni qeyd etməklə bir daha gözlərin idraki yolla Yaradanı dərk etməsinin mümkün olmadığını bildirmişdir (2, s. 59).

Vacibül-vücudun əzəli və əbədi başlanğıcının və sonunun olmaması sübutiyyənin tərkib hissəsidir. Allah üçün yoxluq yoxdur, çünki vacibül-vücuddur. (10, səh 165) Necə ki, “Zira ki, dəlil qaimdir kim, əvvəl Vacibül-vücudun oldur kim, onun olməqi vacib və zəruri olə və hər nəsnənin ki, olməqi vacib və zəruridir, pəs yoqlıqi (yoxluğu) mahaldır, əlbəttə. Qədim olməqi vacib və zəruridir. Pəs Vacibül-vücudunun qədim olməqi vacib və zəruridir.....” (2, s. 60) qeyd edərək alim Allahın əzəli və əbədi olmasını qiymətləndirmişdir.

Mütəkəllim nitq sahibi deməkdir. Allahın mütəkəllim olması onun danışmağına dəlalət etməz. Bu danışq Allahın istəyi ilə hər hansı bir cisimdə sözləri və mənalari xəlq etməkdir (12, s. 232). Alim bu barədə Musa peyğəmbərin Tur dağında Allahla danışığına bu cür işarə etmişdir: “Zira kim, cism camidin söyləşməgi əql yanində mümkün və məqdurdur, Vacibül-vücudun qadirdur cəmi məqdurata. Və dəxi nəss Qurandur kim, bari təala zeytun aqacində bir neçə hərf xəlq elədi, ta kim, həzrəti Musa əleyhissələm ilə söyləşdi. Elə kim buyurdu: “Va kəlləməllahu Musə təklimə” (Nisə, 146) və dəxi cumhur əqlən və hökmən xüsüsən ənbiya və övliya qatibətən muttəfiqdur kim, Vacibül-vücudun mütəkəllimdir. Xilaf yoqdur. Və lakin xilaf bundadır kim, Vacibül-vücudunun kəlamı nə cinsdur. Əşairə deirlər: Vacibül-vücudunun təkəlləmi ibarətdur: əvvəl məəna əzəlidən kim, Onun zatində qaimdur və əvvəl muəyyəni kəlamı nəfsi təsmiyyə eliyubdurlər kim, bu kəlam lütfin mədluli ola. Bu dəlil sabir olməsə mufasəd coq

lazım gəlur” (Mütəkəllim nitq sahibi deməkdir. Allahın Mütəkəllim olması onun danışmağına dəlalət etməz. Bu danışq Allahın istəyi ilə hər hansı bir cismdə sözləri və mənalari xəlq etməkdir.

Fəslin sonunda isə ümumi nəticəyə gələrək qeyd edir: “Bil kim əshab imamiyyə arasında məşhur olan sifət sübutiyyə dəlil vazeh ilə səlk bəyana çəkilibdi. Zira kim, Vacibül-vücuda öz sifət kəmalini bildirmək üçün məzkur olan sifətləri bizlərdə xəlq eliyibdur və illa sifəti sübutiyyəni əslən idrak eyliyə bilməzduk. Məsələn, biz vacib bilğeyruz yəni vucudimiz yəni geyridəndur və həq təala vacib lizatədur. Yəni vucudi özündəndur. Biz alim bilğeyruz, yəni elmimiz geyridəndur və həq təala aləm bizzatdur. Yəni elmi özündəndur. Və biz qadir bilğeyruz. Yəni qüdrətimiz geyrudəndur və həq təala qadir bizzatdur. Yəni qüdrəti özündəndur və biz həy bilğeyruz, yəni həyatimiz geyrudəndur və həq təala həyy bizzatdur. Yəni həyati özindəndir. Və dəxi biz səmii biğeyruz və bəsir biğeyruz və murid biğeyruz və mutəkəllim biğeyruz. Zira kim, bizim sifətlərimiz alət və əsbab ilədur. Yəni eşitmək qulağ ilə və görmək gözilə və iradə eləmək könülilə, söyləşmək dililədur. Pəs əgər bu alətlər bizdə olmasa, əslən heç bir nəsnəni idrak eliyə bilməniz (bilmərik). Bixilaf Vacibül-vücuda- təala şənuhu- kim əslən ehtiyaci alət və əsbabə yoqdur. Və bil kim, bu sifətlər onun eyni zatidur” (2, s. 65, 66).

Üçüncü fəsildə alim Allaha xas olmayan sifətlərdən söhbət açaraq III babın əvvəlində qeyd etmişdir ki, “Sifəti səlbiiyyə bəyanundədur və ona sifət cəlaliiyyə deirlər. Və əvvəl bir neçə sifətdur kim, Vacibül-vücuda onlardan münəzzəh və pakdur” (2, s. 70).

Sifəti səlbiiyyənin ilk bəhsində Yaradanın mürəkkəb olmamasını “Vacibül-vücuda mürəkkəb degul və mürəkkəb deyə ona deirlər kim, bir neçə əczaidən tərkib olmuş olə. Pəs mürəkkəb həddi zatində möhtədur əczailərinə. Zira kim, əcza məhiyyəni olandan sonra mürəkkəb mövcud olur və hər cüzi dəxi möhtədur bir-birindən muğayir olmaqə” (2, s. 70) əsərdə qeyd edən alim mürəkkəb olan hər bir varlığın yaranışa ehtiyacı olması qənaətinə gəlmiş və Allahın mürəkkəb sifətlərinə malik olmasını qeyri-mümkün hesab etmişdir.

Vacibül-vücuda cisim deyildir. Cisim olan hər bir şey ya uzun olur, ya gödək, hər bir şey ki, ölçü və çəkiyə gəlir, mümkün-vücuddur. Bu sifət isə Allaha xas deyildir. Bu sifəti alim əsərdə “Zira kim, cism oldur ki, üç canibindən qismət eləmək caiz ola. Yəni demək ola ki, uzundəndur ya yoq(ğ)undəndur, ya qısadur. Pəs hər nəsnə kim, bunin kimi, qismət qəbul eləsə kim, mümkün vücuddur və hər mümkün vücuda yaradılmışdur və vacibül vücuda yaradıcıdır. Və dəxi hər cism kim, bu noi qismətə qəbul olsa əlbəttə möhtədur bir məkana, əlbəttə, möhtədur bir cəhətə. Və hər nəsnə kim məkanə və cəhətə, əlbəttə, iki haldan xali deguldur: ya sakindur cəmad kimi. Ya mutəhərrikdur heyvan kimi. Bunun ikisi dəxi mümkün vücuddur. Zira kim, möhtədur və hər möhtəc naqisdur və naqis vacibül-vücuda olmaq mahaldur bilbədihə. Və genə bu dəlil ilə sabit olur kim, vacibül-vücuda məkandan və cəhətdən münəzzəhdur neçə vəchilə:

Əvvəl: əvvəl kim, bari təala məkanda, ya cəhətdə olsa, gərəkdur kim, onun canibinə işarət eləmək ola. Zira kim, məkan və cəhət muşaraliyədurlər bilbədihə. Pəs hər şey kim, onun canibinə işarət eləmək olur; hal xali degul əvvəl şeyin həddi zatində qəbul qismət eliyər ya yoq? Pəs əgər qəbul qismət eləsə cismdur bilbədihə və əgər əslən qəbul qismət eləməsə budə mühümdür. Və bu da mühüm əvvəl qorqunc uzaqa deirlər kim məkanilə, cəhət ona muntəhi olur.

İkimci: Əvvəl kim, vacibül-vücuda məkanda və cəhətdə olsa, gərəkdur kim, saq(ğ) canibi sol canibi muğayir ola və yuxari canibi aşağı canibinə muğayir ola və qarşısı arq(x)ə canibinə muğayir ola və hər nəsnə kim bu sifətli olsa əvvəl dəxi mürəkkəbdur, cəhət sittədən və illa lazım gəlur kim, -ələyöz billəh, vacibül-vücuda əvvəl məkana ya əvvəl cəhətə hulul eyləmiş ola və hulul və ittihad ikisi dəxi batıldur. Elə kim bəyan olunur inşəllah təala”. Bu cür şərh edərək cisimdə olan xüsusiyyətlərin Allahda olan xüsusiyyətlərə zidd olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 70,71).

Allaha xas olmayan sifətlərdən biri də məkansızlıq və cəhətsizlikdir. Necə ki, alim “Zira ki, fərz olundu kim, əvvəl məkanda və cəhətdə olsa gərəkdur kim, onun dəxi intihasi məəlum ola. Zira kim, zərf muntəhi olsa, məzruf dəxi muntəhi olur, bilbədihə. Pəs bu təqdir ilə məzruf kim

vacibəl vucuddur, gərəkdir kim, mutnahi ola. Zira ki, hər şeyin kim intihasi olsa, əlbəttə, ibtidasi dəxi olur və hər şeyin ibtidai və intihasi olsa nə miqdar olduqi dəxi məəlum və müşəxxəs olur və hər şeyin kim, miqdari müşəxxəs olsa mürəkkəbdur əvvəl miqdardən. Və hər mürəkkəb hədd zatində mohtacdur elə kim bəyan olundi” (2, s. 71) qeyd etmişdir.

Allah cövhər deyildir. “Cövhər əvvəl mumkinəl-vücadə deirlər kim, öz hədd zatində tabe ola. Bunun ikisi dəxi vacibəl vücadə ola bilməz. Əmma cövhər onun için kim, şamildir cinsə və fəsilə və cinsə deyə əvvəl məfhum kulliyə deirlər kim, onun mənəsi şamil ola cəmi fərdlərinə, heyvan kimi” (2, s. 72).

Allah “hulul və ittihadı” deyil. “Hulul oldur kim, şey bir-birinə girmiş ola. Elə kim biri hal və biri məhəllə ola; huli və sürət kimi. Və ittihad oldur kim, iki şeyin biri olmuş ola, süt ilə yağ kimi. Elə kim nəsəri deirlər: ələyaz billəh vacibəl vücadə İsa peyğəmbər hulul eylədi. Və bəzi sufiyə tuhhəm eliyubdurlər kim, vacibəl vücadə cəllə şənuhu ariflərə hulul eylər. Bunlar cəmi batil və ləğvdur. Bəlkə mahaldur. Zira kim, iki mövcud bir şəxs olandan sonra qəti nəzər ziyadə və nöqsandan, hal xali degul kim, ikisi dəxi baqi qalurlər, ya baqi qalməzlər” (2, s. 73).

Allaha hadisələr təsir etməz.(Allah məhəlli həvadis deyil.) Allahın bir vasitə ilə vücadə gəlməsi Onun digər sifətlərini inkar edir. Bu barədə Quran buyurur: “O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! (Allah Özünə heç bir övlad götürməmişdir!)” (2, s. 74).

Allah görünən (məri) deyil, gözəgörməzdir (2, s. 76). Allahın gözlə görünməsi onun cisim, mürəkkəb və məkan sahibi olması anlamına gəldiyi üçün bu sifət Yaradana xas deyildir. Bu barədə Allah-təala Quranda buyurur: “Gözlər Onu (görüb) dərk etməz. O, gözləri dərk edər. O, lətifdir (cisimlikdən uzaqdır), (hər şeydən) xəbərdardır!”.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, tövhid bəhsi nəzəriyyə yox, əqidə məsələdir. Tövhidin təşkil etdiyi mövzu kəlam elminin əsasını təşkil etməklə, yaradılış və ibadət ayinlərinin əsas prinsipidir. Bu sahədə yazılmış bir sıra dəyərli əsərlərin sırasına Azərbaycan islamşünaslığında mühüm yer tutan Əhməd bin Məhəmməd “Əqaidül-İsləm” əsərini də salmaq olar. “Əqaidül-İsləm” əsəri bu sahədə yazılmış çox dəyərli vasitə olmaqla yanaşı, yazılmağından illər keçsə də bu günə qədər İran və İraqın bir sıra dini mərkəzlərində kəlam elminə aid fənlərdə tədris olunmaqdadır. Əsərdə alimin əsas məqsədi sanki İslam peyğəmbərinin “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir” hədisini əsas tutaraq yalnız Allahın əmr və qadağalarını əqli və nəqli yollarla çatdırmaq istəmişdir. Haqqında bəhs etdiyimiz 3 babın hər birində alim fikrlərini izah etmək üçün təbliğatın bütün yollarından mükəmməl sürətdə istifadə edərək sadə hadisələri belə misal çəkməklə oxucu diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Açar sözlər: Səfəvilər, Əhməd bin Məhəmməd, Ərdəbil, Nəcəf, Allah.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim. (Azərbaycanca tərcümə). Vasim Məmmədəliyev, Ziya Bünyadov. Bakı, 2007.
2. Əhməd Ərdəbili. Əqaidül-İsləm. Tehran, 1380 h.ş.
3. Əhməd Ərdəbili. Hədiqətüs-şiə. Qum, tarixsiz.
4. Əhməd Ərdəbili. Məcməul faidəti vəl b urhani fi şərhi irşadil əzhan. Qum, tarixsiz.
5. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 2007.
6. O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
7. Əli Əkbər Dehxoda. Luğətnamə. Tehran, 1337 h.ş.
8. Səidəli Kazımbəyoğlu. Səidiyyə. Bakı, 2005.
9. Güntay Gəncəli. Səfəvilər. Bakı, 2012.
10. Mürtəza Mütəhərri. İslam elmləri ilə tanışlıq. Bakı, 2011.

11. Yaşar Qurbanov. İslam nuru. Bakı, 2008.
12. Məhəmməd Səidmehr. Kəlam elmi. I cild, Bakı, 2013.
13. Kamran Məmmədov. İslam əqaidi. Bakı, 2011.
14. Ayətullah Seyyid Məhəmmədbağır Sədr. Allahın elmi və fəlsəfi yolla isbat olunması. Qum, 2000.
15. Elçin Əsgərov və Natiq Rəhimov. İslamın əsasları. Bakı, 2002.
16. Mürtəza Mutəhhəri. İslam dünyagörüşü. Qum, 1379 h.ş.
17. Mail İsmayıloğlu. Din fəlsəfəsi. Bakı, 2009.
18. Rafiq Əliyev. İslam. Bakı, 2000.
19. Cəfər Sübhani. Şiə əqidəsinin əsasları. Tehran, 2001.

Самид ГУЛИЕВ

**ПОНЯТИЕ “ТОВХИД” В ПРОИЗВЕДЕНИИ “АГАИДУЛ-ИСЛАМ”
АХМЕДА БИН МУХАММЕДА АРДЕБИЛИ**

Резюме

Часть “Товхид” в произведении “Агаидул-Ислам” Ахмеда бин Мухаммеда, проанализированная в статье, занимает важное место в азербайджанском исламоведении. Автор указывает, что написанное им произведение “Агаидул-Ислам”, пособие, сохранившее свою актуальность по сегодняшний день. В произведении ученый указывает на создание истинных отношений между человеком и Богом, используя при этом все способы пропаганды. В исследовании отмечается, что официально шиизм был основан в период Сефевидов и при этом для укрепления государства было использованы влияние шиитских ученых.

Ключевые слова: Сефевиды, Ахмад бин Мухаммед, Ардебиль, Наджаф, религия, Аллах.

Samid GULIYEV

**THE CONCEPTION OF “TAWHID” IN THE WORK
“AQUIDUL-ISLAM” BY AHMAD BIN MOHAMMAD ARDABILI**

Summary

In the article the analysis of the section on “Tawhid” in the work “Aqaidul-Islam” by Ahmad bin Mohammad Ardabili, who takes an important place in Azerbaijani Islamic study, was made. The author notes that the work of “Aqaidul-Islam” is not only a valuable tool, but has also kept its urgency till nowadays. In the work the scholar tried to make friendly relations with the reader for identification of God and used all sorts of propaganda. In the investigation it is noted that in the period of Safavids the Shi'ism was officially founded and the influence of the Shia scholars was used to strengthen the state.

Keywords: Safavids, Ahmad bin Mohammad, Ardabil, Najaf, religion, God.

Nuru İMANOV
doktorant, AMEA M.Füzuli ad.
Əlyazmalar İnstitutu

بسم الله الرحمن الرحيم

İMAM QƏZALININ NƏSX PROBLEMİNƏ YANAŞMA TƏRZİ*

*“Allah-Təalanın hər etdiyimizi, hər düşündüyümüzü bildiyini
unutmamalıyıq. İnsanlar bir-birinin zahirini görür.
Allahu-Təala isə həm zahirini, həm daxilini görür.
Bunu bilən insanın işləri və düşüncələri ədəbli olur”.*

İmam Qəzali

İmam Qəzali (1058-1111) XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində yaşamış və dövrünün mücəddidi qəbul edilən böyük İslam alimlərindən biridir. Yaşadığı dövrdə üstün əxlaqı ilə diqqət çəkmiş, bir çox sahədə elm sahibi olması və güclü mühakimə qabiliyyəti ilə təkə İslam aləmində deyil, Qərbdə də tanınmışdır. O, xüsusilə qədim yunan fəlsəfəsindən qaynaqlanan, Qurana zidd inanc və fikirləri təsirli üslubla təkzib etmiş və bütün bunlara qarşı Quran əxlaqını daima ön plana çıxarmışdır. Dərin elminə görə “İslamın dəlili, İslamın haqq olduğunun sübutu” mənalarını verən “Hüccətül-İslam” və “Zeynüd-din” adları ilə tanınmışdır (1). Gənc yaşlarında dövrünün Səlcuq vəziri olan böyük dövlət adamı Nizamülmülkün dəvəti ilə Bağdada getmiş, burada elm məclisindəki alimlər onun elminin dərinliyinə və məsələləri üstün izah etmə qabiliyyətinə heyran qalmışdılar. Belə ki, o dövrlərdə böyük Səlcuq dövlətində meydana gələn batıl cərəyanların tərəfdarları Allahın ona nəsib etdiyi parlaq zəka, yüksək elmi və üstün müraciət qabiliyyəti qarşısında heçnə edə bilmirdilər. İmam Qəzalinin İslam əxlaqını yaymaq üçün göstərdiyi xidmətləri görə Nizamülmülk onu Nizamiyyə mədrəsəsinə dövrümüzdə “rektorluq” adlanan vəzifəyə təyin etmişdir (2). Bu vəzifəsi ərzində İmam Qəzali saysız-hesabsız tələbə yetişdirmiş və üç yüzə yaxın seçilmiş tələbəsinə bütün lazımı elmləri öyrətmişdir. Tələbələr arasında Muhəmməd ibn Əsəd ət-Tusi, Əbu Mənsur Muhəmməd, Əbu Abdullah Cümert əl-Hüseyni, Əbul-Həsən əl-Bələnsi kimi bir çox İslam alimi vardı.

İmam Qəzali həyatı boyu bir çox kitab yazmışdır. “Mövduatül-ülüm” adlı kitabında onun təqribən 1000 əsəri toplanmışdır. Əsərlərində İslam dini və əxlaqının hər sahəsi ilə bağlı məlumatlar olduğu kimi, hər yaş və səviyyədən olan insanın asanlıqla anladığı üslub hakimdir (3, s.173). İmam Qəzalinin əsərləri ilə bağlı avropalılar uzun zaman ərzində dərin təhlillər aparmışlar. Bunlardan P.Buyges “Essaie de Chronologie des Oeuvres de al-Ghazali” adlı əsərində İmam Qəzalinin 404 kitabının adını çəkir. Brokelman adlı başqa bir tədqiqatçı isə “Geschichte Der Arabischen Litteratur” adlı əsərində İmam Qəzalinin 75 əsərinin siyahısını vermişdir (4, s.357-377). 1959-cu ildə dörd alman professoru İmam Qəzalinin kitablarını oxuyaraq İslam dininə heyran olmuş və kitablarını alman dilinə tərcümə edərək İslamı qəbul etmişlər. Qəzalinin məşhur əsərlərindən bəziləri bunlardır: “İhyau-ülumiddin”, “Kimyayi-səadət”, “Cəvahirül-Quran”, “Qəvaidül-əqaid”, “Kitabül-iqtisad fil İtiqad”, “İlcamül-əvam ən ilmil-kəlam”, “Mizanül-əməl”, “Dürrətül-fahirə”, “Əyyuhəl-vələd”, “Qistəsül-müstəqim”, “Təhafətül-fəlasifə”, “Məqasidül-fəlasifə”, “Əl-münkizü əniddəlal”, “Əl-fətəva”, “Xülasatüt

* Məqalə AMEA-nın həqiqi üzvü Vasim Məmmədəliyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

təsnif fit-təsəvvüf”, “İlcamül-əvam”. Fəlsəfənin qatı tənqidçisi, mütəkəllim, fəqih və sufi sayılan Qəzali “...islam fikri tarixində islam filosofları... ilə münasibətdə olduqca dəqiq və sistemli mövqeyə malik ilk ilahiyyatçı idi...” (5, s.592). “Qəzalidən qabaq universal cəbhə yaradaraq hərtərəfli baxış və dərin araşdırma əsasında Şərqi yunan mənşəli fəlsəfi təlimlərinə hücum çəkən kəsə rast gəlinmir” (6, s.109). Qəzalinin özünəməxsusluğunun nəticəsidir ki, şərqsünas-filosof Oliver Leaman din-fəlsəfə münasibətləri probleminin həllindəki metodların aşkarlığı və gəlmiş olduğu qənaətləri hədsiz hünər və qeyrətlə təsbit etməsi səbəbindən Qəzalinin yaradıcılığını araşdırmaqdan zövq aldığını bildirir (7, s.49). Qəzalinin filosoflara qarşı çıxması bir ehkamçı kimi onun fəlsəfəyə olan nifrətindən irəli gəlmirdi. O, İlahi həqiqətlərin dərkində kəlam elminin qənaətbəxş olmadığını iddia etsə də, şəriətin başa düşülməsində aqlın rolunu təkzib etməmişdi (8, s.24-25).

Qəzalinin nəsx probleminə münasibətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Qəzali nəsx kəlməsinin qaldırmaq və izalə etmək mənaları arasında müştərək olduğunu və üsul baxımından özlərini maraqlandıranın qaldırmaq və izalə etmək mənasındakı nəsx olduğunu ifadə etmişdir (9, s.73-75; s.107-129; s.393-394). Səhabə və tabiun dönəmindəki istifadə və nümunələrdən o zamanlarda nəsxin fiqh üsulundakı texniki mənasından geniş çərçivəyə sahib olduğu, ümuminin təhsisi, mütləqin təqyidi, mücməl və mübhəmin bəyanı kimi halların da bu əhatədə düşünülüyü anlaşılır. Məzhəb imamları dönəminə qədər bu terminin çərçivəsinin müəyyən olunmasına yönəlmiş nəzəri çalışmalara rast gəlinmir. Bu günümüzdə gəlib çatan əsərlər içərisində nəsx üsulundakı mənasına çəkməyə çalışan ilk ifadələrin İmam Şafiyə (204/819) aid olduğu görünür (10, s.73-75). O, “Risalə” adlı əsərində nəsx ümuminin təhsisi, mütləqin təqyidi, mübhəm ilə mücməlin bəyanı və istisnadan ayıraraq ona “nəsxin hökmünün aldırılması və yerinə yeni bir hökmün gətirilməsi” mənasını vermişdir (11, s.54-122). İmam Qəzali nəsx “Öncəki xitabla sabit olan hökmün zaman baxımından daha sonra gələn və bu hökmün qalxdığına dəlalət edən xitab olduğunu, əgər bu xitab olmasaydı hökm ilk xitab ilə sabit olaraq qalacaqdır” şəklində tərif edir. O, fəqihlərin və Mötəzilənin nəsxə tərif verərkən Allahın sözünü qaldırmaq çox məqbul görməyərək, qaldırmaq sözünü işlətməkdən xüsusilə çəkinmələrini, nəsxin həqiqətinin qaldırmaq olduğunu söyləyərək tənqid edir (12, s.108-111). Üsul alimləri nəsx üçün özlərinin nəsx anlayışlarına uyğun olaraq təəbbüd müddətinin sona çatdığına açıqlanması, öncəki xitabla sabit olan hökmün qaldırıldığına dəlalət edən xitab, bir şəri dəlildən sonra onun ehtiva etdiyi hökmün əksini tələb edən başqa bir şəri dəlilin gəlməsi kimi fərqli təriflər vermişlər. Bu təriflərin ortaq nöqtəsinin şəri bir hökmün daha sonra gələn başqa bir şəri dəlillə qaldırılması olduğunu söyləmək olar.

Nəsxlə Bədənin fərqi

«Bəda» - termin olaraq Allahın müəyyən bir şəkildə baş verəcəyini xəbər verdiyi bir hadisənin daha sonra başqa bir şəkildə gerçəkləşməsi şəklində tərif edilir. Bəda görüşünü mənimsəyənlərə Bədəiyyə deyilmişdir. Bəda düşüncəsi ilk dəfə Şiə çevrəsində ortaya çıxmışdır. Bir qisim Şiə bəda fikrini Allah haqqında caiz görməsə də, bəziləri bədaya nəsxə yaxın mənə verərək Allahın elm və iradəsində dəyişikliyi mümkün hesab etmişdir. Bəda Allaha əksiklik nisbət etməyi tələb etdiyi üçün Əhli-Sünnə, Mötəzilə, Zeydiyyə tərəfindən rədd edilmişdir (13, s.113). Qəzali başqa gerçəklərlə birlikdə bəda anlayışına çıxacağı səbəbinə görə nəsxin tərifində qaldırmaq sözünü işlətməkdən çəkinənlərə verdiyi cavabda nəsxlə bəda arasındakı fərqi ortaya qoymuşdur: “Nəsxin qəbulundan bədənin lazım gələcəyi iddiası batildir. Çünki nəsx nəticəsində mübah olan şeyin haram qılınmasının, əmr edilən şeyin yasaqlanmasının lazım gələcəyi qəsd edilirsə, bu caizdir. “Allah istədiyini silər, istədiyini sabit qılar”. Bunda heç bir ziddiyyət yoxdur. Necə ki, (Ramazanda) yeməyi gündüz haram qılıb, gecə mübah qılmasında bir ziddiyyət yoxdur. Yox, əgər Allahın öncədən bilmədiyi bir şeyin sonradan fərqi varması nəzərdə tutulursa, bu qeyri-mümkündür. Nəxsdən belə bir mənə çıxmaz. Əksinə, Allah onlara mütləq bir əmrlə əmr etdiyini, təklifin müəyyən bir zaman qədər davam edəcəyini və nəsx səbəbi

ilə bu təklifin onlardan qalxacağını bilməkdə və haqqında danışılan vaxt gəlincə hökmü nəsx etməkdədir. Burada bir şeyi öncədən bilməyib sonra fərfinə varma halından söz getmir” (14, s. I, 110-112).

Yəhudilər və Rafizilərə gəldikdə isə, bəda ilə nəsx arasındakı fərq gizli qaldığı üçün yəhudilər Allah haqqında nəsx rədd etmişlər və bu inanclarına əsaslanıb şəriətin dəyişməsinə inkar etmişlər. Rafizilər isə Allah haqqında bədayə icazə vermiş və bu inanclarını Hz. Əli (r.a.) ilə Cəfər Əs-Sadiqdən (r.a.) köçürdükleri sözlərə və “Allah dilədiyini silər, dilədiyini sabit qılar” ayəsinə istinad etmişlər. İmam Qəzali isə Rafizilərin bəda inancını sübut etmək üçün verdikləri nəqllərin uydurma olduğunu, Rad surəsinin 39-cu ayəsi ilə əlaqədar şərhlərinin yanlış olduğunu ifadə etmişdir. Ayədə nəzərdə tutulanın mənsuxun silinib nasixin isbat edilməsi, tövbə və həsənə ilə pisləklərin silinməsi, küfür və riddət səbəbi ilə yaxşılığın imha edilməsi, mübahların silinməsi, taətlərin isbat edilməsi, əcəllərdən və rizqlərdən istədiklərinin silinməsi və onlardan başqalarının isbat edilməsi olduğunu söyləmişlər (15, s.I,110-111; 162-163). Nəticədə, İmam Qəzali bəda anlayışına çıxaracağı səbəbi ilə nəsxə qarşı çıxmağın yanlışlığını, bəda anlayışına qarşı çıxarkən nəsx anlayışına tərəfdar çıxmışdır. Qəzali hökmü, ləfzin lüğətən əhatə etdiyi şeylərdən bir qisminə məxsus olmasını tələb etdiyi üçün təhsis və nəsxin müştərək olduğunu ifadə etmişdir.

Məkkə dönəmində inanc və əxlaq mövzularının işlənməsi və bunların nəsxə mövzu olmaması səbəbi ilə nəsxə təsadüf olunmamışdır (16, s.273-296). Mədinə dönəmində isə ibadətlər və hüquqi əlaqələrlə bağlı əmr və yasaqlar toplum həyatına girmişdir. Bunların tətbiqi əsasında təcridliyə ehtiyac duyulduğundan nəsx gündəmə gəlsə də, Hz. Peyğəmbər s.a.v. həyatda olduğu üçün əqli və fəlsəfi mübahisələrə girişilməmişdir. Yəhudi alimləri nəsx qəbul etdikləri təqdirdə bunun öz şəriətlərinin nəsx edilmiş olduğu nəticəsinə çıxaracağını çox yaxşı bildikləri üçün Hz.Məhəmmədin (s.a.v) gətirmiş olduğu dinin öz dinlərini nəsx edə bilməyəcəyini irəli sürərək nəsxə qarşı çıxmışlar.

Quranda nəsx qəbul edənlər görüşlərini dəstəkləməkdən ötrü əqli izahlarından əlavə Nəhl surəsinin 101-ci, Rad surəsinin 39-cu, Bəqərə surəsinin 106-cı ayələrini dəlil göstərmişlər. Bu ayələrlə bağlı İmam Qəzalinin görüş və dəyərləndirməsi belədir:

a) “Biz bir ayənin yerini başqa bir ayə ilə dəyişdirərkən - Allah nəyi endirdiyini çox yaxşı bilir-(haqqı inkar edənlər) sən sadəcə uydurursan, deyərlər. Halbuki onların çoxu bilməyən, anlamayan kimsələrdir”. İmam Qəzali ayədə keçən “təbdil” sözünün həm qaldırma, həm də gətirmə mənasını verdiyi üçün qaldırılanın ya tilavət, ya da hökm olduğunu, hansı olursa olsun, nəticədə bir qaldırma və nəsxin olmasını bildirir və bu etiraza yer verir: “Bununla qəsd edilən endirilən şeyin qaldırılması deyildir. Çünki endirilənin qaldırılması və dəyişdirilməsi mümkün deyildir. Əksinə, bununla qəsd edilən endirmədiyi bir ayə yerinə başqa bir ayə endirməklə, ayənin yerini dəyişdirməkdir. Beləcə, endirilməyən endirilənlə dəyişdirilmiş olur”. Qəzalinin bu etiraza cavabı belədir: “Bu tamamilə məcburiyyətdir. Endirilməyən şey necə dəyişdirilmiş ola bilər? Halbuki bədəl bir mübdələ ehtiyac duyar. Sonra, endirmənin başlanğıcı barədə təbdil ismi necə işlənə bilər! Bu, keyf və zəif ağıllılıqdır” (17, s.112-113; 165-166).

b) “Allah istədiyini silər, istədiyini də bərqərar edir. Bütün kitabların əslisi onun nəzdindədir”. İmam Qəzali Rafizilərin bəda inancını isbat üçün ayə ilə bağlı verdikləri şərhlərin yanlış olduğunu bildirmişdir.

c) “Biz qüvvədən qaldırdığımız və ya unutturduğumuz hər hansı bir ayənin yerinə mütləq daha yaxşısını yaxud bənzərini gətiririk. Allahın hər şeyə qadir olduğunu bilmirsiniz?” Quranın Sünnətlə nəsx edilə bilməyəcəyini söyləyənlərin bu ayənin ancaq özü səviyyəsində və ya daha xeyirli bir şey ilə nəsx edilə biləcəyini bəyan etdiyini, Sünnətin isə ayənin səviyyəsində olmadığını söylədiklərini ifadə edən Qəzali aşağıda verəcəyim Sünnətin Quranı nəsx başlığında bu görüşü tənqid edir. İmam Qəzali nəsx mövzusunun işləyərkən nəsxin olduğu ayələrlə bağlı bir siyahı verməmişdir, amma nəsxin olduğu müxtəlif ayələri nümunə vermişdir. Məsələn, a) Bəqərə surəsinin 144-cü ayəsi ilə Beytul-Məqdisin qiblə olması hökmü nəsx edilib Kəbə qiblə qəbul

edilmişdir; b) Bəqərə surəsinin 234-cü ayəsi həmin surənin 240-cı ayəsindən sonra nazil olmuş və vəfat iddətinin müddətini bir ildən dörd ay on günə endirmişdir; c) Ənfal surəsinin 66-cı ayəsi eyni surənin 65-ci ayəsindən sonra nazil olmuş və savaşa bir nəfərin on nəfərə qarşı səbatının vacibliyini qaldıraraq yerinə bir nəfərin iki nəfərə qarşı səbatını buyurmuşdur; d) Mücadilə surəsinin 13-cü ayəsi eyni surənin 12-ci ayəsindən sonra nazil olmuş və Hz. Peyğəmbərlə s.a.v. gizli danışmaqdan öncə sədəqə verilməsi əmri nəsx edilmişdir.

İcma

Qəzali nasla yanaşı icmanın da nəsxin duyma yolu ilə baş verməsinə dəlalət etdiyini bildirir və bu açıqlamanı verir: “Ümmət bütünlüklə Hz. Peyğəmbərin (s.a.v.) şəriətinin daha öncəki peyğəmbərlərin şəriətlərini ya tamamilə, ya da özünə zidd olan xüsuslarda nəsx etməsində ittifaq etmişlər. Bu mövzu ixtilafli bir mövzu olduğu üçün bunu inkar edən icmanı tapdalaşmış olur. Müsəlmanlar arasında nəsxin inkar edənlər də olmuşdur. Ancaq bu icma onların inkarından öncə mövcud olduğu üçün hər nə qədər Yəhudilərə qarşı bir hüccət deyilsə də, onlara qarşı bir hüccətdir” (18, s. 112-165).

Qəzali nəsxin əqlən caiz olmasını belə izah edir: “Nəsx özü və şəkli baxımından mümkün olmadığı kimi, rəzalət və çirkinliyə də yol açmaz. Allahın qullarının məsləhətini, onlara bir şeyi əmr edib o şey üçün hazırlanmalarında, daha sonra azim səbəbi ilə şəhvətdən uzaq durmalarında görməsi və nəhayət, onlara asanlıq gətirməsində yadırganılacaq bir şey yoxdur”.

Nəsxin növləri

1. Quranın Quranı nəsx. Quranın Quranı nəsxinin ümumiyyətlə tilavət və hökmün birlikdə nəsx edilməsi, hökmün nəsx edilib tilavətinin buraxılması və tilavətin nəsx edilib hökmün buraxılması olmaqla üç şəkildə təzahür etdiyi ifadə olunur.

Qəzali bəzilərinin nəsxin bu üç növünü qeyri-mümkün zənn etdiyini, halbuki bunların hamısının əqlən mümkün və hüquqla vəqə olduğunu bildirmiş və əqlən mümkün olmasını belə izah etmişdir: “Quranda yazılması və onunla namaz qılınması bilməsi tilavətin hökmüdür. Eyni şəkildə ləfzində anlaşılan haram və halallıq da tilavətin hökmüdür. Hər hökmün nəsx qəbildir” (19, s. 124-125; 185-186).

2. Tilavətin və hökmün birlikdə nəsx edilməsi. Alimlərin bir qismi Quranın Quranı nəsxinin bu növünə qarşı çıxmış, amma Qəzali bunu qəbul etmişdir. Bunu caiz görənlər Hz. Aişədən gələn rəvayəti örnək vermişdir. Bu rəvayətə görə öncə on əmizdirmənin süd qardaşlığı və evlənmə əngəli törətdiyinə dair ayə nazil olmuş, daha sonra bunu beş əmizdirməyə endirən ayə nazil olmuşdur. Mushafda on əmizdirməyə dair ayənin nəzmi olmadığı kimi, hökmü də qüvvədə qaldırılmışdır (20, s. 125-186).

3. Hökmün nəsx edilib tilavətinin buraxılması. Nəsxin bu şəkli nəsxə bağlı əsərlərin əsas mövzunu təşkil etmiş və nəsx qəbul edən alimlər arasında buna etiraz edən olmamışdır. İmam Qəzali də nəsxin bu şəklinə aid bir sıra örnəklər zikr etmişdir. Məsələn, Nisa surəsinin 15-16-cı ayələrində yer alan zina edən qadınların evdə həbs edilməsi və onlara əziyyət verilməsi əmri eyni surədə yer alan cəld və rəcm ayəsi ilə nəsx edilmişdir.

4. Tilavətin nəsx edilib hökmün buraxılması. İslam alimlərinin əksəriyyəti hökmün qorunaraq tilavətinin nəsx edilə biləcəyini qəbul etmişdir. Nəsxin bu növünə rəcm ayəsi örnək göstərilir. Rəcm ayəsinin hökmünün baqi, tilavətinin mənsux olduğu barədə çox sayda xəbər vardır. Hz. Übey b. Kəbiri bildirdiyinə görə bu ayə ləfzi nəsx edilməzdən öncə Əhzab surəsi içində yer almışdır. Bəzi alimlər bu cür nəsxə qarşı çıxmış, səbəb kimi mövzu ilə bağlı rəvayətlərin xəbəri-vahid növündə olmasını və Quranda nəsx kimi önəmli bir mövzunun bu yolla sabit olmayacağını önə sürmüşdür (21, II, 6; II, 36; 263; 283-285).

Quranın Sünnəti nəsx

Nəsx qəbul edən alimlər Quranın Sünnəti nəsx etməsində ixtilaf etmişdir. İmam Şafi başda olmaqla bəzi alimlər bu cür nəsxə qarşı çıxmış, amma Əşarilərin, Mötəzilənin və fəqihlərin cumhurun Quranın Sünnəti nəsx edə biləcəyini söyləmişdir. Qəzali Quranın Sünnətlə, Sünnətin

Quranla nəsxinin caiz olduğunu, çünki hər ikisinin Allah qatından olduğunu söyləmişdir (22, I,125-186). Qəzalinin Quranın Sünnəti nəsxinə dair zikr etdiyi örnəklərdən biri də budur: “Oruçlunun gecə xanımı ilə münasibətdə olmasını haram qılan ayə Quranda yoxdur. Bu sünnə ilə haram qılınmışdır. Daha sonra nazil olan Artıq Ramazan gecələrində həyat yoldaşlarınıza yaxınlaşın, - ayəsi bu birləşmənin haramlığını nəsx etmişdir”.

Sünnətin Quranı nəsx

İmam Malik, Əbu Hənifə və Əshabı, İmam Əhməd, Əşarilərdən və Mötəzilərdən mütəkəlimlərin cumhuru və Şafilərdən İbn Süreyc Sünnətin Quranı nəsxinin caiz olduğu görüşündədir (23, s.126;190). Bu görüşdə olan alimlər “O Peyğəmbər həvəs və arzuya görə danışmaz. O Peyğəmbərin söylədiyi özünə bildirilən vəhydən başqa bir şey deyildir” ayəsini dəlil göstərirlər.

Sünnətin Sünnəti nəsx

Nəsx qəbul edən alimlərin hamısı Sünnətin Sünnəti nəsx etməsini qəbul etməsini qəbul etmişdir (24, s.80;97;580). Məsələn, Hz. Peyğəmbər (s.a.v.) öncə qəbir ziyarətini yasaqlamış, daha sonra Sizə qəbirləri ziyarət etməyi yasaqlamışdım. Artıq qəbirləri ziyarət edə bilərsiniz, buyuraraq buna izin vermişdir. İmam Davud və Zahirilər mütəvatir Sünnətin əhəd Sünnətlə nəsxinin eşitməklə vəqə olduğu görüşündədirlər və dəlilləri belədir: “Beytul-Məqdisə yönəlməyin vacibliyi mütəvatir sünnətlə sabit olmuşdur. Çünki Quranda belə bir şey yoxdur. Kubalılar mütəvatir Sünnətə görə Beytul-Məqdisə doğru namaz qılırdılar. Bu nəsx edildikdə Rəsulullahın elçisi onların yanına gəlib dedi: «Şübhəsiz, qiblə dəyişdirildi. Kuba məscidindəkilər onun sözü ilə Kəbəyə doğru döndülər. Beləliklə, onlar bir nəfərin vasitəsi ilə gələn xəbərlə hökmün nəsxini qəbul etdilər». Qəzali bu barədə yazır: «Dəstəkləyici qərinələr fərziyyəsi əhəd xəbərlərin ləğvini və səhabənin (xəbəri-vahidlə) əməlinin qərinələri bilmələrinə həml edilməsini tələb edir. Halbuki nəqlənməyən şeyi ortaya qoymaq mümkün deyildir.....”(25, s.127; 190).

Hz.Peyğəmbərin (s.a.v.) təbliğ üçün uzaq diyarlara bir nəfər göndərməsi: Nəbi nasix və mənəsxu təbliğ üçün uzaq diyarlara bir nəfər göndərirdi. Onlar həm nasixi, həm də mənəsxu təbliğ edirdilər. Əgər bu mövzuda bir nəfərin xəbəri qəbul edilməmiş olsaydı, tək nəfərin bu mövzuda verdiyi xəbərin qəbulu, əlbəttə ki, vacib olmazdı (26, s.127; 189). İmam Qəzali bunu belə izah etmişdir: “Səhabənin Quranın və mütəvatir olaraq bilinən xüsusiyyətlərin xəbəri-vahidlə qaldırılmayacağı barədə icmasının dəlaləti ilə bu nəsx əlaqəsi Hz. Peyğəmbərin (s.a.v.) ölümündən sonra mümkün deyil. Sələf və Xələf arasında bunun caizliyi görüşündə olan heç kimsə yoxdur”.

Mütəvatir Sünnətin əhəd Sünnətlə nəsxinin eşitməklə vəqə olduğunu qəbul edənlər xəbəri-vahidlə Quranın nəsxinin caiz olduğu görüşündədirlər. Qurani-Kərimdə nəsxin caiz olduğu görüşündə olan alimlər Qurandakı mənəsx ayələrin sayı məsələsində ixtilaf etmişdir. Bunların 500 civarında olduğunu söyləyənlərlə yanaşı, 4-ə qədər endirənlər də vardır (27, s.177; 217). Xüsusilə ilk dövnlərdə yazılan əsərlərdə mənəsx ayələrin sayı çox göstərilmişdir. Bu da o dövnməki alimlərin nəsx kəlməsinə daha geniş mənə verməsindən irəli gəlir. Bu mövzuda diqqətçəkən örnək kimi Məkki surələr içində yer alan və müşriklərin əziyyətinə səbir etməyi, onlara baş qoşmamağı və toxunmamağı əmr edən ayələrin müşriklərlə savaşağı əmr edən Tövbə surəsinin 5-ci ayəsi ilə mənəsx sayılması göstərilə bilər. Suyuti (911/1505) öz dövrünə qədər yazılmış əsərlərdəki məlumatları dəyərləndirib mənəsx ayələrin sayını 21 olaraq təsbit etmişdir: 1. Bəqərə surəsi 115-ci ayə İbn Abbasın görüşünə görə eyni surənin 149-cu ayəsi ilə. 2. Bəqərə 180, Nisa 11-12 ilə, Diqqət edin! Mirasçı lehinə vəsiyyətlər yoxdur hədisi ilə, icma ilə. 3. Bəqərə 183, Bəqərə 187 ilə. 4. Bəqərə 184, Bəqərə 185 ilə muhkəm olduğu da söylənmişdir. 5. Bəqərə 217, Tövbə 36 ilə. 6. Bəqərə 240, Bəqərə 234 ilə. 7. Bəqərə 284, Bəqərə 286 ilə. 8. Əli-İmran 102, Təğabun 16 ilə, muhkəm olduğu da söylənmişdir. 9. Nisa 8, mənəsx olmadığı da söylənmişdir. 10. Nisa 15, Nur 2 ilə. 11. Nisa 33, Ənfal 35 ilə. 12. Maidə 2, Bəqərə 194 ilə. 13. Maidə 42, Maidə 49 ilə. 14. Maidə 106, Təlaq 2 ilə. 15. Ənfal 65, Ənfal 66 ilə. 16. Nur 3, Nur 32 ilə. 17. Nur 58, mənəsx olmadığı da söylənmişdir. 18. Tövbə 41, Fəth 17 ilə. 19. Tövbə 91,

Tövbə 122 ilə. 20. Əhzab 52, Əhzab 50 ilə. 21. Mücadilə 12, Mücadilə 13 ilə. 22. Mümtəhinə 11, Tövbə 5, 36 ilə və ya Ənfal 41 ilə muhkəm olduğu da söylənmişdir. 23. Müzəmmil 2, Müzəmmil 20 ilə mənsux olduğu, onun da beş vaxt namazla nəsx olunduğu söylənmişdir (28, s.707-712).

Qəzalinin mənsux ayələrlə bağlı verdiyi misallar bunlardır: 1. Bəqərə 180, “Artıq mirasçı lehinə vəsiyyət yoxdur” hədisi ilə. 2. Bəqərə 184, Bəqərə 185 ilə. 3. Bəqərə 240, Bəqərə 134 ilə. 4. Nisa 15-16, Nur 2 və rəcm ilə. 5. Ənfal 65, Ənfal 66 ilə. 6. Mücadilə 15, Mücadilə 16 ilə. 7. Əhzab 52, Əhzab 50 ilə (29, s.129;193-194).

Mənsux hədislərin sayı mövzusunda da fərqli görüşlər vardır. Bunların sayının 90 olduğunu söyləyənlərdən əlavə, 21 olduğunu söyləyənlər də vardır. Məsələn, İbn Şahin (385/995) təqribən 90, İbnul-Cevzi isə (597/1201) 21 mövzudakı hədis üzərində nəsxin gerçəkləşdiyini söyləmişdir (30, 17-44). Qəzalinin mənsux olduğunu bildirdiyi hədislər: 1. Aşura orucu, Bəqərə 185 ilə. 2. Beytul-Məqdisə yönəlmə, Bəqərə 144 ilə. 3. Haramlıq doğuran on əmizdirmə, Mushafdan tilavəti qaldırılmış ayə ilə. 4. Hz.Peyğəmbərin (s.a.v.) Hüdeybiyyə ili məkkəlilərlə yanına müsəlman olaraq gələnlərin qaytarılması barədə bağladığı sülh, Mümtəhinə 10 ilə. 5. Qəbir ziyarəti yasağı, sünətlə. 6. Qurban ətlərini saxlama yasağı, sünətlə. 7. Oruçlunun gecə xanımı ilə yaxınlığı, Bəqərə 187 ilə. 8. Qorxu və savaşı səbəbi ilə namazı təhir, Nisa 102 ilə. 9. Atəşin toxunmasından yemək səbəbi ilə dəstəmaz almağın nəsx (31, s.I, 130; 195).

İmam Qəzali, gördüyü kimi, mənsux ayə və hədislərin sayı ilə bağlı konkret rəqəm vermədiyi kimi, ümumi dəyərləndirmə də aparmamışdır. O, klassik nəsx anlayışının tərəfdarı olmuşdur.

Açar sözlər: İmam Qəzali, Nəsx, Nasix, Mənsux, Əl-Mustafsa.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. http://meqaleler.com/post_viewer.php?id=78
2. Abdülfir el-Farisi (ö. 529/1135), Qəzalinin tələbəsi el-Siyâk li Tarihi Nisâburunun el-Muntahab mine's-Siyak li Tarihi Nisabur başlıklı kısa yazısında.
3. İbn al-Athir (ö. 636/1239) al-Kamil fi al-tarikh, Cilt 10.
4. Haque, Amber (2004). Psychology from Islamic perspective: contributions of early Muslim scholars and challenges to contemporary Muslim psychologists. Journal of Religion & Health 43(4).
5. Al-Ghazali, Sharif M.M. A History of Muslim Philosophy. Chapter XXX. Pakistan Philosophical Congress, 2002.
6. De Boer T.J. İslamda felsefə tarixi. Yaşar Kutluayın tərcüməsi ilə. Ankara: Balkanoğlu, 1960.
7. Oliver L. Ortaçağ İslam felsefesinə giriş. Turan Koçün tərcüməsi ilə. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1992.
8. Mülhim Ə.Ə. Əl-Fəlsəfə əl-Ərəbiyyə, Müşkilət və Hülul, Beyrut: Müəssəsə İzzəddin, 1994.
9. Muhammed el-Gazali, el-Mustafsa min İlmil-Üsul I-II, yy., ty, I/73-75, 107-129, II/393-394, 397, 400.
10. Mustafa Zeyd, en-Nesh fil-Kuranil-Kerim Dirase Teşriyye Tarihiyye Nakdiyye I-II, Mansure 1987, I/73-75.
11. Muhammed b. İdirsi eş-Şafî, er-Risale, Thk. M. Seyyid Keylani. İstanbul, 1985.
12. Gazali, I/108-111, çev. I/159-163.
13. Ali eş-Eşari, Makalatül-İslamiyyin ve İhtilafül-Musallin I-II, Thk.M.Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1990, I/113.
14. Gazali, I/110-112, çev.I/160-162.

15. Gazali, I/110-111, çev. I/162-163, Ayrıca bkz. Muhammed b. Cerir et-Taberi Tefsirut-Teberi: Camiul-Beyan an Tevili Ayil-Kuran I-XXVI, Thk.Abdullah et-Türki, Kahire 2001, XIII 559-571.

16. Mehmet Erdem. İslam Teşriin Oluşum Seyri Açısından Vahiy Döneminin Mekke Merhalesi ve Safhaları. Dini Araştırmalar, Cilt 9, Sayı 26. Ankara, 2006.

17. Gazali, I/112-113, çev.165-166.

18. Gazali, I/112, çev.I/165.

19. Gazali, I/124-125, çev.I/185-186.

20. Gazali, I/125, çev.I/186.

21. Ahmet en-Nehhas, en-Nasih vel-Mensuh, Kuveyt 1988, 6; Zerkeşi, Burhan, II/36, Muhammed el-Hudari, Usulul-Fıkh, Mısır, 1969, s.263, Zeyd, Nesh I/283-285.

22. Gazali, I/125, çev.I/186.

23. Gazali, I/126, çev.I/190.

24. Ebu Talib, İzah, 80; İbnül-Cevzi, Nevasihul-Kuran, 97; Çetin, Nesih, XXXII/580.

25. Gazali, I/127, çev.I/190.

26. Gazali, I/127, çev.I/189.

27. İsmail, Nazariyye, 177, Çetiner, Nesh, VI/217.

28. Suyuti, İtkan, II/707-712.

29. Gazali, I/129, çev. I/193-194.

30. Ebül-Ferec Abdurrahman İbnül-Cevzi. İhbaru Ehlir-Rusuh fil-Fıkhı vet-Taħdis bi Mikdaril-Mensuh minel-Hadis. Thk. İbrahim el-Hafnavi, Mansure 1984.

31. Gazali, I/130, çev.I/195.

Нурӯ ИМАНОВ

ПОДХОД ИМАМА ГАЗАЛИ К ПРОБЛЕМЕ НАСХ

Резюме

Тема Насх является одной из актуальных проблем метода фикх. В данной статье раскрываются вопросы подхода и видения Имама Газали к проблеме Насх в его произведении "Аль-Мустафса". В статье говорится также о взглядах некоторых исламских ученых к вопросу Насх.

Ключевые слова: Имам Газали, Насх, Насих, Мансукх, Аль-Мустафса.

Nuru IMANOV

THE APPROACH OF AL-GHAZALI TO THE QUESTION OF NASKH

Summary

The theme «Naskh» is one of the actual problems of the method «Fiqh». In this article the questions of the approach and vision of Al-Ghazali of the problem «Naskh» are brought to light on the basis of his work «Al-Mustafsa». In the article the views of some Islamic scientists on the question «Naskh» are stated as well.

Keywords: Imam Ghazali, Naskh, Nasikh, Mansukh, Al-Mustafsa.

HÜQUQ BÖLMƏSİ

UOT 347

İsaxan VƏLİYEV
hüquq ü.e.d., professor,
şöbə müdiri, AMEA FHI

VİCDAN AZADLIĞININ KONSTITUSION HÜQUQİ TƏMİNATI*

İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarından sayılan vicdan azadlığının təmin olunması demokratik cəmiyyətlərin və dövlətlərin ümumi inkişafının təməl şərtlərindən sayılır. Bu mənada inançlı insanların dini etiqad azadlığının məhdudlaşdırılması konstitusion hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilir. 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında 1995-ci il Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

Bütövlükdə götürdükdə hüquq ədəbiyyatında vicdan azadlığı ilə dini etiqad azadlığı arasındakı münasibətə dair fikirləri 3 qrupa bölmək olar.

Bir qrup alimlərin fikrincə, dini etiqad azadlığı azadlığın müstəqil növü deyildir və onu ya vicdan azadlığı ilə birlikdə, onun tərkibində, ya da hüquqi kateqoriya ilə bağlı olmayan ideologiya, psixologiya, mənəviyyat, etika kontekstində öyrənirlər. Onların fikrincə vicdan azadlığı din sahəsində olan azadlığın bir hissəsidir (1).

O.Q.Rumyançev, V.N.Dodonov və başqaları vicdan azadlığını fərdin özü üçün istənilən ideoloji nəzarətdən uzaq olan mənəvi dəyərin seçilməsi kimi qiymətləndirir və qeyd edirlər ki, bu kateqoriyaya dini etiqadı, ateistik inamı və bütövlükdə insanın mənəvi və intellektual həyatının bütün aspektləri aid edilməlidir (2).

Göründüyü kimi, birinci qrupa daxil olan müəlliflər vicdan azadlığını və onun təzahür formalarından biri kimi dini etiqadı əksər hallarda fikir azadlığı ilə sıx əlaqələndirirlər. Lakin onlar nəzərə almırlar ki, fikir azadlığı insanın bütün dünyagörüşündə ifadə olunan, yalnız dinə münasibətdə deyil, həm də istənilən ideoloji nəzarətdən azad olmağı özündə ehtiva edən geniş bir anlayışdır. Bu baxımdan fikir azadlığı ilə vicdan azadlığını sıx əlaqədə götürmək fikrimizcə o qədər də ağılabatan görünür.

İkinci qrup müəlliflərin fikrincə, vicdan azadlığı mənəvi azadlığın o hissəsi ilə eyniyyət təşkil edir ki, bu hissədə söhbət dini inama müsbət, mənfi və ya passiv neytral münasibətdən gedir. Məsələn, M.V.Baqlayın fikrincə, vicdan azadlığı altında insanın hüququ dedikdə, onun müstəqil olaraq seçdiyi dini nöqteyi-nəzərdən tanrıya necə inandığı və ya ateist olduğu, başqa sözlə tanrıya inanmadığı başa düşülür (3). P.Dozorçev də analoji mövqedə dayanaraq qeyd edir ki, vicdan azadlığı insanın yalnız tanrıya inam formasını seçmək deyil, həm də bu inamı rədd etmək, başqa sözlə desək ateizm ilə bağlı mənəvi və hüquqi azadlığıdır (4).

İ.N.Vişnyakova görə vicdan azadlığı və dini etiqad azadlığı (dini azadlıq) arasında olan münasibət ümuminin xüsusiyyəti olan münasibəti kimidir. Onun sözlərinə görə vicdan azadlığı və dini etiqad bir tərəfdən inanmaq hüququ, digər tərəfdən isə inanmamaq hüququ mənasını verir. Dini etiqad azadlığı vicdan azadlığının yalnız elementidir. Çünki dini etiqad azadlığına dini

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

seçim azadlığı və dini ayinlərin həyata keçirilməsi azadlıqları daxildir. Dini etiqad azadlığı inancı bəyan etmək onu açıqca qəbul etmək, onun qaydaları ilə getmək, onun qanun və ehkamları ilə yaşamaq, şəxsi, ailə və ictimai həyatı özünün dini dünya görüşü ilə yaşamaq deməkdir. Vicdan azadlığı və dini etiqada əsasən heç bir hakimiyyət – nə dövlət, nə də dini qurumlar insanın dini həyatına müdaxilə edə bilməzlər (5).

Vicdan azadlığının anlayışına üçüncü metodoloji yanaşma onun dini etiqad azadlığı ilə eyniyyət təşkil etməsi ilə bağlı yanaşmadır. Məsələn, V.A.Çetverinin və O.V.Şudranın fikirlərinə görə, vicdan azadlığı və dini etiqad azadlığı eyni anlayışlardır və bu anlayışlar hər bir insanın heç bir qanunla məhdudlaşdırılmayan istənilən dinə və imana olan hüququdur (6). N.V.Volodina da oxşar mövqedə dayanır (7).

Fikrimizcə, vicdan azadlığı dini etiqad azadlığından daha genişdir. Çünki, vicdan azadlığı özündə nəinki bu və ya digər dinə inamı, həm də heç bir dinə inanmamağı, habelə inananlara və inanmayanlara neytral münasibət bəsləməyi özündə əks etdirir. Vicdan azadlığı insanın öz iradəsinə uyğun olaraq seçdiyi, bütövlükdə hər hansı bir dünyagörüşə inamını müəyyən edən maddi və mənəvi hüququdur. Bu anlayışa uyğun olaraq vicdan azadlığı kateqoriyasını bir-biri ilə sıx bağlı olan aşağıdakı elementlərdən ibarət olması fikrini dəstəkləyirik: a) hər hansı bir dünyagörüşə bütövlükdə inamı seçmək hüququ; b) dinə etiqad etmək hüququ; v) dinə etiqad etməmək hüququ; c) dini etiqadı və ya ateizmi təbliğ etmək hüququ; d) dini etiqada və ya ateizmə neytral münasibət bəsləmək hüququ; e) dini dəyişmək hüququ.

Dini etiqad azadlığı isə hər bir şəxsin fərdi hüququ olub, azad və müstəqil şəkildə istənilən dini seçmək, qəbul etmək, dəyişmək, ona ibadət etmək, onu yaymaq və istənilən dini baxışı ifadə etmək, ayinlərdə və digər dini tədbirlərdə iştirak etmək, dini təhsil almaq və dini əqidəsinə uyğun olaraq hərəkət etmək hüququ başa düşülür.

Vicdan azadlığını dini etiqad azadlığının qarşılıqlı münasibətindən danışaraq onların münasibətini bütövün hissəsinə olan münasibəti kimi xarakterizə edən A.A.Məmmədzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, dini etiqad azadlığı daxili məzmunu insanın dinə bu və digər etiqada, iman və məzhəblərə olan münasibətdən kifayət qədər geniş olan vicdan azadlığının tərkib elementidir. Vicdan azadlığı dini etiqad azadlığından başqa həm də inanmamağı, başqa sözlə desək ateistik mövqedə dayanmağı da özündə ehtiva edir (8, s.147).

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz uzun müddət keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlanan dövlətin tərkibində olduğundan vicdan azadlığı, din və dövlət münasibətləri heç də həmişə normal olmamış, əksinə ölkədə qanunvericilik səviyyəsində dövlətin dindən ayrılması və dini işlərə müdaxilə etməməsi deklarativ şəkildə də olsa bəyan edilməsinə baxmayaraq, ateizm təbliğatı aparılmış, xüsusən bəzi dinlərə diskriminasiya mövcud olmuş, nəinki yeni ibadət yerlərinin tikintisinə yol verilməmiş, hətta bir çox hallarda köhnə ibadət yerlərinin təyinatı üzrə istifadəsi qadağan edilmişdi. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tarixində vicdan azadlığının hüquqi tənzimlənməsinə qısa da olsa, nəzər yetirilməsini məqsəduyğun sayırıq.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsrlik ənənələrini dirçəltdi. Öz ərazisində tam dövlət hakimiyyətinə malik olub müstəqil xarici və daxili siyasət yeridən Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmışdı (9, s.13). Lakin onun fəaliyyət dövrü 1920-ci ilin aprel ayının 28-dək davam etdi. Bu qısa müddət ərzində heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nə konstitusiyaya ilə bağlı referendum keçirə, nə də vicdan azadlığını tənzimləyən tutarlı hüquq normaları qəbul edə bilməzdi.

Sovet hakimiyyətinin qurulduğu Azərbaycan Respublikasının 1921-ci ilin may ayının 29-da I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasında vicdan azadlığı formal şəkildə olsa da, öz əksini tapmışdı. Konstitusiyanın 4-cü maddəsində bəyan edilmişdi ki,

zəhmətkeşlərin həqiqi vicdan azadlığının təmini üçün məscid dövlətdən, məktəb məsciddən ayrılır, vətəndaşların dini və anti dini təbliğat aparmaq hüququ tanınır (10).

Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) və SSRİ-nin yaranması, Azərbaycanın bu dövlət qurumlarının tərkibinə daxil olması, respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi həyatında baş verən dəyişikliklər 1927-ci il martın 26-da V Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı tərəfindən Azərbaycanın ikinci Konstitusiyasının qəbul edilməsilə nəticələndi. Konstitusiyanın 6-cı maddəsində vicdan azadlığı demək olar ki, 1921-ci il konstitusiyasının 4-cü maddəsində olduğu məzmununda müəyyən edilmişdi (11).

Azərbaycan Respublikasının 3-cü, 1937-ci il 14 mart tarixli Konstitusiyasının 131-ci maddəsində bəyan olunmuşdu ki, Azərbaycan SSR-də vətəndaşlara vicdan azadlığını təmin etmək məqsədilə din dövlətdən və məktəb dindən ayrılmışdır. Bütün vətəndaşlar dini ayinləri icra etməkdə və din əleyhinə təbliğat aparmaqda azaddırlar (12).

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının sonuncu Konstitusiyası (1978-ci il) Azərbaycan SSR-in 1921-ci il, 1925-ci il və 1937-ci il konstitusiyalarının ideya və prinsiplərinin varisliyi və SSRİ-nin 1977-ci il 7 oktyabr tarixli konstitusiyası əsasında qəbul edilmişdi. Konstitusiyanın 50-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan SSR vətəndaşlarının vicdan azadlığı, yəni hər hansı dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini ayinləri icra etmək və ya ateizm təbliğatı aparmaq hüququ təmin olunur, dini etiqadla əlaqədar ədavət və nifrət oymatmaq qadağan edilirdi. Azərbaycan SSR-də məscid və kilsə dövlətdən, məktəb məsciddən və kilsədən ayrılmışdı (13, s.72).

Heç kimdə şübhə doğurmur ki, vicdan azadlığı problemi dövlət və din münasibətləri ilə əlaqəli olan məsələlərdən sayılır. Burada bir tərəfdə vicdan azadlığını təqdim edən dövlət, digər tərəfdə isə həmin azadlığın subyektı olan insan və vətəndaş dayanır. Vicdan azadlığı, qeyd edildiyi kimi vətəndaşların istədikləri dinə sitayiş etmək, heç bir dini qəbul etməmək (ateizm) və ya hər iki kateqoriyadan olan insanlara loyallıq münasibəti özündə ehtiva edir. Konstitusiyanın 48-ci maddəsi vicdan azadlığı hüququnun məzmununu da özündə əks etdirərək onu aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir: a) hər kəsin dinə münasibətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək; b) insan və vətəndaşın hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək; c) hər kəsin hər hansı dinə başqaları ilə birlikdə heç bir dinə etiqad etməmək; d) şəxsin dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq. Lakin vicdan azadlığı hüququ sərhədsiz deyildir. Onun müəyyən hüdudları da mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır. Bu vicdan azadlığının hüququnun hüdudunu müəyyən edən birinci həddir. İkinci sədd Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin 3-cü hissəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Maddədə dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi ictimai qaydanı pozursa, ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. *Əks təqdirdə, o hüquqi məsuliyyət yaradacaqdır (kursiv İ.V.Vəliyevindir)*. Konstitusiyanın müəyyən etdiyi üçüncü sədd 48-ci maddənin dördüncü hissəsində öz əksini tapmışdır: Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır. Başqa sözlə desək, dini etiqad və əqidə o ölçüdə azaddır ki, həmin səviyyədə azadlıq hüquq pozuntusuna gətirib çıxarmır. Səviyyənin aşması isə müəyyən hüquq pozuntusu yaradır və bu pozuntuya görə hüquqi məsuliyyətin yaranması qaçılmaz olur. Ən nəhayət, vicdan azadlığı hüququnun hüdudlarından birini də Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin 5-ci hissəsi müəyyən etmişdir. Həmin hissəyə əsasən heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Bu norma dini etiqadın və dini əqidənin reallaşdırılmasının zahiri məhdudiyyət hüdudlarını nəzərdə tutur və vicdan azadlığının hər hansı məcburiyyətdən kənar realizə edilməsinin zəruriliyini ehtiva edir. Konstitusiyanın bu tələbinin istənilən şəkildə pozulması məsuliyyət yaradır. Məs: Azərbaycan Respublikası Cinayət

Məcəlləsinin 167.1-ci maddəsinə əsasən şəxsi hər hansı dinə (dini cərəyana) etiqad etməyə, o cümlədən dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməyə, habelə dini təhsil almağa məcbur etmə cinayət məsuliyyəti yaradır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasının üstün cəhətlərindən biri də verilmiş dini azadlıq hüququ ilə bərabər həmin hüququn təminatının da müvafiq normalarda əks etdirilməsindədir. Bu təminatlardan birincisi, fikrimizcə, vicdan azadlığı çərçivəsini müəyyən edən qanunun həmin hüququn ona edilə biləcək qəsdlərdən mühafizəsini də nəzərdə tutmasıdır. Başqa sözlə desək, əgər şəxs konstitusiyanın müəyyən etdiyi məhdudiyət səddini keçməzsə, qanunun tələblərinə əməl edərsə o vicdan azadlığı normalarını pozmağa görə günahlandırıla bilməz. Bu həm də konkret şəxsin özünün vicdan azadlığı hüququna təminat verməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Vicdan azadlığı hüququna verilmiş ikinci hüquqi təminat konstitusiyanın 26-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsində nəzərdə tutulan və hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu rəsmiləşdirən müddəa vicdan azadlığına verilmiş üçüncü təminatdır.

Konstitusiya qanunvericiliyinə etdiyimiz bu qısa ekskurs ilə məlum olur ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində vicdan azadlığı mövzusu ilə bağlı əsas məsələ dinin, kilsənin (məscidin) dövlətdən ayrılması ilə əlaqədar olmuşdur. Ona görə də sovet hakimiyyətinin ilk cinayət qanunlarında da qəsd obyektini kimi vətəndaşların vicdan, dini etiqad azadlığının pozulması ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər deyil, kilsənin dövlətdən ayrılması qaydalarının pozulması ilə əlaqədar yaranan münasibətlər mühafizə olunurdu. Azərbaycan Respublikasının 1922-ci il CM-nin III fəslində «Kilsənin dövlətdən ayrılması qaydalarının pozulması» adlanırdı. CM-nin həmin fəslinə daxil olan 119-cu maddəsində kütlənin dini baxışlarından fəhlə-kəndli hakimiyyətinin devrilməsi və ya qanun və qərarlara tabe olunmaması üçün istifadə etmə, 121-ci maddəsində dövlət və ya xüsusi məktəblərdə azyaşlı və ya yetkinlik yaşına çatmayanlara şəriət dərsi keçmə, 120-ci maddəsində əhali arasında mövhumat yaratmaq və bu yol ilə mənfəət əldə etmək üçün aldadıcılıq hərəkətləri etmək, 122-ci maddəsində kilsə və dini qrupların nəfəsinə məcburi vergilərin alınması, 123-cü maddədə dini və ya kilsə təşkilatları tərəfindən inzibati məhkəmə və ya başqa dövlət-hüquq vəzifələrinin və ya hüquqi şəxslərin ixtiyarlarının mənimsənilməsi, 124-cü maddədə dövlət və ictimai idarə və müəssisələrdə dini ayinlərin icra edilməsi, habelə bu idarə və müəssisələrdə dini şəkillərin asılması, 125-ci maddəsində ictimai qaydanı pozmadığı və vətəndaşların hüquqlarına toxunmadığı halda dini ayinlərin icrasına maneçilik edilməsi üstündə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu (14, s.66).

Azərbaycan Respublikasının ikinci 1927-ci il CM-nin IV fəslində 1922-ci il CM-də olduğu kimi «Kilsənin dövlətdən ayrılması qaydalarının pozulması» adlanırdı. Məcəllənin bu fəslində 119-cu maddəni çıxmaq şərti ilə qalan bütün cinayətləri nəzərdə tutan normalar eyni məzmununda 1927-ci il CM-nin IV fəslində təsbit olunmuşdu. Lakin, 1922-ci il CM-nin 119-cu maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməli isə 1927-ci il CM-nin Xüsusi hissəsinin «Dövləti cinayətlər» adlanan I fəslində «əksinqilabi təbliğat və təşviqat» adlanan 72-ci maddədə öz əksini tapmışdı (15, s.538).

Azərbaycan Respublikasında Sovet hakimiyyəti dövründə 1960-cı ildə qəbul edilmiş və 2000-ci il sentyabr ayının 1-ə kimi qüvvədə olmuş CM-nin IV fəslində «Vətəndaşların siyasi və əmək hüquqları əleyhinə olan cinayətlər» adlanırdı. Həmin CM-nin 141-ci maddəsində dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrılması haqqındakı qanunları pozma, 142-ci maddədə ictimai qaydanı pozmayan və vətəndaşların hüquqlarına toxunmayan dini ayinlərin icrasına mane olma, 142-1-ci maddədə dini məzhəbləri yaymaq və dini ayinlərin icrası adı altında fəaliyyət göstərən və bu fəaliyyətilə ictimai qaydanı pozan, yaxud vətəndaşların səhhətinə zərər vuran və

ya vətəndaşların şəxsiyyətinə və ya hüquqlarına başqa şəkildə toxunan, yaxud vətəndaşların ictimai fəaliyyətindən və ya vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməkdən yayındıran dəstə təşkil etmə və ya bu cür dəstəyə rəhbərlik etmə, habelə həmin dəstəyə yetkinlik yaşına çatmayanları cəlb etmə, 142-2-ci maddəçində əhali arasında dini xurafat oymaq və ya maddi qazanc götürmək üçün dini xurafatdan istifadə etmək məqsədi ilə aldadıcı hərəkətlər etmə, məscidlərin, kilsələrin və ya başqa dini təşkilatların və qrupların, yaxud ayrı-ayrı din xadimlərinin xeyrinə məcburi surətdə pul toplama, habelə dini ayinlərin icrasına məcbur etmə hərəkətləri üstündə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdu (16, s.280).

Ölkənin yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi mövcud qanunvericiliyə bütövlükdə yenidən baxılmasını, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə əks etdirilmiş müddəaların milli qanunvericilikdə əks etdirilməsi, milli qanunvericiliyin müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirmiş oldu. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə qəbul olunmuş və hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində dini etiqad və vicdan azadlığının pozulması hallarına görə həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 299-cu maddəsində dini qurumların müvafiq dövlət orqanlarında qeyd etdirməkdən onun rəhbərlərinin boyun qaçırması, dini yığıncaqlar, yürüşlər və digər dini mərasimlərin təşkilinin və keçirilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalarının pozulması, ruhanilər və dini birliklərin üzvləri tərəfindən uşaqlar və gənclər üçün xüsusi yığıncaqların keçirilməsinə, habelə dini ayinlərin icrası ilə əlaqədar olmayan əmək, ədəbiyyat dərnəkləri və qrupları, digər dərnəklərin və qrupların təşkili, dini qurumun qeydiyyatdan keçdiyi hüquqi ünvandan kənarında fəaliyyət göstərməsi, dini qurumun öz yaranma məqsədlərinə zidd olan fəaliyyəti həyata keçirməsi əməllərinə görə, 300-cü maddəsində isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmadan vətəndaşların dini təhsil müəssisələrində təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi, din xadimlərinin mübadiləsi, islam dininə aid ayin və mərasimlərin Azərbaycan Respublikasından kənarında dini təhsil almış vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilməsi, qanunla müəyyən edilmiş qaydada satışına razılıq verilmiş dini təyinatlı ədəbiyyatın, əşyaların və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə yaradılan ixtisaslaşdırılmış satış məntəqələrindən kənarında satılması, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğatın aparılmasına görə məsuliyyət müəyyən olunmuşdur (17).

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də isə qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olma (167-ci maddə), şəxsi hər hansı dinə (dini cərəyana) etiqad etməyə, o cümlədən dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməyə, habelə dini təhsil almağa məcbur etmə, hər hansı dini quruma üzv olmağa məcbur etmə və ya şəxsin üzv olduğu dini qurumdan çıxmasına mane olma (167-1-ci maddə), müvafiq razılıq olmadan dini təyinatlı ədəbiyyatı, əşyaları və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarını istehsal etmə, satış və ya yayma məqsədi ilə idxal etmə, satma və ya yayma (167-2-ci maddə), dini məzhəbləri yaymaq və dini ayinlərin icrası adı altında fəaliyyət göstərən və bu fəaliyyətlə ictimai asayişə pozan, yaxud vətəndaşların sağlamlığına zərər vuran və ya formasından asılı olmayaraq vətəndaşların hüquqlarını pozan, habelə vətəndaşların qanunla müəyyən edilmiş vəzifələrini yerinə yetirməkdən yayındıran qrup təşkil etmə, ona rəhbərlik etmə və ya belə qrupda iştirak etmə əməlləri (168-ci maddə) üstündə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur (18, s.348).

Göründüyü kimi müasir qanunvericilikdə insanın inanclarını həyata keçirilməsinə mane olan halların aradan qaldırılması, onların hər hansı bir dini ayini icra etməyə məcbur edilməsinin yolverilməzliyi ön plana çəkilmiş və hətta belə hallar üçün cinayət məsuliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmizdə vicdan azadlığının təmin edilməsinə yönələn normativ-hüquqi aktlar içərisində 20 avqust 1992-ci il tarixdə qəbul edilən **“Dini etiqad azadlığı haqqında”** qanunu da xüsusi yer tutur. Qanun dövlət və dini qurumlar, din və məktəb, dini icma, dini idarə və mərkəzlər, dini təhsil, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması, onların ləğvi, dini qurumların mülkiyyəti, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, dini ayin və mərasimlərin keçirilməsi, ümumiyyətlə, din və onunla əlaqəli olan təsisatlar arasında olan münasibətləri təfərrüatı ilə tənzim edir. Əslində bu qanun multikulturalizmin əsas prinsiplərini özündə əks etdirən dini tolerantlıq nümunəsidir. Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün dini qurumlar bərabər hüquqa malikdirlər. Dövlət bu qanunla onlar üçün hətta bəzi güzəştli şərtlər də müəyyən etmişdir. Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən dini qurumlar dini təyinatlı binaların yerləşdikləri ərazi ilə birlikdə onlara verilməsində üstünlük hüququna malikdirlər. Dini qurumların qəbul etdikləri ianələr üzərində vergi qoyulmur və s. lakin bu qanunun bəzi müddələrinin təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır. Məsələn, qanunun 1-ci maddəsinə əsasən dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsində yalnız dövlət təhlükəsizliyi və ictimai təhlükəsizlik mülahizələrinə görə və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə müvafiq olan hüquq və azadlıqların mühafizəsi üçün zəruri hallarda məhdudiyətlər qoyula bilər. Fikrimizcə, hər hansı bir mülahizəyə görə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması yolverilməzdir. Bu baxımdan qanunun bu müddəasına dəyişiklik edilərək aşağıdakı şəkildə ifadə edilməsi daha məqsədə uyğun olardı: “Dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsində yalnız dövlət təhlükəsizliyi və ictimai təhlükəsizlik üçün real təhlükə olduqda və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə müvafiq olan hüquq və azadlıqların mühafizəsi üçün zəruri hallarda məhdudiyətlər qoyula bilər”.

Qanunun 5-ci maddəsi dövlət və dini qurumlar arasında münasibətin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həyatı reallıqlar göstərir ki, ənənəvi dinlərin adları ilə eyniyyət təşkil edən siyasi partiyaların yaradılması bir çox hallarda cəmiyyətdə qütbləşməyə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan qanunun 5-ci maddəsinə aşağıdakı bəndin əlavə edilməsini məqsədə müvafiq hesab edirəm: “Ənənəvi dinlər və onların məzhəbləri adı ilə eyniyyət təşkil edən siyasi partiyalar, ictimai birliklər və digər siyasi qurumların yaradılması qadağandır”.

Qanunun 21-ci maddəsinə əsasən qoşun hissələrinin komandanlığı (müstəsna hallardan başqa) hərbi qulluqçuların boş vaxtlarında ibadət etmələrinə və dini ayinləri yerinə yetirmələrinə mane ola bilməz. Əsgəri bölmələrdə hərbi rəhbərliyin razılığı ilə ruhanilərin fəaliyyətinə yol verilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dünyəvi dövlət elan edilmiş, 18-ci maddəsinə əsasən isə dinin dövlətdən ayrı olduğu təsbit edilmişdir. Bu baxımdan “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunun 21-ci maddəsi konstitusiyanın qeyd edilən maddələri ilə uyğunsuzluq təşkil edir. Hərbi hissələr dövlətin icra strukturlarının əsas həlqələrindən biri olduğu halda, fikrimizcə orada dini qurumların fəaliyyətinə yol verilməsi hüquqa ziddir. Bu nöqteyi-nəzərdən 21-ci maddənin üçüncü bəndinin maddədən çıxarılması təklifi ilə çıxış edirik.

Açar sözlər: azadlıq, vicdan, insan haqları, vətəndaş, demokratik cəmiyyət, tolerantlıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Права человека: Учебник для вузов /От ред. Е.А.Лукашева. М.: Норма-Инфра-М, 2002.

2. Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. М.: Инфра-М, 1996.

3. М.В.Баглай. Конституционное право в РФ. М.: Норма, 2006.
4. П.Дозорцев. Конституционно-правовые основы свободы совести в России //Российская юстиция. 1999, №2.
5. Вишнякова И.Н. Конституционно-правовое регулирование свободы вероисповедания: Дис...канд.юрид.наук. М., 2000.
6. Конституция России РФ: Проблемный комментарий /От ред. В.А.Четвернин. М.: МОНФ, 1997.
7. Володина Н.В. Организационно-правовые аспекты взаимоотношений государства и религиозных организаций в современной России. М., 2000.
8. А.А.Мамедзаде. Свобода совести истоки, становление, правовая охрана. СПб.: «Юридический центр-Пресс», 2013, с. 147.
9. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı. Bakı: Azər nəşr, 1991, 13 s.
10. Конституция Азербайджанской Социалистической Советской Республики (Утверждена 1-ым Всеазербайджанским съездом Советов 19 мая 1921 г.), Баку, 1921.
11. Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики (Утвержденная Всеазербайджанским съездом советов V созыва 26-го марта 1927 года). Баку, 1927.
12. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) (Ümumazərbaycan fəvqəladə IX Sovetlər qurultayının 14 mart 1937-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir). Bakı, 1937.
13. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu), B.: Azər nəşr, 1990, 72 s.
14. Уголовный кодекс АССР. 1922, 66 с.
15. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (Təfsir). Bakı: Azər nəşr, 1948, 538 s.
16. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, 1999, 280 s.
17. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi / <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=13&doctype=1>.
18. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq ədəbiyyatı, Bakı, 2013, 348 s.

Исахан ВЕЛИЕВ

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СВОБОДЫ СОВЕСТИ

Резюме

В статье автор в основном подчеркивает, что при обеспечении основных прав и свобод человека и гражданина свобода совести выступает одним из фундаментальных условий развития демократического общества и государства.

Кроме того, в статье раскрываются исторические факты религиозной толерантности азербайджанского государства. Наряду с этим подчеркивается, что религия и свобода совести выступают неотъемлемой частью прав человека. Нарушения свободы совести могут причинить ущерб демократическому и правовому государству.

Ключевые слова: свобода, совесть, права человека, гражданин, демократическое общество, толерантность.

Isakhan VELIYEV

**CONSTITUTIONAL AND LEGAL GUARANTCE
OF FREEDOM OF CONSCIOUSNESS**

Summary

The article mainly emphasizes that while ensuring the fundamental rights and freedoms of man and citizen freedom of conscience is one of the fundamental conditions for the development of a democratic society and the state.

In addition, the article describes the historical facts of the religious tolerance of the Azerbaijani state. At the same time it stresses that religion and freedom of conscience are the integral part of human rights. Violations of freedom of conscience may cause damage to the democratic and legal state.

Keywords: freedom, consciousness, human rights, citizen democratic society, tolerance.

УДК 342.2

Али РЗАЕВ

гл.н. сотр., доктор наук по праву,
ИФП НАНА

УПРАВЛЕНИЕ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ОБЩЕСТВА, ГОСУДАРСТВА И ЧЕЛОВЕКА: СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ*

Отдельный скрипач сам управляет собой, оркестр нуждается в дирижере.

К.Маркс

Как известно, государственный аппарат функционирует в трех направлениях, принятых в международной системе: а) в сфере управления; б) охраны правопорядка; в) внутренней и внешней безопасности. Среди них главнейшую роль играет управление, так как остальные две осуществляются при его помощи. Естественно, без управления невозможно поддержать порядок и организованность людей, а также обеспечить безопасность государства. Человечество вступило в третье тысячелетие. Сейчас какую-либо проблему невозможно решить без управления, без него немислимо и распределение материальных и духовных благ, а также потребление. «Всякий непосредственный общественный и совместный труд, - писал К.Маркс, - нуждается в большей или меньшей степени в управлении, которое устанавливает согласованную работу... Отдельный скрипач сам управляет собой, оркестр нуждается в дирижере (1, с. 342).

Роль и место государственного управления в жизни общества, государства и человека не случайно. Они позволяют осуществлять единообразное, властное регулирование соответствующих общественных отношений на всей территории государства.

После распада СССР в союзных республиках, в том числе в Азербайджане, в принятых новых конституциях с закреплением принципа разделения властей, органы государственного управления, являющиеся ведущей частью государственного аппарата, заменены субъектами исполнительной власти, разделение труда - разделением властей. Проблемы управления вызвали неоднозначную реакцию научной общественности в связи с «внезапным исчезновением» понятия государственное управление из текста Конституции. По этому вопросу позиции ученых разделились. Одни отстаивают прежнее понимание данного феномена, другие заменяют понимание «государственное управление» на просто «управление», третьи - радикально меняют содержание понятия государственного управления, либо вовсе отказываются от его использования (2, с. 77-78).

Несмотря на замену понятий органов управления и органов исполнительной власти, функция управления государства, государственного аппарата остается без изменения.

Без государственного воздействия на соответствующие общественные отношения исчезнет само государство, превратившись в разрозне, плохо управляемые составные части, постоянно стремящиеся доказать свое право на существование. От государственного управления еще отказывалась ни одна страна и вряд ли для этого имеются какие-либо основания. Должное место государственному управлению и его постоянному совершенствованию уделяется в США, Японии, Великобритании, Германии, Франции (которая считается родоначальником административного права и термина «государственное

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

управление»), Швеции, Китае, Индии, Италии и других государствах. В них управление выступает ведущим источником качественных преобразований и средством мобилизации всех общественных явлений на решение возникающих проблем. В этих государствах все усилия направлены на развитие теории и практики управления, перевод управления на научный уровень.

По мнению известного представителя научного направления теории государственного управления профессора Г.В.Атаманчука: «Если мы действительно ... хотим жить в условиях благополучия, упорядоченности и безопасности, в стране суверенной, свободной, при реальном соблюдении наших конституционных прав и свобод, то просто обязаны осознать управление в качестве важнейшей социально-философской категории, определяющей как судьбы отдельных людей, так и любых их объединений» (3, с.38).

Следует отметить, что до появления кибернетики, управление рассматривалось как внутренняя простая система. После второй мировой войны с возникновением кибернетики это понятие вошло в число важнейших общенаучных понятий. Понятия кибернетики, информации, системы, обратной связи и т.д. субординированы или же координированы с понятием управление. Исследование любого из этих понятий в отрыве от понятия управления невозможно. Предметом кибернетики являются законы управления, организации и связи как законы общие для динамики машин, живого организма, общества и других объектов, представляющих собой системы, которым свойственны информации организаций и управлений.

Управление – многоаспектное, многогранное, многокачественное явление. Все виды управления, независимо от степени их общности, различаются не только по характеру своих объектов, но и по присущим им целям, методам, принципам, органам и т.д. Управление как социальное явление отличается динамизмом, изменчивостью, способностью приобретать в общественном движении различные уровни и виды.

Как отмечал академик А.И.Берг, имеются три основные области сферы управления: управление системами машин, технологическими процессами и вообще процессами, имеющими место при целенаправленном воздействии человека на природу; управление деятельностью человеческих коллективов, решающих ту или иную задачу; управление процессами, происходящими в живых организмах (4, с. 24).

Социальное управление является публичным управлением, и включает в себя: а) государственное управление, то есть управление в сфере функционирования государственных органов; б) негосударственное управление, которое, в свою очередь, делится на местное самоуправление, осуществляемое органами местного самоуправления; общественное управление, осуществляемое в объединениях граждан; коммерческое управление. Под социальным управлением (имеется в виду сознательное управление) понимается воздействие на общество в целом или его отдельные звенья (производство, социально-политическая и духовная жизнь, отрасли экономики, предприятия и т.п.) с тем, чтобы обеспечить сохранение их качественной специфики, их нормальное функционирование, совершенствование и развитие, успешное движение к заданной цели (5, с. 58-59).

Государственное управление является предметом исследования различных наук: философия изучает его как один из видов управления обществом, специфическое выражение самоуправляющих свойств последних; социологов интересует главным образом социальная функция государственного управления, их реальное и конкретное отражение в общественной жизни; экономисты исследуют преимущественно роль государства в экономике, в управлении экономическими процессами, а также само государственное управление в качестве специфического вида труда. Государственное управление

представляет большое поле деятельности для психологов. Оно привлекает также внимание представителей математики, кибернетики и других наук. Охват экономической, социальной, правовой и других сфер общественной жизни является основным признаком, отличающим государственное управление от управления вообще. Поэтому понятие государственного управления необходимо рассматривать как междисциплинарное, общенаучное.

В литературе сущность, содержание и назначение государственного управления характеризуются следующим образом: в системе социальных отношений оно занимает главенствующее место и служит упрочению государства, стабилизации общественных отношений, надежной защиты интересов государства как внутри, так и за его пределами; государственное управление – это эффективное средство проведения в жизнь внутренней, внешней, экономической и оборонной политики. Государственное управление представляет собой главный регулятор в борьбе за поддержание законности, правопорядка, обеспечение социальной справедливости и социально-правовой защиты прав и интересов граждан, юридических лиц и общественных объединений; государственное управление в целях бесперебойности и эффективности действия требует наличия подготовленного кадрового состава, а также неукоснительного соблюдения государственными служащими предписаний.

Государственному управлению присущи следующие характерные черты: управление всегда имеет место там, где осуществляется совместная деятельность людей; оно обеспечивает сознательную, целенаправленную, совместную деятельность людей; достигает своих целей путем организации, то есть объединения, согласования и координирования поведения и действий людей, тем самым выполняет общие для совместной деятельности людей функции, обеспечивая согласованность между индивидуальными действиями; управление осуществляется на началах подчинения участников совместной деятельности единой воле, чем достигается единообразие и соответствие поставленным задачам этой деятельности; оно осуществляется в организационных отношениях.

Понятие государственного управления

Хотя всестороннее исследование понятия «управление» как социально-юридического института происходит наряду с раскрытием сущности государственного управления, однако некоторые проблемы до сих пор остаются нерешенными.

В административно-правовой науке нет единого понятия «государственное управление». Одни его трактуют с точки зрения сути, реального содержания, другие – форм, в которых оно выступает и функционирует. Наиболее часто оно определяется путем отграничения одних видов государственной деятельности от других. То есть государственное управление – это вовсе не законодательная и не судебная деятельность. Наиболее распространено такое определение: государственное управление – это самостоятельный вид государственной деятельности, которая носит подзаконный, исполнительно-распорядительный характер органов (должностных лиц) относительно практической реализации функции и задач государства в процессе регулирования экономической, социально-культурной и административно-политической сфер.

Существуют различные взгляды на понятие управления. Во-первых, оно рассматривается как деятельность. Считается, что управление есть особая, своеобразная деятельность, осуществляемая в так называемых управляющих структурах, и направлена на выработку, принятие и реализацию управленческих решений, а также на совершение

управленческих действий. Во-вторых, он рассматривается как определенный вид влияния в различных природных системах (биологическая, социальная, технологическая и т.д.). Это в известной мере универалистская трактовка управления, связанная с кибернетикой, характеризующая прямые и обратные связи между различными элементами либо объектами мироздания. В-третьих, управление рассматривается как вертикальные «командно-подчиненные отношения». Основная задача в том, чтобы любая команда была выполнена. В определенных пределах отношения «команда – подчинение» проявляются в управлении, без них оно невозможно. Но такое суждение не раскрывает еще сущности управления и его огромной роли в жизнедеятельности людей. В-четвертых, его рассматривают как целенаправленное воздействие на управляемый объект (4, с 109-110). В процессе развития общества государственное управление проходит путь от простой деятельности к сложной, от одноступенчатого управления к многоступенчатой системе. Во многих научных работах понятия термины «воздействие», «влияние», «реальное преобразование» претерпевают ощутимые изменения. Так, к «воздействию» прибавляется определение «целесообразное», «целенаправленное», «сознательное», что связывает «управление» с человеком и обществом.

Г.В.Атаманчук считает, что такой подход обладает обширными исследовательскими возможностями и создает простор для действительного познания управления. Причем, путем не игнорирования или исключения других (вышеназванных) подходов, а их сочетания, интеграции в тех пределах, где они характеризуют отдельные стороны, элемент, либо свойства управления. Управление в жизни людей и общества проявляется тогда, когда в каких-либо взаимодействиях, отношениях, процессах и т.д. присутствует сознательное начало, интерес и знание, цели и воля, энергия и действие человека. Понятие «государственное управление» Г.В.Атаманчук рассматривает как способ практического, организационного, сознательного управляющего воздействия на регулирование, поддержание, изменение различных структур общества и жизнедеятельности людей путем применения властных полномочий государством (3, с. 17-20).

Системность государственного управления

Государственное управление как сущность и явление, содержание и формы, воздействие и деятельность, в других своих многогранных выражениях существует реально в единстве и взаимосвязи в качестве сложной, целостной системы (6, т. 15-16).

Идея системного анализа представляет собой одно из плодотворных средств более глубокого теоретического исследования вопросов управления. Системность придает государственному управлению необходимую мобильность, координацию, субординацию, определенную целеустремленность и эффективность.

Для начала мы можем определить систему как нечто целое, абстрактное или реальное, состоящее из взаимосвязанных, взаимодействующих или взаимозависимых компонентов и элементов. Изменение одного из них неизбежно вызывает то или иное изменение других, а нередко и системы в целом. От состава, внутренней природы частей и зависит прежде всего природа целого, его особенность. В качестве компонента системы государственного управления рассматривается одушевленная, социальная, активная единица – человек, коллектив и т.п., сознательно действующий в качестве как субъекта, так и объекта управления.

Взаимодействие элементов (в их структуре) придает управлению особое качество целостного общественного явления. Целое же не просто сумма составных частей, а их закономерная структурная связь. С другой стороны, отдельные элементы управления хотя

и сохраняют относительную самостоятельность, но объективно находясь в закономерной структурной связи, также приобретают новое качество – качество частей, элементов единого целого. Структура составляет одну из фундаментальных характеристик целостной системы. Структура является внутренней организацией – «топологией» системы. Специфика структуры целостной системы зависит прежде всего от природы частей. Структура системы может быть простой или сложной, устойчивой или неустойчивой, разнообразной или единообразной, определенной или неопределенной.

В управлении одна из подсистем независимо от её биологической, социальной или иной природы называется управляющим устройством, а другая, тоже независимо от ее природы – управляемым устройством. Управляющую систему принято называть субъектом, а управляемую – объектом управления. Соответственно управление может быть выражено через мнимое действие между субъектом и объектом; оно – процесс связи управляющей и управляемой подсистем.

Системный анализ предполагает вычленение основных элементов из структуры управления, к которой относятся объект, субъект, цель, принципы и методы управления. Элементы, составляющие систему, могут, в свою очередь, рассматриваться как система более низкого порядка.

Прежде всего, при анализе системы государственного управления особо актуальным является вопрос **о субъекте государственного управления** – центральным, ведущим ее элементом. Он выступает в управлении наиболее активной, творческой, деятельной силой. Сущность субъекта, его природа и характер, целевое назначение и структура, другие качества и проявления определяют особенности соответствующего вида социального управления, придают ему определенные свойства и параметры, т.е. фактически устанавливают его.

Важное место в системе государственного управления принадлежит **управляемым объектам**. Разграничение субъекта и объектов управления и их четкая структурно-функциональная характеристика имеют принципиальный методологический смысл. Непосредственным объектом управления признаются такие волевые проявления, как действия, поступки, поведение людей. Таким образом, субъект управления целенаправленно воздействует, в конечном счёте, на волю и сознание людей-участников, надлежащих упорядочению общественных отношений.

Конечно человек, коллектив и объединение людей сосредоточивают в себе качество компонентов и субъекта и объекта государственного управления. Но также очевидно, что одновременно они могут сразу выполнять различные функциональные роли: в производственном процессе их главная задача состоит в производстве материальных и духовных благ; при осуществлении управления – в подготовке и реализации государственно-управляющих воздействий. В аппарате государственных органов государственные служащие по иерархии должностей одновременно являются для вышестоящих кадров объектами, а нижестоящих – субъектами управления.

Связь между субъектом и объектом управления бывает прямой и обратной. **Прямая связь** идёт от субъекта – управляющего к объекту – управляемому. Основной показатель достижения – это влияние субъекта на объект управления – человека, воздействие на их поведение и деятельность, а также эффективная работа механизма управления. Если действие между частями динамической системы носит круговой характер, то в ней имеется обратная связь (7, с. 82).

Принцип обратной связи – один из самых важных фундаментальных принципов управления. В отличие от прямой связи обратная связь является регулирующей и вместе с тем имеет обслуживающую защитную функцию. Прямая связь, по крайней мере, в явно

выраженной форме этой функцией не обладает. По существу, обратная связь реализуется в любом устройстве, с помощью которого выходные характеристики какого-либо процесса или ситуации измеряются и сравниваются с заранее установленным стандартом. В случае, если значение на выходе отклоняется от стандарта, производится необходимая корректировка. Система без обратной связи управления осуществляется непрерывно по заданной программе. Если прямая и обратная связь между субъектом и объектом управления нарушаются, то отдельные части объекта и элементы управления распадаются, не выдерживают конкуренцию и конфликтную ситуацию, возникает хаос и противоречия. Обратная связь означает обратный поток информации в системы управления, то есть получение управляющим элементом системы информации об управляемом элементе. Это используется для коррекции процесса управления, для изменения состояния управляемого элемента в нужном направлении.

Под информацией обычно понимаются сведения об окружающем мире, о внутреннем состоянии системы и внешних условиях, которые управляющая система использует при осуществлении управленческих процессов. Отсутствие необходимой информации для полноценного целенаправленного управления, для обеспечения принятия оптимальных решений. Без полноценной информации, то есть без всяких качественных сведений непротиворечивых, точных, идущих по разным каналам, дополняющих друг друга, невозможно ориентироваться и нельзя принимать разумные решения, нельзя целенаправленно управлять.

Таким образом, любая система управления может быть обусловлена: а) прямой связью между управляющей и управляемой частями системы, по которой поступают сигналы управления; б) обратной связью управляемой и управляющей частей; в) переработкой информации текущего состояния управляемой системы, идущей по каналам обратной связи в команды управления.

Взаимосвязи управления и регулирования

В литературе принято различать системы управления и процесс управления. Анализ формы или «структуры» управления относится к системе управления, а содержания или функции к процессам управления.

Имея дело с комплексами взаимодействующих элементов, приходится пользоваться такими заведомо абстрактными понятиями, как регулирование, саморегулирование. Регулирование присуще процессу управления, внутренне противоречиво из-за своей неразрывной связи с процессом, который в определенном смысле выступает как противоположность управлению. Именно из-за этой неразрывной связи понятия «управление» и «регулирование» обычно употребляются как синонимы. Хотя ими не являются, несмотря на то, что явления, составляющие эти понятия, органически взаимосвязаны между собой (9, с.14). На практике широко используют три вида управления: 1) стратегическое; 2) тактическое; 3) стабилизирующее (регулирующее).

Стратегическое управление - динамическое и предназначено для распределения определенных ресурсов по времени рассматриваемого периода. Такое управление в экономической литературе нередко называют долгосрочным управлением. Решение такой задачи требует прогнозирования на период управления контролируемых возмущающих факторов.

Тактическое управление - статическое и предназначено для реализации решений стратегического управления вышестоящего уровня в реальном масштабе времени, то есть

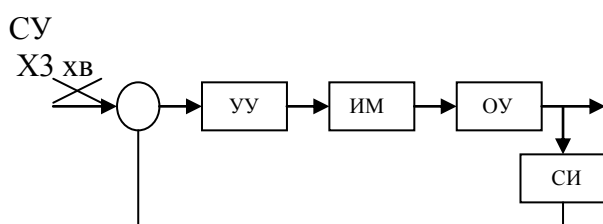
на оперативных интервалах вышестоящего стратегического управления. В экономической литературе такое управление не редко называют краткосрочным управлением.

Стабилизирующее управление – регулирующее и предназначено для реализации решений тактического управления вышестоящего уровня на интервалах оперативного управления.

Таким образом, в управлении и регулировании выражаются как бы тактика и стратегия системы в процессе ее взаимодействия с окружающей средой. Регулирование – это как бы тактическое, стабилизирующее средство, а управление стратегическое средство системы. Чем более развито управление, тем ярче и нагляднее проявляется диалектика взаимосвязи управления и регулирования (9, с.93-94). Регулирование – это управление, основа которого в процессе осуществления в высокоорганизованных системах как бы циклически возвращается к самой себе, но всякий раз в новом виде. В действительности регулирование, говоря философским языком, это инобытие управления. Оно существует благодаря регулированию. Управление содержит регулирование в качестве «своего момента» и вместе с тем исходит из него и имеет его своей целью (9, с.87).

Во всех видах управления, как указано выше, используется принцип обратной связи. Система, реализующая такой принцип управления, в основном состоит из следующих типовых элементов: 1) объекта управления (оу); 2) устройства управления (уу); 3) сравнивающего устройства действительного (реального) и желаемого состояния объекта (су); 4) средств измерения входных и выходных переменных объекта; 5) исполнительного механизма (им), реализующего заданий уу.

Структурная схема такой системы приведена ниже:

Источником первичной информации являются физические объекты, которые находятся на нижнем (первом) уровне. Информация, используемая на верхних уровнях, формируется на основе информации, полученной на нижнем (первом) уровне путем последовательного ее обобщения.

Система управления в живом организме

Живой организм представляет собой, своеобразно устроенную машину, все работы которой направлены в конечном итоге на поддержание индивидуальной жизни, то есть сохранение наперекор разрушающим влияниям, анатомической и физиологической целостности тела в течение более или менее длительного времени.

Каждый индивид является классической кибернетической системой. Она состоит из управляющего блока – мозга и объекта управления – тела, которые связаны между собой каналами прямой и обратной связи – нервы, кровеносные сосуды и т.д. В управляющем блоке есть программа – знания, опыт, приобретенные в процессе обучения и воспитания и полученные по наследству. Согласно этой программе и работает система. Авторегуляция

в большинстве случаев передается по наследству, начинает работать при строго определенных условиях и совершается автоматически и абсолютно независимо от последующего изменения этих условий.

В отличие от систем управления обществом и процессами технических объектов, данная система относительно сложная, так как она осуществляется на атомном и молекулярном уровне. При этом с целью моделирования процессов, происходящих в организме и в каждой клетке, не представляется возможным непосредственно измерить первичные параметры. Сложность также заключается в том, что она осуществляется нервной системой, состоящее из $14 \cdot 10^9$ (около 140 млрд.) нейронов. Причем все эти миллиарды нейронов взаимосвязаны и каждый нейрон имеет информацию об остальных нейронах. Управление построено по принципу системной иерархичности: элементарные процессы жизнедеятельности подчинены сложным системным зависимостям (по принципу соподчинения низших отделов высшим). Низшие уровни управления обеспечиваются автоматическими системами регулирования, поддерживающими заданный режим жизнедеятельности.

Среди многочисленных «тайн» природы, над расшифровкой которых работает современная наука, пожалуй, самой грандиозной является высший управляющий аппарат - головной мозг. Начиная с середины XIX века, наука вплотную подошла к исследованию деятельности головного мозга как главного центра управления в живых организмах (10, с.115).

Одна из особенностей управления в живом организме заключается в том, что «управляющее устройство» в живой авторегуляционной системе одновременно является потенциальным «управляемым устройством» и наоборот. В биологической и социальной системах управления в основном нет такого жесткого разделения на «управляемые» органы, которые мы видим в технике. Так, механизмы управления внутри клетки обладают переменной функцией, они сами управляются и регулируются (10, с.204). Следует отметить, что регулирование (особенно авторегуляция) несравненно более важную и необходимую роль играет в живых организмах, нежели в технических устройствах.

Деятельность живого организма можно рассматривать как авторегуляционный процесс, тождественный по своей структуре управлению с обратной связью. Если человеческий организм представляет собой в определенном смысле систему управления, сходную с системой управления с обратной связью, то он в связи с высочайшим уровнем организации и сложности человеческого существа должна представлять собой наиболее сложную и разнообразную систему управления с многочисленными обратными связями. В живом организме, как правило, все процессы происходят на основе обратной связи. Управляющие системы живых организмов многоярусные и настройка низших уровней определяется состоянием высших. Эволюция высших уровней приводит к повышению устойчивости за счёт передачи соответствующих функций низшим уровням.

В отношении мышц и многих желез как рабочих органов нервная система представляет собрание разнообразных регуляторов их деятельности, при этом действие регуляторов должно быть согласовано с интересами организма в смысле обеспечения анатомической и физиологической сохранности тела. Центральная нервная система координирует физиологические функции (адаптации, рефлекторные реакции, гомеостаз и др.) определяя их ритм и общую направленность. В свою очередь, отдельные формы физиологических функций оказывают влияние на высший управляющий аппарат (головной и спинной мозг). Такая форма контроля и взаимного влияния физиологических

функций является главным содержанием принципа системного управления в организме человека.

Создатель кибернетики Н.Винер указывает, что центральная нервная система уже не представляется автономным, независим органом, получающим раздражения от органов чувств и передающим их в мышцы. Наоборот, некоторые характерные виды деятельности центральной нервной системы можно объяснить как круговые процессы, идущие от нервной системы в мышцы и снова возвращающиеся в нервную систему через органы чувств. При этом не важно, являются ли эти органы чувств проприоцепторами или внешними органами чувств. Нам кажется, что такой подход является новым шагом в изучении раздела нейрофизиологии, который затрагивает не только элементарные процессы в нервах и синапсах, но и деятельность нервной системы как единого целого (11, с.19).

Отдельные элементы организма и его структуры выполняют как общие задачи управления так и взаимно дополняют друг друга, как бы образуя хорошо сыгранный оркестр, где каждый одновременно является и дирижером и исполнителем, и где каждая часть организма является не только его частью, но и частью управления.

Сосуды органа являются исполнительным звеном системы регулирования, реализации регулирующих влияний определяются исходными биофизическими свойствами сосудов.

В человеческом теле заложены бесчисленные регулирующие приспособления, основанные на принципе обратной связи, которые автоматически подстраиваются к изменяющимся условиям окружающей среды. Одним из важных физиологических функций организма является ритмичность. При этом процессы жизнедеятельности организма периодически усиливаются или ослабляются под влиянием экзогенных и эндогенных факторов (биологическая ритмичность). Эти ритмы классифицируются как проявления физической, эмоциональной и интеллектуальной активности.

Эта специфическая форма обратной связи, проявляющаяся в поддержании физиологического равновесия, издавна известна биологам под названием «гомеостазиса», основная идея которой состоит в том, что организм подстраивается под свои внутренние и внешние связи, чтобы сохранить постоянство ряда существенных для него показателей внутренней среды (10, с.58). Гомеостазис наблюдается во всех без исключения системах управления. Клетке свойственно явление, сходное с гомеостазисом. Клетка способна защитить себя от влияния окружающей среды, которые стремятся ее разрушить. Любая клетка тела человека обладает авторегуляцией по принципу обратной связи. Гомеостазис охватывает вегетативную, гуморальную и физико-климатическую систему организма (10, с.73). Соотношение поведения, функций, размеров и форм организма является одновременно и результатом саморегулирования.

Системный подход в физиологии выступает в качестве того связующего элемента, который позволяет рассматривать функции живого организма как единство структуры и функции, осуществляемое в пространственно-временных параметрах. Этот принцип вытекает из основных законов диалектики и может служить методологическим фундаментом для раскрытия физиологических закономерностей.

Таким образом, управление представляет собой универсальное социальное явление, аналогичное принципам, осуществляемым в машине, живом организме и обществе.

Ключевые слова: государственное управление, субъект и объект управления, прямая и обратная связь, системный анализ, кибернетика, информация, регулирование, живой организм, гомеостазис.

Список использованной литературы

1. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. Изд. 2, Т.23.
2. Рзаев А.Г. Государственная служба: организационно-правовые аспекты. Баку: ЭЛМ, 2013, 560 с.
3. Атаманчук Г.В. Управление в жизнедеятельности людей. М.: РАГС, 2008, 400 с.
4. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования). Изд. 2. М.: Политиздат, 1973, 392 с.
5. Афанасьев В.Г. Человек в управление обществом. М.: Политиздат, 1977, 382 с.
6. Атаманчук Г.В. Сущность государственного управления. М.: Юридическая литература, 1980, 256 с.
7. У.Росс Эшби. Введение в кибернетику. М.: Иностранная литература, 1959, 432 с.
8. Бокарьев В.А. Объем, содержание и понятие управления. Вопросы философии, 1966, №11, с. 44-54.
9. Петрушенко Л.А. Принцип обратной связи. М.: Мысль, 1967, 277 с.
10. Парин В.В., Баевский Р.М. Введение в медицинскую кибернетику. М.: Медицина, 1966, 145с.
11. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. М.: Наука, 1983, 344 с.

Əli RZAYEV

CƏMIYYƏTİN, DÖVLƏTİN VƏ İNSANIN HƏYAT FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI: MAHİYYƏTİ VƏ SƏVİYYƏVİ ƏLAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətin, dövlətin və insanın həyat fəaliyyətinin idarə olunması, idarəetmənin mahiyyəti və anlayışı, onun sistemliliyi və sistemin tərkib elementləri olan subyekt, obyekt, birbaşa və əks əlaqə, məlumat tədqiq edilir. Həmçinin idarəetmə və tənzimləmənin klassik kibernetik sistem olan canlı orqanizmdə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir.

Açar sözlər: dövlət idarəetməsi, idarəetmənin subyekti, sistem analiz, kibernetika, informasiya, tənzimləmə, canlı orqanizm, homeostazis.

Ali RZAYEV

GOVERNING A VITAL ACTIVITY, STATE AND MAN: THE MAIN POINT AND CHARACTERISTIC FEATURES

Summary

In the article the role and place of governing in a vital activity of a society, State and man, the meaning and notion of government are analysed, its systematicity, constituent parts of government system as subject, object, direct and reverse relation, information are studied. As well, there are considered interrelation of government and regulation and the system of governing in a living organism as a classical cybernetic system.

Keywords: state government, subject and object of government, direct and reverse relation, system analysis, cybernetics, information, regulation, living organism, homeostasis.

İlham ABBASOV

*hüquq ü.f.d., baş ədliyyə müşaviri,
prokurorluğun fəxri işçisi,
Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi, onun Parlamenti də özünəməxsus tarixi bir yol keçmişdir.

XX yüzilliyin əvvəllərində böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan Azərbaycan ziyalıları bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edir, bu sahədə ayrışdırılıq, məhdudluğun aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkatın önündə gedirdilər» (1, s. 194-195).

Hüquq elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sabiq Sədri M.N.Ələsgərov demişdir: «1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının siyasi şüurunun təşəkkül tapdığı, milli özünüdərk proseslərinin misilsiz vüsət aldığı bir dövrdür» (2, s. 50).

Tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi A.Ə.Paşayev «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament təcrübəsindən» adlı məqaləsində göstərir: «1918-ci il noyabrın 16-da Bakıda yenidən fəaliyyət başlamış Azərbaycan Milli İslam Şurası həmin il noyabrın 19-da respublikada ali hakimiyyət orqanı kimi 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentini yaratmaq haqqında qanun qəbul edir. Həmin qanunla dekabrın 3-də Parlamentin ilk iclasını çağırmaq qərara alınır» (3, s.222).

Şərqdə ilk parlamentli respublika-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci il tarixdə Tiflisdə Azərbaycan Milli İslam Şurasının qərarı ilə yaradılmasına baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti təşkil olunmamış və təbii ki, fəaliyyət də göstərməmişdir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 16 iyun 1918-ci ildə Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçdükdən sonra həmin vaxt Gəncədə real hakimiyyətə malik Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının təklifi ilə Azərbaycan Milli İslam Şurası buraxılır və yalnız 20 noyabr 1918-ci ildə Bakı şəhərində yenidən fəaliyyətini davam etdirir.

Azərbaycan Milli İslam Şurası M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Bakıda fəaliyyətini bərpa edərək 20 noyabr 1918-ci ildə «Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında» Qanun qəbul edir (4, s.29-32).

«Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında» Qanuna görə Azərbaycan Parlamenti (Məclisi-Məbusan) 120 əzadan (*üzvdən-İ.A.*) ibarət müəyyən edilir.

«Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında» Qanunun II hissəsinin 2-ci bəndində göstərilirdi ki, Azərbaycan parlemantı (*parlamenti-İ.A.*) Azərbaycan Məclisi- Müəssisani dəvət oluncaya qədər 44 nəfər Rusiya Məclisi-Müəssisasına dörd müxtəlif siyasi firqə siyahıları mücibincə Mavərayi-Qafqaz əhaliyə islamiyyəsi tərəfindən intixab olunub Qafqaz “Seym”inə əza sifətilə daxil edilir.

* Məqalə hüquq ü.f.d. Elçin Xələfov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Həmin Qanunun II hissəsinin 3-cü bəndinin “a” yarım bəndinə əsasən müsəlman əhalisi tərəfindən: Bakı-5; Göyçay uyezdi-2 (biri şəhər, biri uyezd); Cəvad - 2 (biri şəhər, biri uyezd); Quba-3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Lənkəran-2 (biri şəhər, biri uyezd); Şamaxı-2; Gəncə-3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Ərəş-2; Cavanşir-1; Zəngəzur -2; Qazax-1; Cəbrayıl -1; Nuxa-2 (biri şəhər, biri uyezd); Şuşa-2 (biri şəhər, biri uyezd); Zaqatala-2 (biri şəhər, biri mahal); İravan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi-3; Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi-1 nəfərinin seçilməsi və seçkilərin gizli keçirilməsi də nəzərdə tutulurdu.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında daşnak S.Şaumyan başda olmaqla, ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı Bakıda, əsl soyqırımı keçirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi beynəlmiləçilik və tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalaraq parlamentə 21 nəfər erməni millətindən olan deputatın, o cümlədən 8-i Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8-i Şuşa erməni komitəsindən, 5-i də Bakı erməni komitəsindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əsl beynəlmiləçilik nümunəsi göstərərək, Parlamentdə müxtəlif millətlərin təmsil olunmasını nəzərə almışdır. Belə ki, rus əhalisindən Bakıdakı rus milli şurasından – 10; alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən – 1; yəhudi şurayı milliyəsindən – 1; Gürcü komitəsindən – 1; Polyak komitəsindən – 1.

Həmçinin, Bakı həmkarlar Cəmiyyəti Şurasından – 3, Bakı Sovet siyezd və ticarət-sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən – 2 nəfər seçilməli idi (4, səh.32).

«Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında» Qanun Azərbaycan Milli İslam Şurası tərəfindən qəbul edildiyinə görə həmin sənəd Azərbaycan Milli Şurasının rəisi (sədri – İ.A) M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən imzalanmışdır.

Çox təəssüflər olsun ki, Parlamentin 1920-ci il 15, 22, 26 və 27 aprel tarixli iclas protokolları və onların stenoqrafik hesabatları arxivdə qalmayıb... Parlamentin hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsinə həsr olunmuş son 1920-ci il 27 aprel tarixli iclasının protokolu və stenoqrafik hesabatı da arxivdə saxlanılmadığı üçün mərhum akademik Ziya Bünyadov tərəfindən Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin arxivindən götürülərək bərpa edilmişdir.

Dərc edilən protokol və stenoqrafik hesabatların əsilləri ərəb əlifbasındadır (4, s.27).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı 3 dekabr 1918-ci il tarixdə nəzərdə tutulsa da, bu baş tutmur və Parlamentin ilk iclası, faktiki olaraq, 7 dekabr 1918-ci ildə keçirilir. Parlamentin ilk iclasını Azərbaycan Milli İslam Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə açır. M.Ə.Rəsulzadə çıxışını bu sözlərlə başlayır: «Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yəmi-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsilə müftəxirəm» (Alqışlar) (4, s. 34).

M.Ə.Rəsulzadə çıxışında daha sonra demişdir: «Əfəndilər! Bilirsiniz ki, bizim Rusiya cəmətinə qarşı heç bir ədavətimiz və nifrətimiz yoxdur. Bezar olduğumuz Rusiya, çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadıdır. Rusiyaya nifrətimiz Rusiya istibdadı altında inləyən Rusiya cəmətinin nifrəti demək deyildir... müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şürayi-Milli qaldırmış, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı - əhrarınəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir (Məbuslar yerlərindən qalxır, şiddətli alqışlar uzun müddət davam edir)» (4, s.34-35).

Parlamentin ilk tədbirlərindən birini Paris sülh konfransına səlahiyyətli nümayəndə heyətinin göndərilməsi təşkil edir. Bu nümayəndə heyətinin qarşısında Azərbaycan istiqlaliyyətinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınılması kimi tarixi vəzifə dururdu. Nümayəndə heyətinə parlamentin sədri və üzvləri Ə.M.Topçubaşov (bitərəf), M.H.Hacinski (Müsavət), Ə.Ağaoğlu (bitərəf), Ə.Şeyxülislamzadə (Hummət), eləcə də müşavirlər M.Məhərrəmov

(sosialist), M.Y.Mirmehdiyev (İttihad), Ç.Hacıbəyli (Müsavət), əməkdaşlar Ə.Hüseynzadə (bitərəf), V.Marçevski (bitərəf) və başqaları daxil idi.

Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmadı. Yalnız nazirlərin eyni zamanda parlament üzvü olmasına icazə verilirdi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli əhali nümayəndələri çıxışlarının rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi (5, s. 78-79,81).

Hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə Xalq Cümhuriyyətində hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə də riayət edilirdi. Parlament o dövrdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması baxımından əhəmiyyətli işlər görür, gənc Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün var qüvvəsini sərf edirdi (2, s.54).

Ümumiyyətlə, Parlament cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, bu müddətdə Parlamentin 145 iclası keçirilmişdir, ilk iclas 7 dekabr 1918-ci il tarixdə, son iclas isə 27 aprel 1920-ci ildə keçirmişdir.

Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir [4, s. 17-18).

Əlbəttə, Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında elə qanunlar vardı ki, ölkə üçün onların əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bunların Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynamışdır. Bunlardan Vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında, gömrük və poçta-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunları göstərmək olar (4, s. 19).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanununu – Konstitusiyası qəbul etmək isə mümkün olmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası layihəsini hazırlayan komissiyanın iyunun 5-də (1995-ci il - İ.A.) keçirilən ilk iclasındakı nitqində demişdir: «Biz birinci növbədə tariximizə nəzər salmalıyıq. Azərbaycan Konstitusiyası quruculuğunun tarixi var. Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik dövlətinin, 1918-ci il mayın 28-də yaranmış demokratik respublikasının Konstitusiyası olmayıb. Ancaq bu hökumət, bu dövlət fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Konstitusiyası xarakteri daşıyan bir neçə aktlar, qərarlar qəbul etmiş və onların əsasında işləmişdir. Ona görə də onları, demək olar ki, müəyyən qədər Konstitusiyası quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar» (6, s.5).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin protokollarınının öyrənilməsi göstərir ki, bir çox hallarda kворum (*yetərsay-İ.A.*) olmadığı üçün parlament iclası baş tutmamışdır. Məsələn, 1919-cu ilin sonuna qədərki dövrdə olmuş 110 iclasın 13-ü kворum olmadığından baş tutmamışdır.

Azərbaycan parlamentinin qanunvericilik və mərkəzi dövlət orqanlarını formalaşdırmaq, onların səlahiyyətini müəyyən etmək funksiyasından başqa bu və ya digər orqanın hesabatını dinləyib, onlar haqqında müvafiq qərar qəbul etmək, eləcə də ali dövlət

nəzarətini həyata keçirmək funksiyaları da var idi. Parlament iclaslarının gündəliyinin xeyli hissəsi bu məsələlərə həsr edilmiş və bu barədə xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdur (5, s.81-82).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri də Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi. Bu məqsədlə 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Fransaya nümayəndə heyəti göndərildi. Nümayəndə heyətinin gərgin fəaliyyəti sayəsində 1920-ci il yanvarın 12-də Paris sülh konfransında iştirak edən əsas ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdılar. Həmin il aprelin 22-də Parlament İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklər açmaq haqqında qanun qəbul etdi (2, s. 55).

Azərbaycan Parlamenti ölkədə müvəqqəti ali qanunvericilik orqanı hesab edildiyindən bir sıra köklü məsələlər Müəssislər Məclisində həll edilməli və Azərbaycan Demokratik Respublikasının Konstitusiyası da burada təsdiq edilməli idi. Müəssislər Məclisinə seçkilərin əsaslarını hazırlamaq üçün parlamentdə böyük bir komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyaya bütün fraksiyaların nümayəndələri cəlb edilmiş və o, ən çoxsaylı komissiya idi. Uzun müzakirələrdən sonra 1919-cu ilin iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edilir. Əsasnamə 4 fəsil, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssislər Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, dinindən, milliyyətindən və sairədən asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış bütün respublika vətəndaşları iştirak edə bilirdilər. Bərabər, müstəqim və qapalı seçkilər əsasında Müəssislər Məclisinin 120 üzvü seçilməsi idi. Hərbi qulluqçular yalnız passiv, daxili işlər orqanlarında inzibati vəzifə tutanlar isə yalnız aktiv seçki hüququna malik idilər. Siyasi partiya və təşkilatların, eləcə də seçici qruplarının (100 nəfərdən az olmamaq şərti ilə) namizəd siyahıları tərtib edilib, seçkilərdən ən azı 30 gün qabaq mərkəzi seçki komissiyasına təqdim edilməli idi. Seçkilərin keçirilməsinə rəhbərlik edəcək bu komissiya 21 nəfər parlament üzvü və namizəd siyahısı təqdim etmiş seçki qruplarının (partiyaların, təşkilatların) nümayəndələrindən ibarət olmalı idi. Seçki məntəqələrində seçicilər namizəd siyahıları üzrə səs verməli idilər (5, s.82-83).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sonuncu – 145-ci iclası 27 aprel 1920-ci ildə keçirilir. Parlamentin təcili fəvqəladə axşam iclası saat 20.45-də başlayır. Parlamentin iclasına Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik edir, katib isə Rza bəy Qaraşarlı olur. Parlamenti həmin iclasının açıq və ya bağlı olması iclasın əvvəlində müzakirə edilir. Həmin iclasda M.Ə.Rəsulzadə söz alaraq, çıxışında deyir: «Cənablar! Çıxardığımız tarixi qərarı millətdən bixəbər çıxarmayaq. Ölkə Parlamentinin qapısını açıq qoyaq ki, hər kəs nə cür təhlükəli vəziyyət içində olduğumuzu, nə cür qərar qəbul edəcəyimizi bilsin. Ona görə də təklif edirəm ki, məclisimizin qapılarını millət üzünə bağlamayaq və millətdən bixəbər qərar qəbul etməyək» (7, s.927).

Parlamentin üzvi M.X.Hacınski isə çıxışında demişdir: «Cənablar! Vəziyyət hamıya məlumdur və bu barədə danışmaq istəmərim. Bir komissiya təşkil olunmuşdur və mən onun sədriyəm. Arxadaşlarla bərabər biz yerli kommunist firqəsi nümayəndələri ilə müzakirəyə girişdik. Burada olan «Azərbaycan Kommunist» firqəsindən bir məktub gəlib. Bu məktubun məzmununu hamı bilir. Lakin onu təkrarən oxuyuram (rusca oxuyur). Tərcümə etmək lazımdır ki, müxtəcər tərcümə edirəm. Mərkəzi Azərbaycan Kommunist firqəsi bizə təklif edir ki, axşam saat 7-yə qədər (28 aprel 1920-ci il saat 19-dək- İ.A.) hökuməti onlara təslim edək» (7, s. 972).

Parlament «Azərbaycan Kommunist» firqəsinin bu ultimatumunu müzakirə edərək 7 bənddən ibarət aşağıdakı qərarı qəbul edir:

1. Sovet hökuməti tərəfindən idarə olunan Azərbaycanın tam istiqlaliyyəti mühafizə edilir;

2. Azərbaycan Kommunist firqəsinin yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. Azərbaycanın son idarə formasını hər hansı bir xarici təzyiqdən asılı olmayan fəhlə, kəndli və əsgər deputatları Sovetləri şəxsində Azərbaycanın ali qanunverici orqanı müəyyənləşdirir;
4. Hökumət idarəsinin bütün xidmətləri öz yerlərində qalır, ancaq məsul vəzifə tutanlar dəyişdirilir;
5. Yeni yaradılan müvəqqəti kommunist hökuməti Parlamentinin və hökumət üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;
6. Qızıl Ordunun Bakı şəhərinə döyüşlə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbir görülməkdir;
7. Yeni hökumət haradan baş verməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın istiqlalını sarsıtmaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlər görəcəkdir və öz sərəncamında olan bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır.

Çox təəssüflər olsun ki, bu şərtlərin heç də hamısına tam əməl olunmur. Belə ki, 30 dekabr 1922-ci ildə keçmiş SSRİ təşkil olunmaqla, Azərbaycan, nəinki, müttəfiq respublika kimi, hətta, muxtar respublika kimi, SSRİ-nin tərkibinə daxil olur, başqa sözlə, 70 ildən artıq müddətdə - 18 oktyabr 1991-ci il tarixə kimi öz tarixi dövlət müstəqilliyini itirir.

Həmçinin, şərtin biri də bu idi ki, Azərbaycan Kommunist firqəsinin yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır. Lakin bu şərtə də əməl olunmur. Belə ki, Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini 70 ildən artıq müddətə itirmiş olur.

Ultimatunun altıncı şərtində göstərilirdi ki, hökumət idarəsinin bütün xidmətləri öz yerlərində qalır, ancaq məsul vəzifə tutanlar dəyişdirilir. Bolşeviklər bu şərtə də əməl etmirlər. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti Hökumət üzvlərinin bir sıra nazirləri xaricə, o cümlədən Türkiyəyə, İrana gedir, Fətəli Xan Xoyski Tiflisə gedir və Tiflisdə daşnaqların gülləsinə tuş gəlir.

Hökumət idarələrinin orta pillə kadrları isə az-çox savadlı şəxslər - keçmiş xanın, bəyin uşaqları və nəvələri idi. 1930-cu illərə qədər isə onlar da ya «qəbir», ya da Sibirə göndərildilər.

Şərtlərdən birində göstərilirdi ki, Qızıl Ordunun Bakı şəhərinə döyüşlə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbirlər görülməkdir. Bu şərtə isə əməl olunur. Belə ki, Müvəqqəti Hökumət təzyiq altında hakimiyyəti təhvil verir, ona görə də şəhər döyüşsüz, başqa sözlə, qan tökülmədən təhvil verilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin son iclası saat 23.25-də bağlanır.

Ümummullu lider Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır.

Əsrin sonunda (18 oktyabr 1991-ci ildə-İ.A) öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisi olaraq Üzeyir Hacıbəyovun və Əhməd Cavadın yaratdıqları dövlət himnini, Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını və gerbini bərpa elədi. Bu dövlətçilik atributları bu gün də hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün olduqca əzizdir» (8, s. 296-297).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı (1, s.206).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi, onun Parlamenti də, nisbətən az müddət, fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Şərqdə ilk demokratik respublika kimi fəaliyyəti və həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan xalqının hafizəsində həmişəlik qalacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, hüquqi aktlar, qanun layihəsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mahmudov Y.M. Azərbaycanin dövlətçilik və parlamentarizm ənənələri tarixindən. //«Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz» toplusu, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, Bakı, 2001, 552 s.
2. Ələsgərov M.N. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz: 83 il öncə və bu gün //«Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz» toplusu, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, Bakı, 2001, 552 s.
3. Paşayev A.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament təcrübəsindən //«Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz» toplusu, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, Bakı, 2001, 552 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I cild-Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998, 976 s.
5. Nəsimzadə N.L. «Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər)», Bakı: Elm, 1990, 95 s.
6. Əliyev H.Ə. «Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iyunun 5-də keçirilən ilk iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri Heydər Əliyevin nitqi» // «Qanunçuluq» jurnalı, №1-2, 1996, 127 s.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). – Bakı: «Azərbaycan», 1998, 992 s.
8. Əliyev H.Ə. «Yeni 2001-ci il. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət» //Heydər Əliyev, «Müstəqilliyimiz əbədidir», Bakı: «Azərənəşr», 2010, 512 s.

Ильгам Аббасов

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРЛАМЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Статья посвящена актуальной теме – вопросу организации и деятельности парламента Азербайджанской Народной Республики, являющейся первой на востоке демократической республикой.

Автор отмечает, что действовавший всего 17 месяцев парламент Азербайджанской Народной Республики вынес на обсуждение свыше 270 законопроектов, из которых примерно 230 были утверждены.

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, парламент, правовые акты, проект закона.

Ilham Abbasov

**ORGANIZATION AND ACTIVITY OF THE PARLIAMENT
OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC**

Summary

The article is devoted to an actual topic – a question of the organization and activity of the parliament of Azerbaijan People's Republic, the first democratic republic in the East.

The author notes that the parliament of the Azerbaijan People's Republic, operated only for 17 months, during its activity submitted over 270 law projects for discussion and about 230 ones from them were approved.

Keywords: Azerbaijan People's Republic, parliament, legal acts, law project.

Nazim ƏLİYEV
hüquq ü. f.d., dosent, b.e.i.,
AMEA FHI

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CM-DƏ HƏYAT VƏ SAĞLAMLIQ
ƏLEYHİNƏ OLAN BƏZİ CİNAYƏTLƏRƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT NƏZƏRDƏ
TUTAN NORMALARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ***

Qanunverici orqan cinayət-hüquqi normalarını formulə edərkən cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası prinsipinə uyğun olaraq aşağıdakı məsələlərə də diqqət yetirir: normada cinayətin hansı tövsifedici əlamətlərini müəyyən etmək lazımdır, sanksiyaya hansı növ və hansı həcmdə cəza növü daxil edilməlidir və s. Fikrimizcə, Ç.Bekkarianın söylədiyi aşağıdakı fikir bu gün üçün də aktualdır: «Ümumi mənafə cinayətlərin, xüsusən də cəmiyyət üçün təhlükəli olan cinayətlərin qarşısının alınmasını tələb edir. Buna görə də pozulan rifah nə qədər mühümdürsə, cinayət törətməyə meyil nə qədər güclüdürsə insanları cinayət etməkdən çəkindirən hallar da bir o qədər güclü olmalıdır. Beləliklə, cinayətlər və cəzalar arasında uyğunluq mütləqdir» (7, s.25). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeyinə görə qanunverici tərəfindən törədilmiş cinayət əməlinə görə tətbiq edilməli olan cəzanın ədalətliyi, mütənasibliyi və fərdiləşdirilməsinin mümkünlüyü müəyyənləşdirilməlidir. Hər bir cinayət ilə onun törədilməsinə görə tətbiq olunan cəza arasında məqsədyönlü və əsaslı bağlılıq olmalıdır (2, s.453).

Cəzanı ağırlaşdıran və tərkib əlaməti kimi müəyyən edilən hallar içərisində cinayətin obyektiv əlamətləri ilə bağlı olan ictimai təhlükəli nəticə – zərər əməlin təhlükəlilik dərəcəsini müəyyən edən, cinayəti cəmiyyət üçün neqativ hadisə kimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyət olduğundan digər hallar ilə müqayisədə daha təhlükəli hesab edilməli və məsuliyyətin differensiasiyası zamanı başlıca əlamət qismində çıxış etməlidir. Azərbaycan Respublikası CM-nin həyat və sağlamlıq əleyhinə məsuliyyət nəzərdə tutan bəzi cinayət tərkiblərinin qurulması zamanı bu vacib tələbə lazımi səviyyədə diqqət yetirilməmişdir. Bu sırada CM-nin qəsdən adam öldürmə və qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 120 və 126-cı maddələrinə nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

CM-nin 120.1-ci maddəsi qəsdən adam öldürmə cinayətinin əsas (sadə) tərkibi sayılır. Həmin əmələ görə yeddi ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. CM-nin 120.2-ci maddəsində isə qəsdən adam öldürmənin ağırlaşdırıcı halları nəzərdə tutulmuş və burada sanksiya kimi on iki ildən on beş ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. Fikrimizcə, cinayətin qrup üsulu ilə törədilməsi onu obyektiv olaraq təhlükəli etdiyindən cinayətkar qruplar tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərə görə daha sərt məsuliyyətin müəyyən edilməsi məqsəduyğundur. Lakin qanunverici məsuliyyətin differensiasiyası zamanı cinayətkar qrupların müxtəlif növləri arasında bəzən heç bir fərq qoymamış, iştirakçılığın bütün formalarını eyni bir tövsifedici əlamətdə təsbit etmişdir.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 120.2.3-cü maddəsindən fərqli olaraq Rusiya CM-də «xidməti vəzifəsini» deyil, «xidməti fəaliyyət», «yaxın qohumlarını» deyil, «yaxın adamlarını

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Mirağa Cəfərquliyev tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

öldürmə» ifadələrindən istifadə olunmuşdur. Xidməti fəaliyyət dedikdə, zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan hər cür fəaliyyət, ictimai borcun yerinə yetirilməsi dedikdə isə vətəndaşlar tərəfindən həm onların üzərinə xüsusi olaraq qoyulmuş ictimai vəzifələrin, həm də sair ictimai faydalı fəaliyyətin həyata keçirilməsi başa düşülür. Fikrimizcə, CM-nin 120.2.3-cü maddəsində «xidməti vəzifəsini», «yaxın qohumlarını» ifadələrinin müvafiq olaraq «xidməti fəaliyyətini» və «yaxın adamını öldürmə» ifadələri ilə əvəz olunması məqsədəuyğundur.

Motiv ictimai təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaradan, konkret əməldə maddiləşən dərk olunan tələbatdır. Məqsəd isə cinayətin törədilməsi ilə xarici aləmdə nail olunacaq şey, arzu olunan dəyişiklik barəsində şəxsin təsəvvürüdür. Motivlə məqsəd arasında daxili əlaqə vardır. Motivün oyanması və fəallaşması məqsədi formalaşdırır. O, subyektə məqsədə nail olmağa doğru istiqamətləndirir (9, s.102, 243). CM-nin 120.2.5-ci maddəsində təsbit olunmuş «tamah və zərərçəkmiş şəxsin orqan və ya toxumalarından istifadə etmək» ifadəsi əslində qeyd olunan əməlin motivini əks etdirir. Çünki eyni bir cinayətin törədilməsi zamanı ayrı-ayrı şəxslərin məqsədi müxtəlif ola bilər, onlar situasiyadan və s. amillərdən asılı olaraq məqsədlərinə nail olmaq üçün cinayətin törədilməsinin üsul və vasitələrini müəyyən edirlər. Lakin müxtəlif məqsədlə cinayət törədən ayrı-ayrı şəxslərin motivi eyni ola bilər. Odur ki, həmin maddənin «sifarişlə və ya tamah, habelə zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək niyyəti ilə adam öldürmə» kimi formulə edilməsi daha düzgün olardı.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 120.2 və 126.2-ci maddələrinə müvafiq olaraq valideynlərin öldürülməsi və onların sağlamlığına ağır zərər vurulması kimi yeni bir tövsiyəci əlamətin daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Qeyd etməliyik ki, Rusiyanın 1845 və 1903-cü il cinayət qanunnamələrində ata və ya ananın öldürülməsi ağırlaşdırıcı hal qismində nəzərdə tutulmuşdu. Bir çox ölkələrin (Türkiyə, Fransa və s.) qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində də valideynlərin öldürülməsi ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirilir. Belə bir tövsiyəci əlamətin müəyyən edilməsini həmçinin milli, dini kökümüzlə və son vaxtlar bu növ cinayətlərin sayının artması ilə əlaqələndiririk. Müqəddəs Qurani Kərimdə buyrulur: «Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi (valideynləri ilə gözəl davranmağı, onlara yaxşı baxmağı) tövsiyə etdik. Çünki anası onu (doqquz ay bətnində) zəhmətlə gəzdirmiş, əziyyətlə doğmuşdur...» (əl-Əhqaf surəsi, 15-ci ayə). «Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi (onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı) buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənə yanında (yaşayıb) qocalığın ən düşgün çağına yetərsə, onlara: «Uf!» -belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış!» (əl-İsra surəsi, 23-cü ayə). «Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına alıb: «Pərvərdigara! Onlar məni körpəliyimdən (nəvazişlə) tərbiyə edib bəslədikləri kimi, Sən də onlara rəhm et!» - de» (əl-İsra surəsi, 24-cü ayə) (8).

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 2002-ci il 12 dekabr tarixli 3 saylı Qərarının 14-cü bəndinə əsasən qəsdən adam öldürmə cinayəti soyqırım, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmədən (CM-nin 103, 277, 288-ci maddələri) (fikrimizcə, texniki səhv üzündən 287-ci maddənin əvəzinə 288-ci maddə göstərilmişdir – N.Ə.) sonra baş verdikdə, bu əməl CM-nin 120.2.10-cu maddəsi ilə tövsiyə edilməlidir. Belə əməllərin ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi, qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə, zəruri müdafiə həddini və ya cinayət törətmiş şəxsin tutulması üçün zəruri həddi aşmaqla adam öldürmə, evtanaziya (CM-nin 121, 122, 123, 135-ci maddələri) cinayətlərindən sonra törədilməsi isə CM-nin 120.2.10-cu maddəsinin tərkibini təşkil etmir (1, s.223). Ali Məhkəmənin mövqeyinə görə CM-nin digər bölmələrində qəsdən adam öldürmədən ibarət olan nəticənin baş verməsini

nəzərdə tutan maddələrdə göstərilən cinayətlərin törədilməsi də təkrarlığı yaradır. Məsələn, əvvəl CM-nin 277-ci, sonra isə 120-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin törədilməsi.

Ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilir ki, CM-nin həmin qeydi genişləndirici təfsir edilərsə, onda CM-nin 121, 122, 123 və 135-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin də əvvəllər törədilməsi əməlin təkrar qəsdən adam öldürmə kimi tövsif edilməsinə əsas vermiş olar (3, s.285). CM-nin 120.2.10-cu maddəsinin «Qeyd» hissəsinin təfsiri ilə belə nəticəyə gəlmək olar ki, qanunverici təkrar adam öldürmə dedikdə, qəsdən adam öldürmə, soyqırım, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə cinayətlərinin törədilməsindən sonra yenidən CM-nin 120-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin törədilməsini nəzərdə tutmaq istəmişdir. Lakin təəssüf ki, həmin qeyd elə məzmununda formulə edilmişdir ki, əvvəllər CM-nin təkcə 103, 120, 277, 287-ci maddələrinin deyil, həmçinin 121, 122, 123 və 135-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərinin də törədilməsi əməlin təkrar qəsdən adam öldürmə kimi tövsif edilməsinə əsas verə bilər.

CM-nin 16.3-cü maddəsi də cinayətlərin təkrarlığı məsələsində müəyyən dolaşlıq yaradır. Həmin maddəyə əsasən əvvəllər törətmiş cinayətə görə bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada cinayət məsuliyyətindən azad olunmuş yaxud məhkumluğu götürülmüş və ya ödənilmiş şəxs tərəfindən həmin cinayətin yenidən törədilməsi cinayətin təkrar törədilməsi hesab edilmir. CM-nin Xüsusi hissəsində təkrarlığı tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutan normalarda müəyyən olunmuş cinayət məsuliyyəti həmin əməlin əsas normasında müəyyən edilən cinayət məsuliyyəti ilə müqayisədə daha ağır olur. Xüsusi hissədə təkrarlığı tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutmayan əməllərin təkrar törədilməsi zamanı məhkəmələr CM-nin 61.1.1-ci maddəsinə istinad etməklə, onu yalnız ağırlaşdırıcı hal qismində nəzərə alırlar. Beləliklə, hər iki situasiyada təkrar cinayət törədilməsinə baxmayaraq, birinci halda ikinciyyə nisbətdə daha sərt məsuliyyət müəyyən edilir. Bu, Konstitusiyanın 64-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş «heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz», 149-cu maddəsinin I bəndində nəzərdə tutulmuş «normativ-hüquqi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafeələrə, bərabər münasibətə) əsaslanmalıdır», III bəndində nəzərdə tutulmuş «qanunlar Konstitusiyaya zidd olmamalıdır» müddəalarına ziddir. Eyni bir əmələ görə təkrar məhkum etmənin yolverilməzliyi beynəlxalq-hüquqi aktlarda da («Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin 7-ci bəndi, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 7 sayılı protokolunun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi) öz əksini tapmışdır (10).

Fikrimizcə, təkrarlığa görə məsuliyyət ancaq eyni əmələ görə məhkum edilməmiş şəxs barəsində tətbiq edilə bilər. Əvvəlki cinayətə görə cəzasını çəkib qurtarmış, məhkumluğu götürülməmiş və ya ödənilməmiş şəxsin sonrakı əməli təkrarlığa görə məsuliyyət yaratmalı deyildir. Biz CM-nin eyni bir maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin iki və daha çox dəfə törədilməsinin cinayətlərin məcmusunu yox, təkrarlığını yaratması fikrini dəstəkləyirik. Bu zaman təkrarlıq cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının vasitəsi qismində çıxış edəcəkdir. CM-nin Xüsusi hissəsinin normalarında təkrarlığı tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutmayan əməllərin təkrar törədilməsi zamanı isə əməl CM-nin müvafiq maddəsinin əsas tərkibi ilə tövsif ediləcək və 61.1.1-ci maddəyə əsasən cəzanı ağırlaşdıran hal qismində nəzərə alınacaqdır. Bu zaman isə təkrarlıq cəzanın differensiasiyasının vasitəsi qismində çıxış edəcəkdir. Eyni zamanda CM-nin 120-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsinin (habelə 177-ci maddənin «Qeyd» hissəsinin 3-cü bəndinin) çıxarılmasını təklif edirik. Belə olan halda CM-nin 103, 277, 287-ci maddələrindən sonra qəsdən adam öldürmə əməlinin, habelə əks ardıcılıqla, bu cinayətlərdən əvvəl qəsdən adam öldürmənin törədilməsi cinayətlərin təkrarlığını deyil, məcmusunu yaradacaq və belə əməllər cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif ediləcəkdir.

Rusiya Federasiyası CM-də sadə qəsdən adam öldürməyə görə (105-ci maddənin birinci hissəsi) altı ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə isə (105-ci maddənin ikinci hissəsi) səkkiz ildən 20 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzası və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur (13). Gürcüstan Respublikası CM-də sadə qəsdən adam öldürməyə görə (108-ci maddə) yeddi ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə isə (109-cu maddə) on ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur (11). Özbəkistan Respublikası CM-də sadə qəsdən adam öldürməyə görə on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə isə (97-ci maddə) on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdur (12).

Azərbaycan Respublikası 1960-cı il CM-nin ilk redaksiyasında sadə qəsdən adam öldürməyə görə beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası (95-ci maddə), ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə isə səkkiz ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzası (94-cü maddə) nəzərdə tutulmuşdu (6). Azərbaycan Respublikasının 18 iyun 1984-cü il tarixli qanunu ilə 95-ci maddənin sanksiyası yeddi ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası kimi müəyyən olundu (5), 10 fevral 1998-ci il tarixli qanunu ilə isə 94-cü maddənin sanksiyasında ölüm cəzası ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edildi (4).

İ.M.Rəhimov haqlı olaraq göstərir ki, qanunverici cinayət-hüquqi sanksiyaları qurarkən təkcə cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə qiymət vermir, həmçinin əhaliyə çəkindirici təsir göstərir. Müəllif xüsusilə ağır cinayətlərə və xüsusi təhlükəli residivlərə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının həddinin artırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir (14, s.198). O, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının gələcəkdə də ağır və xüsusilə ağır cinayətləri törətmiş şəxslər və xüsusi təhlükəli residivlər üçün başlıca cəza növü kimi qalacağını, qısa müddətli cəza ilə isə hər hansı müsbət nəticəyə nail olmanın mümkün olmamasına görə perspektivdə ondan imtina ediləcəyini göstərmişdir (15, s.256).

CM-də müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası üçün son hədd kimi müəyyən olunmuş on beş il müddətini uğurlu hesab etmirik. Bu hədd bəzi cinayət əməlləri, o cümlədən qəsdən adam öldürmə əməllərinə görə məsuliyyətin əhatəli differensiasiyasına və nəticədə ədalətli cəza təyininə mane olur. Bu məsələdə də RF cinayət qanununun mövqeyini əsaslı sayırıq. Belə ki, RF CM-nin 56-cı maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası iki aydan iyirmi ilədək müddətə müəyyən edilir. İlk baxışdan cinayət cəzasının sərtləşdirilməsi kimi görünən bu mövqe əslində cəzanın humanistləşdirilməsinə xidmət edir. Çünki bu variantda müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası arasında olan kəskin məsafə azalır, sonuncu növ cəzanın həqiqətən müstəsna olaraq tətbiq edilməsinə imkan verir. Ayrı-ayrı hallarda cinayət törətmiş şəxslərə 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə yoxsa ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyini məsələsində çətinliyin olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də Azərbaycan Respublikası CM-nin müvafiq maddələrinin RF CM-nin qeyd edilən maddələrinə uyğunlaşdırılmasını təklif edirik.

CM-nin 120-ci maddəsində məsuliyyətin uğurlu differensiasiyasına qanunun digər normaları da imkan vermir. Məsələn, CM-də həm cinayətlərin məcmusu üzrə cəzanın təyin edilməsini nəzərdə tutan 66.3-cü maddə, həm də müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə adlanan 55-ci maddə cinayətlərin məcmusu ilə yanaşı, hökmlərin məcmusu zamanı da cəza təyininə cəzanın izlədiyi məqsədə uyğun deyil, formal bir qayda kimi tətbiq edilməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, CM-nin 55.4-cü maddəsinə əsasən cinayətlərin məcmusu üzrə cəza

təyin edilərkən azadlıqdan məhrum etmə müddətinin qismən və ya tamamilə toplandığı hallarda azadlıqdan məhrum etmənin yuxarı həddi on beş ildən, hökmlərin məcmusu üzrə isə iyirmi ildən artıq ola bilməz. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının CM-də müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası arasında sanki bir boşluğun olduğu görünür. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqinin həm də cəzanın əsas məqsədlərindən olan məhkumun islah edilməsi ilə bir araya sığmadığını nəzərə almaq lazımdır; cinayət törətmiş şəxsə bu cəza növünün təyin edilməsi sanki dövlətin həmin şəxsi islah etməkdə gücsüzlüyünü və ya buna artıq ehtiyac duymadığını ifadə edir.

Hesab edirik ki, bu məsələdə də RF CM-nin mövqeyi daha düzgündür. Belə ki, RF CM-nin 56-cı maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən azadlıqdan məhrum etmə müddətinin qismən və ya tamamilə toplandığı hallarda azadlıqdan məhrum etmənin yuxarı həddi iyirmi beş ildən, hökmlərin məcmusu üzrə isə otuz ildən artıq ola bilməz. Fikrimizcə, bu model cinayətlərin və ya hökmlərin məcmusu zamanı təqsirkar şəxsə törətmiş olduğu hər bir cinayətə görə qanuni və əsaslı cəzanın təyin edilməsinə və sonda təyin olunmuş cəzaların düzgün toplanılmasına imkan verir.

Yuxarıda göstərilənlərə yekun vuraraq Azərbaycan Respublikası CM-nin 120-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada yeni layihəsini təqdim edirik:

«Maddə 120. Qəsdən adam öldürmə

120.1. Qəsdən adam öldürmə, yəni digər şəxsi qəsdən həyatdan məhrum etmə - altı ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

120.2. Qəsdən:

120.2.1. bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən adam öldürmə;

120.2.2. xuliqanlıq niyyəti ilə adam öldürmə;

120.2.3. zərərçəkmiş şəxsin xidməti fəaliyyətini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özünü və ya yaxın adamını öldürmə;

120.2.4. valideyni öldürmə;

120.2.5. ümumi təhlükəli üsulla adam öldürmə;

120.2.6. sifarişlə və ya tamah, habelə zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək niyyəti ilə adam öldürmə;

120.2.7. milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə – on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

120.3. Qəsdən:

120.3.1. mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən adam öldürmə;

120.3.2. xüsusi amansızlıqla və ya təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə köməksiz vəziyyətdə olan adamı öldürmə;

120.3.3. başqa cinayəti gizlətmə və ya onun törədilməsini yüngülləşdirmə məqsədi ilə, habelə zorlama və ya seksual xarakterli zorakı hərəkətlərlə əlaqədar adam öldürmə;

120.3.4. iki və ya daha çox şəxsi öldürmə;

120.3.5. təkrar adam öldürmə;

120.3.6. təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadını öldürmə;

120.3.7. adam oğurluğu və ya girov götürülməsi, habelə quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, terrorçuluq və ya banditizmlə əlaqədar adam öldürmə – on beş ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

CM-nin 126-cı maddəsinin qanunvericilik konstruksiyasında da müəyyən qüsurlar vardır. Məsələn, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmanın ağırlaşdırıcı hallarına görə altı ildən on bir ilədək, xüsusilə ağırlaşdırıcı halına görə isə yeddi ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməlinin

ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olmasına görə (CM-nin 126.3-cü maddəsi) sadə qəsdən adam öldürmə əməli ilə (CM-nin 120.1-ci maddəsi) bərabər səviyyədə: yeddi ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. Yaxud qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməlinin iki və ya daha çox şəxsə, habelə təkrar törədilməsi və ya digər daha təhlükəli halları ilə onlardan nisbətən az təhlükəli olan zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özü və ya yaxın qohumları barəsində törədilməsi, habelə xuliqanlıq niyyətilə törədilməsi və s. halları arasında məsuliyyətin differensiasiyası nöqtəyi-nəzərindən heç bir fərq qoyulmamışdır. CM-nin 126-cı maddəsində məsuliyyətin differensiasiyası ilə bağlı mövcud olan qüsurların siyahısını uzatmadan, onun aşağıdakı redaksiyada yeni layihəsini təqdim edirik:

«Maddə 126. Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma

126.1. Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, yəni insan həyatı üçün təhlükəli olan və ya görmə, eşitmə, nitq qabiliyyətinin və ya hər hansı bir orqanın yaxud bu orqanın funksiyasının itirilməsinə, psixi pozuntuya və ya sağlamlığın başqa cür pozulmasına, əmək qabiliyyətinin üçdə bir hissəsindən az olmamaqla uzun müddətə itirilməsi ilə və ya təqsirkar üçün aşkar surətdə zərərçəkmiş şəxsin peşəkar əmək qabiliyyətinin tam itirilməsi ilə əlaqədar olan və ya hamiləliyin pozulmasına, şəxsin narkomanlıqla və ya toksikomanlıqla xəstələnməsinə səbəb olan yaxud sifətin silinməz dərəcədə eybəcərləşdirilməsində ifadə olunan zərər vurma - üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

126.2. Eyni əməllər:

126.2.1. bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə;

126.2.2. zərərçəkmiş şəxsin xidməti fəaliyyətini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özü və ya yaxın adamı barəsində törədildikdə;

126.2.3. valideynə qarşı törədildikdə;

126.2.4. ümumi təhlükəli üsulla, xuliqanlıq niyyətilə törədildikdə;

126.2.5. sifarişlə və ya tamah, habelə zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək niyyəti ilə törədildikdə;

126.2.6. milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə törədildikdə - altı ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

126.3. Eyni əməllər:

126.3.1. mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədildikdə;

126.3.2. xüsusi amansızlıqla, zərərçəkmiş şəxsə ağır izzətəzlər verməklə və ya təqsirkar üçün aşkar surətdə köməksiz vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədildikdə;

126.3.3. iki və ya daha çox şəxsə qarşı və ya təkrar törədildikdə;

126.3.4. ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda - yeddi ildən on bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

Açar sözlər: insan həyatı, insanın sağlamlığı, qəsdən adam öldürmə, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcmuəsi (1991 – 2008). Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı», 2008, 380 s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarlarının toplusu. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı», 2008, 936 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası /h.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2012, 1104 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu. 1998-ci il, № 2, maddə 85.
5. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Məlumatı. 1984-cü il, № 11-12, maddə 111.
6. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin nəşri. Bakı, 1961, 152 s.
7. Çezare Bekkaria. Cinayətlər və cəzalar haqqında. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı», 2011, 132 s.
8. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Məsləhətçi-redaktor: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı: «Olimp» konserni, 652 s.
9. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı», 2002, 736 s.
10. Протокол № 7 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод в ред. Протокола № 11. Страсбург, 22 ноября 1984 года.
[/http://conventions.coe.int/treaty/rus/Treaties/Html/117.htm](http://conventions.coe.int/treaty/rus/Treaties/Html/117.htm)
11. Уголовный кодекс Грузии. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002, 409 с.
12. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001, 338 с.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации. М.: ТК Велби, 2004, 176 с.
14. Рагимов И.М. Преступность и наказание. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012, 304 с.
15. Рагимов И.М. Философия преступления и наказания. СПб.: Издательский дом Р.Асланова «Юридический центр», 2013, 288 с.

Назим АЛИЕВ

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ НОРМ УК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ПРЕДУСМАТРИВАЮЩИХ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЯ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы дифференциации уголовной ответственности за умышленное убийство и умышленное причинение тяжкого вреда здоровью, предусмотренные статьями 120 и 126 УК Азербайджанской Республики. Как в этих, так и в других некоторых нормах УК выявлены несоответствия требованиям принципов дифференциации уголовной ответственности, для устранения которых предлагается их новая редакция.

Ключевые слова: жизнь человека, здоровье человека, убийство, умышленное причинение тяжкого вреда здоровью, дифференциация уголовной ответственности.

Nazim ALIYEV

**THE ISSUES OF IMPROVING THE NORMS REGARDING SOME
CRIMES AGAINST HUMAN LIFE AND HEALTH IN THE CRIMINAL
CODE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

Summary

The article considers the questions of differentiation of the criminal liability for premeditated murder and intentional heavy injuring to health, envisaged in Articles 120 and 126 of the CC of the Azerbaijan Republic. It is stated that both in this and some other norms of the CC there have been revealed the discrepancies between the requirements of the principles for differentiation of criminal liability to remove which their new editorship is suggested.

Keywords: human life, human health, murder, intentional infliction of a grave injury, differentiation of criminal liability.

Bəxtiyar ƏLİYEV
hüquq ü.f.d., dosent, b.e.i.,
AMEA FHI

TERRORÇULUĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN KRİMİNALİSTİK TƏMİNATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Kriminalistika texnikasının kriminalistikanın elmi müddəalarının bazasında hazırlanan vasitə və üsullarının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar məzmun etibarilə təbiət elmlərinin və texniki elmlərin kriminalistikanın cinayətkarlığa qarşı mübarizə məqsədilə xüsusi olaraq istifadə etdiyi məlumatlardır (1, s.186).

Kriminalistika texnikasının anlayışı artıq bu elmin inkişafının ilk mərhələlərində formalaşmışdır. İlk əvvəl (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli) kriminalistika (o dövrdə cinayət) texnikasının anlayışına kriminalistika elminin bütün məzmunu daxil edilirdi. Məhz kriminalistika texnikası bütövlükdə kriminalistikanın təşəkkülünün və inkişafının başlanğıcını qoymuşdur. Vaxt keçdikcə kriminalistika texnikası kriminalistikanın həm də cinayət texnikası adlandırılan bölmələrindən biri kimi təşəkkül tapmağa başladı. Bu termin cinayətlərin araşdırılmasında təbii elmlərin (başlıca olaraq kimyanın, fizikanın, biologiyanın) tətbiqi üsullarını ifadə edirdi. Tədrisən o, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi taktikası və cinayətlərin ayrı-ayrı növlərinin araşdırılması metodikası ilə yanaşı kriminalistikanın bölmələrindən birinə çevrildi.

Elmi ədəbiyyatda «kriminalistika texnikası» anlayışının müəyyən edilməsinə fərqli baxışlar açıqlanmışdır. A.İ.Vinberq kriminalistika texnikasına «cinayətlərin araşdırılması zamanı müxtəlif məhkəmə sübutlarının aşkar edilməsi, saxlanması, fiksə edilməsi, götürülməsi və tədqiqi üçün tətbiq edilən elmi-texniki üsul və vasitələrin məcmusu» (2, s. 4) kimi tərif verir. V.P.Kolmakov da analoji fikir səsləndirmişdir (3, s.12).

N.A.Selivanov hesab edir ki, kriminalistika texnikasına kriminalistika elminin bölməsi kimi belə tərif verilə bilər: «Bu, cinayətlərin qarşısının alınması, ilkin araşdırılması və cinayət işlərinin məhkəmədə düzgün həlli məqsədilə istintaq, ekspert və məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, habelə təbiət elmlərinin və texniki elmlərin nailiyyətlərinin fəal tətbiqi əsasında yaradılmış və cinayətlərdən müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, hadisə yerlərinin maddi şəraitinin fiksə edilməsi, maddi sübutların toplanması, onlara istintaq baxışı və ilkin tədqiqi, cinayətlərin qeydiyyatı, cinayətkarların axtarılması və saxlanması zamanı, habelə kriminalistik ekspertiza prosesində istifadə üçün nəzərdə tutulan texniki vasitə və metodların elmi əsaslarla hazırlanmış sistemidir» (4, s.5).

Beləliklə, kriminalistika texnikası, bir tərəfdən, kriminalistika elminin bölməsidir, digər tərəfdən isə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə kriminalistik məqsədlərlə tətbiq edilən texniki-kriminalistik vasitələrin (aparatlardan, cihazlardan, alətlərin, qurğuların, materialların məcmusunun) real surətdə mövcud olan «arsenalıdır» («cəbbəxanasıdır») (5, s.61).

«Kriminalistika texnikası» anlayışına mövcud baxışları nəzərə alaraq, aşağıdakı tərif təklif edirik: «Kriminalistika texnikası cinayət izlərinin və digər maddi sübutların aşkar edilməsi, götürülməsi, fiksə edilməsi və tədqiqi üçün tətbiq edilən maddi vasitələr, cihazlar, alətlər, onların yığımları və dəstləridir».

Əməliyyat-axtarış və istintaq işi prosesində xüsusi biliklər əsasında sübutların toplanması və tədqiqi üçün nəzərdə tutulmuş texniki-kriminalistik metod və vasitələrdən istifadə edilməklə

* Məqalə hüquq ü.e.d. Cavanşir Süleymanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

cinayətlərin açılmasının və araşdırılmasının müşayiət olunması prosesi texniki-kriminalistik təminatı təşkil edir.

Texniki-kriminalistik təminatın (bundan sonra - TKT) anlayışına məşhur kriminalist alimlərdən R.S.Belkin, Q.İ.Qramoviç, A.İ.Vinberq, A.F.Volinski, V.A.Volinski, S.M.Kolotuşkin, P.T.Skorçenko, A.S.Şatalov və b. əsərləri həsr olunmuşdur. Onların fikrincə, TKT özünəməxsus fəaliyyət növüdür, onun məzmunu hüquq-mühafizə orqanlarının bir tərəfdən, bu məqsədlərlə elmi-texniki vasitə və metodların tətbiqinə daimi hazırlıq şəraitinin yaradılmasına, digər tərəfdən isə cinayətlərin açıldığı və araşdırıldığı hər bir konkret halda belə şərtlərin əməli surətdə reallaşdırılmasına istiqamətlənməsi ilə müəyyən olunur.

R.S.Belkinin verdiyi tərifə görə, texniki-kriminalistik təminat cinayətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, açılması və araşdırılması məqsədilə elmi kriminalistik tövsiyələrdən istifadə edilməsi, onlardan istifadənin kriminalistik vasitələrinin, metodlarının və texnologiyalarının tətbiq edilməsi ilə bağlı kriminalistik biliklər və həmin biliklərə əsaslanan vərdiş və bacarıqlar sistemidir (6, s.58).

A.F.Volinski texniki-kriminalistik fəaliyyəti onun subyektlərinin kriminalistika texnikasının tətbiqinə daimi hazırlıq şəraitinin yaradılmasına, habelə cinayətlərin açılmasının, araşdırılmasının və qarşısının alınmasının hər bir konkret halında belə şərtlərin reallaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət kimi nəzərdən keçirir (7, s. 37-42). Bu zaman praktik reallaşdırma əməliyyat-axtarış və istintaq işi prosesində xüsusi biliklərdən istifadənin təşkilati və prosessual formalarında həyata keçirilən cinayətlərin açılmasının və araşdırılmasının texniki-kriminalistik müşayiəti kimi anlayışla tam ehtiva olunur.

S.M.Kolotuşkin texniki-kriminalistik təminat dedikdə, cinayətlərin açılması və araşdırılması məqsədilə axtarış və sübutedici informasiyanın əldə edilməsi, işlənməsi, toplanılması, təhlili və istifadə olunması üçün hazırlanmış vasitə və metodların əlaqələndirilmiş fəaliyyətini başa düşür (8, s.116).

Bizim fikrimizcə, bu tərifə metodik təminat kimi bir element də əlavə olunmalıdır.

Cinayətlərin, o cümlədən terror aktlarının aşkar edilməsi, qarşısının alınması, açılması və araşdırılması ilə bağlı TKT prosesi lazımı qanunvericilik bazası olmadan təsəvvür oluna bilməz. Cinayətlərin açılması və araşdırılması ilə bağlı TKT-nin hüquqi bazası dedikdə əməliyyat-axtarış və istintaq fəaliyyətində kriminalistika texnikasının tətbiqinin ən mühüm məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi başa düşülməlidir.

Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin gedişində informasiya sistemlərindən, video və audioyazılarından, kino və fotoçəkilişlərdən istifadə olunur, insanların həyat və sağlamlığına zərər vurmayan və ətraf mühitə zərər yetirməyən texniki və digər vasitələr tətbiq olunur.

Bəzi qanun qüvvəli aktlar da texniki-kriminalistik vasitələrin tətbiqini tənzimləyir. Belə ki, kriminalistik uçotların aparılması və istifadəsi, müxtəlif cihazlardan istifadə, maddi sübutların tədqiqinin elmi metodikalarının tətbiqi Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarının idarədaxili təlimatları ilə müəyyən olunur.

Lakin araşdırmada geniş istifadə edilən bir sıra texniki-kriminalistik vasitələr qanunda göstərilmir. Bunlara axtarış cihazları, ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalanma mənbələri və s. aiddir. Qanunda ekspert tədqiqatlarında işlədilən tədqiqat aparatları haqqında da heç nə deyilmir. Bir çox müəlliflər bunu qeyd edərək, haqlı olaraq göstərilər ki, qanunda texniki-kriminalistik vasitələrin bütün siyahısını göstərməyə zərurət yoxdur. R.S.Belkin bu məsələ ilə əlaqədar göstərir: «Nə qanun, nə də qanun qüvvəli aktlar cinayətin açılması və araşdırılması məqsədilə istifadə olunan, yaxud tətbiq oluna biləcək texniki vasitələrin və texniki üsulların qəti siyahısını verə, həmin vasitələrin və üsulların tətbiq edilməsi qaydasına dair hərtərəfli göstərişləri təsbit edə bilməz» (9, s.42-44). O, mövqeyini açıqlayarkən vurğulayır ki, texniki vasitələrin, yaxud taktiki üsulların qəti siyahısının bir hüquq normalarında, yaxud hətta hüquq normaları sistemində

verilməsinə yönəlmiş hər hansı cəhd cinayətlərin açılmasının və araşdırılmasının elmi əsaslarının inkişafı, təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi prosesini ləngidə bilər. Onun fikrincə, həmin siyahının malik ola biləcəyi həcm baxımından da, qanunvericilik texnikası baxımından da bu, mümkün deyildir. Buna görə də R.S.Belkin yalnız cinayət mühakimə icraatında araşdırmanın texniki vasitələrinin və üsullarının tətbiqinə yol verilməsinin prinsiplərini qanunvericilikdə təsbit etməyi təklif edir.

Texniki-kriminalistik təminat prosesində bir neçə müstəqil fəaliyyət növü: cinayətin izlərinin və maddi obyektlərinin aşkar edilməsi, fiksə edilməsi, götürülməsi və tədqiqi (qeyri-prosessual və prosessual); şəxslərin müayinəsi və eyniləşdirilməsi; əməliyyat uçotunun və kriminalistik uçotun təşkili, formalaşdırılması, aparılması və istifadəsi və nəhayət, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin və istintaq hərəkətlərinin aparılmasının təmin edilməsi həyata keçirilir. Bu fəaliyyət növləri kompleks şəkildə axtarış və sübutedici informasiyanın əldə edilməsinin, işlənilməsinin, toplanmasının və məqsədli istifadəsinin özünəməxsus təşkilati-funksional sistemini əmələ gətirir. Bu sistemin əsasında informasiya texnologiyaları daxil olmaqla, elm və texnikanın müasir uğurları durur.

Texniki-kriminalistik təminatın müasir vəziyyəti ikisəviyyəlidir. Birinci səviyyə cinayət hadisəsi, onun elementləri və onu törətmiş şəxs haqqında istiqamətləndirici (yönəldici) informasiyanın əldə edilməsi yolundakı vəzifələrlə müəyyən olunur və istintaq hərəkətlərində və əməliyyat-axtarış tədbirlərində iştirak edən mütəxəssislərə ünvanlanan elmi-texniki vasitə, metod və üsulları əhatə edir.

İkinci səviyyə həm texniki icra, həm də metodik baxımdan daha mürəkkəb olub, ekspert tədqiqatlarının aparılmasına yönəlmişdir. Kriminalistika texnikası vasitələrinin və üsullarının tətbiqi təcrübəsi onları (özünün mahiyyəti və ümumi məqsədləri etibarilə vahid kriminalistika texnikası çərçivəsində) «müstəntiqlər üçün texnika», «ekspertlər üçün texnika» və s. kimi qruplaşdırır (10, s.12-14), hətənd bu qrupların sərhədləri olduqca şərti və mütəhərrikdir. Belə bölgü bir neçə səbəblə izah olunur.

Birincisi, müstəntiqin və ekspertin texniki imkanları arasında fərqlər mövcuddur. «Belə bir müddəə dəqiq ifadəsini tapmalıdır ki, ...müstəntiq və təhqiqatı aparan şəxs ...tədqiqat texnikası vasitələri sırasından ...yalnız predmetləri dəyişdirməyən vasitələrdən istifadə edə bilərlər» (11, s.14).

İkincisi, bəzi texniki vasitələrin quruluşu və tətbiqi digər vasitələrlə müqayisədə daha mürəkkəbdir.

Üçüncüsü, kriminalistika texnikasının bəzi vasitə və üsullarından istintaq (əməliyyat) təcrübəsində, digər vasitə və üsullarından isə ekspert təcrübəsində istifadə daha məqsədəuyğundur.

Bütün hallarda texniki vasitə və üsullardan istifadənin subyektlərinin və texniki vasitələrin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlar cinayətlərin açılması və araşdırılması kimi vahid vəzifəyə xidmət edir.

Təcrübədə mütəxəssis çatışmazlığı üzündən bir çox hallarda istintaq hərəkətləri müstəntiqlər və əməliyyat işçiləri tərəfindən yalnız ümumi kriminalistik vasitələr seçilməklə aparılır, onları tətbiq edən subyektlər isə nə kriminalistika texnikası sahəsində kifayət qədər biliyə, nə də müvafiq vərdislərə malik olurlar.

Beləliklə, müəyyən dərəcədə cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələrində müasir elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə imkanları ilə hüquq-mühafizə orqanlarının işində, ilk növbədə, cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətdə - istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinin gedişində onların real tətbiqi təcrübəsinin aşağı səviyyəsi arasında ziddiyyət yaranır (9, s.42-44).

Cinayətlərin, o cümlədən terror yönümlü cinayətlərin açılma səviyyəsinin aşağı olmasının səbəblərindən biri texniki-kriminalistik təminat imkanlarının lazımcına qiymətləndirilməməsi, bir

sıra hallarda isə nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Hüquq-mühafizə orqanlarının texniki təchizatının köklü surətdə yaxşılaşdırılaraq, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin müasir tələblərinə uyğunlaşdırılması məsələsi aktuallığını saxlayır.

Cinayətlərin açılması və araşdırılması ilə bağlı TKT-nin mahiyyətinin və məzmununun, kriminalistika nəzəriyyəsində və təcrübəsində onun yerinin və rolunun tədqiqi əksər kriminalist-alimlər tərəfindən cinayətlərin araşdırılmasının prosessual formalarının diferensiasiyası və müxtəlif sübut mənbələrinin və sübutmə vasitələrinin üzvi qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir (5, s.4).

Sübut mənbəyi kimi ekspert tədqiqatları cinayətlərin araşdırılmasının texniki-kriminalistik təminatının ikinci səviyyəsini təşkil edir.İlkin tədqiqatlardan fərqli olaraq, ekspertiza - iş üzrə düzgün qərar üçün mühüm əhəmiyyətə malik faktiki halların müəyyən edilməsi məqsədilə istintaq orqanlarının tapşırığı ilə cinayət-mühakimə icraatı çərçivəsində həyata keçirilən materialların prosessual tədqiqidir.

Ekspertizaların icraatı cinayətlərin açılması və araşdırılması ilə bağlı TKT-nin ən mühüm elementidir, çünki sistemin digər elementləri ilə müqayisədə o ən önəmli və hərtərəfli fəaliyyət növü kimi çıxış edir.

TKT funksional mahiyyət baxımından ibtidai istintaq aparılarkən (xüsusilə sübutlar əldə edilərkən) bu və ya digər vasitə və metodların tətbiqinin hüquqi tənzimlənməsindən ibarət olan çoxlu daxili və xarici əlaqələrə malik sistemdir.

Yeni cinayət-prosessual qanunun yeniliklərindən biri istintaqa cinayət işinə başlanılmasına qədər məhkəmə ekspertizasının təyin edilməsi imkanının verilməsi ilə bağlıdır.İstintaq təcrübəsi də bunu tələb edir, çünki çox vaxt ekspertiza aparılmadan cinayət əlamətlərini aşkar etmək mümkün deyildir. Bizim fikrimizcə, belə bir prosessual hərəkətin məqsəduyğunluğu hətta ilkin tədqiqat məlumatları mövcud olduqda belə əsaslıdır. Partladıcı qurğular tətbiq edilməklə törədilən terror aktlarının araşdırılmasına tətbiqən PQ ilə bağlı ilkin tədqiqat onun partlayış törətməyə yararlılıq faktını, gücünü, zərbə xassələrini və s. müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Birincisi, PQ ilə bağlı ilkin tədqiqatın nəticələri cinayət işinin qaldırılmasına və şübhəli şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsinə əsas verə bilər. İkincisi, hələ cinayət işinin qaldırılmasına qədər təyin olunmuş ekspertizanın nəticələri daha tez hazır olacaqdır ki, bu da sonrakı istintaq hərəkətlərinin, məsələn, dindirmə, axtarış, müayinə, üzləşdirmə və s. uğurla aparılması üçün faktiki materialı daha tez əldə etməyə imkan verəcəkdir.

TKT hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin müstəqil sahəsi olsa da, təcrid olunmamışdır, o, mütləq əməliyyat-axtarış, istintaq və ekspert fəaliyyəti ilə bağlıdır. Terror aktına gəlincə, TKT prosesi sübutedicilə informasiyanı bir neçə mərhələdə – onun törədilməsinə qədər, davam etdikdə onun törədilməsinin gedişində və sonradan onun açılmasının və araşdırılmasının gedişində toplamağa imkan verir. Kriminalistik vasitələrin və metodların köməyi ilə həyata keçirilən tədbirlər sahəsi çox geniş olub, səs və video yazılarından, xüsusi tədqiqat və ekspertizalardan, əməliyyat uçotundan və kriminalistik uçotdan və İnterpol banklarının məlumatlarından istifadəni əhatə edir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının antiterror fəaliyyətinin spesifikliyinə gəlincə, qeyd olunmalıdır ki, əksər müəlliflər terror aktının qarşısının alınması kimi mərhələnin texniki-kriminalistik təminatını nəzərdən keçirmirlər.

Cinayətin, o cümlədən terror aktının törədilməsi prosesi bir neçə mərhələni: hazırlıq, cinayətə sui-qəsd, cinayətin bitməsi mərhələlərini əhatə edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində, habelə ibtidai istintaqın gedişində hər üç mərhələdə cinayət əlamətləri aşkar edilə bilər. Həmin mərhələlərdən asılı olaraq, cinayətlərin aşkar edilməsinin, açılmasının və onların qarşısının alınmasının bu və ya digər tədbirləri tətbiq edilə bilər.

Beləliklə, texniki-kriminalistik təminat partladıcı qurğulardan istifadə edilməklə törədilmiş terrorçuluq aktlarının qarşısının alınması, açılması və araşdırılması məqsədilə axtarış və sübutedici informasiyanın əldə edilməsinin, işlənməsinin, toplanılmasının, təhlilinin və istifadəsinin hazırlanmış qüvvə, vasitə və metodlarının əlaqələndirilmiş, təşkilati-funksional fəaliyyət sistemidir.

Texniki-kriminalistik təminat bütövlükdə kriminalistikanın mahiyyətini və məqsədli yönümünü ifadə edir. Partladıcı qurğular tətbiq edilməklə törədilmiş terror aktlarının qarşısının alınmasının, açılmasının və araşdırılmasının texniki-kriminalistik təminatının məzmununun və formalarının düzgün dərkə hüquq-mühafizə orqanlarına antiterror fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin perspektivli istiqamətlərini təhlil və aşkar etməyə imkan verir. Bu istiqamətlərin əsaslandırılması hər bir mərhələni (kəşfiyyat və axtarış tədbirləri aparılmaqla terror aktının qarşısının alınması, danışıqlar və güc aksiyası mərhələləri) müşayiət edən metodiki və texniki məsələlərin ətraflı öyrənilməsi çərçivəsində təqdim olunmalıdır.

Açar sözlər: terrorçuluq, zəruri əlamətlər, qorxu, vahimə, terror fəaliyyətinin forma və metodları, terror aksiyası, terrorçuluğa qarşı mübarizə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3-х т. Т.1: Общая теория криминалистики. М., 1997.
2. Винберг А.И. Предмет, задачи и система советской криминалистики //Криминалистика. М., 1959.
3. Колмаков В.П. Введение в курс науки советской криминалистики. Одесса, 1973.
4. Селиванов Н.А. Научно-технические средства расследования преступлений. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1965.
5. Волынский А.Ф. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений: проблемы и пути их решения //Проблемы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений. Материалы науч.-практ. конф. М., 1994.
6. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования /Под ред. проф. Т.В.Аверьяновой и проф. Р.С.Белкина. М., 1997.
7. Криминалистика. Учебник /Под. ред. А.Г.Филлипова и А.Ф.Волынского. М., 1998.
8. Колотушкин С.М. Криминалистическая взрывотехника: основы теории и практики. Волгоград, 2002.
9. Моторный И.Д. Теоретико-прикладные основы применения средств и методов криминалистической взрывотехники в борьбе с терроризмом. М., 1999.
10. Закатов А.А. О некоторых проблемах использования научно-технических средств в розыскной деятельности следователя //Актуальные проблемы обеспечения следственной практики научно-техническими достижениями. Киев, 1987.
11. Селиванов Н.А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений. (Статья первая) //Вопросы криминалистики. М., 1964, вып. 12.

Бахтияр АЛИЕВ

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ БОРЬБЫ С ТЕРРОРИЗМОМ**

Резюме

В статье указывается, что в борьбе с терроризмом занимает особое место технико-криминалистическое обеспечение правоохранительных органов.

Всестороннее изучение и внедрение указанных в статье положений в практику борьбы с терроризмом и другими проявлениями экстремизма даст возможность правоохранительным органам и специальным службам раскрыть, расследовать и предупредить преступления террористического характера.

Ключевые слова: терроризм, страх, ужас, террористические формы и методы деятельности, террористическая акция, борьба с терроризмом.

Bakhtiyar ALIYEV

**SOME ISSUES OF CRIMINALIST GUARANTEE
IN FIGHT AGAINST TERRORISM**

Summary

In the article it is pointed that in the fight against terrorism the technical-criminalist guarantee of legal-safeguarding bodies takes a particular place.

All-round study and introduction of the provisions, mentioned in the article, into practice of the fight against terrorism and other manifestations of extremism will afford a possibility to the legal-safeguarding bodies and special services to expose, investigate and prevent the crimes of terrorist character.

Keywords: terrorism, fear, terrorist forms and activity methods, acts of terrorism, fight against terrorism.

Турал ГАДЖИЕВ

преподаватель Академии

Государственного Управления при Президенте

Азербайджанской Республики

**ИНСТИТУТ ПОМИЛОВАНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ
ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
(НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)***

Положительная динамика количества регистрируемых уголовно-правовых деликтов свидетельствует о необходимости акцентирования внимания представителей научной общественности на поиске новых и оптимизации апробированных на практике инструментов сдерживания криминальных посягательств на охраняемые уголовным законом общественные отношения (1, с.74). Одним из уголовно-правовых инструментов, доказавших свою состоятельность в части решения задач, определяемых действующим законодательством, регламентирующим охрану общественных отношений от наиболее опасных посягательств, является институт *помилования*, о чем неоднократно указывалось в рамках доктринальных источников, раскрывающих соответствующую проблематику (2, с.752).

Одним из ключевых условий, определяющих эффективность применения института помилования, является его социальная востребованность. Причем указанный признак не подвергается изменению в зависимости от меняющихся экономических и политических формаций, характеризующих тот или иной исторический период развития государства. Исследование источников уголовного права, а также научных изысканий, в рамках которых осуществляется ретроспективный анализ уголовного законодательства, свидетельствует о многовековой истории института помилования как эффективного уголовно-правового средства регулирования общественных отношений (3).

Следует отметить, что институт *помилования* является неотъемлемой частью уголовного законодательства на протяжении всей истории его развития. Необходимо отметить, что некоторые представители научной общественности, занимающиеся уголовно-правовой проблематикой, не разделяют изложенную точку зрения. В частности, О.А.Филиппов в своих трудах определял институт помилования как рудимент уголовного законодательства и аргументировал позицию о необходимости его исключения из структуры уголовного закона (4, с.40-41). По его мнению, помилование, по сути, является избирательной мерой, что уже само по себе исключает равенство как основополагающее начало уголовного права.

Юридическое содержание помилования позволяет определить его как уникальное средство обеспечения принципа индивидуализации наказания. Государство в лице уполномоченного субъекта посредством применения акта помилования имеет возможность исправить судебные ошибки, что приобретает особую актуальность в тех случаях, когда преступник приговаривается к исключительной мере наказания. Индивидуализация наказания является основанием для обеспечения принципа справедливости как основополагающего начала уголовного законодательства. Исходя из этого, государство, преследуя необходимость реализации принципов уголовного права, имеет право

* Məqalə hüquq ü.f.d., dosent Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

применять помилование, игнорируя волю осужденного. Этой позиции придерживались и ведущие криминалисты. В частности, Н.С.Таганцев утверждал, что проявление публичного права, каковым является помилование, не зависит от желания осужденного, а, следовательно, последний не может просить о применении наказания при помиловании (5). Анализ научных публикаций о действующих уголовных законодательствах стран СНГ свидетельствует о том, что и в настоящее время просьба осужденного о помиловании рассматривается как необязательное или факультативное основание для помилования.

Тот факт, что наличие института помилования характеризует уголовное законодательство на протяжении длительной истории его развития, является не только следствием его социальной обусловленности. Совокупность норм уголовного закона, посредством которой глава государства освобождает от уголовной ответственности субъектов, приговоренных к наиболее строгим мерам наказания, обеспечивает возможность государству в лице субъекта высшего органа исполнительной власти законно и справедливо оценить и отреагировать на нетипичную криминальную ситуацию, что в настоящих условиях, стало необходимостью, так как на территории постсоветского пространства происходят процессы формирования гражданских общественных формаций, являющихся обязательным стандартом современного самостоятельного субъекта международного права.

Очевидно, изложенные обстоятельства явились причиной того, что в законодательстве субъектов международного права, образовавшихся в результате распада СССР, институт помилования претерпел значительные изменения в структуре и содержании. Например, исследование положений УК Республики Азербайджан позволяет сделать вывод о том, что по сравнению с ранее действовавшим уголовным законодательством институт помилования с позиции качества технико-юридического конструирования претерпел безусловные положительные изменения. Он выделен в отдельный структурный элемент уголовного закона и подвергнут содержательной детализации, что, однако, не позволяет говорить о ее совершенстве.

Необходимость качественной регламентации института помилования обусловлена, прежде всего, требованиями обеспечения соблюдения принципа законности. Автор разделяет мнение представителей научной общественности, которые считают, что оптимизацию института помилования необходимо осуществлять в его связи с дифференциацией уголовной ответственности (6, с.67-80).

Следует отметить, что институт помилования обуславливает необходимость индивидуального подхода к субъектам криминального посягательства. В свою очередь, индивидуализация ответственности своим содержанием обеспечивает правовые основы дифференциации уголовной ответственности, являющейся ключевым условием обеспечения принципа справедливости.

Как было отмечено выше, несмотря на более детальную регламентацию института помилования в рамках современного уголовного законодательства по сравнению с ранее действовавшим, до настоящего времени имеются серьезные недостатки, связанные с дефектами технико-юридического характера, обуславливающими правоприменительные ошибки.

В то же время изучение подзаконных актов, регламентирующих вопросы помилования, свидетельствует о достаточной проработанности их содержания. В качестве положительного примера можно привести Указ Президента Азербайджанской Республики от 18 июля 2001 г., утверждающий Положение о помиловании в Азербайджанской Республике. В рамках указанного документа установлены правовые основы применения института помилования, определен порядок и сроки подачи прошения о помиловании,

установлены требования к субъектам помилования, а также порядок исполнения решения о помиловании. Особое внимание в указанном подзаконном акте уделено вопросам установления обстоятельств, характеризующих характер и степень общественной опасности виновного, его личность, посткриминальное поведение и иные факты, определяющие возможность удовлетворения прошения о помиловании. Положительным моментом, характеризующим рассматриваемый документ и выделяющим его в ряду аналогичных указов, имеющих в иных субъектах международного права (в том числе на постсоветском пространстве), является его выраженный гуманистический характер. Основание для такого утверждения - не только сама направленность на освобождение от уголовной ответственности, но и отдельные положения, в частности пункт 35, в соответствии с которым в целях реабилитации лиц, помилованных Президентом Азербайджанской Республики соответствующими государственными органами могут быть даны поручения по восстановлению здоровья и продолжению образования. Изложенное, очевидно, свидетельствует о соответствии рассматриваемого подзаконного акта принципам гражданского общества, соблюдение которых, в свою очередь, является необходимым элементом современного демократического государства.

Резюмируя изложенное, можно сделать вывод о том, что институт помилования в современном правовом пространстве - неотъемлемый элемент уголовного законодательства любого субъекта международного права позиционирующего себя как демократическое государство. Однако эффективное использование помилования как инструмента регулирования общественных отношений требует более активных усилий научной общественности по доработке соответствующих положений нормативного инструментария, а положительный опыт, отраженный, в частности, в Указе Президента Азербайджанской Республики от 18 июля 2001 г., которым было утверждено Положение о помиловании, может быть использован законотворческими органами иных государств при оптимизации национальных правовых систем.

Ключевые слова: помилование, президент, наказание, эффективность, институт, закон, актуальность, преступность, дифференциация.

Список использованной литературы

1. Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Изд. 2. М., 2005.
2. Голик Ю.В., Гришко А.Я. Амнистия. Помилование. Судимость. //Энциклопедия уголовного права. В 35 тт. Т.10. /Отв. ред. В.Б.Малинин. СПб., 2008, Освобождение от уголовной ответственности и наказания. с. 752.
3. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. Тт. I-III. М., 1894, с. 336.
4. Филиппов О.А. Очерк русского уголовного права. Петербург: Тип. П.А.Кулиша, 1866. Вып. 1. Ч. 1: Уголовные наказания. Ч. 2: Исправительные наказания. с. 40-41.
5. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Т.III. Изд. 2. Пересм. и доп. СПб., 1902. Часть общая. с. 1460.
6. Коробов П.В. Институт помилования и дифференциация уголовной ответственности //Известия вузов. «Правоведение», 2010, № 6.

Tural HACIYEV

ƏFVETMƏ İNSTITUTU CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN DIFFERENSİASİYASINDA ƏSAS INSTRUMENT KİMİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda əfv institutunun cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasında əsas instrument kimi təhlilinə həsr olunub. Qeyd olunur ki, əhəmiyyətli institutunun səmərəli tətbiqi üçün əsas şərait onun sosial tələb olunmağıdır.

Bununla belə, bu əlamət siyasi və iqtisadi formasiyaların dəyişilməsindən asılı olmayaraq heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Hazırda cinayət hüququ nəzəriyyəsi və praktikasi cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası məsələsində bir sıra problemlərlə üzləşir ki, onların həlli müvafiq beynəlxalq hüquq normaları və müxtəlif dövlətlərin dövlətdaxili qanunvericiliyinin təhlili nəticəsində mümkündür. Ancaq müəllif qeyd edir ki, bütün hallarda əfvətmə institutunun hüquqi təbiəti onu cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası və cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipini təmin edən unikal vasitə kimi müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: əfv, prezident, cəza, səmərəlilik, institut, qanun, aktualıq, cinayətkarlıq, differensiasiya.

Tural HAJIYEV

THE INSTITUTE OF CLEMENCY AS AN INSTRUMENT OF CRIMINAL RESPONSIBILITY DIFFERENTIATION

Summary

The article is devoted to the institute of clemency as the instrument of differentiation of criminal responsibility in the criminal law of the Azerbaijan Republic. It is noted that the main circumstance, determining the effectiveness of using the institute of clemency is social demand. With this, previously named feature is not changed depending on economic and political transformations characteristic for the certain historical period of the development of a state. At present time, both the theory and practice of criminal law faced with problems concerning to criminal responsibility and penalty differentiation, which settlement is possible only under the analysis of corresponding norms of international law and state legislation of different states.

The author points that in any case, the legal nature of the institute of clemency allows to determine it as one of the arsenals of criminal responsibility differentiation and the unique method of provision of punishment individualization principle.

Keywords: clemency, president, penalty, efficacy, institution, law, topicality, crime, differentiation.

Aydın ƏLİYEV
hüquq ü.f.d., e.i., AMEA FHI

MÜDAFİƏÇİNİN PROSESSUAL STATUSU*

Bir qayda olaraq müdafiəçinin prosesual statusu ilə bağlı məsələlər araşdırılarkən iki anlayışdan istifadə olunur: *hüquqi vəziyyət və ya prosesual status*. Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası tərəfindən hazırlanmış hüquq ensiklopedik lüğətində «**Status**» (lat. status – vəziyyət) termini vətəndaşın, yaxud hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyəti kimi izah olunur (4, s. 418). Hüquq nəzəriyyəsində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti şəxsiyyətin prosesual statusu adlanır (12, s. 257). Bütün sadaladıqlarımıza əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, «*prosesual status*» və «*prosesual vəziyyət*» mahiyyətə sinonim anlayışlardır. Vaxtilə sovet alimi S.P.Bekeşko cinayət-mühakimə icraatı iştirakçısının prosesual vəziyyəti anlayışını onun hüquq və vəzifələri, habelə həmin hüquq və vəzifələrə verilən təminatla müəyyən olunan prosesual status kimi şərh etmişdir (11, s. 120-121).

Qeyd etməliyik ki, hüquq nəzəriyyəçiləri müdafiəçinin prosesual statusunun tərkib elementləri ilə bağlı müxtəlif mövqedən çıxış edir, fərqli fikirlər bildirirlər. A.N.Vedernikovun fikrincə, cinayət prosesinin iştirakçısı olan müdafiəçinin qanunla müəyyən edilən hüquq və vəzifələrindən ibarət prosesual statusu onun faktiki vəziyyəti adlandırılı bilər (9, s. 34). Bir qədər fərqli mövqedə duran R.D.Lisitsin hesab edir ki, cinayət prosesində müdafiəçinin öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün istifadə etdiyi bütün hüquq və vəzifələrin məcmusu onun prosesual statusunu təşkil edir (11, s. 12). Belə bir fikir də mövcuddur ki, müdafiəçinin prosesual vəziyyəti – «dövlət – vəkil» səviyyəsində olan, hüquq normaları ilə tənzimlənən qarşılıqlı münasibətlərdir və onun strukturu hüquq və vəzifələr, həyata keçirilməli olan hüquq və vəzifələrin təminatı, prosesual hüquqlar, vəkilin hüquq qabiliyyəti və məsuliyyəti kimi amilləri əhatə edir (6, s. 14). Göründüyü kimi, müdafiəçinin prosesual statusu mürəkkəb anlayış olmaqla yanaşı, müdafiəçinin fəaliyyətinin əsas istiqamətini və xarakterini müəyyən edən prosesual hüquq və vəzifələrin məcmusu kimi səciyyələnir.

Müdafiə funksiyasının istiqaməti və mahiyyəti Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin müdafiəyə və müdafiəçiyə dair 7.0.27 və 92-ci maddələri ilə müəyyən olunur. Həmin qanun normalarına əsasən müdafiəçi şübhəli şəxsə bəraət verən, yaxud onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları aşkar etməyə, eləcə də ona zəruri hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Əlbəttə bəraət verən, yaxud məsuliyyəti yüngülləşdirən halların müəyyən edilməsilə bağlı fəaliyyət növü şübhəli şəxsin özü tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Lakin hüquqi yardım göstərilməsilə bağlı fəaliyyət ancaq müdafiəçi tərəfindən həyata keçirilir.

Şübhəli şəxsin hüquqlarının qorunması, eləcə də əlverişli şəraitin və halların müəyyən edilməsi onun maraqlarına uyğun gəlir. Odur ki, müdafiəçi şübhəli şəxsin hüquqlarının pozulması hallarının qarşısının alınmasına çalışmalı, onlara riayət olunmasına nəzarət etməli və mümkün ola biləcək pozuntulara qarşı tədbir görməyə hazır olmalıdır (11, s. 15-16).

F.M.Abbasova hesab edir ki, müdafiənin funksional məqsədi – ittihamın təkzib edilməsi və ya yüngülləşdirilməsi, hüquq və azadlıqların müdafiə edilməsi, cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpaşdırılmasıdır (2, s. 163). Müəlliflə qismən razılaşaraq qeyd etməliyik ki, sonuncu ifadənin bir qədər dəqiqləşdirilməsi, daha doğrusu genişləndirilməsi düzgün olar. Belə ki, cinayətin təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxslə yanaşı,

* Məqalə hüquq ü.f.d. Yeganə Balakışiyeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

törətdiyi cinayət əməlinə görə təqib olunan şəxsin də pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası müdafiə funksiyasına aid olan məsələdir.

M.Ə.Cəfərquliyevin fikrincə, «*Cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsə bəraət qazandıran və ya onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qanunda göstərilən bütün müdafiə vasitələrindən və üsullarından istifadə etmək və təqsirləndirilən şəxsə lazımı hüquqi yardım göstərmək vəzifəsini daşıyan şəxs müdafiəçi hesab olunur*» (3, s. 204).

Göründüyü kimi, müdafiənin səciyyəvi xüsusiyyəti onun birtərəfli olmasında və şübhəli şəxsin maraqlarının təmin olunmasına istiqamətlənməsindədir. Buradan sual ortaya çıxır, müdafiəçi şübhəli şəxsin bütün maraqlarını müdafiə etməlidirmi? Zənnimizcə suala mənfi cavab verilməlidir. Müasir cinayət prosesi, o cümlədən də müdafiəçinin fəaliyyəti bir qayda olaraq aşkarlıq şəraitində başlanır və müvafiq qanunvericilik normalarının tələblərinə uyğun olaraq davam etdirilir. Vəkilin həyata keçirdiyi müdafiə funksiyası cinayət-mühakimə icraatı qarşısında duran müvafiq vəzifələrin lazımı qaydada yerinə yetirilməsinə təminat verir. Həmin funksiyayı həyata keçirən müdafiəçi təkcə şübhəli şəxsin deyil, eyni zamanda cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Belə ki, cəmiyyət ancaq təqsirli olan şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasında maraqlıdır. Deməli, müdafiəçinin öz fəaliyyətini müdafiə etdiyi şəxsin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirmək vəzifəsi qanunda əks olunmuş ictimai maraqlarla məhdudlaşır. Odur ki, biz vəkilin müdafiə etdiyi şəxsin bütün maraqlarını deyil, ancaq qanuni maraqlarını müdafiə etməli olması barədəki fikirlə razılaşıırıq (13, s. 10).

Şübhəli şəxsin maraqları dedikdə, maddi-hüquqi və prosessual maraqlar başa düşülməlidir. Maddi-hüquqi maraqlara şübhəli şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaması, bu mümkün olmadıqda isə ən əlverişli cinayət qanunu normasının tətbiq edilməsinə nail olunması istəyi başa düşülür. Bu maraqlar qanunidir, odur ki, şübhəli şəxsin müdafiəçisi qeyd-şərtsiz onları müdafiə etməlidir. Şübhəli şəxsin prosessual maraqlarına onun bu və digər müdafiə vasitəsindən istifadə etmək istəyi aid edilir. Burada şübhəli şəxsin həm qanuni, həm də qanunsuz maraqları ola bilər. Cinayət-prosessual qanunu ilə qadağan olunmamış müdafiə vasitələrindən istifadə etmək təşəbbüsü qanuni, həmin qanunla qadağan olunmuş vasitələrdən istifadə etmək təşəbbüsü isə qanunsuz hesab olunur. Şübhəli şəxsin müdafiəçisi bu sonuncu maraqları müdafiə etməli deyil. Onun özü də qanunsuz müdafiə vasitələrindən istifadə etməyə səy göstərməməlidir (11, s. 17).

Belə bir fikir də mövcuddur ki, müdafiə funksiyasının təkcə şübhəli şəxs və onun müdafiəçisi deyil, eyni zamanda ibtidai araşdırmanı aparən şəxslər də həyata keçirirlər (10, s. 48). Lakin biz hesab edirik ki, müstəntiqin ittiham elan ediləndək olan fəaliyyəti cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin təqsirli olmasının müəyyən edilməsinə və eyni zamanda onun cinayətə aidiyyəti olmaması barədə verdiyi ifadələrin yoxlanılmasına, cəzanı ağırlaşdıran və yüngülləşdirən halların müəyyən edilməsinə yönəldilir. Onun bu fəaliyyəti cinayət təqibi və müdafiə kimi iki müstəqil funksiyalara deyil, cinayət-mühakimə icraatının cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması vəzifəsinin icrasından ibarət olan araşdırma funksiyasının tərkib hissəsidir.

Göstərilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, ibtidai araşdırmanın ittiham elan edilməyənədək olan mərhələsində müdafiə funksiyası şübhəli şəxsin və onun müdafiəçisinin şübhənin təkzib edilməsinə, şübhəli şəxsə bəraət verən, onun məsuliyyətini istisna edən, yaxud yüngülləşdirən halların müəyyən edilməsinə, eləcə də onun şəxsi və əmlak hüquqlarının qorunmasına yönəldilən prosessual fəaliyyətidir.

Cinayət prosesində təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiəçisinin əsas vəzifəsi müdafiə etdiyi şəxsə hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsi hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq, o cümlədən də cinayət işi üzrə müdafiə olunmaq hüququna təminat verir. Bu Konstitusiya norması Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 19-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Hüquqi yardım almaq və

müdafiə hüququnun reallaşdırılması üçün şübhəli şəxsin müdafiəsini vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik olan peşəkar hüquqşünas həyata keçirməlidir. Müdafiəçi cinayət-prosessual və cinayət hüququnu, cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsinin nəzəri və praktiki əsaslarını cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsinin taktika və metodikasını, eləcə də bir çox digər məsələləri mükəmməl bilməlidir. Bunları bilmədən o, qanunla ona həvalə olunmuş, müdafiənin bütün qanuni vasitə və üsullarından istifadə etməklə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən, yaxud onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları aşkar etmək və eyni məqsədlə ona zəruri hüquqi yardım göstərmək vəzifəsini yerinə yetirə bilməz.

Yuxarıda göstərilənlər belə deməyə əsas verir ki, ancaq yüksək hüquqi və peşə hazırlığına malik olan, eyni zamanda vəkil etikasına ciddi riayət edən şəxs təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiəsini müvafiq tələblər səviyyəsində həyata keçirə bilər.

Müdafiə olunan şəxsin iradəsindən asılılıq baxımından müdafiəçinin prosesual vəziyyəti ilə bağlı məsələ daimi olaraq alimlərin və praktiki işçilərin diqqətini cəlb edir, elmi mübahisələrə səbəb olur. Bu zaman əsas problem müdafiəçi ilə müdafiə olunan şəxsin iş üzrə mövqeləri arasında fərq kimi ortaya çıxır.

Müdafiəçinin fəaliyyətinin müdafiə olunan şəxsin iradəsindən asılı olması ilə bağlı məsələnin baxılmasına bilavasitə keçməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, hüquq ədəbiyyatında müdafiəçinin prosesual vəziyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı irəli sürülmüş müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur.

Hazırda ən çox müzakirə mövzusu olan məsələ müdafiəçinin müdafiə olunan şəxsin nümayəndəsi, yaxud müstəqil proses iştirakçısı olması ilə bağlı fikirlərdir (10, s. 37, 47-54).

«Müdafiəçi təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin nümayəndəsidir» mövqeyində duran müəlliflər öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün əsasən müdafiəçinin ancaq təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin iradəsinə uyğun olaraq cinayət prosesinə daxil olmasını və kənarlaşmasını müəyyən edən ümumi qaydaya istinad edirlər. Aşağıda göstərilən səbəblərə görə biz bu mövqə ilə razılaşmırıq. Qanunverici orqan təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiə hüququnun həyata keçirilməsini ilk növbədə həmin hüququn subyektinin özünün iradəsi və hərəkətləri ilə bağlayır. Müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiə hüququnun tərkib elementlərindən biridir. O, bu hüquqdan istifadə edərək müdafiəçinin köməyi ilə müdafiə oluna bilər, yaxud öz müdafiəsini müstəqil olaraq həyata keçirə bilər. Odur ki, qanunverici orqan təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsə müstəqil olaraq (yaxud etibar etdiyi şəxslərin köməyi ilə) müdafiəçi seçmək və ya onun təyin olunmasına razılıq vermək hüququ verir. Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin iradəsinə uyğun olaraq prosesə daxil olan müdafiəçiyə müəyyən prosesual hüquqlar verilir və vəzifələr həvalə olunur. Beləliklə o, tam hüquqlu proses iştirakçısına çevrilir və ona verilmiş hüquqlardan müstəqil istifadə edərək müdafiənin xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək imkanı əldə edir. Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs isə müdafiə hüququnun subyekt kimi, öz növbəsində müdafiəni məhz onun iradəsinə uyğun olaraq təşkil etməyi müdafiəçidən tələb etmək hüququnu özündə saxlayır. Həmin hüququn formal yox, real olmasını təmin etmək məqsədilə təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsə qanunla müəyyən edilmiş qaydada müdafiəçidən imtina etmək hüququ verilmişdir.

Müdafiəçi müstəqil proses iştirakçısı olması mövqeyindən çıxış edən M.Y.Barşevskinin fikrincə müdafiəçinin mövqeyi ancaq təqsirin etiraf edilməsi məsələsinə münasibətdə təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin mövqeyi ilə bağlıdır (8, s. 37). Aşağıda göstərilən iki istisnaedici halı nəzərə almaqla onun bu fikrillə razılaşmaq olar. Birinci halda təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihamı (şübhəni) etiraf edir, müdafiəçi isə hesab edir ki, ittiham (şübhə) sübut olunmamışdır. İkinci halda təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs cinayətin törədilməsində təqsirli olmasını inkar edir, onun təqsirli olmasına əmin olan müdafiəçi isə ittihamı (şübhəni) təkzib edən

sübutları tapa bilmir. M.Y.Barşevski hesab edir ki, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs təqsirini etiraf etdiyi halda müdafiəçi onun «*ardınca getməyə*» borclu deyil, əksinə sonuncunun təqsirli olmasını inkar etmək hüququna malikdir (8, s. 48). Hesab edirik ki, bu məsələdə M.Y.Barşevski haqlıdır. Belə ki, müdafiəçinin belə mövqeyi təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi baxımından onun üzərinə götürdüyü vəzifələrlə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə həmin vəzifələrin qanun çərçivəsində icra edilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, belə yanaşma cəmiyyətin də maraqlarına uyğun gəlir. Çünki cəmiyyət maraqlıdır ki, bir nəfər də olsa təqsirsiz şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasın və məhkum edilməsin. Odur ki, müdafiəçi bütün qanuni vasitə və üsullardan istifadə etməklə müdafiə olunan şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının və məhkum edilməsinin qarşısını almağa çalışmalıdır.

Müdafiəçinin müdafiə olunanın iradəsindən tam asılı olması mövqeyində duran müəlliflərin fikrinə tənqidi yanaşan A.N.Vedernikov belə nəticəyə gəlir ki, «*mahiyyətə belə tövsiyə müdafiədən imtina deməkdir ki, buna da müdafiəçinin hüququ yoxdur*» (10, s. 52).

Hesab edirik ki, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs ittihamı (şübhəni) inkar etdiyi halda müdafiəçi onun tutduğu mövqeyə qarşı çıxmamalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müdafiənin istiqamətini müəyyən etmək müdafiəçinin vəzifəsidir. O, elə istiqamət seçməlidir ki, sonda müdafiə olunan üçün ən əlverişli nəticə əldə olunsun. Müdafiə taktikası işin materiallarının, müdafiəçinin daxili inamına, hüquqi düşüncəsinə və təcrübəsinə əsaslanan qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq seçilməlidir. Odur ki, irəli sürülmüş ittihamı (şübhəyə) münasibətdə müdafiəçinin əsassız mövqe tutması müdafiənin optimal nəticəsinin əldə olunmasına xidmət edə bilməz. Belə olan halda müdafiəçi üçün son dərəcə mürəkkəb vəziyyət yaranır. Məlumdur ki, o, müdafiə olunana ibtidai istintaq orqanlarına əvvəllər məlum olmayan məsələlərə dair məzmununda ittihamedicini informasiya olan doğru ifadə verməyi təklif etmək hüququna malik deyil. Belə ki, bu sonuncu üçün əlverişli olmayan halların sübut olunması istiqamətində fəaliyyət, başqa sözlə desək, müdafiəçinin ittihamçıya çevrilməsi olardı. Bununla yanaşı, peşəkar hüquqşünas olan müdafiəçinin təkzib olunmaz sübutlarla təsdiq olunmuş ittihamı (şübhəni) inkar etməsi hər şeydən əvvəl müdafiənin məqsədlərinə nail olması yolunda maneə kimi də qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən müdafiə olunanın açıq-aşkar əsassız olan mövqeyini kor-koranə müdafiə etmək cəmiyyətin gözündə müdafiəçinin qeyri-peşəkarlığı kimi qəbul olunur, vəkillik institutunun nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olar.

Həm «*müdafiəçi təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin nümayəndəsidir*» mövqeyində duran alimlərin, həm də «*müdafiəçi müstəqil proses iştirakçısıdır*» fikrini müdafiə edənlərin nəzər-nöqtəsini təhlil edərək belə nəticəyə gəlirik ki, hər iki yanaşmanı müdafiə edənlərin fikirlərində müəyyən həqiqət var, lakin ayrı-ayrılıqda onlardan heç biri mütləq həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Belə ki, cinayət prosesinin müxtəlif mərhələlərində müdafiəçi mütəmadi olaraq gah nümayəndə, gah da müstəqil proses iştirakçısı üçün səciyyəvi olan funksiyaları müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirir.

Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxslə bir mövqedən çıxış edən müdafiəçi o mənada müdafiə olunanın nümayəndəsidir ki, hər şeydən əvvəl o, öz şəxsi maraqlarını deyil, sonuncunun maraqlarını müdafiə edir. Digər tərəfdən, müdafiəçinin cinayət prosesinə buraxılması və sonrakı iştirakı bütünlüklə müdafiə olunanın iradəsindən asılıdır və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müəyyən hallar istisna olunmaqla sonuncu istənilən vaxt müdafiəçidən imtina edə bilər. Beləliklə, «*müdafiəçi təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin nümayəndəsidir*» formulu iki proses iştirakçısının ancaq spesifik əlaqəsini, yəni onlar arasındakı münasibətlərin etibar əsasında qurulmasını və birincinin ikincidən müəyyən asılılığını əks etdirir.

Müdafiəçinin və müdafiə olunan arasında normal münasibətlər, qarşılıqlı etibar olmadan yaranmasının və inkişafının mümkünsüzlüyü nəzərə alınaraq müdafiəçi qismində hüquqi yardım göstərməsi ilə əlaqədar müdafiəçinin ona məlum olan həmin cinayət prosesinə aid olan

məlumatlar üzrə şahid qismində dindirilməsi Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 95.2.2-ci («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında») Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinin IV bəndi) maddəsi ilə qağan olunur.

Qanun vəkil sirrini təşkil edə bilən məlumatların xarakterini müəyyən etmir, onların dairəsini məhdudlaşdırmır. Bu o deməkdir ki, müdafiə olunan şəxsin müdafiəçiyə etibar etdiyi istənilən məlumat vəkil sirrinin predmeti sayıla bilər. Odur ki, müdafiəçi ona etibar edilmiş həmin məlumatları heç bir halda yaymamalı, onlardan özünün, yaxud başqasının mənafeyi üçün istifadə etməməlidir. Əks təqdirdə bu təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs və onun müdafiəçisi arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipinin – qarşılıqlı etibarın, ən əsası isə birincinin ikinciyə olan inamının itirilməsi ilə nəticələnmə bilər. Belə ki, bir qayda olaraq, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs ona əziz və yaxın olan insanların maraqlarını qorumaq məqsədilə müdafiə üçün əlverişli olan halları gizli saxlayır. Belə şəraitdə müdafiəçi həmin hallar barədə məlumatların ibtidai istintaqa bildirilməsinin zəruriliyini və bunun verə biləcəyi nəticələri müdafiə olunana hərtərəfli izah etməlidir. Əgər bundan sonra da təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs əvvəlki mövqeyində qalarsa müdafiəçi ancaq cinayət işində olan sübutlara istinad etməklə ittiham tərəfinin dəlillərini təkzib etməyə, yaxud heç olmasa onların kifayət qədər sübut olunmadığını əsaslandırmağa çalışmalıdır.

Beləliklə, müdafiəçinin cinayət prosesinin müstəqil iştirakçısı olması mövqeyində duran müəlliflərlə qismən razılaşaaraq hesab edirik ki, müdafiəçi, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs istisna, olunmaqla digər proses iştirakçıları və məhkəmə ilə münasibətdə, eləcə də sübutların qiymətləndirilməsində tam müstəqildir. Lakin təqsirləndirilən (şübhəli) şəxslə münasibətdə müdafiəçinin müstəqilliyi müəyyən dərəcədə nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, müdafiəçi təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin törədilmiş cinayət əməlinə iştirakı və digər əlaqəli məsələlərlə bağlı müdafiə olunanın iradəsindən kənara çıxaraq müstəqil mövqe nümayiş etdirmək hüququna malik deyil.

Digər tərəfdən müdafiəçinin müstəqilliyi ancaq təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs üçün əlverişli nəticənin əldə olunması istiqamətdə fəaliyyət göstərmək, həmçinin müdafiə olunanın ona etibar etdiyi sirri yaymamaq vəzifəsi ilə məhdudlaşır. Odur ki, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiəçiyə etibar etdiyi sirrin qorunmasının təminatı olaraq vəkil sirrini təşkil edən məlumatların cinayət işi üzrə sübut kimi istifadə olunmasını qadağan edən normanın cinayət-prosessual qanuna əlavə edilməsi məqsədəuyğun olar.

Açar sözlər: vəkil, müdafiəçi, hüquqi vəziyyət, prosessual status, müdafiə funksiyası, müdafiə tərəfi, təqsirləndirilən şəxs.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Abbasova F.M. Cinayət prosesində çəkişmənin təzahürləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010.
3. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008.
4. Hüquq ensiklopedik lüğəti. M.F.Məlikovanın redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1991.
5. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005.
6. Адвокат в уголовном процессе. Учебное пособие. /Под ред. Н.А.Колоколова. М., 2010.

7. Алексеева Л.Б. Курс советского уголовного процесса. /Под ред. А.Д.Бойкова и И.И.Карпеца. М., 1989.
8. Барщевский М.Ю. Адвокат, адвокатская фирма, адвокатура. М., 1995.
9. Ведерников А.Н. Актуальные вопросы участия защитника на стадии предварительного расследования. Дис. ... канд. юрид. наук. М., 1990.
10. Зинатуллин З.З. Общие проблемы обвинения и защиты по уголовным делам. Учебное пособие. Ижевск, 1989.
11. Лисицин Р.Д. Защитник подозреваемого на стадии предварительного расследования. Дис... канд. юрид. наук. М., 1998.
12. Строгович М.С. Избранные труды. Проблемы общей теории права. М., 1990.
13. Царев В.М. Эффективность участия защитника в доказывании на предварительном следствии. Красноярск, 1990.

Айдын АЛИЕВ

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ СТАТУС ЗАЩИТНИКА

Резюме

Статья посвящена проблемам определения процессуального статуса защитника как участника уголовного процесса. Автор анализирует широко распространенные в теории права взгляды на определение статуса защитника и приходит к выводу что относительно других участников уголовного процесса и суда защитник обвиняемого является самостоятельным субъектом уголовного процесса. Однако относительно подзащитного его самостоятельность носит в некоторой степени ограниченный характер, так как он обязан согласовывать с обвиняемым свою позицию по вопросам защиты.

Ключевые слова: адвокат, защитник, процессуальное положение, процессуальный статус, функция защиты, сторона защиты, обвиняемый.

Aydin ALIYEV

LEGAL STATUS OF A COUNSEL

Summary

The article is dedicated to the problems of determining the procedural status of counsel, as a participant in the criminal process. The author analyzes the widespread view in the theory of law on determination of the status of counsel and concludes that relative to other participants in the criminal process and trial a counsel for the accused is an independent subject of the criminal process. However, as far as a defendant his personal autonomy is, to some extent, limited, since he is obliged to agree with the accused own position on defence.

Keywords: lawyer, counsel, defender, legal judicial position, legal judicial status, function of defence, side of defence, defendant.

Nərmin BAXŞIYEVA

hüquq ü.f.d., BDU

İNZİBATİ ƏDLİYYƏNİN ANQLOSAKSON MODELİ ABŞ TƏCRÜBƏSİNDƏ*

İnzibati ədliyyənin anglosakson modelinin parlaq təzahür etdiyi ölkələrdən biri olan ABŞ-da da məhkəmə presedentinə xüsusi önəm verilir. Ölkədə hər il 300 cild məhkəmə praktikası nəşr olunur (3, s. 307). Lakin presedentə münasibət burada daha sadə olub, məhkəmə təcrübəsinin dəyişdirilməsinə yol verir. Məhkəmələr bu və ya digər presedentin hansısa səbəb üzündən (sosial dəyişikliklər, texniki qüsurlar və s.) tətbiqə yararsız olduğu barədə qərar çıxara bilərlər. Adətən, bu cür qərarlar cəmiyyətdə kütləvi rezonanslara səbəb olur. Məsələn, Ali Məhkəmə 1954-cü ildə (Brown v. Board of Education of Topeka) işə baxarkən 1896-cı il tarixli presedentin tətbiq olunmasından imtina edərək ağ dərilili şəxslərlə qara dərilili afroamerikalıların bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təhsil almasının konstitusiyaya zidd olub, vətəndaş hüquqlarının pozulmasına səbəb olduğunu müəyyənləşdirdi (11, s. 46). Beləliklə, köhnə presedentin ləğvi də yeni presedentin yaranmasına səbəb oldu.

Hüquq normaları bərqərar edilir, prinsiplər isə bu normaların əsasında formalaşır. Amerika xalqı öz inzibati hüququnu fərdi bürokratiyanın özbaşınalığından müdafiə edən hüquq normalarının məcmusu kimi qiymətləndirir. Amerika alimi E.Freund hələ 1928-ci ildə yazırdı ki, inzibati hüquq administrasiyanın yaratdığı hüquq sahəsi olmayıb, əksinə, onun özünə nəzarət edən hüquq sahəsidir (16, s. 1).

Ümumiyyətlə, uzun zaman ərzində Amerika hüquqsünasları üçün İngiltərə hüququ örnək olmuşdur. Hazırda ABŞ-ın hüquq sistemi Əsas Qanunundan, ümumi hüquqdan, ədalət hüququndan və statut hüququndan ibarətdir.

XIX əsrdə Amerikanın ştatları tədricən, B.Britaniyanın ümumi hüquqla ədalət hüququnu üzlaşdırən məhkəmə sistemini formalaşdırmağa başladılar. Lakin, ABŞ-da ümumi məhkəmələr İngiltərədə olduğundan daha geniş səlahiyyətlərə malik idilər (9, s. 35). Onlar bütün növ işlərə baxırdılar. 1816-cı ildə ABŞ Ali Məhkəməsi son instansiya qismində Konqresin qəbul etdiyi qanunların ABŞ Konstitusiyasına uyğun olub-olmamasına dair rəy vermək hüququna malik olduğunu bəyan etdi. Ali məhkəmənin məhz bu mövqeyi amerika məhkəmə sisteminə xüsusi təsirini göstərdi ki, bu da uzun zaman ərzində inzibati ədliyyə orqanlarının mövcudluğuna imkan vermədi.

1855-ci ildə maliyyə pozuntularına dair verilən şikayətlərə baxmaq üçün bir-neçə şəxsdən ibarət olan xüsusi məhkəmə yaradıldı. Məhz bu məhkəmə ilə ABŞ-da kvaziməhkəmə səlahiyyətlərinə malik inzibati qurumların formalaşdırılmasının əsası qoyuldu (4, s. 82-83).

XX əsrin əvvəllərində Amerika məhkəmə icraatında B.Britaniyadakı vəziyyətə oxşar durum meydana çıxdı. Ümumiyyətlə, burada inzibati ədliyyə institutu demək olar ki, İngiltərəyə bənzər inkişaf yolu keçmişdir.

Amerikanın ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində idarəetmə orqanlarının qərar və hərəkətlərindən daxil olan çoxsaylı şikayətlərlə əlaqədar iş yükü artdı. Buna görə də XX əsrin birinci yarısında ümumi məhkəmələrlə yanaşı, kvaziməhkəmə səlahiyyətlərinə malik olan və inzibati mübahisələrə baxan ixtisaslaşdırılmış inzibati orqanlar kimi inzibati tribunallar da fəaliyyət göstərməyə başladılar.

* Məqalə hüquq ü.f.d. Mirzə Aslanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

1946-cı ildə ABŞ-da «İnzibati prosedur haqqında» qanun qəbul olundu (5). Bu qanunla ABŞ-da inzibati tribunallarla ümumi məhkəmələrin aidiyyat dairəsi fərqləndirildi, inzibati icraatın mühüm prinsipləri, inzibati normayaradıcılığı və kvaziməhkəmə fəaliyyəti, administrasiyanın fəaliyyəti barədə vətəndaşların məlumatlandırılması, inzibati sənədlərin dərc olunması qaydasını, vətəndaşların inzibati orqanların sənədlərinə çıxış imkanına dair müddəalar müəyyənləşdirildi.

Göstərilən qanunun qəbuluna qədər inzibati işə baxan məhkəmə ona dair inzibati orqanda tərtib olunan protokolla tanış ola bilməzdi. Məhkəmənin iş üzrə mövcud olan bütün sübutlarla deyil, yalnız administrasiyanın öz qərarında əsaslandığı sübutlarla tanış olmaq hüququ vardı. Bununla əlaqədar ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd olunur ki, 1946-cı ilə qədər ABŞ-da administrasiya bu və ya digər faktın mövcudluğuna dair məsələ üzrə məhkəmə qərarının çıxarılması zamanı özünü «işin sahibi» kimi aparırdı (6, s. 141-145).

Federal qanunla həm də müvafiq inzibati ədliyyə orqanı tərəfindən mübahisəyə baxılması qaydası, inzibati proses iştirakçılarının prosesual statusu müəyyən olundu. Cəmi 11 maddədən ibarət olsa da, dolğun qanunvericilik aktı olan bu qanun öz mahiyyətinə görə inzibati məcəllə kimi də qiymətləndirilir.

Onu da qeyd edək ki, ölkə üzrə vahid qanunvericilik, o cümlədən də prosesual qanunvericilik mövcud deyil. Ştatların əksəriyyətinin öz analoji inzibati-prosessual qanunları vardır. Müvafiq olaraq ölkədə 50 ştat və 1 federal qanunvericilik sistemi fəaliyyət göstərir. Ədəbiyyatda göstərilir ki, ölkə hüququnda fərqlərin çox hissəsini də məhz ştatların qanunvericiliyi yaradır (3, s. 307). Onu da qeyd edək ki, hər ştatın inzibati qanunvericilik sisteminin olmasına baxmayaraq, inzibati hüquq sahəsində federasiya səviyyəli normalar ştatın normaları ilə müqayisədə daha üstün qüvvəyə malikdir.

Qeyd edildiyi kimi, «İnzibati prosedur haqqında» qanunda administrasiyanın fəaliyyəti barədə vətəndaşların məlumatlandırılması qaydaları da təsbit olundu. Məqsəd onların fəaliyyətində açıqlığı, şəffaflığı təmin etməkdən ibarət idi. Çünki, hər bir halda açıq fəaliyyət daim ictimai nəzarətə açıq olur ki, bu da administrasiya ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı məsuliyyət mexanizminin formalaşmasına səbəb olur. Lakin, qanunda vətəndaşların məlumatlandırılması qaydasının təsbiti də administrasiyanın fəaliyyətində şəffaflığı, vətəndaşların məlumat azadlığını kifayət dərəcədə təmin edə bilmədi.

Tədricən inzibati orqanların səlahiyyətlərinin artması cəmiyyətdə yaranan narahatlıqla əlaqədar olaraq Konqres onların fəaliyyətində açıqlığın təmin olunmasına yönəlmiş bir sıra qanunlar da qəbul etməli oldu. Bu qanunları məntiqi olaraq «İnzibati prosedur haqqında» qanunun davamı kimi də qiymətləndirmək olar. Belə ki, «İnformasiya azadlığı haqqında» (1967), «Mandamus və aidiyyat haqqında» (1962), «Şəxsi həyatın toxunulmazlığı haqqında» (1974), «Qərarların ictimai nəzarətə açıq şəkildə qəbul olunmasına dair» (1976) qanunlarla «İnzibati prosedur haqqında» qanunun müddəaları daha da inkişaf etdirildi. Ölkədə administrasiyanın fəaliyyəti üzərində ictimai nəzarətin gücləndirilməsi üçün real zəmin formalaşdırıldı.

«Mandamus və aidiyyat haqqında» (1962) qanunla bütün federal məhkəmələr, yəni orqandan öz hərəkətsizliyinə son qoymağı və qanuna əsasən etməli olduğu hərəkətləri etməsini tələb edən əmr (mandamus) qəbul etmək hüququ qazandılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada aparılan hüquqi islahatlarda, inzibati prosesin subyektlərinin dairəsinin formalaşdırılmasında məhkəmələrin də mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, 60-cı illərdən başlayaraq, ölkədə ictimai tələbatlarla şərtlənən hüquqi islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində məhkəmələrin normayaradıcı fəaliyyətində fəallaşma başladı. Ştatlarda fəaliyyət göstərən məhkəmələr hökumət müəssisələrinin öz işçilərinin vətəndaşlara vurduqları zərərə görə maddi məsuliyyət daşdığını müəyyənləşdirdilər, administrasiyanın

qərarlarından məhkəməyə şikayət verə bilən şəxslərin dairəsini isə əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdilər.

Hazırda ABŞ-da məhkəmə sistemi, o cümlədən də inzibati məhkəmə sistemi ikili səviyyədə təşkil olunur: federasiya və ştatlar səviyyəsində. Həm federasiyanın, həm də ştatların məhkəmə sistemi çoxpilləlidir. Hər ştatdakı məhkəmənin yurisdiksiyası müvafiq olaraq öz ərazisi ilə məhdudlaşır. Hər ştatda minimum bir apelyasiya məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Bəzi ştatlarda isə (məsələn, Texas, Kaliforniya, Arizona) məhkəmə sisteminə ümumi və apelyasiya məhkəmələri ilə yanaşı ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr də daxildir (11, s. 90).

Adətən, məhkəmələr yalnız qanunda müəyyənləşdirilən bütün inzibati instansiyalardan keçmiş işləri icraata qəbul edirlər. Yalnız, inzibati orqanın açıq-aşkar öz səlahiyyətlərini aşaraq fəaliyyət göstərdiyi hallarda iş bütün inzibati instansiyalardan keçməmiş olsa da, icraata qəbul edilir. Məhkəmə baxışının obyektini ilk növbədə, normativ və ya fərdi aktlarda ifadə olunan inzibati hərəkətlər, həmçinin, kütləvi informasiya vasitələri üçün məlumatlar, konsultativ qərarlar, müəssisədaxili direktivlər və s. kimi çoxsaylı inzibati aktlar təşkil edir.

XX əsrin birinci yarısından fəaliyyətə başlayan inzibati tribunallara vergi məhkəməsi, pretenziya məhkəməsi və digər kvaziməhkəmə səlahiyyətlərinə malik qurumlar aiddir. Tribunallarda işə aşkarlıq şəraitində, şifahi formada baxılır. İş üzrə çıxarılan qərardan narazı qalan tərəf konkret inzibati qurumun hüddunda fəaliyyət göstərən apelyasiya müəsisəsinə, sonra isə ümumi məhkəməyə müraciət edə bilər.

Qeyd edək ki, anqlosakson modelinə malik ölkələrdə kvaziməhkəmə səlahiyyətlərinə malik olan inzibati tribunalların fəaliyyət göstərməsi özlüyündə heç nəyi dəyişmişdir. İnzibati tribunallar məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil qolunu təşkil etmir, ümumi məhkəmələr arasında mövcud olan ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr qismində çıxış edirlər. Bu tribunalların yuxarı instansiya məhkəməsi olmadığı üçün onların çıxarıqları qərarlardan verilən şikayətlərə ümumi məhkəmə sisteminə aid olan yuxarı məhkəmələr baxırlar (14, s. 535, 541).

Burada inzibati mübahisələrə həm kvaziməhkəmə inzibati təsisatları, həm də ümumi yurisdiksiya məhkəmələri baxa bilər. Kvaziməhkəmələrin inzibati hakimləri dövlət qulluqçusu hesab olunur və yüksək statusa malik olurlar. ABŞ-da inzibati təsisatlar kvaziməhkəmə funksiyası ilə yanaşı, kvaziqanunvericilik funksiyalarına da malikdirlər. Onlar ədalət mühakiməsi funksiyasını həyata keçirməklə yanaşı, prosessual qaydalar da müəyyənləşdirirlər.

İnzibati məhkəməyə yalnız mübahisələndirilən inzibati hərəkətin nəticəsində bilavasitə marağı olan şəxslər müraciət edə bilərlər. Ölkədə ilkin inzibati yurisdiksiya doktrinası qüvvədədir. Bu doktrinaya görə inzibati orqan öz fəaliyyət dairəsinə aid olan məsələlərə dair çıxarılan qərarların düzgünlüyünün yoxlanılmasında məhkəməyə nisbətən üstünlük hüququna malikdir. Qeyd edək ki, hələ 1922-ci ildə Ali Məhkəmənin baxdığı iş (Great Nothera Ry. v. Merchants Elevator Co.) üzrə çıxardığı qərarla mübahisənin birbaşa məhkəmə baxışına verilməsinin məqsədəuyğun olmadığı müəyyən olunmuşdu. Müstəsna olaraq, hüquqa aid məsələlər üzrə ilkin yurisdiksiya hüququ məhkəmələrə məxsusdur. Yəni, inzibati orqanların hüquq normasını düzgün tətbiq edib-etmədiklərini məhkəmələr müəyyənləşdirirlər.

ABŞ-da inzibati ədliyyə sisteminə aşağıdakı orqanlar və vəzifəli şəxslər daxildirlər:

- tabeçiliyində olan orqanlarda yaranan mübahisələrə baxan icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri;
- müxtəlif mübahisələrə baxan icra hakimiyyəti orqanlarının struktur bölmələri qismində çıxış edən ixtisaslaşdırılmış komissiyalar;
- icra hakimiyyətinin strukturunda yaradılan ixtisaslaşdırılmış inzibati ədliyyə orqanları;
- inzibati ədliyyə funksiyalarını həyata keçirən məhkəmə orqanları (məsələn, federal vergi məhkəməsi, beynəlxalq ticarət məsələləri üzrə federal məhkəmə və s.).

Beləliklə, anqlosakson modelinin fəaliyyət göstərdiyi ABŞ-da da ixtisaslaşdırılmış inzibati məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən, vahid prosessual qaydalarla tənzimlənən xüsusi inzibati məhkəmə icraatı mövcud deyildir. Bununla yanaşı, idarəetmə orqanlarından təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərən və prioritet təşkil edən ümumi məhkəmələrdən başqa, patent məhkəmələri, vergi məhkəmələri və inzibati hakimlər də idarəetmə sahəsində yaranan mübahisələrə baxırlar. İnzibati ədliyyənin ixtisaslaşdırılmış orqanlarının formalaşdırılması qaydası çoxsaylı normativ aktlarla müəyyən olunur. Bəzi hallarda bu orqanların əməkdaşlarını vəzifəyə prezident, nazirliklərin və idarələrin rəhbərləri təyin edir.

Ölkədə mövcud inzibati məhkəmə icraatı modelini təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, inzibati orqanların səlahiyyətlərinin kifayət qədər genişliyi onların mühakimə funksiyasına nəinki təsir etməsinə, hətta bu funksiyayı da öz əllərində cəmləşdirmələrinə səbəb olur. Həm icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinin, həm də həmin orqanların struktur elementləri qismində çıxış edən ixtisaslaşdırılmış komissiyaların inzibati ədliyyə sisteminə daxil olması burada inzibati rejimin təzahürü kimi çıxış edir. M.S.Aslanov haqlı olaraq qeyd edir ki, həm ingilis, həm amerikan hüququnda inzibati ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti öz xarakteri baxımından ədalət mühakiməsi deyil, inzibati yurisdiksiya hesab olunur (1, s. 63). Belə ki, ölkədə inzibati tribunallar fəaliyyət göstərsə də, onlar məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil qolu hesab olunmurlar.

N.Y.Xamanyova İngiltərədə və ABŞ-da mövcud olan inzibati ədliyyə sistemlərini tədqiq edərək belə qənaətə gəlir ki, onlar dövlət hakimiyyətinin icra və məhkəmə qollarının kəsiyində fəaliyyət göstərirlər. Bu səbəbdən də onlar həm administrasiya, həm də məhkəmə ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Müəllifin fikrincə, administrasiya ilə fəal qarşılıqlı əlaqə onlara baxılan işin mahiyyətinə daha yaxşı bələd olmağa imkan verir, ümumi məhkəmələrin nəzarəti altında işə baxılması mübahisənin qanun baxımından düzgün həllinə xidmət edir (7, s. 128-129).

Hesab edirik ki, müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Fikrimizcə, tribunalların qərarlarından verilən şikayətlərə ümumi məhkəmə sistemindeki yuxarı məhkəmənin baxdığı bu modeldə inzibati ədliyyə mühakimə funksiyasından daha çox inzibati funksiya daşıyır və məhz idarəetmə fəaliyyətinin vasitəsilə inzibati mübahisələrin həllinə nail olur.

Anqlosakson hüquq sisteminə malik olan Yeni Zelandiyada da inzibati ədliyyə kifayət qədər mürəkkəb hüquqi təzahür kimi çıxış edir. Burada «inzibati ədliyyə» anlayışı ədliyyənin doktrinada müəyyənləşdirilmiş mühüm dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan ümumiləşdirici anlayış kimi çıxış edir.

Burada da inzibati ədliyyənin anqlosakson modeli fəaliyyət göstərsə də, inzibati məhkəmə icraatının sistemi öz çevikliyinə görə B.Britaniyadan fərqlənir. Ölkədə inzibati ədliyyə orqanları üçün prosedurların və vətəndaşların tələbatlarından, beynəlxalq standartlara inteqrasiyadan, cari siyasi fəaliyyətin istiqamətlərindən asılı olaraq mübahisələrin həll olunması üsullarının müxtəlifliyi də buna bariz sübutdur.

Müasir Yeni Zelandiyanın inzibati ədliyyə sisteminin inzibati hüquqa dair kontinental görüşlərə nisbətən yaxınlaşdığını söyləmək olar. Burada inzibati ədliyyənin institusional strukturuna Ali Məhkəmənin İnzibati bölməsi, inzibati tribunallar, formal və qeyri-formal baxış keçirən institutlar, parlament komissiyaları və müstəqil komissiyalar, tövsiyə təqdim edən orqanlar (bunlara Vaytanqi Tribunalı da aiddir) və «kollektiv inzibati ədliyyə» daxildir.

Yeni Zelandiyada inzibati tribunallar ölkə üzərində Britaniya hökmranlığının tətbiqi zamanı müəyyən işlərə baxmaq üçün yaradılmışdır. Lakin, bu tribunallar heç bir konkret modelə bağlı olmamışdır. Hazırda ölkədə yüzdən çox ixtisaslaşdırılmış tribunal fəaliyyət göstərir. Onların səlahiyyət dairəsi kifayət qədər geniş olub, ekoloji planlaşdırma, immiqrasiya, sosial təminat, güzəştlər, vergi və s. kimi müxtəlif sahələrdə dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında yaranan mübahisələri əhatə edir. Bu tribunalların fəaliyyəti «Yeni Zelandiyada resursların idarə olunmasına dair» 1991-ci il tarixli qanuna əsasən təşkil olunur. Burada tribunalların fəaliyyətini

tənzimləyən qaydalar sistemləşdirilməyib. İnzibati proses vahid aktla tənzimlənmir və hər tribunaldə işə baxılmasının konkret qaydası hər proses üçün fərdi qaydada tribunalın sədri tərəfindən müəyyən olunur.

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi ölkənin konstitusiyaya quruluşunun əsas prinsiplərindən biri olduğu üçün ölkədə siyasi müdaxilədən azad ədliyyə sistemi fəaliyyət göstərir. Ölkədə mövcud olan inzibati ənənələr daha çevik və səmərəli idarəetmə formalarının formalaşdırılmasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Aparılan islahatlar nəticəsində tribunalların əksər hissəsi Yeni Zelandiyanın Ədliyyə Nazirliyinin təbəçiliyinə keçmişdir. Yeni Zelandiyanın inzibati ədliyyə sistemini xarakterizə edən cəhətlərdən biri də dünyadakı heç bir modeldə mövcud olmayan unikal inzibati ədliyyə orqanı olan – Vaytanqi Tribunalının mövcudluğudur. Onun xüsusi əhəmiyyəti kral hakimiyyətinin nümayəndələri ilə ölkənin yerli sakinləri olan milli azlıqlar arasındakı mübahisələrin dinc yolla tənzimləməsində ifadə olunur. Vaytanqi müqaviləsinə əsasən, adı çəkilən tribunala Tacın qanuni maraqları ilə yerli əhali arasında balansın yaradılması, fiziki şəxslərin və təşkilatların hüquqlarının inzibati özbaşınalıqlardan müdafiə olunması, tövsiyə və məsləhətlərin verilməsi üçün məhdud səlahiyyətlərə malik olan tədqiqat orqanı kimi anlayış verilir (10, s. 9).

Məlumdur ki, vətəndaş hüquqlarının xüsusi təşkilati-hüquqi təminat üsullarından biri də ombudsmandır. Ombudsman insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir, lakin məhkəmə hakimiyyətinə daxil deyildir (2, s. 132). Yeni Zelandiyada inzibati ədliyyə sisteminin özünəməxsus cəhətlərindən biri də burada ombudsmanın inzibati ədliyyənin institusional strukturunun elementlərinə aid olunmasıdır. Burada ombudsman mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının inzibati hərəkətlərindən və qərarlarından verilən şikayətləri tədqiq edən «müstəqil tədqiqatçı» kimi çıxış edir.

Beləliklə, göründüyü kimi, inzibati ədliyyənin anqlosakson modelində çoxlu sayda inzibati tribunallar fəaliyyət göstərir (9, s. 35). İnzibati tribunalların üstün cəhətlərinə çevikliyi, formalizmdən uzaq olması, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmanı və üzvlərin təcrübəliliyi ilə əlaqədar olaraq işlərin sürətlə baxılıb həll olunmasını, işə baxılması zamanı nisbətən az vəsaitin sərf olunmasını və s. aid etmək olar. Məhkəmədən fərqli olaraq, tribunallarda hər hansı bir xərc və ya maliyyə riski nəzərdə tutulmur (13, s. 32). Bu tribunalların çatışmayan xüsusiyyətlərinə isə, onların ümumi məhkəmələrin nəzarəti altında fəaliyyət göstərməsini, hər bir tribunalın bütün inzibati mübahisələri deyil, yalnız konkret sahəyə aid olan inzibati işləri qəbul etməsini və s. aid etmək olar. Bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən böyük həcmli aparatın saxlanması zəruri edir, digər tərəfdən isə işlərə baxılması üçün vahid standartın mövcud olmamasına gətirib çıxarır.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə klassik anqlosakson modeli böyük dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Belə ki, ümumi hüquq məhkəmələrində həyata keçirilən proses baha başa gəldiyi və ləng getdiyi üçün vətəndaşlar onu səmərəli üsul hesab etmirlər. Bəzi mənbələrdə bu ölkələrdə inzibati ədliyyə qaydasında baxılan işlərin sayının çox azaldığı yazılsa da (12, s. 487), bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, vətəndaşlar inzibati orqanların aktlarını daha çox «qeyri-klassik» üsulla müqayisə etməyə üstünlük versələr də, təhsil, tibb, polis idarəetməsi kimi sahələrdə kvazi məhkəmə orqanları inkişaf etdirilsə də, 2010-2011-ci illər üzrə Britaniyada tribunalların fəaliyyəti barədə statistik göstəriciyə əsasən, məhkəmə icraatının digər növləri ilə müqayisədə inzibati ədliyyə qaydasında baxılan işlərin sayı bir-neçə dəfə çox olmuşdur. İngiltərənin məhkəmə sisteminin rəsmi saytında (17) verilən məlumata görə tribunallar onlarla müxtəlif məsələlər barəsində ildə milyondan çox işə baxırlar. Qeyd edək ki, tribunallarda həyata keçirilən məhkəmə prosesinin məhkəmələrlə müqayisədə çevik aparılması və daha çox informasiya xarakter kəsb etməsi də bu işlərin sayının artmasına səbəb olan hallardandır. İşlərə tez zamanda baxılıb həll olunması, qərarın vaxtında qəbul olunması bu modelin səmərəliliyini qiymətləndirən mühüm meyar hesab olunur.

İnzibati Ədliyyə və Tribunal Şurasının hesabatında da məhkəmələrdə inzibati işlərə baxılması zamanı müddət məsələsinin əhəmiyyət daşdığı qeyd olunmuşdur. Şura inzibati ədliyyənin prinsiplərini müəyyənləşdirərkən icraatda olan işlərə baxılması müddətinə diqqət yönəldərək, vaxtında qəbul olunmuş qərarın səmərəli inzibati ədliyyənin mühüm elementi olduğunu xüsusilə vurğulamışdır (15, s. 8).

Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatının anqlosakson modeli - dövlətlə vətəndaş arasındakı inzibati hüquqi münaqişələri əmrlər, tövsiyələr və qərarlar qəbul etməklə həll etmək səlahiyyətinə malik olan, prosessual aktların əsasında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış yurisdiksiyon orqanların (tribunalların, komissiyaların, komitələrin, palataların, departamentlərin) vasitəsilə həlli sferasında yaranan publik münasibətləri tənzimləyən inzibati hüquq institutudur. Bu modeldə inzibati aktın məqsəd ünsürünə mühüm önəm verilir, inzibati ədliyyə orqanlarının sistemi çoxsaylı subyektlərdən ibarət olur. Hüquqla ədalət mühakiməsinin vahidliyi, məhkəmə presedenti və statut hüququnun dominant mövqe tutduğu anqlosakson modeli prosessual qaydalardakı systemsizlik və xüsusi məhkəmə icraatının mövcud olmaması ilə də xarakterizə olunur. İnzibati ədliyyə orqanları ümumiləşdirilmiş şəkildə «inzibati tribunallar» adlandırılarsa da, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda (tribunal, komitə, komissiya) fəaliyyət göstərirlər. İnzibati tribunallar məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil qolunu təşkil etmir, sadəcə olaraq ümumi məhkəmələr arasında mövcud olan ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr qismində çıxış edirlər. Anqlosakson ölkələri üçün xarakterik olan bu model inzibati mübahisələrə həm kvaziməhkəmə inzibati təsisatları, həm də ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən baxılmasına yol verir. Bəzi ölkələrdə inzibati təsisatlar kvaziməhkəmə funksiyası ilə yanaşı, kvaziqanunvericilik funksiyalarını da həyata keçirirlər. Həm icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri, həm də həmin orqanların struktur elementləri qismində çıxış edən ixtisaslaşdırılmış komissiyaların inzibati ədliyyə sisteminə daxil olunması fikrimizcə, bəhs olunan modeldə inzibati modelin təzahürü kimi çıxış edir.

Açar sözlər: inzibati ədliyyə, hüquq, model, tribunal, məhkəmə presedenti, qanun.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov M.S. Azərbaycanca inzibati ədliyyə. Bakı: Azər nəşr, 2009, 178 s.
2. Əsgərov A.Z. Konstitusiya hüququ. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 698 s.
3. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi /V.V.Lazarevin redaktəsi ilə. Dərslük. Bakı: Qanun, 2006, 491 s.
4. Гуссаковский Н.П. Административная юстиция //Журн. мин. юст., № 10, СПб.: Сенат, 1906.
5. Козырин Н.А. Административное право и финансовое право. Курск: АНО ЦППИ, 2006, 499 с.
6. Никеров Г.И. Административно-процессуальное право США //Государство и право, 1997, № 12.
7. Хаманева Н.Ю. Административная юстиция США//Государство и право, 1993, № 3.
8. Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. М.: ИГИП РАН, 1997, 216 с.
9. Хомяков А.Г. Административный суд в РФ. Казань: Казанский государственный университет, 2001, 194 с.
10. Шмелев В.И. Административная юстиция в Новой Зеландии: Автореф. дисс. ... к.ю.н. М., 2012, 18 с.
11. Шумилов М.В. Правовая система США. М.: Международные отношения, 2006, 408 с.

12. Britaniya idari məhkəmələri. Türkiyə Barolar Birligi dergisi. Tərc. T.Candan. 1992, № 4, s.485-510.

13. İngiltərə, Galler, Fransa, Almaniya və Hollandada İdarə Yargı Sistemlərindəki Məhkəmə Öncəsi İşləmlər. Türkiyə'də idarə hüququnda məhkəmə öncəsi işləmlərinin olası inkişafına yönəlik qarşılaşdırılmalı bir araşdırma. Dünya Bankası, 2010, 121 s.

14. De Smith S.A., Brazier R. Constitutional and Administrative Law. VI edition. London: Penguin Books, 1989, 756 p.

15. Principles for Administrative Justice. AJTC, 2010, 26 p.

16. Freund E. Cases on Administration Law. St. Paul, 1928, 53 p.

17. <http://www.judiciary.gov.uk/>

Нармин БАХШИЕВА

АНГЛОСАКСОНСКАЯ МОДЕЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮСТИЦИИ В ПРАКТИКЕ США

Резюме

В статье исследуется англосаксонская модель административной юстиции в практике США. Автор характеризует англосаксонскую модель административного судопроизводства как института административного права, регулирующего общественные отношения, возникающие в ходе разрешения административно-правовых споров между государством и гражданином посредством специализированных юрисдикционных органов (трибуналов, комиссий, комитетов, палат, департаментов), которые действуют на основе процессуальных актов, обладающих полномочиями принятия приказов, рекомендаций и решений, показывает, что в этой модели большое значение придается элементу цели административного акта, система административных органов состоит из многочисленных субъектов.

Ключевые слова: административная юстиция, право, модель, суд, трибунал, судебный прецедент, закон.

Narmin BAKHSHIYEVA

ANGLO-SAXON MODEL OF ADMINISTRATIVE JUSTICE IN PRACTICE OF THE USA

Summary

In the article the Anglo-Saxon model of administrative justice in practice of the USA is investigated. The author characterizing Anglo-Saxon model of administrative legal proceedings as institute of administrative law, regulating the public relations which have arisen during permission of administrative and legal disputes between the state and the citizen by means of specialized jurisdictional bodies (tribunals, the commissions, committees, chambers, departments), which operate on the basis of the procedural acts possessing powers of adoption of orders, recommendations and decisions, shows that in this model the great value is attached to an element of the purpose of the administrative act, the system of administrative bodies consists of numerous subjects.

Keywords: administrative justice, right, model, court, tribunal, judicial precedent, law.

Vüqar RƏHİMZADƏ

doktorant, AMEA Naxçıvan Bölməsi

SÖZ VƏ FİKİR AZADLIĞI FUNDAMENTAL İNSAN HÜQUQLARININ VACİB AMİLİ KİMİ*

İnsan hüquqları anlayışı qədim dövrlərdə yaransa da, bu hüquqların dövlət və xalqların həyatını tənzimləyən amil kimi fəaliyyəti yalnız XVIII əsrə təsadüf edir ki, məhz bununla da insan hüquqlarının fəaliyyətinin, zənnimizcə, birinci mərhələsi başlayır. İnsan hüquqlarının dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinə tənzimedicisi təsirinin özünü belə gec göstərməsini, hesab edirik ki, həm cəmiyyətin, həm də azadlıq hüquqlarının inkişafı ilə əlaqələndirmək gərəkdir. Belə ki, ictimai inkişafın və cəmiyyətin azadlıq səviyyəsi yüksək həddə çatmayana qədər insan hüquqları əlahiddə şəkildə və bütöv tənzimləyici sistem kimi fəaliyyətə başlaya bilməzdi. Azadlığın bu cür qabaqlayıcı inkişafı nəticəsində insan hüquqlarının bir sistem kimi fəaliyyətə başlaması üçün müvafiq münbit ictimai zəmin yaranır. Beləliklə, insan hüquqları sisteminin mahiyyətdə azadlıq hüquqlarının qabaqlayıcı inkişafı həlledici rol oynamışdı. İnsan hüquqlarının sonrakı təkamülünün ilkin mərhələsində də insan azadlıqlarının inkişafının aparıcı rolu qalmaqda idi. Məsələn, hüquqlar haqqında Bill şəklində insan hüquqlarının ABŞ Konstitusiyasına 1791-ci ildə tətbiq edilməsinə baxmayaraq, ABŞ-da quldarlıq 1863-cü ilə qədər qalaraq, yalnız həmin il Vətəndaş müharibəsinin nəticəsi kimi ləğv olundu (3).

XIX əsrin sonlarında XX əsrin əvvəllərində kapitalizm formasıyasının inhisarçılıq kapitalizmi adlandırılan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması bu formasıyanın üstqurum təzahürlərində, o cümlədən insan hüquqlarının ictimai rolunda əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikasında demokratikləşmə prosesləri ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanan yeni Əsas Qanunun - Konstitusıyanın 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi vasitəsilə qəbul edilməsindən sonra daha da sürətləndi və dönməz xarakter aldı. Əsas Qanunun maddələrinin üçdə bir hissəsi insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunub. Bu azadlıqların içərisində söz və fikir azadlığı mühüm yer tutur (4).

İnsan hüquq və azadlıqlarına verilən böyük əhəmiyyətin dəyəri kimi ümummilli lider Heydər Əliyev 22 fevral 1998-ci il tarixli «İnsan vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» xüsusi fərman imzaladı. Həmin fərman Konstitusiyada təsbit edilmiş insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edirdi. Bu sənədin əsasında 1998-ci il iyunun 18-də insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət proqramı ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edildi. Həmin proqram bu gün də müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir (1, s.510).

Professor İradə Hüseynova qeyd edir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik dövrü çağdaş tariximizə iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olmuş, xalqın milli mənlük şüurunun, özünüdərk hissənin güclənməsinə təkan vermişdir (5, s.572).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də demokratik dövlət quruculuğu prosesinə, insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasına daim böyük əhəmiyyət verir: «Bütövlükdə söz azadlığı hər bir ölkə üçün, ölkənin inkişafı üçün ən vacib olan məsələlərdən biridir. Söz azadlığı, demokratiyanın

* Məqalə hüquq ü.f.d., dosent Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

inkışafı, hüquqi dövlətin qurulması Azərbaycanda çox vacib olan məsələlərdir. Mən hesab edirəm ki, bu sahədə ölkəmiz çox böyük və uğurlu yol keçmişdir» (2, s.1-2).

Qərbdə insan hüquqlarına və söz azadlığına dair nəzəri fikirlərin tarixi ardıcılığını nəzərdən keçirdikdə bəlli olan ümumi cəhət budur ki, bu istiqamətdəki mülahizələr müxtəlif qəbildən olan məsələlərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, insan haqları universal kateqoriya kimi çoxtərəfli dəyərləndirməyə imkan yaradır. Təbiidir ki, bundan sonrakı mərhələlərdə də insan hüquqlarının sosial-fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilməsi üçün yeni cəhdlər olacaqdır. Bunu müasir yaşayış standartları, nəinki bir ölkənin bu hüquqlara hörmətlə yanaşması, eləcə də hər bir fərdin həyat tərzini tələb edir. Bu ideyaların dəyişilən məzmunu təbii haqlara heç bir kölgə salmır. Sadəcə, yeni həyat şərtləri, buna uyğun idrakın yeni formalarının meydana gəlməsi insan hüquqlarına yeni yanaşmaları şərtləndirir. Üçüncü minilliyin başlanğıcında, dünya müstəvisinin yeni şərtləri daxilində insan hüquqlarının məzmunca yeniləşməsi, daha yeni formaların meydana çıxması ictimai fikrin də təkamülünü şərtləndirəcəkdir.

İnkışaf etmiş ölkələrinin təcrübələri göstərir ki, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə əsas məqsəd klassik iqtisadi cəmiyyətdəki kimi məhsul istehsalı deyil, intellektual informasiya istehsalıdır, yəni informasiyanı biliyə çevirərək ondan bütün fəaliyyət sferalarında istifadədir. Biliyin emalı bir tərəfdən klassik iqtisadi cəmiyyətin tarixi inkışaf müddətində toplanmış informasiya ehtiyatlarının intellektual təhlilinə və sintezinə, digər tərəfdən cari informasiyaların intellektuallaşdırma səviyyəsinin daha da artmasına əsaslanmalıdır. Yüksək intellektual biliyin mənimsənilməsi nəticəsində dərin ixtisas biliyinə və optimal qərar qəbul etmə keyfiyyətlərinə malik olan təbii intellektlər yetişdirilir və onlar ilk növbədə enerji, maddə və əmək tutumu az olan yeni dizaynı və keyfiyyətli məhsul istehsal edirlər.

Qeyd edək ki, bunlarla yanaşı, informasiya texnologiyalarının sürətlə inkışafı insan psixologiyasına da öz təsirini göstərir. Bu da insan fəaliyyəti və informasiya texnologiyasının inkışafında meydana çıxan əsas məsələlərdən biridir. Hər kəsə məlumdur ki, informasiyalaşdırma insan şəxsiyyətinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərir. Bu, həm pozitiv, həm də neqativ təsirlər ola bilər. Pozitiv dedikdə, buraya fəallığın güclənməsi, yüksəlməsi, təhsil alma prosesinin individuallaşması, öyrəndənlərin və öyrənənlərin eyni hüquqluluğu, alternativ nöqteyi-nəzərdən tanışlıq daxildir. Neqativ dedikdə, buraya proseslərin dehumanizmləşməsi, düşüncənin texnologiyalaşması, sosial təcrid edilmə daxildir. Yeni cəmiyyətin inkışafı ilə söylədiklərimiz proseslərə öz təsirini göstərməkdə davam edir.

Qloballaşma prosesində fikir azadlığı prinsiplərinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Sürətlə yayılan qloballaşma prosesi çərçivəsində insan hüquqları anlayışı klassik, liberal mahiyyətdə qəbul edilir. İnsan hüquqlarının bu xarakteri, xüsusilə şəxsi və siyasi hüquqlarda özünü göstərir.

İnsan hüquqlarının müasir səciyyəsinin mahiyyəti haqda mötəbər təsəvvürlərin yaradılması bu fenomenin tarixini epizodik də olsa, nəzərdən keçirməyi zəruri edir. İnsan haqları haqda ilkin fikirlər ictimai fikrin yaranma tarixi ilə assosiasiya olunur. Antik fikirdə, konkret olaraq qədim Yunanıstanda hüquqların müxtəlif interpretasiyaları haqda bir sıra mənbələrdə məlumatlar vardır. Platondan başlayaraq antik fəlsəfədən orta əsr Avropa fəlsəfəsinə keçid dövrünü xarakterizə edən Patristikaya qədər və elə sonuncunun teoloji doktrinalarında insan məsələsi, onun hüquqları, söz azadlığı düşüncə predmeti olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, insan hüquqları haqda yazılı hüququn ilkin nümunəsi İngiltərə baronlarının və əsilzadələrinin hüquqlarını ifadə edən «Maqna (Böyük) Xartiya» sənəd kimi tarixə düşmüş insan haqqına dair ilk kodeks olaraq qəbul edilib. Daha sonra intibah dövrü və maarifçilik epoxası insan haqları haqda nəzəri fikri daha da inkışaf etdirdi. Klassik alman fəlsəfəsi və ingilis siyasi iqtisadının təmsilçiləri də bu məsələyə dair konseptual yanaşmalarını əsaslandırdılar.

XX əsrin 40-cı illərindən sonra qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərlə beynəlxalq insan hüquqları rejimi formalaşdırılmışdır. İnsan hüquqları prinsiplərinin beynəlxalq münasi-

bətlərdə aparıcı rol oynaması məhz bundan sonra olmuşdur. 1948-ci il tarixli İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il tarixli Sosial-İqtisadi və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt və eləcə də bir sıra regional çərçivədə imzalanmış insan hüquqları haqda sənədlər bu istiqamətdə hüquqi baza yaratdı.

Tarixi təcrübə göstərir ki, bütün ölkələrdə cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq Konstitusiyada müvafiq dəyişikliklər aparılması geniş yayılmışdır. Konstitusiyanın təkmilləşdirilməsi həmin ölkələrdə demokratiyanın inkişafına təkan vermiş və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına etibarlı hüquqi zəmin yaratmışdır.

Hazırkı mərhələdə insan hüquqlarının və onun ayrılmaz hissəsi olan söz azadlığının beynəlxalq münasibətlərdə siyasi dəyərə çevrildiyi müşahidə olunur. İnsan hüquqlarının qlobal siyasətə çevrilməsi əxlaqi bir zərurət olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq iqtisadi quruluşun və təhlükəsizliyin təminatıdır. Son illər ərzində yenidən formalaşan dünya münasibətlərində “insan hüquqları” və “hüquq dövləti” mövzusu prioritet təşkil edir.

Söz azadlığının qlobal dəyərə çevrildiyi və beynəlxalq münasibətlərdə aktual olduğu indiki dövrdə bu anlayışla bağlı bəzi nəzəri problemlər də var. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti olan dövlətin suverenliyi və bunun təbii nəticəsi olan ölkənin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi ilə insan hüquqlarının beynəlxalq arenada qorunmasına nəzarət məsələsinin uyğunsuzluğu müşahidə olunur. İnsan hüquqlarının qlobal xarakter qazanması bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Qloballaşma nəticəsində insan hüquqlarını nəzərə alaraq formalaşan yeni beynəlxalq və milli hüquq prinsipləri dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasətində müəyyənləşdirici amilə çevrilmişdir.

Siyasi hüquqlar və azadlıqlar bir qayda olaraq, şəxsin vətəndaşlığı ilə əlaqədardır. Yəni, bu hüquq və azadlıqlar ilk növbədə müvafiq ölkələrin vətəndaşlarına məxsusdur. Bu və ya digər ölkələrdə yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə gəldikdə isə, onlar yalnız bəzi siyasi hüquqlardan və azadlıqlardan müəyyən şərtlər daxilində istifadə edə bilirlər. Bu məhdudiyyət ondan irəli gəlir ki, siyasi hüquqlar və azadlıqlar dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə birbaşa əlaqədardır və dövlətin vətəndaşı olmayan şəxsin hakimiyyət məsələsinin həllinə müdaxiləsi məqsədəuyğun hesab oluna bilməz.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da siyasi hüquqlar və azadlıqlar, əsasən, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta uyğun təsbit olunmuşdur.

Qərbdə üzərində dayanılan mühüm haqlar sırasında müasir mərhələ üçün informasiya azadlığı mühüm yer tutur. Qeyd edilməlidir ki, cəmiyyətin sosiallaşmasında informasiya müstəsna dərəcədə mühüm rol oynasa da, o, insan hüquqlarına tam riayət olunması üçün zəruri dəyər və istiqamətlərin tərbiyəsini təmin etmək üçün kifayət deyildir. Söz azadlığının həvəsləndirilməsi, milli səviyyədə insan hüquqlarına sivil hörmət və riayətin inkişafına yönəldilmiş səylər, mədəniyyətin yaradılması deməkdir ki, məhz bu çərçivədə hüquq və öhdəliklər haqqında biliklər onların əməli fəaliyyəti həyata keçirmək qətiyyəti ilə qüvvətlənir.

Məlumdur ki, insan hüquqlarının az-çox rəsmiləşdirilmiş elementləri orta əsrlərdə meydana gəlib. Belə ki, İngiltərədə 1215-ci ilin Böyük sərbəstliklər Xartiyasında elementar insan hüquq və azadlıqları qeydə alınıb. İnsan hüquqları haqqında inkişaf etmiş təsəvvürlər Qərbi Avropada XVI yüzillikdə formalaşmağa başlasa da, bu hüquqlar yalnız XVIII əsrdə bərqərar oldu. Həm də ki, bu zaman burada söhbət həmişə kiçiklərin deyil, böyükələrin hüquqlarından gedirdi. XVII yüzillikdə, insan hüquqları konsepsiyasının təşəkkül tapdığı dövrdə fəqət müəyyən imkan səviyyəsinə malik olan avropalı kişilər tamhüquqlu subyektlər hesab edilirdi. Yalnız XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində ayrılmaz hüquqlar adlandırılan hüquqlar bütün yuxarı yaşlı adamlara da şamil edilməyə başladı. İnsan hüquqlarının standartlarını beynəlxalq səviyyədə möhkəmləndirən ilk

sənəd isə 1948-ci ildə qəbul edilmiş BMT Baş Assambleyasının Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi oldu.

Onu da qeyd edək ki, Qərbdə söz azadlığı, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar uzun müddət həqiqi insan hüquqları sferasına daxil edilmirdi. Belə hesab edilirdi ki, klassik insan hüquqlarından fərqli olaraq, burada insanı hakimiyyət özbaşınalıklarından qoruyan müddəalar yoxdur və hər şey daha çox qarşılıqlı etimada əsaslanır. Bu səbəbdən də kimin məsuliyyət daşdığını, kimin hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etmək o qədər də asan məsələ deyildi. Hətta iddia edilirdi ki, burada qaldırılan ideyalar əməli xarakter daşıya bilməz və ona görə də onların Konstitusiyaya daxil edilməsi mümkün deyil. Bundan başqa, burada qaldırılan hüquqi müddəalar daha çox proqram xarakteri daşıyır və onlara praktikada əməl edilməsi o qədər də asan məsələ deyildi. Eyni zamanda, bu hüquqların əsas insan hüquqları sırasına daxil edilməsi digər insan hüquqlarının təsir gücünü azalda bilərdi.

Söz azadlığına hörmət daxili və xarici amillər nəzərə alınmaqla daim sayıqlıq və məsuliyyət tələb edir. Daxili məsuliyyət, sayıqlıq ayrı-ayrı vətəndaşlarda insan hüquqlarının pozulmasına özünün reaksiya potensialını dərk etmək hissi tərbiyə yolu ilə təsdiqlənir. Xarici sayıqlıq qrupları və ya ayrı-ayrı şəxsləri insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı hərəkətə sövq etmək məqsədi güdür. Bu cür hüquq-mühafizə əməlləri oxşar hüquq-mühafizə mexanizmləri və proqramların mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, onların da məqsədi həmin mexanizmlər haqqında bilikləri yaymaq və onlardan istifadə etməyə yardım göstərməkdir.

Söz azadlığı sahəsində bir çox təbliğat xarakterli fəaliyyət beynəlxalq səviyyədə hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Lakin milli təsisatlar da daxil olmaqla yerli hüquq-mühafizə subyektləri belə bir faktı daha aydın dərk edir ki, hüquq-mühafizə normalarının həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət hər şeydən əvvəl, milli səviyyədə təmin olunur. Hazırda hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, söz azadlığını həvəsləndirmə insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin konkret mexanizmləri və ya strategiyalarından biridir. Bunlar dövlətin beynəlxalq prinsiplərə riayətlə bağlı götürdüyü öhdəliklər sisteminə tərkib hissə kimi daxil edilməlidir.

Demokratiya xalq tərəfindən birbaşa dəstəklənən və ya xalqın seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə müdafiə edilən nümayəndəli demokratiya kimi siyasi hakimiyyətdir. Bu siyasi sistem yunan filosofları tərəfindən yaradılmış xalq hakimiyyətini nəzərdə tutur. Bu sistem Afina kimi bəzi yunan şəhər-dövlətlərində mövcud olmuşdur. Demokratiyanın istənilən tərifinə aid olan iki prinsip var – bərabərlik və azadlıq. İnformasiyaya çıxış demokratiyanın sağlamlığı üçün zəruridir. Demokratik ölkələrdə media və hökumət arasında xüsusi münasibət mövcud olur. Mətbuat azadlığı konstitusiya ilə qorunsa da, dəqiq hüquqi tərfi və həyata keçirilmə mexanizmi olsa da, bu azadlığın ayrı-ayrı jurnalistlər tərəfindən icrası şəxsi seçim və etika məsələsidir.

Söz azadlığının ən geniş istifadə edilən tərfi 1789-cu ildə Fransa inqilabı zamanı nəşr edilmiş «İnsan və vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi»ndə verilmişdir. Sənəddə qeyd olunur: «İdeya və fikirlərin ifadə edilməsi insanın ən dəyərli hüquqlarından biridir. Hər bir vətəndaş müvafiq olaraq danışmaq, yazmaq, nəşr etmək azadlığına malikdir. Amma qanunla təyin olunmuş şəkildə bu azadlıqlardan istifadə etmək məsuliyyəti daşıyır».

Ötən əsrdə Birinci dünya müharibəsinin təsirindən sonra jurnalistlər istər siyasi, istərsə də ədəbi, elmi və ya başqa sahələrdə olan və onların məvacibinə təsir göstərən “həvəskarlardan” müdafiə olunmaq üçün Milli Jurnalist Həmkarlar İttifaqını yaratmağı qərara aldılar. Bu ittifaqın qəbul etdiyi prinsipə görə, jurnalistlər yalnız nöqsansız olduqda daha yaxşı müdafiə oluna bilərlər. 1918-ci ildə “Fransız jurnalistlərinin peşə vəzifələri” xartiyası qəbul edildi. Bu xartiyaya da bir sıra məsələləri nəzərdə tutur. Belə ki, jurnalist nə istəsə edə bilməz və onun vəzifələri var. Məsələn, jurnalist bütün yazılarına, hətta anonim yazılarına görə də məsuliyyət daşmalıdır və faktların doğruluğuna ciddi şəkildə riayət etməlidir; jurnalist informasiya əldə etmək üçün qeyri-qanuni

vasitələrdən imtina etməlidir və bu məqsədlə hər hansı bir fərdin etibarından sui-istifadə etməməlidir; jurnalist yalan və ya azdırmadan və bütün növ korrupsiyadan imtina etməlidir və s. 1938-ci ildə bu xartiya milli səviyyədə təkmilləşdirildi və möhkəmləndi. Daha sonra isə beynəlxalq səviyyədə adaptasiya edilərək aktuallaşdı.

1954-cü ildə Jurnalistlərin Beynəlxalq Federasiyasının ümumdünya konqresində milli səviyyədə beynəlxalq səviyyəyə keçmək üçün təşəbbüs göstərildi. 1971-ci ildə Münhendə Avropa Jurnalist Həmkarları, Jurnalistlərin Beynəlxalq Federasiyası və Beynəlxalq Jurnalistlər Təşkilatı tərəfindən xartiya qəbul edildi. 10 vəzifə və 5 hüquqdan ibarət olan sənədin 4-6-cı maddələrində göstərilir ki, informasiya, fotolar və sənədlər əldə etmək üçün qeyri-qanuni metodlardan istifadə edilməməli, insanların şəxsi həyatına hörmətlə yanaşılmalı, qeyri-dəqiq nəşr edilmiş bütün informasiyalar dəqiqləşdirilməlidir.

Söz azadlığı və informasiya azadlığının qorunması dünyanın bir çox ölkələrinin konstitusiyası və qanunlarında öz əksini tapıb. Məsələn, Belçika Konstitusiyasının 25-ci maddəsində deyilir ki, bu azadlıqların istifadəsi üçün cinayət törədilmiş aktlardan başqa, digər hallarda öz fikirlərini nümayiş etdirmək azadlığı təmin edilir. Mətubat azaddır, heç vaxt ona qarşı senzura qoyula bilməz. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi hər bir insanın söz azadlığı olduğunu dəqiqləşdirir və göstərir ki, bu azadlıq fikir, informasiya və ya ideya almaq və söyləmək azadlıqlarından ibarətdir. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu bəndinə əsasən, «hər bir şəxs əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir; bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, əldə etmək və yaymaq azadlığı daxildir» (6, s.158).

Söz azadlığı hüququ ideyaların sərbəst yayılması vasitəsi kimi müəyyənləşdirilir. Fransa maarifçiliyinin baniləri tərəfindən, Fransa inqilabı dövründə bu, belə başa düşülmüş, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azadlıq müharibəsində toxunulmaz aksioma, Qərbin digər dövlətlərinin formalaşmasında müəyyənedici faktor olmuşdur.

Söz azadlığı insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bütün beynəlxalq xartiya və konvensiyaların ana xəttini təşkil edir. İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950), Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Müqavilə (1976), İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyası (1978), İnsan və Xalqların Afrika Xartiyası, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının söz və kütləvi informasiya azadlığının qorunması ilə bağlı 428 sayılı qətnaməsi (1970) və digər bu kimi sayısız-hesabsız beynəlxalq sənədlərdə özünüifadətmə azadlığı ən ali hüquq qismində təsbit olunmuşdur. 1994-cü ildə Meksikoda qəbul edilmiş Deklarasiya söz azadlığını daha modern və ideal məzmununda müəyyənləşdirir: «Söz və mətbuat azadlığı olmadan heç bir xalq və ya cəmiyyət azad ola bilməz. Bu azadlıq heç bir hakimiyyət tərəfindən bağışlanmır, o, xalqa mənsub olan alınmaz hüquqdur». Liberal ənənələri prioritet sayan ölkələrin əksəriyyəti sadalanan sənədləri tanımaqla, öz konstitusiyalarında söz və fikir azadlığına bütün hüquq və azadlıqlardan üstün yer vermişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, diktaturanın hökm sürdüyü ölkələrdə də söz və fikir azadlığı, əsasən, konstitusiyada öz əksini tapır, lakin bu, deklarativ səciyyə daşıyır (7).

İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartlarının əsas hissəsi İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona əlavə edilən 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarda ifadə olunmuşdur. İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartları müasir beynəlxalq hüququn tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olmaqla onun bir sıra konvensiyalarına, o cümlədən İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olma ərəfəsində - 25 yanvar 2001-ci ildə Strasburqda imzalanmış və 25 dekabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılmasına qədər olan dövrdə məhdud sayda dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsinin yalnız bəzi məsələlərinin bu və ya digər dərəcədə nizamladığı ilk beynəlxalq sazişlər bağlanmışdı. Onlardan köləlik və kölə ticarəti ilə mübarizə, qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, milli azlıqların müdafiəsi kimi müddəaları ehtiva edən müqavilə və konvensiyaları göstərmək olar. Yalnız İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan, BMT-nin təsis edilməsindən və onun Nizamnaməsinin qəbul edilməsindən sonra İnsan Hüquqları Haqqında Beynəlxalq Billin işlənməsi və bu sahədə çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi ilə müşayiət olunan əsas insan hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsinin keyfiyyətə yeni mərhələsi başladı (10, s.59).

Fikrimizcə, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sazişləri üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan hüquqları haqqında paktlar kimi beynəlxalq sənədlər, əsasən dinc şəraitdə insan hüquqlarına aid olan prinsip və normalardan ibarət olan digər sənədlər daxildir. İkinci qrup silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq konsensiyaları əhatə edir. Bunlara ilk növbədə müharibənin qayda və qanunları haqqında 1899 və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarının ayrı-ayrı müddəaları, eləcə də müharibə qurbanları haqqında 1949-cu il dörd Cenevrə Konvensiyası və 1977-ci ildə qəbul edilmiş onlara Əlavə protokollar aiddir (8, s.117).

Üçüncü qrup həm dinc şəraitdə, həm də silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının cinayətkarcasına pozulmasına görə məsuliyyətin nizamladığı beynəlxalq sənədlərdən ibarətdir. Bu qrupa Nürnberq Nizamnaməsi, eləcə də Nürnberq və Tokioda beynəlxalq hərbi tribunalların hökmləri, Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəza haqqında konvensiya, Hərbi cinayətlərin və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin unudulmasının qeyri-məqbulluğu haqqında konvensiya və İrqiçilik cinayətlərinin qarşısının alınması və ona görə cəza haqqında konvensiya, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu aiddir.

Beynəlxalq hüququn sahəsi olan insan hüquqları bu üç qrupda göstərilən beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş prinsip və normaların məcmusundan ibarətdir. Bu prinsip və normalara həm dinc şəraitdə, həm də silahlı münaqişələr dövründə riayət olunmalıdır. Onlardan bəzilərinin fəaliyyəti müharibə zamanı və ya hansısa fəvqəladə vəziyyət dövründə müvəqqəti dayandırılı bilər. Lakin insanın fundamental hüquq və azadlıqları şərait və ya vəziyyətdən asılı olmayaraq hər bir dövlət tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Söz və fikir azadlığı kontekstində fikirlərimizi yekunlaşdırarkən, onu da vurğulamaq istərdik ki, son illər hüququn iki sahəsi – beynəlxalq humanitar hüquq və insan haqları beynəlxalq hüququ ətrafında mübahisələr səngimir. Lakin bu sahələrin bir-birini tamamlaması haqqında baxışlar daha geniş yayılır. Bohum (Almaniya) Universitetinin Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun eksperti Hans-Yoahim Hayntse də həmçinin qeyd edir ki, «beynəlxalq humanitar hüququn və insan haqlarının konvergensiyası praktiki olaraq həyata keçə bilər və faydalıdır». İ.A.Ledyaxın fikirləri bir qədər fərqlidir. O, hesab edir ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq humanitar hüququn insan haqları ilə yaxınlaşması baş verir. Lakin tədqiqatçının qənaətinə, bu «yaxınlaşma» beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsi olaraq beynəlxalq humanitar hüququn qlobal karakterinin güclənməsinə aparır (9, s.51).

Bir sözlə, beynəlxalq humanitar hüququn mövcudluğunun tərəfdarları iddia edirlər ki, insan haqlarının beynəlxalq hüququ yalnız dinc dövrdə tətbiq edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq isə silahlı münaqişələr dövründə işə salınan yeganə qaydalar məcəlləsidir. İnsan haqlarının müstəqil sahə kimi mövcudluğunu iddia edən alimlərin fikrincə isə insan haqlarının beynəlxalq hüququ həm dinc, həm də müharibə dövründə tətbiq edilə bilər.

Açar sözlər: qloballaşma, söz və fikir azadlığı, insan hüquqları, Konstitusiyaya, demokratiya, milli mənlilik şüuru, özünüdərk hissi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. On dördüncü kitab (dekabr 1997 – fevral 1998). Buraxılışa məsul: akademik Ramiz Mehdiyev. Bakı: Azərənəşr, 2005, 520 s.
2. Azərbaycan Mətbuat Şurasının yeni binasının açılışında İlham Əliyevin nitqi. Azərbaycan qəzeti, 23 iyul 2010-cu il.
3. http://www.archives.gov/exhibits/charters/constitution_transcript.html
4. http://azerbaijan.az/portal/General/Constitution/constitution_01_e.html
5. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 672 s.
6. Əliyev Ə. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı: Azərbaycan Hüquqşünaslar Assosiasiyası, 2009, 490 s.
7. Основы теории коммуникации /<http://www.mrbir.kf/Реклама>.
8. Егорова С.А. Первая Гагская конференция мира: история и современность //Российский ежегодник международного права. М., 1997, с. 117-127.
9. Ледях И.А. Хартия основных прав Европейского Союза. //Государство и право. 2002, №1, 118 с.
10. Конузин А. Сильная ООН - основа здоровых международных отношений //М.: Международная жизнь, 2006, №11, с. 57-66.

Вугар РАГИМЗАДЕ

СВОБОДА СЛОВА И МЫСЛИ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОСНОВНЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

Значение принципов свободы мысли значительно возросло в процессе глобализации. В рамках быстро распространяемого процесса глобализации понятие прав человека принимается в классическом, либеральном смысле. Эта характеристика прав человека особенно проявляется в личных и политических правах.

В настоящее время права человека и его неотъемлемая часть свобода слова в международных отношениях превращаются политическую ценность. Превращение прав человека в глобальную политику, вместе с моральной необходимостью, становится залогом международной экономической системы и безопасности.

В последние годы во вновь формирующихся международных отношениях тема «прав человека» и «правового государства» становится приоритетной.

Ключевые слова: глобализация, свобода слова и мысли, права человека, Конституция, демократия, национальное самосознание, чувство самопознания.

FREEDOM OF SPEECH AND THOUGHT AS A VITAL FACTOR OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS

Summary

The importance of the principles of freedom of thought has considerably increased in the process of globalization. In the frame of rapid spread of globalization process the notion of human rights is accepted in a classical, liberal sense. This characteristic of human rights shows itself especially in personal and political rights.

At present conversion of human rights and its integral part, freedom of speech into a political value is observed in international relations. Besides being a moral necessity the conversion of human rights into a global politics is a guarantee of international economic system as well.

The last years the theme of “human rights” and “legal state” is of a priority in reshaped international relations.

Keywords: globalization, freedom of speech and thought, human rights, Constitution, democracy, national self-consciousness, sense of self-cognition.

Yaşar MƏMMƏDOV
dissertant, AR ƏN,
Məhkəmə-Əxpertiza Mərkəzi

TERRORÇULUQ BARƏDƏ BİLƏ-BİLƏ YALAN MƏLUMAT VERMƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏNİN KRİMİNALİSTİK ASPEKTLƏRİ*

Terrorçuluqda bilərəkdən yalan məlumat verilən işlər üzrə hazırlanan terror aktı haqqında məlumatın alınması və yoxlanılması mərhələsi önəmlidir. Bu mərhələ hərəkətlərin savadlı və ardıcıl olmasından hadisə və onun iştirakçıları haqqında ilkin məlumat toplanılmasının tamlığından asılıdır, öz növbəsində, bu da cinayətin açılmasının (onu törətmiş şəxsin müəyyən edilməsinin) operativliyinə və bütövlükdə araşdırmanın uğurlu olmasına təsir göstərir.

Hüquq-mühafizə orqanının növbətçi hissəsinə daxil olmuş partlayış hazırlanması haqqında informasiya, bir qayda olaraq, hansısa nəticəyə gəlməyə imkan verən bilgiləri ehtiva etmir (bu təhdidin real olub-olmaması məlum deyildir). Burada yalnız vətəndaşların və işdə iştirak edən mütəxəssislərin təhlükəsizlik şərtləri əsas götürülməklə sonrakı işin səmərəli təşkil və təmin edilməsindən söz açıla bilər.

İctimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi polisın vəzifələrindən biri olduğundan və praktik olaraq bütün hallarda partlayış hazırlanması haqqında məlumatın yoxlanılması üzrə tədbirləri daxili işlər orqanlarının əməkdaşları həyata keçirdiklərindən, onların apardıqları axtarış tədbirlərinin təşkilini və taktikasını nəzərdən keçirək.

Partlayış hazırlanması haqqında məlumatın yoxlanılmasının təşkili və taktikası kriminalistikanın işləyib hazırladığı nəzəri müddəalar, habelə qanun qüvvəli normativ-hüquqi aktlarla təsdiqlənmiş idarə təlimatları ilə müəyyən edilə bilər. Artıq deyildiyi kimi, hazırlanan terror aktı haqqında məlumat ya bilavasitə daxili işlər orqanının növbətçi hissəsinə, ya da dolayı surətdə – digər hüquq-mühafizə orqanlarından, partlayış təhdidinə məruz qalmış obyektin nümayəndələrindən, məlumatın çatdırıldığı, yaxud partlayış təhdidinin göstərildiyi məktubu aşkar etmiş ayrı-ayrı şəxslərdən daxil ola bilər.

Partlayış təhdidi telefonla bilavasitə «terrorçudan» daxil olduqda növbətçi onunla söhbəti mümkün qədər uzatmalı və sonradan anonim axtarışın asanlaşdırma və təhdidin reallaşdırılmasının qarşısını ala biləcək maksimum informasiya əldə etməli, habelə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının vaxt udmasına imkan yaratmalıdır. Növbətçinin aldığı məlumatlar çox vaxt işlərin bu kateqoriyasının araşdırılması zamanı yeganə əsas təşkil edir. Sonradan cinayətin açılıb-açılmaması növbətçinin keyfiyyətli işindən çox asılıdır.

Bizim fikrimizcə, bir çox DİO bölmələrinin növbətçi xidmətlərinin texniki təchizatının yetərli olmaması (nömrənin avtomatik müəyyənedicisi olan telefonların olmaması, səsyazmanı həyata keçirmənin mümkünsüzlüyü) nəzərə alınmaqla, sualları həm də anonimlə söhbət planı olan xidməti sənədin-formulyarın işlənilib hazırlanması zəruridir. Növbətçi xidmətdə səsyazma qurğusuna malik telefonun olması formulyarın doldurulmasını istisna etməməlidir (2, s.12-14). Belə formulyarlar xarici ölkələrin hüquq-mühafizə təcrübəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Telefon vasitəsilə partlayış təhdidi haqqında məlumatların alınması zamanı doldurulan forma aşağıdakıları ehtiva etməlidir: məlumatın daxil olmasının dəqiq tarixi və vaxtı; zəngin xarakteri

* Məqalə hüquq ü.f.d., dosent Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

(yerli, yoxsa şəhərlərarası); məlumatın alındığı və ötürüldüyü telefonların nömrələri (həmin nömrə müəyyən edildikdə); abonentin sözləri (deyildi ki yazılmaqla); verilməli olan suallar; zəng vuran şəxsin səs və nitq xüsusiyyətləri haqqında bilgilər; zəngi müşayiət edən hallar və s.

Formulyar partlayış təhdidi haqqında məlumat verən şəxslə söhbətin gedişi dərhal doldurulmalıdır. Yaddaşa güvənmək olmaz, çünki telefon zənginin və söhbətin hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün potensial maraq doğuran xüsusiyyətləri tədricən unudula bilər.

Belə formulyarlar yalnız hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarında olmamalıdır. Bizim fikrimizcə, hazırlanan terrorçuluq haqqında məlumatın alınması halında necə hərəkət etmək lazım olduğu haqqında yaddaş qeydinin verildiyi formulyar hüquqi şəxslərin (müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların) işçiləri üçün də faydalı olardı.

Belə tövsiyə-yaddaşlar, ilk növbədə, daha çox «partladılan» obyektlərdə (tədris müəssisələri, vağzallar və s.) yayılmalıdır. Təklif edilən formulyarın doldurulması, habelə tövsiyələrə riayət olunması «terrorçunun» axtarılması işini, bütövlükdə işin araşdırılmasını asanlaşdırmalıdır. Bundan başqa, müəssisə, idarə və təşkilatların işçiləri ilə terror aktının törədilməsi təhdidi haqqında məlumat daxil olduqda telefon danışıqlarının aparılması məsələlərinə dair məşvərətçi görüşlərin keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Heç şübhəsiz, istintaq-axtarış işinin nəticəviliyi potensial «partladılacaq» obyektlərin (təhsil, səhiyyə, həyat təminatı, nəqliyyat müəssisələrinin, iri sənaye müəssisələrinin, telefon stansiyalarının və s.) növbətçi və dispetçer xidmətlərinin zəngin vurulduğu telefon nömrəsini təsbit edən və aparılmış söhbəti yazıya alan aparatlarla təchiz edilməsi sayəsində yüksələcəkdir.

Bu gün yerli və xarici firmalar telefon məlumatlarının tam və dəqiq təsbitini, onların işlənilməsini və siqnalın daxil olduğu telefon nömrəsinin müəyyən edilməsini təmin etməli olan aparat-texniki və proqram komplekslərinin yetərincə geniş seçimini təklif edirlər.

Doldurulmuş formulyarın, habelə telefon zənginin operativ təhlili zamanı hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri özlərinin diqqətini aşağıdakı aspektlərin üzərində cəmləşdirməlidir: a) təhdidin məzmunu; b) zəng vuran şəxsin səsinin və nitqinin spesifikliyi; c) telefon söhbəti zamanı təsbit olunan səslərin mövcudluğu və xarakteri.

Məlumatın məzmunu cinayətlərin göstərilən növünün kriminalistik xarakteristikası ilə müqayisə zamanı istiqamətləndirici axtarış informasiyasını verə bilər (3, s.116). Zəng vuranın səsinin və nitqinin xüsusiyyətlərinin operativ təhlili müxtəlif ehtimal dərəcəsi ilə cinayətkarın şəxsiyyətinin cins, təxmini yaş, milli mənsubiyyət, emosional vəziyyət, müxtəlif nitq pozuntularının mövcudluğu və s. kimi xarakteristikalarını müəyyən etməyə imkan verir. Əlbəttə, zəng vuranın şəxsiyyətinin xarakteristikalarının müəyyən edilməsinə dair diaqnostik məsələlərin həlli məqsədilə sonrakı fonoskopik ekspertizalar (tədqiqatlar) cinayətkarın müəyyən edilməsi və axtarılması üçün alınmış istiqamətləndirici informasiyanın dürüslüyünü dəqiqləşdirə və xeyli yüksəldə bilər.

Fonunda telefon danışığının baş verdiyi səslərin xarakterinin təhlili «terrorçuların» zəng vurduqları telefonun olduğu yerin müəyyənləşdirilməsinə kömək göstərə bilər. Belə ki, avtomobil nəqliyyatı mühərriklərinin küyü, küçənin səsi məlumatın küçə avtomat-telefonundan verildiyini, kənar səslərin olmaması mənzil telefonundan zəngin mümkünlüyünü göstərir və s.

Hazırlanan partlayış haqqında yazılı məlumat alındıqda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin və istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı istifadə edilə biləcək mövcud izlərin (məsələn, kağız (zərf) üzərindəki barmaq izləri, tüpürçək, saç kəpəyi və s.) qorunması üçün tədbirlər görülməlidir. Məlumatın alındığı zərf və məktubun özü dəyişməz saxlanılır.

Yazılı materialların təhlili zamanı diqqət təhdidin məzmunu, onun mümkün reallığının əlamətləri üzərində cəmləşdirilir: göndərən şəxsin ünvanının dolaşmaq göstərilməsi, xüsusi qeydlərin mövcudluğu (məsələn, «şəxsən» qeydi) və s.

Məlumatın bilavasitə alınmasından və hazırlanan terrorçuluq (partlayış) haqqında informasiyanın operativ təhlilindən sonra daxili işlər orqanı üzrə növbətçi aşağıdakı tədbirləri görməyə borcludur: abunəçi ilə telefon danışığının audioyazı aparatının maqnit lentinə yazılmasının təmin edilməsinə nəzarət; məlumatın alınmasının dəqiq vaxtının və tarixinin təsbiti, habelə onun sözbəsöz məzmunu; rejim obyektinin, mühafizə olunan obyektin partladılması təhdidi halında müvafiq digər (FHN, MTN, MN və s) növbətçi hissəsinin məlumatlandırılması.

Bundan başqa, əməliyyat növbətçisi aşağıdakıları etməlidir: partlayış təhdidinə məruz qalmış obyektə partlayış təhlükəli predmetlərin aşkar edilməsi və zərərsizləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərin göndərilməsi (bu, FHN mühəndis-texniki bölməsinin mütəxəssisləri, MTN-nin partlayış texnikası üzrə mütəxəssisləri, Silahlı Qüvvələrin hərbi-mühəndis hissələrinin mınaaxtaranları və ya qeyri-dövlət mühafizə müəssisələrinin, təhlükəsizlik xidmətlərinin digər mütəxəssisləri və b. ola bilər).

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, aşkara çıxarılmış predmetlərin partlayış texnikası baxımından xüsusi müayinəsi və partlayış təhlükəli predmetlərin zərərsizləşdirilməsi yalnız dövlət orqanlarının (DİN, MTN, FHN, MN) mütəxəssisləri tərəfindən aparılmalıdır; partlayış halında vətəndaşlara yardım göstərilməsi üçün tibbi, qəza-xilasetmə və kommunal xidmətlərin cəlb edilməsinin zəruriliyi məsələsi həllini tapmalıdır; «partladılacaq» obyektin müdiriyyəti ilə əlaqə saxlanılmalı və partlayış texnikası üzrə mütəxəssislərin gəlişinə qədər təhlükəli zonadan insanların köçürülməsi təmin edilməlidir; partlayış təhlükəsinə məruz qalmış obyektə istintaq-əməliyyat qrupu göndərilməlidir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının sonrakı hərəkətləri operativ surətdə və eyni zamanda iki istiqamətdə həyata keçirilməlidir: 1) təhdidə məruz qalmış obyektə hazırlanan partlayış haqqında məlumatın yoxlanılması; 2) məlumatın daxil olduğu yerin müəyyən edilməsi və oraya baxışın keçirilməsi (cinayətin törədilmə yerinə baxış keçirilməsi) (4, s.4).

Partlayış təhlükəsinə məruz qalmış obyektə ilk əvvəl partladıcı qurğunun (PQ) aşkar edilməsi məqsədilə mütəxəssislər baxış keçirirlər. Yalnız sonra müstəntiq (təhqiqatı aparan şəxs) PQ, yaxud araşdırılan hadisəyə aidiyyəti ola biləcək başqa izlər aşkar etdikdə istintaq baxışının (hadisə yerinə baxışın) keçirilməsinin zəruriliyi haqqında qərar qəbul edir.

PQ aşkar edilməsi üzrə axtarış hərəkətlərinin bilavasitə aparılmasına qədər ilkin informasiyanın təhlili nəzərə alınmaqla istintaq-əməliyyat qrupunun rəhbəri vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə təxliyyə və əməliyyat-axtarış tədbirləri kompleksinin aparılmasını təmin etməlidir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. Vətəndaşların obyektin ərazisindən köçürülməsi, bu zaman onların uçotunun asanlaşdırılması və hazırlanan partlayış haqqında məlumata birbaşa aidiyyəti olan şübhəli şəxslərin aşkara çıxarılması. Bu zaman başqa bəhanədən istifadə edərək (çaşqınlığın qarşısını almaq üçün) köçürmənin həqiqi səbəbinin elan edilməsindən qaçmaq lazımdır. Təhlükəsizlik məqsədilə insanların köçürülməsinin marşrutları və son məntəqəsi nəzərdən keçirilməli, bu zaman şübhəli predmetlərin olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir.

2. Obyektin təhlükəsiz məsafədən əhatəyə alınması. Açıq ərazidə azı 300 m məsafə təhlükəsiz hesab olunur; əhatələyici əsaslı divarlar və digər möhkəm maneələr olduqda isə 50 m məsafə təhlükəsiz hesab olunur. Təhlükəsiz məsafə mütəxəssislər tərəfindən aşkar edilmiş partlayış təhlükəli predmetlərin ilkin tədqiqi prosesində dəqiqləşdirilir.

3. Mümkün partlayışın törəmə, dağıdıcı amillərinin azaldılması məqsədilə obyektin qaz, su və elektrik təchizatının kəsilməsi, əlavə müdafiə məqsədilə təhlükəli və zərərli maddələrin anbarlaşdırılması yerlərinin aydınlaşdırılması.

4. İstintaq-əməliyyat qrupunun tərkibindəki əməliyyat əməkdaşlarının və əlavə qüvvələrin əhatədən kənarında hazırlanan partlayış haqqında yalan məlumatda əli olan şəxslərin aşkar edilməsi məqsədilə gizli müşahidənin aparılması. Silsilə partlayış təhdidləri zamanı belə hadisə

yerlərində dəfələrlə olan şəxslərin eyniləşdirilməsi üçün foto, yaxud videoçəkilişlərin aparılması tövsiyyə olunur.

Təbii ki, təxliyyə tədbirlərinin tam həcmdə həyata keçirilməsi ilkin məlumatların əsasında (məsələn, əməliyyat-axtarış informasiyası nəzərə alınmaqla) qiymətləndirilən təhdidin reallığından asılıdır. Onların aparılması haqqında qərarı axtarış əməliyyatına rəhbərlik edən şəxs zərurət yarandıqda onun aparılmasında iştirak edən digər vəzifəli şəxslər (məsələn, rayon (şəhər) fəvqəladə hallar komissiyasının nümayəndələri) ilə razılaşma əsasında qəbul edir.

PQ aşkar edilmədikdə, hazırlanan terrorçuluq haqqında məlumatda isə partlayışın konkret vaxtı göstərildikdə istintaq-əməliyyat qrupunun rəhbəri həmin müddətə ən gec 10-15 dəqiqə qalmış istintaq-əməliyyat qrupunun bütün üzvlərinin obyektə tərək etməsinə nəzarət etməlidir.

Terror xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizədə kriminalistik partlayış texnikasının vasitələrinin və metodlarının tətbiqinin nəzəri-tətbiqi əsasları İ.D.Motornın əsərlərində ətraflı surətdə nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif partlayış təhlükəli predmetlərin axtarışını və onlara baxış keçirilməsini «araşdırma prosesinin inzibati-hüquqi formada subyektin həyatı və sağlamlığı üçün risklə müvafiq obyektin mövcudluğunun, yerinin və növ mənsubiyyətinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində elmi-texniki vasitələr tətbiq edilmədən eynitipli, qabaqcadan müəyyən edilmiş hərəkətlərin yerinə yetirilməsi yolu ilə həyata keçirilən xüsusi növü» (1, s.42-44) kimi müəyyən edir. Bizim fikrimizcə, partlayış təhlükəli predmetlərin axtarışı həm də elmi-texniki vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər, buna görə də həmin tərifə «...və ya tətbiq edilməklə» sözləri əlavə edilməlidir.

Partlayış təhdidinə məruz qalmış obyektlərə baxış keçirilərkən aşağıdakı axtarış metodları tətbiq oluna bilər: vizual, odoroloji və instrumental (İ.D.Motornı onları «axtarış səviyyəsində yerinə yetirilən tədqiqat» növləri kimi müəyyən edir). Vizual axtarış obyektlərin elmi-texniki vasitələr tətbiq edilmədən insanın duyğu orqanlarından istifadə edilməklə araşdırılmasından ibarətdir. Odoroloji axtarış metodu dedikdə obyektlərin partladıcı maddələrin aşkar edilməsi üçün xüsusi təlim görmüş xidməti axtarış itlərinin köməyi ilə araşdırılması başa düşülür. Instrumental metod obyektlərin müxtəlif elmi-texniki vasitələr tətbiq edilməklə araşdırılmasından ibarətdir.

Bundan başqa, aşağıdakı axtarış metodları da fərqləndirilir: 1) açıq (obyekt əməkdaşlarının gücü ilə həyata keçirilən); 2) gizli (obyektin müdiriyyəti, yaxud təhlükəsizlik xidmətinin əməkdaşları tərəfindən işçilər köçürülmədən, yaxud qismən köçürülməklə həyata keçirilən); 3) istintaq-əməliyyat qrupunun tərkibinə daxil olan mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən.

Partlayış təhlükəli predmetlərin axtarılması üçün tətbiq edilən elmi-texniki vasitələr iki qrupa ayrılır: a) PQ birbaşa əlamətlər üzrə axtarılması vasitələri (partladıcı maddələrin buxarının mövcudluğu); b) PQ dolaylı əlamətlər üzrə axtarılması vasitələri (metal detalların, yarımkeçirici cihazların mövcudluğu və s.). Birbaşa əlamətlərin aşkara çıxarılmasını təmin edən axtarış vasitələri daha etibarlı və səmərəlidir. Bunlar qaz analizi cihazları və işi nüvə fizikası metodlarına əsaslanan aparatlardır.

PQ axtarılmasının təşkili və taktikası axtarışın aparıldığı obyektin tipindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu, yaşayış binası, yaxud başqa bina (tikili), ərazi, yaxud nəqliyyat vasitəsi ola bilər. Binalarda (tikililərdə) axtarış tədbirləri həyata keçirilərkən onun təyinatı, quruluşu, şərait predmetləri ilə, elektron qurğularla zənginlik dərəcəsi, hər bir binaya girişin xarakteristikaları kriminalistik əhəmiyyət daşıyır.

Şərait predmetləri ilə zənginlik dərəcəsinə görə işlənib hazırlanmış təsnifata müvafiq surətdə binalar üç kateqoriyaya ayrılır: 1) aşağı zənginlik dərəcəsinə malik – foyelər, vestibüllər, dəhlizlər, qarderob, tualet və duş otaqları, mühazirə, idman, kino və konsert zalı; 2) orta zənginlik dərəcəsinə malik – təşkilat, idarə əməkdaşlarının iş kabinetləri, yaşayış binalarının, mənzillərin otaqları; 3) yüksək zənginlik dərəcəsinə malik – anbar və təmir binaları, müxtəlif la-

boratoriyalar və kiçik sahədə (dar məkanda) yerləşən çoxlu sayda şərait predmetinin olduğu digər binalar.

PQ axtarışı bayırdan içəriyə və aşağıdan yuxarıya doğru aparılmalıdır. Bu, onunla şərtlənir ki, hər hansı cinayət törədildikdə təqsirli əksər hallarda özünün kriminal niyyətini realizə edərək, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma riskini maksimum aşağı salmağa imkan verən hərəkət üsulu- nu seçməyə çalışır (1, s.134-136).

Axtarışın gedişində aşkar olunmuş şübhəli predmetlər xüsusi partlayış texnikası yoxla- masına məruz qalır. Qeyd olunmalıdır ki, belə predmetin aşkar edilməsi axtarış əməliyyatına xi- tam verilməsi üçün əsas yaratmır, çünki cinayətkar reallıqda bir neçə qurğu, yaxud PQ və onun maketini quraşdırma bilər, o halda maket aşkar edildikdə həqiqi PQ vaxtında tapılıb zərərsizləş- dirilməyə bilər.

Heç şübhəsiz ki, təhlükəsizlik tələbi, tədbirləri aparıcı rol oynayır. Lakin bu zaman müs- təntiq iş üzrə sübut etmə əhəmiyyəti daşımağa qabil olan informasiyanın təsbiti üzrə bütün mümkün tədbirləri həyata keçirməlidir. Bu məqsədlə PQ xatırladan predmetin ətraflı təsviri, foto və videoçəkilişi aparılır. İlk növbədə aydınlaşdırılmalı olan məlumatlara aşağıdakılar aiddir: predmetin özünün, habelə daşıma və pərdələmə vasitələrinin (çanta, portfel, çamadan və s.) za- hiri görünüşü, ölçüsü, rəngi və digər spesifik, kriminalistik əhəmiyyətli əlamətlər.

Aparılmış axtarışın və xüsusi partlayış texnikası yoxlamasının nəticələrinə əsasən onları həyata keçirmiş mütəxəssislər, araşdırma aparən şəxsin sonradan hadisə yerinə istintaq baxışının, yaxud aşkar olunmuş predmetlərə baxışın keçirilməsinin zəruriliyi haqqında qərarından asılı olmayaraq akt tərtib edirlər.

Partlayış təhlükəsi haqqında telefonla məlumat verildiyi hallarda siqnalın daxil olduğu yer- in müəyyən edilməsi və zəng vuranın qaynar izlərlə axtarılmasının təşkili üzrə tədbirlər təxirəsalınmadan və PQ axtarışı üzrə tədbirlər paralel surətdə aparılmalıdır. Bu, onunla şərtlənir ki, axtarışın nəticələrindən (PQ aşkar edilib-edilməməsindən) asılı olmayaraq vaxt itkisi mühüm sübutların – zəng vuran şəxsin bilavasitə telefon aparatının üzərində və yaxınlığında olan izlərin- in məhvinə gətirib çıxaracaqdır.

Zəng vuran şəxs haqqında axtarış məlumatlarının alınması məqsədlə aşkar olunmuş izlər hadisə yerinə baxışın gedişində mütəxəssis tərəfindən ilkin tədqiqata məruz qala bilər.

Baxış yerinə gəlmiş istintaq-əməliyyat qrupunun tərkibinə daxil olan əməliyyat işçisi ilkin məlumatlarla tanış olaraq, partlayış təhdidi haqqında məlumat vermiş insanın, habelə şahidlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə axtarış tədbirlərinə başlamalıdır (5, s.27-31). O, zəng vuran şəxsi görə biləcək şəxslərin sorgusunu keçirməli, keçmişdə analoji cinayətlər törətmiş şəxslərin əməldə əlinin olub-olmamasının yoxlanılması üçün tədbirlər görməli, polisın ştatdankənar və digər köməkçilərini anonim axtarışına yönəltməlidir. «Partladılacaq» obyektə paralel surətdə aparılan axtarış tədbirləri – rəhbər şəxslərin, əməkdaşların əvvəllər baş vermiş belə hadisələr, belə hadisədə əli ola biləcək şəxslər, törədilmiş cinayətin ehtimal olunan motivləri haqqında sorgusu müsbət nəticə verə bilər.

Açar sözlər: aqressivlik, qəddarlıq, motiv, adamların girov götürülməsi, terror aksiyası, cinayətkarın şəxsiyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Моторный И.Д. Теоретико-прикладные основы применения средств и методов криминалистической взрывотехники в борьбе с терроризмом. М., 1999, с. 423.
2. Закатов А.А. О некоторых проблемах использования научно-технических средств в розыскной деятельности следователя //Актуальные проблемы обеспечения следственной практики научно-техническими достижениями. Киев, 1987, с. 12-14.
3. Колотушкин С. М. Криминалистическая взрывотехника: основы теории и практики. Волгоград, 2002, с. 224.
4. Волынский А.Ф. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений: проблемы и пути их решения //Проблемы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений: материалы науч.-практ. конф. М., 1994, с. 321.
5. Селиванов Н.А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений (статья первая) //Вопросы криминалистики. М., 1964, вып. 12.

Яшар МАМЕДОВ

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ, СВЯЗАННЫМИ С ПРЕДНАМЕРЕННО ЛОЖНЫМ СООБЩЕНИЕМ О ТЕРРОРИЗМЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с криминалистическими методами выявления и проверки информации по взрыву от «телефонных террористов». Также раскрываются особенности алгоритма действий с учетом возникших криминалистических ситуаций.

Ключевые слова: агрессивность, злость, мотив, захват заложников, террористическая акция, личность преступника.

Yashar MAMMADOV

CRIMINALIST ASPECTS OF THE FIGHT AGAINST CRIMES OF INTENTIONALLY FALSE INFORMATION ABOUT TERRORISM

Summary

In the article the questions connected with criminalist methods of revealing and check-up of information on explosion from «telephone terrorists» are considered. As well there are exposed the peculiarities of algorithm of actions with account for the emerged criminalist situations.

Keywords: aggressiveness, malice, motive, capture of hostages, action of terrorism, personality of a criminal.

Elbrus MƏMMƏDOV
dissertant, AR ƏN,
Məhkəmə-Əxpertiza Mərkəzi

TERRORÇULUĞA QARŞI MÜBARİZƏDƏ KRİMİNOLOJİ TƏDQIQATLARIN ƏHƏMİYYƏTİ*

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsdin birinci başlıca xüsusiyyəti qətlin siyasi, yaxud digər sifarişçisi institutundan söz açmağa imkan verən bütün əsasların mövcudluğu ilə bağlıdır.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsdin sifarişçiləri qismində həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də terrorçu təşkilatların şəxsində kollegial orqanlar çıxış edə bilər. Sifarişçinin (sifarişçilərin) qurbanı yalnız ayrı-ayrı şəxslər deyil, həm də bir qrup insan ola bilər. Burada nə yaş, nə də tutduğu vəzifə, sosial vəziyyət və başqa əlamətlər üzrə son hədd mövcud deyildir.

Sifarişçi haqqında məlumatın daxil olması dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsdlərin ən mühüm əlamətidir. O da şəksizdir ki, təcrübə sifarişçi institutunun qanuniləşdirilməsi üçün bütün əsasları verir. Buraya, bir qayda olaraq, siyasi rəqiblər, xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları, beynəlxalq terror mərkəzləri («Hizbullah», «Əl-Qaidə», «Ceyşullah» və b. (1, 28), cinayətkar qruplaşmaların rəhbərləri, çox vaxt BM, firma rəhbərləri arasında «çətir»i olan cinayət aləminin «avtoritetləri» daxildir. Sifarişçilərə kommersiya tərəfdaşları, korrupsiyaya qurşanmış vəzifəli şəxslər də aid ola bilər. Halların mütləq əksəriyyətində mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalar arasında mübarizə kəskinləşdikdə onlar da zərərçəkənlər sırasına daxil olur.

İkinci xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, sifarişçinin (sifarişçilərin) qərarı qrupun siyasi və kriminal mənafeələrinin müdafiəsi kimi qəbul edilir. Hətta söhbət kriminal avtoritetin əmrinin icrasından getdikdə belə, ayrıca şəxsin deyil, avtoritetin vəsaiti hesabına təmin edilən və cinayət aləminin avtoritetinin qərarının icrasında maraqlı olan bir qrup şəxsin mənafeələrinə toxunulur.

Üçüncü xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, terror aktları mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalara xasdır. Buna görə də hazırlanan terror aktının şəksiz əlamətini cinayətkar qruplaşmaların və kommersiya strukturlarının işbazlarının münasibətlərinin kəskinləşməsi haqqında informasiyanın daxil olması təşkil edir; bir qayda olaraq, bu informasiya qərarın qəbul edilməsinin və qətlin törədilməsinin səbəblərinə aydınlıq gətirir.

Biz diqqəti ona görə münasibətlər və səbəblər üzərində cəmləşdiririk ki, məhz onların həlledilməz xarakteri terror aktının törədilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinə gətirib çıxarır. Buna qədər münasibətli vəziyyətin müsbət həllinə cəhd göstərilməsi mərhələsi – xəbərdarlıq, hədələmə, müəyyən şərtlərin, öhdəliklərin icrası tələbləri və s. gəlir.

Dördüncü xüsusiyyətə görə, terror aktı həm də sifarişli qətl formasında törədilə bilər. Terror aktlarının sifarişli qətlərlə sıx əlaqəsi bununla şərtlənir ki, şəxs, yaxud şəxslər qrupu terror aktında olduğu kimi, qərar qəbul edir və qətlə sifariş verir. Onun hansı formada törədilməsi konkret hansı şəxsin - dövlət xadiminin, xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd edilməsindən asılıdır.

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Bəhrəm Zahidov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Məhz bu səbəbdən terrorçuların fəaliyyətinin ilkin mərhələdə araşdırılması və onun kökünün operativ surətdə kəsilməsi gündəlik işin başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır (2, s.188).

Beşinci xüsusiyyət terror aktının törədilmə üsulu ilə bağlıdır. İnsanın həyatından məhrum edilməsi üsulları çox olsa da, terror aktları üçün zərərçəkənə açıq hücum, qətlin bir çox insanın həyatı üçün təhlükəli üsulla, partladıcı maddədən, odlu silahdan, qumbaradan, qumbaraatandan istifadə olunmaqla, kənar şəxslərin olduğu yerdə törədilməsi xarakterikdir. Snayper atəşinin (uzaq məsafədən başa və boyuna) tətbiqi, texnikadan istifadə və cinayətin törədilməsindən sonra onun məhv edilməsi xarakterikdir. Belə ki, 1996-cı il fevralın 26-da Milli Məclisin deputatı, iş adamı Ə.Ansuxski özünün Azərbaycan prospekti, № 21 ünvanı üzrə yerləşən evinin girişinin yaxınlığında, çoxlu kənar adamın olduğu yerdə tapançadan açılan iki güllə ilə öldürülmüşdür (3).

Lakin ən peşəkar üsulla törədilmiş terror aktları bədbəxt hadisə, yaxud təbii ölüm kimi pərdələnir. Təəssüf ki, müstəntiqlər son iki üsula diqqət yetirmir. Məsələn, 1997-ci ildə akademik Ziya Bünyadov öz evinin girişində öldürülmüşdür. Əvvəlcədən akademiki soyuq silah tətbiq etməklə (terror aktını məişət zəminində qətl kimi pərdələyərək) öldürməyi qərara alan terrorçular pusqu qurmuş, akademik binaya girdikdə terrorçulardan biri ona bıçaqla hücum edərək bir neçə dəfə yaralamışdır. Akademik müqavimət göstərdikdə terrorçu çaşqın vəziyyətə düşmüşdür. Bu anda ikinci mərtəbədə dayanaraq hadisəni müşahidə edən ikinci terrorçu aşağı enmiş və əlindəki silahdan atəş açaraq akademiki qətlə yetirmişdir.

Altıncı xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, terror aktlarının açılması hələ onların törədilməsinə qədər daim hüquq-mühafizə orqanlarında informasiyanın toplanılıb təhlil olunmasını tələb edir.

Terror aktlarının törədilməsinə səbəblərin bütöv kompleksi təkan verir. Bizim fikrimizcə, onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi sahədə böhran; kriminal strukturların iqtisadiyyata nüfuz etmək və möhkəmlənmək istəyi (4, s.122-123);
- ilk növbədə maliyyə-kredit, bank və kommertiya fəaliyyəti sahəsində qüvvədə olan qanunvericiliyin qeyri-təkmilliyi;
- bazar münasibətlərinin təşəkkülündə əyintilər;
- kriminal strukturların sahibkarlar, hüquq-mühafizə orqanları, hakimiyyət və idarəetmə orqanları ilə çulğalaşması;
- «çirkli pulların yuyulması»na görə cəzasızlıq;
- dini və siyasi ekstremizmin yayılması (5, s.85).

Məhz bu səbəblər mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların və terrorçu təşkilatların nüfuz dairələrinin, mənfəətin bölüşdürülməsi, mülkiyyətin yenidən bölgüsü uğrunda mübarizəsinin güclənməsinə təkan vermişdir. İqtisadi mövqelərə yiyələnmək üçün mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalar və terrorçu təşkilatlar dövlət hakimiyyəti orqanlarının, kommertiya banklarının, səhmdar müəssisələrinin rəhbər qurumlarına öz adamlarını yerləşdirməyə çalışırlar (6, s. 9-10). Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin planlaşdırılması, informasiya-analitik bazaların yaradılması zamanı hər bir region, şəhər, rayon barəsində bu proseslərin təhlili nəzərə alınmalıdır. Şübhəsiz, yaradılmış məlumat bazalarının və banklarının əhatə etdiyi informasiyanın təhlili (sonradan göstərəcəyimiz kimi) cinayətkarlığa, o cümlədən terror cinayətlərinə nəzarəti fəal surətdə həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Terror aktının törədilməsinə hazırlıq görüldüyünü, yaxud onun törədildiyini göstərən əlamətlərin daha bir mühüm qrupuna diqqət yetirməmək olmaz.

1. Terrorçuların axtarılması haqqında əməliyyat məlumatlarının alınması.

2. Onlardan istifadə edilməklə terror aktının hazırlanmasının mümkünliyünü göstərən qumbaraatınların, qumbaraların, partladıcı maddələrin, o cümlədən radio ilə idarə olunan partladıcı qurğuların, avtomatların, səsboğucusu, hədəfləyicisi və s. olan digər avtomatik si-

lahların əldə edilməsi haqqında informasiyanın daxil olması. Söhbət yalnız nəzərdə tutulmuş qurbanın deyil, bir çox şəxsin həyatı üçün təhlükəli olan üsulla törədilən cinayətə hazırlıqdan gedir.

3. Konkret terrorçu-muzdlu qatil haqqında məlumatların daxil olması. Killerlər(muzdlu qatillər) institutu müəyyən şəxslər, onların əlaqələri, yerdəyişməsi haqqında ayrıca məlumat bankının yaradılmasını, cinayətkarların onlara çıxış mexanizminin müəyyənləşdirilməsini və s. tələb edir. Bu məlumatlar digər ölkələrdə mövcud olan belə informasiyalarla əlaqələndirilməlidir.

Azərbaycanda hüquq-mühafizə orqanlarının informasiya təminatı sisteminin inkişaf konsepsiyası bu yaxınlarda yaradıldığından konkret məlumat bazalarının və banklarının yaradılması işi hələ irəlidedir.

4. Terror aktlarının əksəriyyəti açıq şəkildə, polisə, mühafizəçilərə və şahidlərə məhəl qoyulmadan törədilir. Yalnız siyasi xadimlərin və ictimai xadimlərin deyil, həm də hakimiyyət orqanlarının yüksək vəzifəli qulluqçularının öldürülməsi planlaşdırılır.

5. İşlərin bu kateqoriyasına dövlətlərarası, beynəlxalq əlaqələrdən istifadə və «araşdırma»nın davamlı xarakteri xasdır ki, bu da qəbul edilmiş qərarların terror xarakteri daşdığını bir daha göstərir.

6. Hücum üçün avtomobillərdən, motosikllərdən istifadə və sonradan onların partlayış, yanğın yolu ilə məhv edilməsi.

7. Nümayişkaranə şəkildə silahın, döyüş sursatının, zirehli gödəkçələrin və digər maddi sübutların cinayətin törədilməsi yerində saxlanması.

8. Zərərçəkənlərin sosial statusu da terror aktını göstərir. Xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, zərərçəkənlərin əksəriyyətini siyasi xadimlər, təhlükəsizlik xidmətlərinin işçiləri, deputatlar, habelə kommersiya strukturlarının rəhbərləri, onların ailə üzvləri, mühafizəçiləri, bankirlər, böyük müəssisələrin direktorları təşkil edir.

9. Terror aktının məqsədi haqqında informasiyanın alınması. Terror aktının məqsədi adi adam öldürmədən fərqlənir və terrorçu təşkilatın təəssübkeşlərinin gözündə özünü təsdiq etməsindən, respublikada siyasi vəziyyəti pozmaqdan, rəqiblərin dövlətin nəzarət etmədiyi gizli gəlirlərdən kənar edilməsindən, dövlət məhsullarının ixracı ilə bağlı müqavilələr, sazişlər bağlamaq imkanından və s. ibarətdir. Bu informasiyaların toplanılması qruplaşmalar arasındakı qarşudurmaı kəskinləşdirməyə qadir olan amilləri aşkara çıxarmağa və düzgün operativ taktiki qərar qəbul etməyə imkan verir.

10. Daha bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, belə qətlər üçün terror aktının planlaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin sərhədlərinin mövcud olmaması xarakterikdir. Nəzərə almaq zəruridir ki, sifarişçini zərərçəkəndən, təşkilatçını icraçıdan minlərlə kilometr məsafə ayıra bilər. Sifarişçi vasitəçilərin, mobil rabitənin köməyi ilə istənilən məsafədən hərəkət etmək imkanına malikdir. Buna görə də çox vaxt xüsusi olaraq konkret terror aktının həyata keçirilməsinə başlanana qədər o, xaricə yola düşür. Əlaqə vasitəçisinin, yaxud vasitəçilər zəncirinin köməyi ilə saxlanılır. Bu zəncirin asanlıqla qırılması istintaqı çətinləşdirməyə, yaxud dayandıрмаğa imkan yaradır.

11. Terror aktlarının daha bir xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız böyük gəlir mənbəyinə malik şəxslər, habelə xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları belə qətləri sifariş verə, habelə bu sifarişdən irəli gələn bütün məsrəfləri ödəyə bilərlər. Bu, həmin fərziyyələr üzərində işləmək, əks-kəşfiyyət strukturlarını, vergi müfəttişliyini və korrupsiyaya qarşı mübarizə idarəsini və s. cəlb etmək vəzifəsini şərtləndirir.

12. Terror aktına hazırlıq görüldüyünü dövlət xadimi və ictimai xadim statusuna malik şəxslərə və s. ünvanlanan təhdidlər (hədələr) göstərə bilər.

13. Daha bir xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, artıq cinayət yerinə baxış zamanı qətlin mütəşəkkil cinayətkar qrup tərəfindən törədilməsi nəticəsinə gəlmək üçün bütün əsaslar

mövcud olur. «Cinayətkar qrup tərəfindən törədilmiş cinayətlər həmişə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən törədilən analoji əməllərə nisbətən daha böyük ictimai təhlükə doğurur. Birinci halda cinayət fəaliyyətinə eyni zamanda bir neçə (bəzən xeyli sayda) şəxs cəlb olunur ki, bu da kriminal fəaliyyətin mexanizminə və digər tərkib hissələrinə müəyyən spesifiklik gətirir, ən başlıcası isə bir qayda olaraq, daha ağır nəticələrin yaranmasını şərtləndirir» (7, s.149). Bu halda qrupdakı fərdin məsuliyyət hissi azalır, «hamı kimi» hərəkət etmək qərarlılığı güclənir, «anonim məsuliyyət» və fərdi cəzasızlıq illüziyası yaranır. Biz bunda belə terror aktlarının qarşısının alınması üçün böyük potensial imkanlar görürük. Bundan ötrü yalnız bütün hüquq-mühafizə, xüsusi xidmət orqanlarının həqiqətən peşəkar, fəal əməliyyat-axtarış və əks-kəşfiyyat işi, onun dəqiq əlaqələndirilməsi və hər bir cinayətkar qruplaşmaya dair əldə edilmiş informasiyanın əməliyyat xidmətləri tərəfindən vaxtında təhlil edilməsi zəruridir.

Bütün qeyd olunan kriminoloji xüsusiyyətlər terror aktlarının, digər ağır cinayətlərin açılmasının informasiya təminatı sisteminin yaradılmasının zəruriliyini göstərir.

Açar sözlər: aqressivlik, qəddarlıq, motiv, adamların girov götürülməsi, terror aksiyası, cinayətkarın şəxsiyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Литвинов Н.Д. Террористические организации: формирование и деятельность (политико-правовой анализ). Монография, М.: «Голос», 1999, 224 с.
2. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма. М.: Изд. «Щит-М», 2000, 216 с.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxiv materialları. İş №1-73, 1997.
4. Гарифулина Р.Ф. Организованная преступность в финансово-кредитной сфере. В сб. научных трудов: Проблемы повышения эффективности борьбы с организованной преступностью. М., 1998, 304 с.
5. Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование), СПб.: Юридический центр Пресс, 2006, 464 с.
6. Адашевич Ю. Как защитить честного бизнесмена //Российская юстиция, 1994, №3, с. 9-10.
7. Основы борьбы с организованной преступностью /Под ред. В.С.Овчинского, В.Е.Эминова, Н.П.Яблокова, М., 1996, 355 с.

Эльбрус МАМЕДОВ

ЗНАЧЕНИЕ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ

Резюме

В статье рассматриваются основные криминологические особенности, позволяющие дифференцировать преступления с покушением на жизнь государственного или общественного деятеля. Также раскрываются особенности алгоритма действий с учетом возникших криминалистических ситуаций.

Ключевые слова: агрессивность, жестокость, мотив, захват заложников,

террористическая акция, личность преступника.

Elbrus MAMMADOV

**THE IMPORTANCE OF CRIMINOLOGICAL
INVESTIGATIONS IN PREVENTION OF TERRORISM**

Summary

In the article the basic criminological features allowing to differentiate the crimes of attempting upon a state or public figure's life are considered. As well the features of algorithm of actions with account for criminalist situations are revealed.

Keywords: aggressiveness, cruelty, motive, capture of hostages, action of terrorism, personality of criminal.

ELMİ HƏYAT

Fevralın 26-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Fəlsəfə Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda “Xocalıya ədalət” kampaniyasının 5 illiyinə həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilib. Tədbiri giriş sözü ilə açan institutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədov 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı faciə barədə məlumat verib. 22 il keçməsinə baxmayaraq, soyqırımın bağlı faktların hüquqi, sosioloji və eyni zamanda humanitar aspektdən tam araşdırılmadığını, emosional çıxışlardan daha çox, analitik, publisistik, elmi yazılara yer ayırmağın vacibliyini bildirib. O, faciənin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün xarici dillərdə kitab və məqalələrin çap olunmasının zəruri olduğunu söyləyib.

İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidov “Xocalı genosidi: hüquqi baxış”, İnstitutun əməkdaşı, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Zaur Əliyev “Xocalı faciəsi, real faktlar və həqiqətlər”, Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər şöbəsinin baş elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru Ramiz Sevdimaliyev “Xocalı soyqırımının beynəlxalq-hüquqi tanınması haqqında zərurət” mövzusunda məruzələr etmişlər.

İnstitutun şöbə müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Rəfiqə Əzimova, Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru Habil Qurbanov Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Xaliq Əhmədov, Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Sakit Hüseynov, ermənilərin Xocalıda törətdiyi vəhşiliklər və tarixi faktlar barədə tədbir iştirakçılarına məlumat veriblər. Tədbirin sonunda Xocalı faciəsi haqqında qısametrajlı film göstərilib və şəhidlərin ruhu bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

* * *

Martın 31-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda 31 Mart Soyqırımını qurbanlarının anım mərasimi keçirilib.

Tədbiri açan institutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru Bəhram Zahidov 1918-ci ildə Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Göyçayda törədilən kütləvi qırğın və ermənilərin deportasiya siyasəti haqqında məlumat verib, soyqırımda erməni Qriqoryan kilsəsinin keşişlərinin oynadığı roldan danışib. O, 1998-ci il martın 26-da ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” fərmandan sonra bu tarixi hadisəyə ilk siyasi qiymətin verildiyini vurğulayıb.

Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Mətləb Mahmudov soyqırımın baş verməsinin əsas səbəblərindən söz açıb. Bildirib ki, Azərbaycan geosiyasi cəhətdən əlverişli yer olduğundan tarix boyu ermənilərin bu torpaqlara marağı olub.

Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov isə çıxışında soyqırımını törətməkdə əsas məqsədin türk millətini məhv edib, Çar Rusiyasının yardımı ilə erməni dövlətini yaratmaq istəyinin olduğunu diqqətə çatdırıb.

Tədbirin sonunda şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla anılıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva martın 31-dən aprelin 3-dək Fransanın paytaxtı Parisdə keçirilən “Akademik Elm sahələri üzrə Avro-Amerika Konfransı”na (*Euro-American Conference for Academic Disciplines*) rəsmi dəvət alıb.

“Beynəlxalq İncəsənət və Elm” jurnalının (*International Journal of Arts and Sciences*) təşkil etdiyi konfransın ilk günü o, “Postmodernizm və şüur” (*Postmodernism and Consciousness*) mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. Mövzu ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparılıb.

Qeyd edək ki, R.Rzayeva dünyanın bir çox ölkəsinin alim və mütəxəssislərinin iştirak etdiyi beynəlxalq konfransda Azərbaycandan yeganə təmsilçi olmuşdur.

* * *

Aprelin 1-14-də Qazaxıstanın Almatı şəhərində AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Aydın Əlizadə Əl-Farabi adına Qazax Milli Universitetinin tələbələrinə təlim keçib. Qazaxıstanın Təhsil və Elm Nazirliyinin “Xarici alimlərin elmə cəlb edilməsi” proqramı əsasında təşkil olunan 10 günlük təlimdə Aydın Əlizadə magistr və doktorant tələbələrə “Müasir zamanda din və cəmiyyət problemləri” mövzusunda mühazirə oxuyub. Azərbaycanlı alim müasir post-sovet məkanında dini məsələlərdən, vətəndaşların dini təhsilindən, din-dövlət problemlərindən, dünyəvi dəyərlərin qorunmasından danışib. O, Azərbaycan və Qazaxıstanda dini problemlərin cəmiyyətə təsiri, dinlərarası münasibətlərlə bağlı bir çox məsələlərə toxunub.

Təlimin son günü Aydın Əlizadə Qazaxıstanın Təhsil və Elm Nazirliyinin Elm Komitəsinin Fəlsəfə, Politologiya və Dinşünaslıq İnstitutunda “Bereke” İctimai Fondunun icraçı direktoru Bağdad Süleymanov ilə birlikdə görüş keçirib. Bu görüşdə o, qazaxıstanlı alimlərlə yuxarıdakı mövzular ətrafında fikir mübadiləsi edib. Fondun icraçı direktoru gənc nəslin sağlam şüurunun formalaşmasında alimlərin fəaliyyətinin və elmi töhfələrinin vacib rol oynadığını vurğulayıb.

* * *

Aprelin 23-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda gənc alimlərlə ənənəvi olaraq keçirilən görüş baş tutub. Gənc alimlərin mövcud problemlərini, təklif və iradlarını dinləmək məqsədi ilə təşkil olunan görüşü giriş sözü ilə İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə açıb. O, 2013-cü il ərzində gənc alimlərin fəaliyyəti, gələcək perspektivləri və planları barədə məlumat verib. İlham Məmmədzadə hazırda tədqiqatçıların diskussiya xarakterli, yeni mövzular üzərində araşdırma aparmasına ehtiyac olduğunu vurğulayıb.

Elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva çıxışında gənclərlə bağlı fəaliyyət çərçivəsində institutun gənc tədqiqatçılarının elektron ünvan bazası, analitik informasiya sistemi, dövlət proqramları və gənclərlə bağlı sənədlərin icrası, onların uğurları, beynəlxalq konfranslarda iştirakı məsələlərinə toxunub.

Görüşdə gənc alimlərin üzərinə düşən vəzifələrdən söhbət açılıb, suallar ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb. Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova, Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elsevər Səmədov, Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Rahil Nəcəfov, Politologiya və siyasi sosiologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Zaur Əliyev, Etikanın nəzəri və tətbiqi problemləri şöbəsinin böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Anar Qafarov, Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Xəliq Əhmədzadə müəyyən məsələlər və təkliflərlə çıxış ediblər.

* * *

Aprelin 25-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda İtaliyanın Genuya Universiteti ilə imzalanan əməkdaşlıq memorandumuna həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilib.

Tədbiri giriş sözü ilə İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə açıb. O, hazırda İnstitutun alimlərinin apardığı tədqiqat işləri, elmi araşdırma mövzuları barədə danışib. Direktor sosial fəlsəfə, fəlsəfə tarixi, müasir fəlsəfə problemləri, sosial psixologiya, politologiya, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, cinayət hüququ, etika və estetika nəzəriyyəsi, dinşünaslıq, beynəlxalq münasibətlərlə bağlı şöbələrin fəaliyyətini xüsusi vurğulayıb.

Genuya Universitetinin prorektorunu Mişel Marsone ali məktəbin tarixindən bəhs edib. O, həmçinin universitetdə humanitar elmlər üzrə tədrisin necə qurulduğu barədə məlumat verib: O, qeyd edir ki, universitetdə fəlsəfə elmi demək olar ki, bütün aspektlərdən araşdırılır. İslamın fəlsəfəsi tədris olunmasa da, universitetdə tələbələrə ərəb və fars dilləri öyrədilir. Siyasi elmlərdən multikulturalizm, beynəlxalq siyasət tədris olunur.

Tədbirin davamında İnstitutun şöbə müdirləri və əməkdaşları öz təklifləri ilə çıxış ediblər. Əlaqələrin hansı formatda qurulacağı barədə fikir mübadiləsi aparılıb.

* * *

Mayın 8-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr edilmiş növbəti ümumrespublika elmi-praktik konfransı keçirilib. Tədbir iştirakçıları əvvəlcə görkəmli siyasi xadimin fəaliyyətinin bir sıra məqamlarını əks etdirən filmə baxıblar.

Konfransı açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında dönüş yaratdığını, bu gün onun irsinin tanındılmasının həm ölkədə, həm də beynəlxalq aləmdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayıb. O, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Ulu öndərin irsini tədqiq edən “Heydər Əliyev məktəbi”nin fəaliyyət göstərdiyini də söyləyib. Qeyd edib ki, hazırda institutda bununla bağlı fundamental araşdırmalar, geniş elmi təhlillər, tədqiqat işləri aparılır.

AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik katibi, müxbir üzv Teymur Kərimli müstəqil Azərbaycanın quruculuq siyasətində, hüquqi dövlət kimi formalaşmasında Heydər Əliyevin oynadığı roldan, ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı xidmətlərindən söz açıb.

İnstitutun Sosial fəlsəfə şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Azər Mustafayev Ulu öndərin həyat və siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, onun ictimaiyyət arasında azərbaycançılıq ideologiyasını inkişaf etdirdiyini, xalqda vətənə sevgi hissi oyatdığını bildirib.

Politologiya və siyasi sosiologiya şöbəsinin elmi işçisi, “Heydər Əliyev məktəbi”nin məsul katibi Sənan Həsənov “Azərbaycan milli maraqlarının təmin olunmasında Heydər Əliyevin rolu” adlı məruzəsində ölkənin bir sıra əsaslı qanunlarının qəbulunda siyasi xadimin atdığı uğurlu addımlardan danışib.

Konfransın davamında Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, hüquq üzrə elmlər doktoru Əli Rzayev, İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidov, Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Xaliq Əhmədzadə və başqaları məruzələrlə çıxış ediblər. Onlar Ulu öndərin siyasi fəaliyyətinin mühüm məqamlarına toxunub, Azərbaycanın müasir inkişaf strategiyasında bu irsin roluna dair bəzi təhlillər aparıblar.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov mayın 15-dən 17-dək Türkiyənin Konya şəhərində keçirilən VIII Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti, İncəsənəti və Mədəni İrsin Mühafizəsi Simpoziumunda iştirak edib. Azərbaycanın “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Türkiyənin Səlcuq Universiteti Türk Əl Sənətləri Araşdırma və Tətbiqetmə Mərkəzi, İtaliya Konservasiya Alimləri Assosiasiyası, Makedoniyanın Arxeologiya Birliyi və Konya Böyükşəhər Bələdiyyəsinin təşkil etdiyi konfransa Türkiyə, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Çexiya, eləcə də Balkan ölkələrinin müxtəlif elmi müəssisələrini təmsil edən 150-dən çox alim və mütəxəssis də qatılıb.

Simpoziumda Faiq Ələkbərov “XXI əsrdə türkçülük məfkurəsində Azərbaycan türkçülüğünün yeri” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, Azərbaycanın milli fəlsəfi fikir tarixində, milli ideologiyasının formalaşmasında türkçülüğün oynadığı roldan söz açıb. Azərbaycanlı alim türkçülüğün tarixi inkişaf yolundan və bugünkü durumundan danışib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nicat Məmmədov mayın 16-dan 21-dək Rusiyanın paytaxtı Moskvada keçirilən “Meqapolisin sosial kapitalı: ölçü problemləri” adlı ikinci beynəlxalq elmi konfransda iştirak edib. Rusiya Federasiyasının YUNESKO ilə İşlər üzrə Komissiyası, Moskva şəhər Təhsil Departamenti, Moskva Şəhər Pedaqoji Universiteti, İşgüzar İnzibatchılıq İnstitutu və Rusiya Fəlsəfə Cəmiyyətinin layihəsi əsasında təşkil olunan konfransa dünya ölkələrinin bir çox elmi müəssisələrini təmsil edən alim və mütəxəssislər qatılıb.

Konfransda Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin əməkdaşı Nicat Məmmədov “Multikulturalizm – meqapolisin sosial harmoniyasının təzahürü kimi” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, multikulturalizmin müxtəlif milli mədəniyyətlərin inkişafında siyasi təməl rolunu oynamasını xüsusilə qeyd edib. Azərbaycanın paytaxtı Bakının tezliklə meqapolisə çevrilməsi, şəhər tipli qəsəbələrin inkişaf edərək böyük şəhərlərə qarışması prosesi dünya təcrübəsinə əsasən şərh olunub. Nicat Məmmədov milli mədəniyyətin digər mədəniyyətlərə mane olmadan qarşılıqlı surətdə inkişafı məsələsindən də danışib.

* * *

Mayın 22-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda “Postmodernizm: bəzi fəlsəfi yanaşmalar” mövzusunda dəyirmi masa keçirilib. Tədbiri institutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədov açdı. O, mövzunun aktuallığını qeyd edib.

İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva “Postmodernin təzahürləri” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, dəyirmi masa iştirakçalarına postmodern, postmodernizm, postmodernləşmə və digər məfhumlar barədə məlumat verib. Postmodernin xüsusiyyətləri, məntiqi, multikulturalizm, mədəniyyət, din və siyasət sahələrində postmodernizmin təzahürlərindən danışdı.

Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi problemləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elsevər Səmədov “Postmodernizm və din” adlı məruzəsində postmodern din, dini dəyərlərin postmodern fəlsəfədə yeri və dərki, postmodern teologiyasının formalaşmasından söz açıb. O, postmodernizmlə bağlı bir sıra dünya tədqiqatçılarının fikirlərini də səsləndirib.

“Müasir Azərbaycan və postmodernizm” adlı məruzəsi ilə çıxış edən baş elmi işçi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Aydın Əlizadə isə postmodernizmin bu gün cəmiyyətin bir çox sahələrinə necə təzahür etdiyindən danışdı. O, Azərbaycanda ictimai həyat, təsviri incəsənətlə müqayisədə ədəbiyyat sahəsində postmodern görüşlərin daha çox irəlilədiyini dilə gətirib.

Dəyirmi masanın davamında institutun əməkdaşları ilə məzuraçılar arasında fikir mübadiləsi aparılıb.

* * *

Mayın 30-da AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilmiş “Elmdə və texnologiyada qadınlar” beynəlxalq konfransda iştirak edib. Asiya Elmlər Akademiyaları və Cəmiyyətləri Assosiasiyası, Türkiyə Elmlər Akademiyası, Ümumdünya Elm Akademiyaları Şəbəkəsi və Ege Universitetinin təşkil etdiyi konfransda o, “Postmodern: qadın mövzusu” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. R.Rzayeva məruzəsində postmodernizm, onun müasir cəmiyyətə və şüura göstərdiyi təsir kontekstində qadın mövzusunda danışıb. O, ictimai, iqtisadi və mədəni sahələrdə olduğu kimi, elmin inkişafında da qadınların müstəsna rol oynadığını, Azərbaycanda elmi işçilərin yarısından bir qədər çoxunu qadınların təşkil etdiyini dilə gətirib. Azərbaycanlı alim qadınların elmi fəaliyyətinin ölkənin iqtisadi şəraiti, elmi-texniki inkişafının ümumi səviyyəsi, sosial-mədəni ənənələri və qanunvericilik sistemindən asılı olduğunu da vurğulayıb. R.Rzayeva müasir dövrdə müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən qadın alimlərin elmi nəşrləri haqqında məlumatları ehtiva edən xəritəni nümayiş etdirib.

Məruzəçi Azərbaycan qadınlarının ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında, o cümlədən elmdə təmsil olunması ilə bağlı statistik məlumatları konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırıb. Qərbi ölkələri ilə müqayisədə, 1918-ci ildə Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qadınlara seçib-seçilmək hüququnun verildiyini bildirib.

R.Rzayeva Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə çalışan əmək qabiliyyətli əhali arasında qadınların təşkil etdiyi faiz göstəricilərindən danışarkən, bu rəqəmlərin günü-gündən artdığını söyləyib. O, bu istiqamətdə Azərbaycanın birinci xanımı, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun prezidenti, YUNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın fəaliyyətini qeyd edib.

Mövzu ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparılıb.

* * *

Mayın 30-da AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, maarifçi və yazıçı-publisist Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi seminar keçirilib. Tədbirdə institutun əməkdaşları ilə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadənin qardaşı nəvəsi Cəmilə Hüseynzadə, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun bəzi alimləri də iştirak edib.

Seminarı açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə tədbirin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” müvafiq Sərəncamına əsasən təşkil olunduğunu söyləyib.

İnstitutun DİNŞÜNASLIQ və Mədəniyyətin Fəlsəfi Problemləri Şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Sakit Hüseynov Əli bəy Hüseynzadənin həyatı, yaradıcılıq istiqamətləri, türk birliyinin formalaşmasında oynadığı roldan danışıb. Onun ideyalarının müasir və gələcək nəsillər üçün önəmli olduğunu dilə gətirib.

Ədibin çoxşaxəli fəaliyyətindən danışan şöbənin elmi işçisi Yasəmən Mahmudova “Əli bəy Hüseynzadə və Azərbaycan” adlı məruzəsində bir sıra tarixi faktlara nəzər salıb, onun fəaliyyəti və yaradıcılığında təbliğ olunan “Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” ideyalarının cəmiyyətə təsirindən söz açıb.

“Əli bəy Hüseynzadə və milli birlik ideyası” məruzəsi ilə çıxış edən Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Müstəqil Ağayev maarifçilik

ideyalarının təşəkkülü və formalaşmasında, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı və publisistikası sahəsində Əli bəy Hüseynzadənin xidmətlərindən danışılıb.

Seminarın davamında Əli bəy Hüseynzadənin qardaşı nəvəsi Cəmilə Hüseynzadə ədib haqqında xatirələrini bölüşüb. İnstitutun akt zalında Əli bəy Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətini əks etdirən şəkillər sərgilənib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları Aydın Əlizadə və Azər Mustafayev Belarusun paytaxtı Minskdə keçirilən “Din və təhsil dünyəvi cəmiyyətlərdə: təcrübə və perspektivlər” adlı beynəlxalq elmi konfransda iştirak ediblər. Belarus Milli Elmlər Akademiyası və Dini İşlər üzrə Səlahiyyətli Məşvərətçi Konfessiyalararası Şurasının təşkil etdiyi konfransa Belarus, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan, Polşa və digər ölkələrdən 120-dən çox alim qatılıb.

Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Aydın Əlizadə “İslamda aparılan islahatlar və onun ideoloji cəhətdən əsaslandırılması yolları” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. Sosial fəlsəfə şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Azər Mustafayev isə konfransda iştirak edən bəzi alimlərin çıxışları barədə fikirlərini bölüşüb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova və fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Könül Bünyadzadə Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş “Avropa Birliyinin 2015-ci il sonrası inkişaf təqvimini: qadınlar” adlı İstanbul Sammitində (“*Women’s Perspectives on UN Post-2015 Development Agenda*”, “*Kadınların Perspektivindən BM 2015 sonrası Kalkınma Ajandası*”) iştirak ediblər. BMT-nin dəstəyi ilə Türkiyə Jurnalistlər və Yazıçılar Vəqfinin təşkil etdiyi konfransa 42 ölkədən alim və mütəxəssislər qatılıb.

Sammitin “Sülh və ədalətli idarəetmə” sekiyasında Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova məruzə ilə çıxış edib. O, çıxışında dünyada hərbi münaqişələrin törətdiyi fəsadlar, eləcə də Azərbaycanda qaçqınların vəziyyətindən danışılıb. Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Könül Bünyadzadə isə “Təhsil” sekiyasında məruzə edərək gənc nəslin təhsilindən və tədrisdə düzgün ədəbiyyat seçilməsinin, onların maariflənməsinin vacibliyini vurğulayıb.

Konfransın yekun iclasında Rəfiqə Əzimova dünyada baş verən hərbi münaqişələrlə bağlı dünya siyasətçilərinə müraciət təklifini irəli sürüb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Həbil Qurbanov iyunun 5-dən 6-dək Rusiyanın paytaxtı Moskvada keçirilmiş “Qanunvericilik, informasiya hüququ və informasiya təhlükəsizliyinin sistemləşdirilməsi ilə bağlı aktual problemlər” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransda iştirak edib. Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyinin Hüquqi İnformasiya Elmi Mərkəzinin təşkil etdiyi konfransa Belarus, Ukrayna, Dağıstan, Azərbaycan və digər ölkələrdən alim və mütəxəssislər qatılıb.

Tədbirdə Həbil Qurbanov “Azərbaycanda qadın hüquqları ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin aktual problemləri” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, məruzəsində xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ailə məsələləri ilə bağlı xüsusi məhkəmələrin yaradılmasının, ailə məsələləri üzrə müvəkkilin (ombudsman) təsis edilməsi məsələsinin vacibliyini vurğulayıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda 15 İyun - Milli Qurtuluş Gününə həsr olunmuş tədbir keçirilib. Tədbiri açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədşad 1993-cü ildə Azərbaycanın dərin siyasi böhranla üzləşdiyini, həmin ilin iyunun 15-də Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında dirçəlişin olduğunu dilə gətirib. O, Azərbaycanın hüquqi dövlət kimi formalaşmasında ümummili liderin rolundan, xalqın rifahı naminə etdiyi xidmətlərdən danışib.

Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin baş elmi işçisi, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Mirağa Cəfərquliyev bu gün Azərbaycanda ümummili liderin həyat və fəaliyyətini əks etdirən siyasi, hüquqi, fəlsəfi ədəbiyyatlarla müqayisədə, bədii ədəbiyyatların azlıq təşkil etdiyini vurğulayıb. O, Heydər Əliyevin hakimiyyətə dönüşü ilə bağlı xatirələrini bölüşüb.

Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova 1993-cü ildə parçalanmaq təhlükəsi altında olan Azərbaycanı xilas etmək üçün Ulu öndərin gördüyü işlərdən, ölkədə birlik, əmin-amanlıq yaratdığından danışib. Bununla da onun istər Azərbaycan, istərsə də dünya tarixində dahi şəxsiyyət kimi iz qoyduğunu bildirib.

Tədbirin davamında İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidov, ümumi işlər üzrə direktor müavini Qabil Camalov Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin mühüm məqamlarına toxunublar. Şöbə müdirləri, hüquq üzrə elmlər doktorları, professorlar Həbil Qurbanov və İsxan Vəliyev siyasi xadimin qəbul etdiyi hüquqi-normativ aktların ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi həyatına təsirindən söz açıblar.

* * *

İyunun 18-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Milli İnsan Hüquqları Gününə həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilib. Tədbiri açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədşad Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci il 17 iyun tarixli Fərmanına əsasən bu günün təsis edildiyini nəzərə çatdırıb. O, tədqiqatçıların qələmə aldığı məqalə və araşdırmalarda insan hüquqları mövzusu ətrafında hüquqi, siyasi, etik yanaşma ilə yanaşı, elmi araşdırmaların da dərinləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu dilə gətirib.

Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Əbülfəs Abbasov "İnsan hüquqları və ictimai rəy" adlı məruzəsi ilə çıxış edib. Məruzəçi insan hüquqlarının pozulma halları barədə Azərbaycan mətbuatında yer alan ictimai-siyasi məqalələrdən danışib. O bildirib ki, müasir idrak üsulları vasitəsilə problemə yeni fəlsəfi yanaşma yaratmaq lazımdır.

"İnsan hüquqları sahəsində dövlət siyasəti" adlı məruzə ilə çıxış edən Politologiya və siyasi sosiologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəna Mirzəşad Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər hüquqi aktlarda qeyd olunan insan hüquqlarına dair maddələrin real həyatda tətbiqinin vacibliyini vurğulayıb.

Tədbirin davamında İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidov və şöbə müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Həbil Qurbanov Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində görülən işlərdən, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun insan hüquqları ilə bağlı keçirdiyi elmi konfranslardan danışdı. Məruzələr ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəida Rzayeva impakt faktorlu "American Journal of Educational Research" beynəlxalq jurnalının redaksiya heyətinə üzv seçilib.

Qeyd edək ki, jurnalın əsasən Amerika və Avropa ölkələrinin nümayəndələrindən ibarət redaksiya heyətində R.Rzayeva Azərbaycandan yeganə təmsilçidir.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov iyunun 25-dən 27-dək Türkiyənin Sakarya şəhərində keçirilən III Beynəlxalq Tarix Təhsili Simpoziumunda iştirak edib. Sakarya Universiteti və Sakarya Böyük Şəhər Bələdiyyəsinin təşkil etdiyi beynəlxalq tədbirə Türkiyə və xarici ölkələrin 40-dan çox ali məktəbinin alimləri qatılıb.

Simpoziumda Faiq Ələkbərov "Yeni türk tarixinin fəlsəfi əsasları" adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, məruzəsində yeni türk tarixinin fəlsəfi əsaslarının formalaşmasında alimlərin rolundan danışib. *Bildirib ki, türk tarixi yenidən qiymətləndirilməli, türk mədəniyyəti və türk sivilizasiyası Qərb və Şərq mədəniyyətinə və sivilizasiyasına alternativ olaraq irəli sürülməli, türk dövlətlərinin tarixi, türk tarixi fəlsəfəsi, türk fəlsəfəsinin tədrisi zəruri olmalıdır.*

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru Liliya Mirzəzadə iyulun 1-dən 3-dək Rusiyanın Suzdal şəhərində keçirilmiş Rusiya Politoloqlar Cəmiyyətinin I qurultayında iştirak edib. "Rusiyanın milli maraqları: qlobal prioritetlər, siyasi strategiyalar və perspektivlər" mövzusunda təşkil olunmuş beynəlxalq konfransa 30 ölkədən 50-dən çox alim qatılıb.

Qurultayda Liliya Mirzəzadə "Qlobal dünyada milli maraqlar: təfəkkür və perspektivlər" adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, müxtəlif dünya ölkələrinin idarəetmə formalarından asılı olaraq anlayışlara yanaşma meyarlarından danışib. Bu yanaşmaların fərqli olduğunu vurğulayan alim məruzəsində ölkənin milli maraqlarının formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən də söz açıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov avqustun 30-dan sentyabrın 6-dək Tatarıstanın paytaxtı Kazanda keçirilmiş XII Beynəlxalq Türk Dünyası Sosial Elmlər Konqresində iştirak edib. Kazan Federal Universitetində təşkil olunan beynəlxalq tədbirə Azərbaycanla yanaşı, Rusiya, Türkiyə, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və digər ölkələrdən də alimlər qatılıblar.

Konqresdə Faiq Ələkbərov "Türk fəlsəfəsi: tarix və çağdaşlıq" adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, türklük şüurunun fəlsəfi əsaslarının formalaşmasında cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin oynadığı roldan danışib. Məruzəçi çıxışında türk ədəbiyyatı, tarixi və fəlsəfəsinə dərinlən yiyələnməyin, türk mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağın türkçülüklə bağlı araşdırma aparən alimlər üçün nə dərəcədə önəmli olması məsələsinə toxunub.

* * *

Sentyabrın 9-da AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda fənlərarası tədqiqatlara həsr olunmuş beynəlxalq yay məktəbi keçirilib. AR Gənclər və İdman Nazirliyinin dəstəyi ilə təşkil olunan tədbiri İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə açıb. O, layihənin Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu ərəfəsində həyata keçirildiyini bildirib. İlham Məmmədzadə Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu ilə Fransanın Nitsa Sofiya Antipolis Universiteti (*Universite Nice Sophia Antipolis*), Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları Milli İnstitutu (*INALCO – Institut National des Langues et Civilisations Orientales*) arasında qurulan elmi əlaqələrdən danışib.

Gənclər və İdman nazirinin müavini İntiqam Babayev Azərbaycanda gənclərin elmə marağını artırmaq məqsədilə görülən işlərdən söz açıb. Layihə çərçivəsində azərbaycanlı tədqiqatçıların fransız alimlərin məruzələrindən faydalanacağını dilə gətirib.

Fransanın Azərbaycandakı səfiri Paskal Mönye son illər Fransa ilə Azərbaycan arasında beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdiyini vurğulayıb. O, bu ildən etibarən, Fransada təhsil alacaq azərbaycanlı tələbələrin sayında artım gözləndiyini diqqətə çatdırıb.

AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik katibi, müxbir üzv Teymur Kərimli yay məktəbində müzakirə olunan mövzunun aktuallığını qeyd edib. Bildirib ki, layihə Beynəlxalq Bakı Humanitar Forumuna hazırlıq xarakteri daşıyır.

Nitsa Sofiya Antipolis Universitetinin Hüquq və İctimai elmlər fakültəsinin dekanı Kristian Vallar tədqiqatçıların elmi araşdırmalar aparması və humanitar elmlərə dərinlən yiyələnməsi üçün ali məktəbdə yaradılan şəraitdən danışıb. Fransada təşkil olunan beynəlxalq elmi konfranslarda azərbaycanlı alimlərin iştirakını xüsusi vurğulayıb.

Tədbirin davamında Kristian Valların mühazirəsi dinlənilib. O, Azərbaycanın İtaliyadakı fəxri konsulu Marqarita Kosta ilə birgə alimlərin suallarını cavablandırıb. İlham Məmmədov “Multikulturalizm və fənlərarası tədqiqatlar məsələsinə dair”, Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor İsaخان Vəliyev isə “Vicdan azadlığı hüquqi müstəvidə” adlı məruzələri ilə çıxış ediblər.

Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi Zümrüd Quluzadə çıxışında İslam regionunda və Azərbaycanda fəlsəfə və fəlsəfə tarixi tədqiqatlarının aktual problemlərinə toxunub.

Rusiya Pyotr Akademiyasının müxbir üzvü, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Əbülfəs Abbasovun məruzəsi mürəkkəblik fəlsəfəsi postneoklassikanın metonəzəri əsası mövzusunun əhatə edib.

Fransız alimlərdən professor Xavier Latour dünyada baş verən terror aktlarına qarşı mübarizə üsullarından danışıb. O, Fransada terrorizmlə mübarizənin beynəlxalq hüquqa uyğun olduğunu və mübarizə zamanı insan hüquqları məsələsinin əsas meyar kimi nəzərə alındığını bildirib.

Fransalı tədqiqatçı Piyer İv Kivijyer mənəvi və hüquqi normaların tarixi, hüquq və əxlaq prinsiplərindən danışırkən hüquqşünas və filosofların mövzuya baxışlarını da müqayisəli təhlil edib.

Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Könül Bünyadzadə təsəvvüf və həyat fenomenologiyasının, xüsusilə İslam təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətini açıqlayıb. O, təsəvvüf və sufizmin Azərbaycandakı rolu məsələsinə də toxunub.

Estetikanın nəzəri və tətbiqi problemləri şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Adil Əsədov “Mahiyyətin gerçəkləşmiş və gerçəkləşmədən təzahürü: gözəllik və eybəcərlik” adlı məruzəsində dinlərdə gözəllik, dövlətlər üçün gözəllik modellərindən söz açıb.

Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elsevər Səmədov dini fundamentalizm barədə məruzə edib. Onun mahiyyəti, ideya siyasi istiqamətləri, İslam fundamentalizminin tarixindən danışıb.

Tədbirin davamında mövzular ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Könül Bünyadzadə oktyabrın 1-dən 4-dək İtaliyanın Milan şəhərində keçirilmiş 64-cü Fenomenologiya Konqresində (*64th Congress of Phenomenology*) iştirak edib. Amerikanın Dünya Fenomenologiya İnstitutu (*The World Phenomenology Institute*), İtaliyanın Fenomenologiya və həyat elmləri beynəlxalq cəmiyyətinin (*International Society of Phenomenology and Sciences of Life*) təşkil etdiyi tədbirdə “Eko-fenomenologiya: Həyat, insan həyatı, kainatın harmoniyasında insan sonrası həyat” (*Eco-Phenomenology: Life, Human Life, Post-Human Life in the Harmony of the Cosmos*) mövzusu müzakirə olunub.

Konqresdə Könül Bünyadzadə “Mən – ilahi nurlanma və sosial reallığın kəsişmə nöqtəsi” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, məruzəsində “Mən” fenomenini iki aspektdən – ilahi hikmətin təzahürü və xarici təsirlərin inikas məkanı olaraq təqdim edib. Azərbaycanlı alim, eyni zamanda, konqresin “Can, bədən, təcəssüm – Zaman və Məkan” bölmə iclasına sədrlik edib.

Tədbirin yekununda Dünya Fenomenologiya İnstitutunun “Springer” nəşriyyatında çap olunan illik məcmuəsi “Analecta Husserliana”nın yeni rəhbərliyi müəyyənənəşib. Azərbaycandan iki nəfər – AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilov və Könül Bünyadzadə məcmuənin Redaksiya Şurasına üzv seçiliblər.

Qeyd edək ki, Könül Bünyadzadə konqresdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə dəstəyi ilə iştirak edib.

* * *

Oktyabrın 10-da AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda görkəmli şərqşünas alim, pedaqoq, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75-ci ildönümünə həsr olunmuş anım tədbiri keçirilib.

Tədbiri açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə Aida İmanquliyevanın Azərbaycan qadınına örnək həyat yaşadığını söyləyib. Atası, görkəmli jurnalist, əməkdar elm xadimi Nəsir İmanquliyev kimi onun da Azərbaycan tarixində müstəsna xidmətləri olduğunu dilə gətirib.

Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Həsən Əlibəyli alimin ömür yolundan və elmi-pedaqoji fəaliyyətindən danışmış, onun haqqında xatirələrini bölüşüb. O, Aida İmanquliyevanın qazandığı elmi nailiyyətlərdən bəhs edərək alimin ərəb ədəbiyyatının tədqiqində gördüyü işləri xüsusilə vurğulayıb. Bildirib ki, alim yüksəkixtisaslı ərəbşünas kadrların hazırlanmasında əvəzsiz rol oynaymış, Şərqşünaslıq İnstitutuna rəhbərlik etdiyi illərdə təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə də məşğul olub.

İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidov Aida İmanquliyevanın ilk azərbaycanlı ərəbşünas qadın olduğunu, Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin inkişafında böyük xidmətlər göstərdiyini qeyd edib.

Tədbirin davamında Estetikanın nəzəri və tətbiqi problemləri şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Adil Əsədov, Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi Zümrüd Quluzadə, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova, Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Xəliq Əhmədzadə Aida İmanquliyevanın şərqşünaslıq elminin inkişafına verdiyi töhfələrdən, onun insani keyfiyyətlərindən danışmışlar.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin “Dağlıq Qarabağ: məxəzlərdən oxunmuş tarix”(rus dilində) monoqrafiyasının müzakirəsinə həsr olunmuş tədbir keçirilib.

İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə tədbiri açaraq kitab haqqında məlumat verib. Bildirib ki, multidissiplinar yanaşmaların yer aldığı bu monoqrafiyada Dağlıq Qarabağ regionunun tarixi, Ermənistan-Qarabağ münaqişəsi faktlara əsasən antik dövrdən bu günə qədər təhlil edilib. Direktorun sözlərinə görə, rus dilində çap olunmuş kitabın beynəlxalq aləmdə tanınması ilə yanaşı, Azərbaycanda da tərcümə edilib gənc nəsillə çatdırılmasına ehtiyac var.

Politologiya və siyasi sosiologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəna Mirzəzadə 25 fəsildən ibarət kitabı rəsmi “danışan” sənədlərdən ibarət toplu kimi qiymətləndirib.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi, tarixi və hüquqi istiqamətlərdə araşdırıldığını və kitabın rus dilində çap olunmasının rusdilli xalqların, dünya elmi ictimaiyyətinin Azərbaycanın tarixi həqiqətləri barədə bilgilənməsində rol oynayacağını qeyd edib.

Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimova çıxışında etnoloji, kulturoloji və tarixi aspektlərdən təhlil edilən monoqrafiyanı alimin elmi-nəzəri və fəlsəfi ümumiləşdirməsi kimi dəyərləndirib.

Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor İsaخان Vəliyev kitabın fərqli üslubda yazıldığını, xüsusilə “Problem və hüquq” bölməsində yer alan məlumatların hüquqşünaslar üçün faydalı olacağını söyləyib. O, 1000 nüsxə ilə çap olunan kitabda milli təhlükəsizlik probleminin qaldırıldığını da nəzərə çatdırıb.

Tədbirin davamında İnstitutun ümumi işlər üzrə direktor müavini Qabil Camalov, Estetikanın nəzəri və tətbiqi problemləri şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Adil Əsədov, İnstitutun əməkdaşları - siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Zaur Əliyev, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Xəliq Əhmədzadə monoqrafiya haqqında fikirlərini bölüşüblər.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə, Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor İsaخان Vəliyev oktyabrın 15-dən 19-dək Fransanın Nitsa şəhərində keçirilmiş “Şəxsiyyət və milli təhlükəsizlik” (*L'individu face à la Sécurité Nationale*) beynəlxalq konfransında iştirak ediblər.

Nitsa Akademiyası (*L'Académie de Nice*), Milli Təhlükəsizlik Araşdırmaları İnstitutu (*L'Institut des hautes études de défense nationale*), Nitsa Sofiya Antipolis Universitetinin Hüquq və siyasi elmlər fakültəsi (*Le Faculté de Droit et Science Politique l'Université Nice Sophia Antipolis*) və Hərbi şöbənin heyətinin (*La Délégation Militaire Départementale*) təşkil etdiyi konfransda İlham Məmmədzadə “Təhlükəsizlik, əxlaq və şəxsi həyat” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, çıxışında informasiya təhlükəsizliyinin şəxsi və əxlaqi aspektlərinə toxunub. İsaخان Vəliyevin məruzəsi isə “Ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi insanın yaşamaq hüququ kontekstində” mövzusunda əhatə edib.

Konfransın sonunda 2015-ci il üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq yay məktəbinin Nitsa Sofiya Antipolis Universitetində keçirilməsi qərara alınıb.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda “Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun aktual problemləri: fəlsəfi, sosial və hüquqi təhlil və proqnozlaşdırma” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans öz işinə başlayıb. Əvvəlcə konfrans iştirakçıları Fəxri Xiyabana gedərək, ulu öndər Heydər Əliyev və akademik Zərifə Əliyevanın məzarını ziyarət ediblər.

Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, Qafqaz Universiteti və Türkiyənin Melikşah Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbiri İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə açıb. O, hüquqi dövlətlə bağlı irəli sürülən ideyalardan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin modernləşmə siyasəti ilə bağlı əsas problemlərdən danışdı. İ.Məmmədzadə cəmiyyətdə hüquqi maariflənməyə, proqnozlaşdırma məsələsi ilə əlaqədar alimlərin qrup şəkilində metodoloji işlər aparmasına ehtiyac olduğunu söyləyib.

Qafqaz Universitetinin rektoru, professor Əhməd Sanıç “Kadr hazırlığında Qafqaz Universitetinin təcrübəsi” adlı məruzəsində 1999-cu ildən bu günə qədər Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatlardan söz açıb. Rektor vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında təhsil faktorunun, hüquqi dövlət quruculuğunda savadlı kadrların rol oynadığını nəzərə çatdırıb.

Melikşah Universitetinin Hüquq fakültəsinin dekanı, professor Murad Şenin çıxışı “Hüquqi dövlət quruculuğunda sosial-təminat hüququ və Türkiyə nümunəsi” mövzusunun əhatə edib. O, dövlətin əsasını təşkil edən ünsürlərdən, hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən danışarkən qeyd edib ki, hüquqi dövlət insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və sosial problemlərinin həllini təmin etməlidir.

Prezident Administrasiyasının Qanunvericilik və Hüquq Ekspertizası Məsələləri şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Şahin Əliyev məruzəsində sahibkarlığın hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərə toxunub.

“Ölüm cəzası və əxlaq” adlı məruzə ilə çıxış edən AR Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Hüquq elmləri üzrə Ekspert Şurasının sədri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor İlham Rəhimov son illər Azərbaycanda cinayətkarlıq hallarının artdığını bildirib. 1998-ci ildə ləğv olunan ölüm hökmünün yenidən tətbiqi və ya ömürlük həbs cəzasının saxlanması haqqında müzakirələr aparıldığını da söyləyib.

Tədbirin davamında azərbaycanlı alim və hüquqşünaslarla yanaşı, türkiyəli tədqiqatçıların da məruzələri dinlənilib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov oktyabrın 23-dən 25-dək Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq Fəlsəfə Konqresində iştirak edib. Uludağ Universitetinin təşkil etdiyi tədbirə Azərbaycanla yanaşı, Almaniya, Polşa, Slovakiya, Qazaxıstan, İran, Nigeriya və digər ölkələrdən də alimlər qatılıblar.

“Ənənə, demokratiya və fəlsəfə” (“*Gelenek, demokrasi və fəlsəfə*”) mövzusunun müzakirə olunduğu konqresdə Faiq Ələkbərov “XXI əsr türk xalqlarında demokratiyanın əsas fəlsəfi problemi: millilik və kosmopolitizm” adlı məruzəsi ilə çıxış edib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayevanın “Multikulturalizm plüral modernliklər kimi” (“*Multiculturalism as Plural Modernities*”) adlı tədqiqatı Böyük Britaniyanın Oksford şəhərində nəşr olunan “Dünya vətəndaşlarının mürəkkəb miqrasiyası” (“*Complex Migration of Global Citizens*”) kitabında işiq üzü görüb.

Son zamanlar aktuallaşan multikulturalizm alimin tədqiqatında müasir mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyəti nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir. Müəllif postmodernizm kontekstində multikulturalizmin bir sıra modernliklər kimi iki paradigmanın, ictimai-mədəni şəraitin iki variantı - ənənə və müasirliyin sintezi olaraq dərk edildiyindən bəhs edir. Postmodern şərait multikulturalizmin mənasını genişləndirərək dialoqa təlabatı və onun müasir çoxmədəniyyətli dünyada yanaşı yaşamanın zəruri şərti olduğunu vurğulayır. Mövzu qeyri-qərb müasirliyini təşkil edən, sintez quruluşlu cəmiyyətlər, o cümlədən multikulturalizmin həyat tərzinə və son illər bu sahədə beynəlxalq tədbirlər məkanına çevrilən Azərbaycan nümunəsində tədqiq edilir.

Qeyd edək ki, R.Rzayeva nəşrdəki müəlliflər arasında yeganə azərbaycanlı alimdir.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları - Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Arzu Hacıyeva və fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Fərhad Fəttahlı da Türkiyənin paytaxtı Ankarada keçirilmiş II Teoloji simpoziumda iştirak ediblər. Ankaranın Çağdaş İncəsənət Mərkəzində “Düşünbil” jurnalının təşkil etdiyi tədbirə Türkiyənin bir çox ali məktəblərinin alimləri də qatılıblar.

Arzu Hacıyevanın məruzəsi “Vəhdəti-vücut konsepsiyasının neqativ alman modeli: Hartmanın metafizik təliminə bir nəzər” mövzusunun əhatə edib.

“Din idarəetmə və inanc mənbəyi kimi” adlı məruzəsində isə Fərhad Fəttahlı Azərbaycanda dini tolerantlıq şəraitində əməkdaşlıq və inkişaf perspektivlərindən danışır. Alim çıxışında İslam dinində inanc məsələsi və dini separatizmin dağıdıcı təsirləri kimi mövzulara da toxunub.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun şöbə müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Adil Əsədov Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində “İlahiyyat və elm: dünyagörüş paradigmalarnın dialoqu” mövzusunda beynəlxalq konfransın plenar iclasında iştirak edib. O, “Sankt-Peterburqda fəlsəfə günləri” rəsmi proqramı çərçivəsində keçirilmiş konfransda “Mədəniyyətlərin dörd tipi və onlararası qarşılıqlı münasibətlər (Mədəniyyətlərin tipologiyası Azərbaycan filosofunun baxış bucağında)” adlı məruzə ilə çıxış edib.

Adil Əsədov tərəfindən mədəniyyətlərin tipologiyası ilə bağlı irəli sürülən yeni elmi doktrinanın təqdimatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun “Azərbaycan elmi bu gün xaricdə” layihəsinin tərkib hissəsi olaraq həyata keçirilib.

* * *

Noyabrın 18-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Ümumdünya Fəlsəfə Gününə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. “Müasir dünyada fəlsəfənin mənəvi funksiyası” mövzusunda təşkil olunan konfransda azərbaycanlı alimlərlə yanaşı, misirli, mərakeşli və fransız tədqiqatçılarda iştirak ediblər.

Tədbiri açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədov beynəlxalq fəlsəfə və tolerantlıq günlərinin tarixindən danışır. “Fəlsəfə və mədəniyyət” adlı məruzəsində o, etika və əxlaqın fəlsəfə ilə bağlılığı, fəlsəfə və mədəniyyətin birləşməsi məsələlərinə toxunub. Direktor fəlsəfəni təşkil edən elmlərlə, xüsusilə etika, ontologiya və fenomenologiya ilə əlaqədar fənlərarası işlər aparılmasının vacibliyini vurğulayıb.

YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının nümayəndəsi Mustafa Şabanov təşkilatın prioritet mövzularının fəlsəfə və onun aktual problemləri ilə bağlı olduğunu bildirib. O, YUNESKO-nun proqramlarında fəlsəfə və düşüncə sərbəstliyinin təşviq edilməsi istiqamətində tədbirlərin, layihələrin həyata keçirildiyini diqqətə çatdırıb.

“Əxlaqın labirentləri və insan təbiəti” mövzusunda çıxışında Mərakeş Krallığının Azərbaycandakı səfiri doktor Həsən Hami cəmiyyətin insan xislətinə təsiri və insanların mənəvi dəyərlərindən söz açıb.

Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Zümrüd Quluzadənin məruzəsi “Müasir Azərbaycan fəlsəfəsinin vəzifələri” mövzusunun əhatə edib. O, bu gün Azərbaycanda ali məktəblərdə fəlsəfənin tədrisi, bu fənnin dərslərləri ilə bağlı problemlərin olduğunu və universitetlərlə bu istiqamətdə qarşılıqlı işlər görülməsinə ehtiyac duyduğunu dilə gətirib.

Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin əməkdaşlıq və mədəniyyət üzrə müşaviri İv Zobermanın “Fransada gənclər və fəlsəfə” adlı çıxışı cəmiyyətdəki işsizlik probleminə həsr olunub. “İnsan cəmiyyətə yalnız gördüyü işlər vasitəsilə inteqrasiya edə bilər” deyən müşavir bildirib ki, hazırda cəmiyyətin inkişafı istiqamətində maarifləndirici addımlar atılmalıdır.

Misir Ərəb Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin mədəniyyət üzrə ataşesi, Misir Mədəniyyət Mərkəzinin müdiri, doktor Əhməd Sami Abdelfattah Elaydy məruzəsində müasir dövrdə Misirdə aparılan fəlsəfi tədqiqatlardan, xüsusilə İslam fəlsəfi fikrinin intibahından danışır.

“Multikulturalizm və dialoq fəlsəfəsi kontekstində tolerantlıq” adlı məruzəsi ilə çıxış edən Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Roida Rzayeva multikulturalizmin tolerantlıq və postmodernizmlə əlaqəsindən söz açıb. O, son illər Azərbaycanın multikulturalizm, dialoq sahəsində tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı ənənəvi məkana çevrildiyini söyləyib. Bildirib ki, bu il “dünya dəyərləri sorğusu altında” aparılan tədqiqatlara əsasən, Azərbaycan dünyanın ən tolerant ölkəsi müəyyən olunub.

Tədbirin davamında İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidovun “Azərbaycanda hüquqi dövlət – fəlsəfi təlimlərin siyasi-hüquqi nəticəsi kimi”, şöbə müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə Əzimovanın “Fəlsəfi prinsiplər gələcəyin oriyentirləri kimi”, şöbə müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Füzuli Qurbanovun “Sosial-mədəni özünütəşkil və mənəviyyət”, baş elmi işçi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Əbülhəsən Abbasovun “Fəlsəfənin birləşdirici və nizamlayıcı funksiyaları haqqında”, şöbə müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zöhrə Əliyevanın “Qloballaşma və əxlaqi dəyərlər” mövzusunda məruzələri dinlənilib.

Qeyd edək ki, Beynəlxalq Fəlsəfə Günü YUNESKO-nun 2002-ci ildə qəbul etdiyi qərarla ənənəvi olaraq noyabrın üçüncü həftəsində təşkil olunur.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elsevər Səmədov Hindistanın Mumbay şəhərində keçirilmiş beynəlxalq seminarda iştirak edib. Mərkəzi Avrasiya Araşdırmalar Mərkəzinin (*Centre for Central Eurasian Studies*) təşkil etdiyi “Qloballaşmanın yeni dövründə Qafqaz regionu: problemlər və imkanlar” (*“The Caucasus Region in the New Era of Globalisation: challenges and Opportunities”*) mövzusunda seminara Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, İran və digər ölkələrdən də tədqiqatçılar qatılıblar.

Elsevər Səmədov “Azərbaycan yeni qloballaşma dövründə: problemlər və perspektivlər” adlı məruzəsində Azərbaycanın Qafqazda yeri və rolundan, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərindən danışmış. Alim Qarabağ konfliktinin tənzimlənməsində Azərbaycanın sülhməramlı siyasət apardığını, son dövrlər Azərbaycanın dünyada qlobal əhəmiyyətli layihələr həyata keçirdiyi bildirib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədov Rusiyanın paytaxtı Moskva şəhərində keçirilən “Fəlsəfə ictimai sahədə” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransda iştirak edib. Rusiya Elmlər Akademiyasında Ümumdünya Fəlsəfə Günüə həsr olunmuş konfransa Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan, İrlandiya, Belarus və digər ölkələrdən də alimlər qatılıblar.

İlham Məmmədov “Modern və maarifçilik: birlikdə və ya ayrı” adlı məruzəsində bildirib ki, müasir fəlsəfədə modernlə maarifçiliyin münasibətləri birmənalı deyil. O, maarifçiliyə yeni baxışın zəruri olduğunu vurğulayıb.

* * *

Hindistanın Regional Tədqiqatlar üçün İnkişaf Mərkəzinin (*Centre For Advance Regional Studies*) direktoru, fəlsəfə doktoru Nivedita Das Kundu AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun qonağı olub.

İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədov elmi müəssisənin fəaliyyətindən danışmış. Hindistanlı alim rəhbəri olduğu qurumla Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu arasında ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq niyyətində olduğunu bildirib. Bu məqsədlə Azərbaycan-Hindistan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri özündə əks etdirəcək iki cildli kitab yazdığı planlaşdırıldığını söyləyib.

* * *

Dekabrın 12-də AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda Ulu öndər Heydər Əliyevin vəfatının 11-ci ildönümü ilə əlaqədar anım tədbiri keçirilib.

Konfransı açan İnstitutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru İlham Məmmədzadə həm Sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində Heydər Əliyevin Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında dönüş yaratdığını bildirib. Onun irsinin həm ölkədə, həm də beynəlxalq aləmdə tanıtılması istiqamətində elmi işlər görməklə yanaşı, ideoloji fəaliyyətlə də məşğul olmağın əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləyib.

Siyasi nəzəriyyələr şöbəsinin böyük elmi işçisi, “Heydər Əliyev məktəbi”nin məsul katibi Sənan Həsənov ümummili liderin irsini tədqiq edən məktəbin fəaliyyətindən söz açıb. Qeyd edib ki, hazırda institutda onun irsi ilə bağlı fundamental araşdırmalar, tədqiqat işləri aparılır.

Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, texnika üzrə fəlsəfə doktoru Xəliq Əhmədzadə Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri, onun idarəçilik fəaliyyəti və mənəvi keyfiyyətlərindən danışib.

* * *

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərov dekabrın 18-dən 20-dək Türkiyənin Diyarbakır vilayətində keçirilmiş “Köçün 100-cü ildönümündə Osmanlının son dövründəki üsyanlar” (“*Tehcirin 100 yılında Osmanlının son dönemindeki isyanlar*”) mövzusunda beynəlxalq simpoziumda iştirak edib. Diyarbakır valiliyi, Türk Tarix Qurumu və Dicle Universitetinin birgə təşkil etdiyi tədbirə Azərbaycanla yanaşı, Türkiyənin bir sıra ali məktəblərindən alimlər də qatılıblar.

Simpoziumda Faiq Ələkbərov “Osmanlı türklərinin tənəzzülündə Qərb milliyətçiliyinin rolu” adlı məruzəsi ilə çıxış edib. O, Qərb və Şərq millətçiliyinin tarixindən, Qərb sivilizasiyasının türk-islam mədəniyyətinə, türklərin milli şüuruna təsirindən söz açıb. Öz mədəniyyəti, fəlsəfəsi, hürriyyəti olmayan millətin məhvə məhkum olduğunu bildirən azərbaycanlı alim kənar toplumların ideyalarını yamsılamaqla deyil, onlardan yararlanmaqla yeni bir cəmiyyət qurmağın faydalı olduğunu söyləyib.

YENİ NƏŞRLƏR

Диалог культур: социальные, политические и ценностные аспекты. М.: Канон+, 2014, 803 с.

Kitabda mədəniyyətlərin dialoqunda şəxsiyyətin rolu, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi qloballaşmanın faktoru kimi, qlobal təfəkkürün formalaşması, multikulturalizmin siyasi və hüquqi aspektləri, dünyanın müxtəlifliyi və universal dəyərlər, mədəniyyətlərin dialoqunun kommunikativ zəminləri və s. məsələlərə toxunulub. Kitabın ön sözü Heydər Əliyev Fondunun vitse prezidenti, xanım Leyla Əliyeva, giriş hissəsi AMEA-nın prezidenti, akademik Akif Əlizadə tərəfindən yazılmışdır.

Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2014, 456 s.

Dördcildlik Azərbaycan fəlsəfə tarixinin I cildi Azərbaycan fəlsəfəsinin təşəkkül dövründən başlayaraq, XII əsr də daxil olmaqla, inkişaf tarixini əhatə edir. Cild üç fəsildən ibarətdir: I – «Azərbaycan fəlsəfi fikrinin Qədim dövrdən b.e. VII əsrinədək yaranma və inkişaf tarixi»; II – «VII-X əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsi»; III – «XI-XII əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsi».

Cild Azərbaycan fəlsəfə tarixinin müxtəlif dövrlərdə sosiomədəni kontekstdə ümumiləşdirilmiş, yığcam təhlilini ehtiva edən giriş hissələri və ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fəlsəfi irsinin xüsusi tədqiqinə həsr olunmuş bölmələrdən ibarətdir.

Azərbaycan fəlsəfə tarixi. II cild. Bakı: Elm, 2014, 684 s.

İkinci cild Azərbaycan fəlsəfə tarixinin XIII-XVIII əsrlərini əhatə edir. Cild onun problemləri ilə bağlı bir sıra mübahisəli konseptual məsələləri şərh edən girişdən, nəticədən, XIII-XVI – XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafını ölkənin etno-siyasi, sosial-iqtisadi və mənəvi mədəniyyət tarixi kontekstində ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edən iki bölmədən ibarətdir. Cildə XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafının ümumi qanunauyğunluqları və səciyyəvi xüsusiyyətləri izlənilir.

Xüsusi paraqraflarda Şəms Təbrizi, Nəsirəddin Tusi, Əsirəddin Əbhəri, Əvhədi Marağeyi, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Şəms Məğribi, Qasimi-Ənvar, Seyid Yəhya Bakuvi, Yusif Muskuri, Məhəmməd Füzuli, Yusif Qarabaği, Saib Təbrizi, Zeynalabdin Şirvaninin fəlsəfi irsinin təhlili verilir.

Əbülhəsən Abbasov. İnsan haqları və ictimai rəy.

Bakı: Təknur, 2013, 218 s.

Kitabda insan haqlarının tarixi, ideya-nəzəri, əməli-praktiki xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasında ictimai rəyin rolu işıqlandırılır. Mövzu ilə bağlı ziddiyyətli məqamlar aşkarlanır, onların həlli yolları göstərilir. Söylənilən mülahizələr əsasən postneoklassik epistemologiyaya söykənir ki, burada da mürəkkəblik fəlsəfəsi və tənqidi-sinergetik təfəkkür aparıcılıq təşkil edir. Bu, funksional elmi paradigmadan çıxış edən müəllifə görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını bilavasitə və yalnız liberalizmə (modifikasiyalarından asılı olmayaraq) bağlamaq, istər tarixi təşəkkül, istərsə də mənə-məzmun baxımından yanlış yanaşmadır, ona görə də məqbul sayıla bilməz. Azadlığın əbədi başlanğıcını

keçici siyasi rejim və formalarla, hansısa ideya-nəzəri, sosial-fəlsəfi cərəyanlarla, o cümlədən demokratiya və liberalizmlə çərçivələmək nə mümkün, nə də düzgün deyil.

**Könül Bünyadzadə. İnsan: kamilliyin arxitektonikası.
Bakı: Zerdabi LTD, 2014, 496 s.**

Kitabda kamillik problemi əvvəlcə bir ideya və ruh hadisəsi kimi fəlsəfə tarixi kontekstində, daha sonra isə ictimai bir hadisəsi kimi sosial fəlsəfə kontekstində araşdırılır. Kamillik prinsipinin keçdiyi inkişaf yolu orta əsrlər, Yeni dövr və müasir dövrün meyarları və prinsipləri işığında ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir və problemin ümumi elmi mənzərəsi yaradılır.

**Habil Qurbanov. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar
(müasir və gələcəyə baxış kontekstində). Bakı: Təhsil, 2014, 176 s.**

Monoqrafiya cinayət hüququ elminin mərkəzi mövzularından biri olan əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-hüquqi tədqiqi və təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyin əsaslı şəkildə təzələnməsindən sonra adı çəkilən problemin tədqiqi və həlli ilə bağlı son dərəcə az təhlillər aparılmış və müasir tələbatlar baxımından onları kifayətedici hesab etmək olmaz. Odur ki, kitabda əməlin cinayət olmasını istisna edən halların tarixi aspektlərinə, anlayışına, onların sosial-hüquqi təbiətinə və əhəmiyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

**Ziba Ağayeva. Mənəvi dəyərlər və sosial siyasi gerçəklik.
Bakı: Elm, 2014, 186 s.**

Təqdim edilən «Mənəvi dəyərlər və sosial siyasi gerçəklik» adlı monoqrafiyada müasir sosial-siyasi məkanda mənəvi dəyərlərin transformasiyası, böhranı, müasir dövr və dəyərlərin taleyi, informasiya cəmiyyətində yeni həyat tərzinin formalaşması prosesi, dini dəyərlər, ailə dəyərləri və müasir Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlər, ana dili milli-mənəvi dəyər kimi, vətənpərvərlik, təbiətə münasibətdə həqiqət və mərhəmət, milli-mənəvi dəyərlər azərbaycançılıq ideologiyasının əsası kimi və sair məsələlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

**Зохра Алиева. Просветительские идеи в Азербайджане
(конец XIX-начала XX вв.) Германия, Берлин:
LAP Lambert Academic Publishing, 2014.**

В книге раскрывается значимость и актуальность литературно-теоретической мысли Азербайджана конца XIX – начала XX вв. и традиций просвещения, представляющих синтез западной и восточной культуры в период возрастания внимания к изучению культурно-духовного и литературного наследия, исторического прошлого Азербайджана в период его демократизации. Феномен просветительства составил важную веху в культурно-литературной жизни Азербайджана. Успешно освоив традиции мировой культуры, в особенности французского просветительства наравне с многовековыми национальными традициями, Мирза Фатали Ахундзаде внесли неоценимый вклад в становление азербайджанской культурно-просветительской мысли (азербайджанский Мольер) и другие просветители.

Səidə Həsənzadə. Azərbaycan qadın hüquqları və azadlıqları: konstitusiya və beynəlxalq hüquqi təhlil. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2014, 346 s.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi önəm verildiyi bir dövrdə qadın hüquqlarının və azadlıqlarının konstitusiya və beynəlxalq hüquq elmlərinin müqayisəli tədqiqat metodu əsasında yazılmış bu əsər, son dərəcə aktual və müasir bir problemin elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmiş ilk monoqrafiya hesab oluna bilər. Əsərin sonuna, ilk dəfə olaraq hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasında qadın hüquqları və azadlıqları haqqında Qanun» layihəsinin müəllif mətni də əlavə edilmişdir.

Xatirə Quliyeva. Azərbaycan maarifçiliyində fəlsəfi-etik məsələlər (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 280 s.

Monoqrafiya XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan etmiş maarifçilik hərəkatında fəal iştirak etmiş görkəmli maarifçilərimizin fəlsəfi baxışları, onların yaratdıqları unikal ədəbi, publisist yaradıcılıq milli-mənəvi əsasların fəlsəfi-etik dərki problemi kontekstində ənənə və novatorluq prinsipi ilə araşdırılmış, eyni zamanda müasir dövrün və qloballaşma mərhələsinin aktual fəlsəfi kriteriyaları fənnlərarası münasibətlər istiqamətində təhlil edilərək öz elmi-obyektiv qiymətini qazanmışdır.

Faiq Ələkbərov. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 500 s.

Müəllif monoqrafiyanın II hissəsində ilk dəfə XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda gedən ideoloji proseslərdəki ikili xətti: 1. İslam-türk mədəniyyəti və ideologiyası: islamlaşmaq, türkləşmək, müasirləşmək, milli azərbaycançılıq; 2. Rus-Avropa-Qərb mədəniyyəti və ideologiyası qərbpərəstlik, avropasayağı «Molla-Nəsrəddinçilik», milli bolşevizm-sosializm, sovet azərbaycançılığı müəyyənləşdirmişdir. Bu metod əsasında hər iki xəttin nümayəndələrinin XX əsrdə və günümüzdə müdafiə etdikləri ideyaların mahiyyəti açıqlanmaqla yanaşı, kitabda müəllifin Azərbaycan Milli İdeyası və Azərbaycan Milli İdeologiyasına tamamilə yeni yanaşması, mövqeyi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Özəlliklə, milli ideyaların çağdaş dövrdə nə dərəcədə aktuallığı məsələsi araşdırılmış, yeni fikirlər irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda monoqrafiyada milli şüur məsələsi, milli şüurun dini dəyərlər və vətəndaş cəmiyyəti ilə oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Faiq Ələkbərov. Muhammed Emin Resulzadənin Dünya Görüşü. Türkiyə, Konya: Buğra Yayın Evi, 2014.

Bu kitabı Konyada - Türkiyədə Anadolu türkcəsində Ahde-Vefa Turan Birliyi və Buğra Yayın Evi birgə yayımlamışlar. Kitab ilk dəfə 2007-ci ildə Bakıda, Azərbaycan türkcəsində nəşr olunmuşdur. Monoqrafiya Azərbaycanın, bütövlükdə türk dünyasının böyük oğlu, xalqımızın fəxri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, başçısı, siyasi və dövlət xadimi, ədəbiyyatşünas, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşünə həsr olunub. Monoqrafiyanı M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının bütöv və sistemli araşdırılmasına həsr olunmuş ilk kitablardan biri kimi qəbul etmək olar. Eyni zamanda bu əsərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin milli ideoloji mənbələri də açıqlanır.

Zaur Əliyev. Qarabağ: diaspor, soyqırım, terror.

Bakı: Avropa, 2014, 440 s.

Kitabda müəllifin Qarabağın tarixi, işğal olunan rayonların tarixi, erməni terrorizmi, diaspor siyasəti, regional əməkdaşlıq və sair istiqamətlərdə son illərdə çıxan məqalələr və müsahibələr toplanıb. Kitab diaspor mövzusunun araşdıran tədqiqatçılar, alimlər və mütəxəssislər, eləcə də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Zaur Əliyev. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan

diasporu və soyqırım. Bakı: Avropa, 2014, 156 s.

Kitabda mühacirət və Azərbaycan diasporunun formalaşma tarixi, yayılma coğrafiyası, Azərbaycan lobbisi, təşkilatları, ünvanları, fəaliyyətləri, informasiya texnologiyaları və milli ideologiyalar, diasporumuzun fəaliyyət göstərdiyi ölkələr haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Kitab diaspor mövzusunun araşdıran tədqiqatçılar, alimlər və mütəxəssislər, eləcə də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Etibar Əsədov. Qloballaşma şəraitində müharibə və sülh problemi.

Bakı: Elm, 2014.

Kitabda müxtəlif dövrlərdə siyasi fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrinin müharibə, hərbi münaqişələr və sülh-sabitlik problemi ilə bağlı mülahizələri yer almışdır. Bununla yanaşı, qloballaşma şəraitində müharibə və sülh problemi siyasi cəhətdən təhlil edilmiş, müharibələrin başvermə səbəbləri göstərilmişdir. Əsərdə beynəlxalq təşkilatların müharibə və hərbi münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətindəki fəaliyyətləri, qəbul etdikləri qərarlar və qətnamələr şərh edilmişdir.

Habil Həmidov. Azərbaycan ərazisində ermənilərin

məskunlaşdırılması xalqımıza qarşı soyqırım siyasətinin

təmali kimi (tarix və müasirlik). Bakı: Qartal, 2014, 211 s.

Kitabda Azərbaycan ərazilərində xarici dövlətlərin strateji maraqlarına uyğun olaraq müxtəlif ölkələrdən gətirilərək məskunlaşdırılan ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımların siyasi mahiyyəti, türksoylu xalqların keçmişi, dili, folkloru, ədət-ənənələri, mənşəyi onların tarixi keçmişinin qədimliyinin elmi dəlillərlə sübuta yetirilməsinə səy göstərilir.

Daha sonra müəllif müxtəlif illərdə azərbaycanlıların, ümumilikdə türksoylu xalqların ədəbi-mədəni abidələrinə erməni təcavüzü, deportasiya, qaçqınlıq, məcburi köçkünlük, ərazimizin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı, onun fəsadları və s. məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır.

Сергей Румянцев. Миграция и диаспорообразование

в постсоветском Азербайджане: основные тенденции и

доминирующие дискурсы. Баку: Сабах, 2014.

В книге социолога и социального антрополога Сергея Румянцева анализируются различные аспекты миграционных процессов, происходивших в Азербайджане в последние десятилетия. Новые тенденции, вопросы миграции и неравенства, интеграции и

конструирования этнонациональной диаспоры анализируются автором в социально-политическом контексте.

Şahin Bağirov. Azərbaycan Respublikasında siyasi elita və sosial siyasət sferasının öyrənilməsi problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 181 s.

Monoqrafiyada siyasi elita və sosial siyasət sferasının elmi-konseptual əsaslarından və mühüm postulatlarından bəhs olunur. Həmçinin, siyasi sabitlik anlayışının nəzəri-metodoloji əsasları, sosial rifah səviyyəsinin inkişafını şərtləndirən amillər və siyasi elitanın funksiyaları tədqiq olunub. Azərbaycan Respublikasında elitanın müasir konfigurasiyası və sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi məsələləri təhlil olunur.

Aytən Zakirqızı (Məmmədova). Türk düşüncəsi və türkçülük tarixi haqqında. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 212 s.

Monoqrafiyada türklərin tarixi keçmişinə nəzər salınır. Türk xalqlarında düşüncə və mədəniyyət tarixi məsələləri araşdırılır, Orta əsrlərdə türk mədəniyyəti tarixində elmi-ədəbi əsərlər haqqında məlumat verilir. Qərb elmi yeniliklərinin türk mədəniyyətinə təsiri məsələləri, türkçülük tarixində Azərbaycan alimlərinin xidmətlərinə diqqət yetirilir.

Актуальные проблемы правовой защиты публичных и частных интересов в Российской Федерации и Азербайджанской Республике: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (13 дек.2013 г.). М.: НОУ ВПО «МПСУ»; Воронеж: МОДЭК, 2014, 360 с.

В настоящий сборник включены материалы междунар. науч.-практ. конференции «Актуальные проблемы правовой защиты публичных и частных интересов в Российской Федерации и Азербайджанской Республике», проведенной в Московском психолого-социальном университете 13 декабря 2013 г. совместно с Институтом философии, социологии и права НАНА. Представленный сборник включает статьи и материалы докладов, посвященные проблемам правовой защиты публичных и частных интересов в системе уголовного производства, средствам обеспечения их паритета в условиях социального государства и гражданского общества. В конференции приняли участие профессорско-преподавательский состав и студенты Московского психолого-социального университета, Института философии, социологии и права НАНА, студенты, соискатели и аспиранты других вузов, а также практические работники.

Fənlərarası metodologiyanın formalaşması: problemlər və perspektivlər. Bakı: Təknur, 2012, 400 s.

Toplu Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun İdrak nəzəriyyəsi və elmin fəlsəfəsi şöbəsi tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Kitab şöbə əməkdaşlarının 2012-ci ildəki elmi hesabat mövzularını əhatə edir. Elmi hesabat mövzularının kitab şəklində dərc edilməsi institutda tətbiq edilən ilk təcrübədir. Bu, elmi əsərlərin daha səmərəli aprobeiasiyasına imkan yaradır.

Toplu iki hissədən ibarətdir. Mövzular bir-birini tamamlayır. Fənlərarası metodologiya ilə «yeni humanizm» anlayışının formalaşması arasındakı nəzəri əlaqələr haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Şöbə əməkdaşları sonrakı tədqiqatlarında bu istiqamətdə daha geniş və dərin təhlillər aparmaq niyyətindədirlər.

Müasir elmi idrakın aktual epistemoloji və metodoloji problemləri.

Bakı: Təknur, 2013, 432 s.

Toplu AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun İdrak nəzəriyyəsi və elmin fəlsəfəsi şöbəsi tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Kitab şöbə əməkdaşlarının 2013-cü ildəki elmi hesabat mövzularını əhatə edir. Burada müasir elmi idrakda fənlərarası yanaşmanın formalaşmasının bir sıra aspektlərinin təhlilinə həsr edilmiş tədqiqatlar yer alıb. Topluda problemin analizi ilə yanaşı, onun sonrakı tədqiqat perspektivlərinə də diqqət yetirilir. Həmin aspektdə mövzular bir-birini tamamlayır.

Bunlarla yanaşı, topluya Azərbaycan maarifçiliyində H.Zərdabinin yeri və roluna həsr edilmiş məqalə də daxil edilib. Burada məqsəd Azərbaycanda fəlsəfi təfəkkürün təkamül dinamikasının konkret aspektini analiz etmək olub. Həmin prosesdə maarifçiliyin oynadığı rolu daha dərinlən təhlil etməyin vacibliyi vurğulanıb.

Müasir Azərbaycanda politologiya və siyasi sosiologiyanın aktual problemləri (II buraxılış). Bakı: Təknur, 2013, 282 s.

Toplu iki bölmədən ibarətdir: kitab müasir dövrdə Azərbaycanda politologiya və siyasi sosiologiyanın nəzəri məsələlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Toplunun «Müasir siyasi elm konseptual aspektdə» adlanan birinci bölməsi son 25 il ərzində müasir Azərbaycanda müxtəlif istiqamətlərdə baş verən transformasiya proseslərinin politoloji və siyasi sosioloji aspektdə təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu hissədə siyasi sosiologiyanın predmeti, onun siyasi münasibətlərin, institutların və siyasi şüurun kompleksi kimi öyrənilən sosioloji bilik sahəsindən ibarət olması, təsviri və normativ yanaşma və s. kimi məsələlər işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda bu hissədə siyasi elm və siyasi sosiologiyaya müasir nəzəri yanaşmalar, siyasi ideologiyaların modifikasiyası, dünyanın müasir siyasi elm məktəbləri və s. məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Kitabın «Müasir problemlərə empirik yanaşma» adlanan ikinci fəslində Azərbaycan diasporunun İKT istiqamətində fəaliyyəti, siyasi elita, siyasi dəyər anlayışı, dövlətin uşaq siyasəti, vətəndaş cəmiyyəti, siyasi institutlar, mədəniyyətlərin dialoqu, Xəzərin həlli məsələsi, insan hüquqları, mentalitet və dövlətçilik məsələləri empirik cəhətdən təhlil olunmuşdur.

Həyat sosiologiyası (sosioloji və sosial-psixoloji problemlər) (III buraxılış), Bakı: Təknur, 2014, 178 s.

Bu topluda dayanıqlı inkişaf mərhələsi yolunda olan müasir Azərbaycanın bəzi sosial və sosial-psixoloji məsələləri araşdırılır. Müasir sosiologiya və sosial psixologiya elmlərində metodoloji prinsiplərin yenidəndərki məsələlərinə geniş yer ayrılır, real həyatın (sosial institutların, qrupların və şəxsiyyətin) «nəbzini tutmağa» cəhd göstərilir. Eyni zamanda fərdi dərkətmənin keyfiyyət səviyyələrinin formalaşması problemləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir.

Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları mövzusunda IV Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Təknur, 2014, 330 s.

Materiallara konfransda dinlənilmiş çıxışların tezisləri daxil edilmişdir. Burada elmi inkişafın strategiyasına baxış, qadın sağlamlığının hüquqi təminatı, əmək hüququnun spesifik

mənbələri, əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüquqları, apelyasiya icraatının yaranması və inkişafı, yerli özünüidarəetmədə subyektlərin hüquqi statusu, qadın hüquqlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri, tibbi qanunvericiliyin problemləri, əqli mülkiyyət haqqında, uşaq hüquqları, unitarizmin xüsusiyyətləri, qaçqınların hüquqları, məişət zorakılığının səbəbləri, insan hüquqlarının formalaşma mərhələləri və b. bu kimi məsələlər haqqında tezislər dərc edilmişdir.

«Unikal». Beynəlxalq ictimai fənlərarası elmi-tədqiqat jurnalı, № 1(01), 2014.

Jurnalın ilk sayı çapdan çıxmışdır. Jurnalda fənlərarası tədqiqatlar, qloballaşmanın statusu, elmi idrakın kreativliyi, marginal fərd problemi, mütəşəkkil cinayətkarlığın əlamətləri, dövlət qulluqçularının əlavə təhsil məsələləri, yaşlıların təhsili problemi, vəzifəli şəxslərin sosial-hüquqi statusu, sosial siyasət, terrorçuluğa qarşı mübarizə, Xəzəryanı ölkələrin siyasi münasibətləri və b. mövzuları əhatə edən maraqlı məqalələr öz əksini tapmışdır.

«Elmi Əsərlər». Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 1(22) 2014.

Jurnalın bu sayının fəlsəfə bölməsində Mirzə Şəfi Vazehin dünyagörüşü, biosferdən neosferə keçid, İslamın bilik konsepsiyası, siyasi sabitlik milli inkişafın mühüm şərti kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov və azərbaycançılıq, sosial idrak formulları və s. məsələlər tədqiq edilmiş məqalələr yer alıb. Sosiologiya, psixologiya, siyasi elmlər, dinşünaslıq və hüquq bölməsində də maraq doğuran məqalələrlə tanış olmaq olar. Xarici ölkə tədqiqatları bölməsinin məqalələri də oxucunun diqqətini çəkir.

Müasir dövrdə dinşünaslığın və mədəniyyətin aktual problemləri (II buraxılış). Bakı: Təknur, 2013, 288 s.

3 bölmədən ibarət olan toplu müasir dövrdə dinşünaslığın nəzəri məsələləri, dinlərin tarixi və fəlsəfəsi, Azərbaycanda din və mədəniyyətin aktual problemlərinə həsr edilmişdir.

Toplunun «Dinşünaslığın nəzəri problemləri» adlanan I bölməsində Tanrı təsəvvürləri fəlsəfi cəhətdən təhlil edilmiş, burada teizm, deizm, panteizm və ateizm kimi anlayışlar müqayisəli şəkildə şərh edilmişdir.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərində sekulyarlığın xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, zaman keçdikcə burada postmodernist tendensiyaların üstünlük təşkil etməsi irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda müasir İslam universalizmi araşdırılmış, müasir qloballaşan dünyada ənənəvi dəyərlər tədqiq edilmişdir.

Kitabın «Dinin tarixi və fəlsəfəsi» adlanan II bölməsində İslamda tarixən yaranmış kəlam məktəbləri araşdırılmış, Qurani-Kərim İslam mədəniyyətinin əsası kimi şərh edilmiş, üsulicədidçilərin dini-fəlsəfi dünyagörüşü təhlil edilmiş, tolerantlıq tarixi-fəlsəfəsi cəhətdən araşdırılmış, bütövlükdə fenomenologiya dinin fəlsəfəsi kontekstində təhlil edilmişdir.

Toplunun III bölməsi «Azərbaycanda din və mədəniyyət» adlanır. Bu bölmədə İslam öncəsi qədim Şərq mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan mədəniyyəti tarixi aspektdə tədqiq edilmiş, qloballaşma dövründə mədəniyyətin inkişaf istiqamətləri araşdırılmış, din və mədəniyyətin inkişafında multikulturalizm və tolerantlıq müstəqillik dövründə Respublikada milli dövlət siyasəti kimi təhlil edilmiş, eyni zamanda Azərbaycanın bədii mədəniyyəti fəlsəfi cəhətdən araşdırılmışdır.

«Azərbaycanda gender problemləri: mövcud vəziyyət və əsas istiqamətlərdə inkişaf» mövzusunda III Respublika konfransının materialları. Bakı: Avropa, 2014, 320 s.

Kitabda Azərbaycanda gender problemlərinin tədqiqi və bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər, klassik və neoklassik, postneoklassik tədqiqatlarda gender məsələləri, BMT-nin sənədlərində gender problemi, qadının sosial fəaliyyətində daxili potensialının yeri, Azərbaycanda gender bərabərliyinin inkişafında Ombudsmanın rolu, büdcə siyasətinin gender təhlili, qadının sülh mədəniyyətində rolu, sahibkarlıq fəaliyyətində qadınların rolunun artırılması və başqa məsələləri ehtiva edən maraqlı məqalələr işıq üzü görmüşdür.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər
qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:**

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.

2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.

3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çaxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.

5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.

6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.

7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalara və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.

12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.

2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.

3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.

4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.

5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 14 шрифтом 1,5 интервала.

6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов редакционного совета.

7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответствующей характеру статьи.

8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.

9. В статье должны быть указаны имя и фамилия, место работы и его адрес и электронная почта.

10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.

11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.

12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются редакционным советом.**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.

2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.

6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the work with advanced science.

12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (23), 2014

Redaktorlar:

**SVETLANA CABBARLI, XURAMAN TURABOVA, GÜLARƏ AXUNDOVA,
AYTƏN VƏLİYEVA, SOLMAZ QURBANOVA, RƏHİLƏ HƏSƏNOVA,
MƏLAHƏT TAĞIYEVA, ŞƏFƏQ HACIYEVA,
ALMAZ HƏSƏNOVA, SƏBİNƏ MUSTAFAZADƏ**

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

MEHRİBAN ƏLİYEVA, AYNUR ƏLİYEVA

Texniki redaktor:

OKTAY YUSİFOV

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 2 (23), 2014

Editors:

**SVETLANA JABBARLY, KHURAMAN TURABOVA, GULARA AKHUNDOVA,
AYTAN VELIYEVA, SOLMAZ GURBANOVA, RAHILA HASANOVA,
MALAHAT TAGIYEVA, SHAFAG HAJIYEVA,
ALMAZ HASANOVA, SABINA MUSTAFAZADE**

Printing and design:

MEHRİBAN ALIYEVA, AYNUR ALIYEVA

Technical editor:

OKTAY YUSİFOV

Yığılmağa verilmişdir: 15.10.2014

Çapa imzalanmışdır: 24.11.2014

Kağız formatı: 60x84 16/1. Çap vərəqi: 21,1. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq

İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr

olunmuşdur. Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru **Adil Həşimov**

tel.: 050-337-74-33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: (99412)539-28-74

E-mail: phillaw@phill.ab.az

Submitted to collection: 15.10.2014

Sent to the press: 24.11.2014

Paper format: 60x84 16/1

Print sheet: 21,1. Copies: 200

Published in the Information and Publishing department

of IPL of ANAS, department chief: doctor of philosophy

Adil Hashimov phone: 050-337-74-33 Address: H.Javid

ave. 31. Phone: (99412) 539-28-74

E-mail: phillaw@phill.ab.az